

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİDHAT PAŞA’NIN HATIRALARI

Aynur KAŞMER

MART-2023

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

MİDHAT PAŞA’NIN HATIRALARI

Aynur KAŞMER

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Raif İVECAN

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde bizzat elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada özgün olmayan tüm kaynaklara eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

(İmza)

Aynur KAŞMER

28/03/2023

ÖZ

MİDHAT PAŞA’NIN HATIRALARI

Kaşmer, Aynur

Yüksek Lisans, Tarih

Tez yöneticisi: Doç. Dr. Raif İvecan

Mart 2023

Midhat Paşa, Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyılının en önemli şahsiyetlerinden biridir. Tanzimat Fermanı ile başlayan dönüşüm ve yenileşme hareketinin bir örneğini Balkanlar’da Tuna Vilayeti valiliği sırasında uygulamaya çalışmıştır. Bütün hayatını ülkesine hizmet etmeye adanmış bir Osmanlı aydınıdır. Ülkenin kurtuluşunu halkın refah seviyesinin iyileştirilmesiyle sağlanacağına inanan ve bunun için çalışmış bir devlet adamıdır. Hatıratında görev aldığı devlet kademelerinde yapmış olduğu hizmetleri, karşılaştığı zorlukları, yönetim ve idarelerdeki eksiklikleri anlatmıştır. Sultan Abdülaziz’in ölümüyle ilgili olarak suçlanmış, Yıldız Mahkemesi’nde yargılanarak Tâif Hapishanesi’ne gönderilmiş ve burada vefat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tuna, Bağdat, Niş, 1. Meşrutiyet, Tâif

ABSTRACT

MEMORY OF MİDHAT PASHA

Kaşmer, Aynur

Degree, Historia

Supervisor: Doç. Dr. Raif İvecan

March 2023

Midhat Pasha is one of the most important figures of the Ottoman Empire in the 19th century. He tried to implement an example of the transformation and innovation movement that started with the Hatt-i Sharif of Gülhane during the governorship of the Danube Province in the Balkans. He is an Ottoman intellectual who devoted his whole life to serving his country. He will believe that the salvation of the country will be achieved by increasing the welfare of the people, and for this he is a statesman. In his memory, he explained the services he had done in the state levels, the results encountered, the deficiencies in the administration and administrations. He was accused of the death of Sultan Abdulaziz, tried in Yıldız court and sent to Tâif prison, where he died.

Keywords: Danube, Baghdad, Niš, 1. Constitutionalism, Tâif

ÖNSÖZ

Midhat Paşa 19. yüzyılın yenilikçi ve meşrutiyetçi devlet adamlarından biridir. Hayatı boyunca devletin çeşitli kademelerinde görev yapmıştır. Tuna valiliği döneminde Balkanlarda yapmış olduğu idârî, mâlî, askerî, eğitim ve kültürel reformlar takdire şayandır.

Osmanlı Devleti'ne yıllarca hizmet eden Midhat Paşa hayatının kendinden sonraki nesillere örnek olmasını istemiştir. Bu sebepten ötürü yaşamı boyunca başından geçmiş önemli hadiseleri kaleme almıştır.

Midhat Paşa'nın hatıratı, babasının ölümünün ardından oğlu Ali Haydar Midhat tarafından yayınlanmıştır. Eserin önsözünde Ali Haydar tarafından yazılmış olan kısım çalışmamıza ilave edilmemiştir.

Bu çalışma giriş ve transkripsiyon metin bölümünden oluşmaktadır. Giriş kısmında Midhat Paşa'nın hayatına dair genel bilgi verilmiştir. Transkripsiyon kısım ise Midhat Paşa'nın “Tabsira-i İbret” adlı hatıratının transkripsiyonunu içermektedir. Çalışmada, İstanbul Hilal Matbaası'nda Rumî 1325 senesinde basılmış matbu eserin transkripsiyonu yapılmıştır.

Midhat Paşa'nın hatıratı Osman Selim Kocahanoğlu tarafından yayınlanmıştı. İlgili çalışma, eserin ilmî bir transkripsiyonu yerine, dönemin dilinde kullanımı yaygın olmayan veya bilinmeyen kelimelerin sadeleştirilmesi şeklinde hazırlanmıştır. Örneğin; mukaddemâ yerine daha evvel, umûr-ı devlet yerine devlet işleri, misillû yerine gibi vs. kullanılarak kelimeler güncel anlamları ile sadeleştirilmişti. Ayrıca Arapça ve Farsça kelimelerin yazım kurallarına da uyulmamıştı. Örnek verecek olursak; bi't-tabî / bittabii, mürâca'ât / müracaat, mütâla'a / mütâlaa, mevkî / mevkii, rüfekâ / rüfeka, gâyet / gayet, makâm / makam vb. şeklinde yazılmıştı.

Çalışmada basit transkripsiyon kuralları uygulanmış olup, Osmanlıcada yazılışları farklı olan “h”, “z”, “s” vs gibi harflerin farklarını gösterilmemiştir. Arapça ve Farsça kelimelerde elif (ا), vav (و) ve ye (ي) harfleri ile yazılan sesli harfler uzatma işareti olan şapka (^) veya (-) işareti ile gösterilmiştir. Türkçe asıllı kelimelerde ise bu uygulanmamıştır. Yine, Türkçe olmayan kelimelerdeki ayn (ع) harfî ('), hemze işareti (ء) ise (') şeklinde gösterilmiştir.

Özel isimlerden önce ve sonra gelen meslek, rütbe, lakab ve unvanlar büyük harfle yazılmıştır. Yine din, dil, lehçe, millet ve aşiret isimleri de büyük harfle yazılmıştır.

Orijinal metinde hem köşeli [] hem de normal () parantez işareti kullanılmıştır. Herhangi bir karışıklığa neden olmaması için metindeki köşeli parantezler yerine normal parantez işareti kullanılmıştır. Zira tarafımızca eklenenler köşeli parantez [] ile gösterilmiştir.

Teleffuzları farklılık gösteren sözcükler günümüzdeki şekliyle yazılmıştır. Örneğin; Bıragılır-bırakılır, kangı-hangi, gılavuzluk-kılavuzluk, galabalık-kalabalık gibi sözcükler bu şekilde düzeltilmiştir.

Üzerimde emeği geçen bütün hocalarıma ve tezi hazırlamamda yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Doç. Dr. Raif İvecan'a çok teşekkür ederim.

Kırklareli 2023

Aynur Kaşmer

KISALTMALAR

DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
C.	: Cilt
H.	: Hicrî
M.	: Miladî
s.	: sayfa
Y.PRK.PT	: Yıldız Perâkende Evrâkı Posta Telgraf Nezâreti Marûzâtı
Y.PRK.TKM	: Yıldız Perâkende Evrâkı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perâkende Evrâkı Başkitabet Dairesi Marûzâtı

İÇİNDEKİLER

BEYAN	iii
ÖZ	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ	vi
KISALTMALAR	viii
GİRİŞ	1
KAYNAKÇA	17

1.BÖLÜM

METİN	19
TABSIRA-I İBRET	21

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde adından sıklıkla söz ettiren paşalarından biri olan Midhat Paşa, Ruscuklu Hacı Hâfız Mehmed Efendi'nin oğlu olarak 1822 senesinde dünyaya geldi. İlk ismi Ahmed Şefik olup daha sonra Midhat Paşa olarak anılacaktır.

1833 tarihinde Ağa Hüseyin Paşa'nın Vidin valiliğinde, babasının buraya naip olarak atanması sonucunda ailesi ile birlikte Vidin'e gitti. Orada bir yıl kaldıktan sonra İstanbul'a dönerek Divân-ı Hümayûn Kalemi'ne girdi ve altı ayda dîvânî yazısını öğrendi. Kalem'deki başarısı nedeniyle, adet olduğu üzere, kendisine "Midhat" mahlası verildi. Bundan böyle ömrünün sonuna kadar Ahmed Midhat ismini kullandı.¹ Ahmed Midhat, 1836 yılında babasının Lofça kazasına naip olarak tayin olunmasıyla, onunla birlikte Lofça'ya gitti. Lofça'da bulunduğu süre içinde Cevdet Paşa ile beraber babasından ders aldı.² İstanbul'a döndükten sonra, Fatih Camii'nde dönemin hocalarından klasik medrese eğitimi aldı.

Midhat Efendi, H. 1256'da (1840) Divân-ı Hümayûn kaleminden Sadâret Mektûbî Odası'na nakledildi.³ Burada yükselme olanağını bulamayan Midhat Efendi ilk taşra görevi olarak 1842'de Şam tahrirat kâtibi muavinliğine tayin oldu.⁴ Daha sonra sırasıyla Sayda, Konya ve Kastamonu valilikleri kitâbetinde görev üstlendi.⁵ İstanbul'a dönünce evlendi.⁶ Evlilik sonrası Sadaret Mektûbî Kalemi'nde çalışmaya devam eden Midhat Efendi, Meclis-i Vâlâ Reisi Rıfat Paşa aracılığıyla Osmanlı modernleşmesinin önemli bir kurumu olan Meclis-i Vâlâ'nın Mazbata Kalemi'ne geçiş yapmış ve bu kalemde serhalife olmuştu.⁷

¹ Adem Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s. 7.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Taif Mahkumları*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021, s. 127.

³ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 8.

⁴ Gökhan Çetinsaya, Ş. Tufan Buzpınar, "Midhat Paşa", *DİA*, C.30, Ankara, 2020, s. 7-11.

⁵ Bekir Koç, *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2021, s. 3.

⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Midhat Paşa*, İstanbul, Divan Kitap, 2015, s. 16.

⁷ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 82.

Beyrut ve Şam gümrükleri iltizamından dolayı Cezayiroğlu Mıgırdiç ile Sarraf Misak arasında çıkan anlaşmazlığın çözümü için ve de Arabistan Ordusu Müşiri, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın usûle aykırı hareket ve davranışları üzerine teftiş görevi verildi.⁸ Bu, o zamana kadar Midhat Efendi'nin devlet kademesinde aldığı en ciddi görev oldu. Altı ay süren araştırmaları sonucunda Sarraf Misak'ın hırsızlık yapıp vergi kaçırdığını ortaya çıkardı⁹ ve Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın görevden uzaklaştırılmasını sağladı. Sayda, Şam ve Yafa'da görevi üzere yaptığı çalışmaları ve bölge hakkındaki izlenimlerini raporlayarak Sadârete sundu.¹⁰ Bu görevleri layıkıyla yerine getiren Midhat Efendi, Vükelâ-yı Devlet ve özellikle sadrazam Reşid Paşa tarafından takdir edildi. Kırım Harbi öncesinde ve sırasında önde gelen devlet adamlarının meclislerinde kâtiplik yaptı. Bu süreçte dil bilmenin gerekliliğini anlayarak, otuzbeş yaşından sonra Fransızca öğrenmeye başladı.¹¹

Osmanlı Devleti 1855 yılında Kırım Harbi ile uğraşırken bir yandan da yurdun çeşitli yerlerinde yangın ve deprem felaketlerinin yaralarını sarmaya çalıştı. Bu afetlerden biri de Bursa Depremi'dir. Yıkım öyle büyük oldu ki yerli halk tarafından “küçük kıyamet” olarak adlandırılmış idi.¹²

Bursa'da meydana gelen depremin ardından, bölgede düzeni sağlamak ve yardımların dağıtılması görevi Midhat Efendi'ye verildi. Şubat 1856'da Sadâret Kaymakamı Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa tarafından devlet nizamına aykırı hareket ettiği ileri sürülerek azledildi ve mahkemeye verildi. Yapılan mahkemede suçsuz bulundu ve vazifesine geri döndü.¹³

1857 tarihinde Silistre valisi Said Paşa¹⁴ ve Vidin valisi Muammer hakkında soruşturma yapmak ve Tırnova olaylarını yatıştırmakla görevlendirildi.¹⁵ Tırnova sancağında uygulanmak üzere hazırlanan nizamname, Meclis-i Vâlâ'ya gönderildi.¹⁶

⁸ Pakalın, *Midhat Paşa*, s. 17.

⁹ Pakalın, *Midhat Paşa*, s. 17.

¹⁰ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 10.

¹¹ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 83.

¹² Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 22.

¹³ Çetinsaya ve Buzpınar, “Midhat Paşa”, s. 7-11.

¹⁴ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 26.

¹⁵ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 34.

¹⁶ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 36.

Reşid Paşa'nın vefatından sonra Âlî ve Fuad paşaların himayesine girdi. 1858 yılında Avrupa'ya giderek Paris, Londra, Brüksel ve Viyana şehirlerinde altı ay kaldı. Bu sayede Fransızcasını ilerletme imkânı buldu. İstanbul'a döndüğünde Meclis-i Vâlâ Başkâtipliği'ne tayin edildi.¹⁷

Midhat Paşa, 1861 yılında Balkanlar'da en sorunlu vilayetlerden biri olan Niş'e vezaret rütbesiyle vali tayin edildi.¹⁸ Babîâli özellikle 1841 ve 1850 isyanlarından sonra bölge ile yakından ilgilendi. Kırım Harbi ile beraber devam eden huzursuzluklar, 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı'nın hükümlerinin yerine getirilmediğine dair baskılar ve Rusların, bölgede Bulgarlara kötü muamele edildiğine dair propaganda yapıp halkı Osmanlı aleyhine ayaklandırmaya yönelik hareketleri bulunuyordu. Yaşanan olayları bertaraf etmek için Midhat Paşa'nın, Niş'e tayin edilmesinden bir yıl sonra Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa'ya da Rumeli ordusu müşirliği verildi¹⁹ ve Midhat Paşa ile beraber Panslavizm ile mücadele edilmesi amaçlandı.²⁰

İlk olarak dinî ve etnik gruplar arasındaki çatışmaları ortadan kaldırmayı amaçladı. Halkla iyi bir iletişim kurmak adına, halkın şikâyetlerinin dinlenilmesi için Niş'te Merkez Odası'nı kurdu.²¹ Asayişî sağlamaya yönelik tedbirler alarak bölgedeki eşkıya hareketlerine son vermeyi amaçladı. Niş'te görevini kötü kullanan idarecilerin tespit edilerek cezalandırılmalarını sağladı.²² Güvenlik ve ticaretin vazgeçilmezi olarak gördüğü yolların yapımına önem vererek, ana yollar şose olmak üzere, yeni yol ve köprüler inşa ettirdi. Yolların tamamlanmasının ardından Kasım 1863 tarihinde 100.000 kuruş sermayeli bir araba şirketi kurdu.²³

İki yıl gibi kısa bir süre içinde imar ve güvenlik alanlarında önemli adımlar attı. Osmanlı Devleti'nin en önemli gelir kaynağı olan tarımsal faaliyetlere önem vererek, endüstriyel tarımın yaygınlaştırılmasına katkı sağlamaya çalıştı. Nişava Nehri'nin her yıl taşması ile tarım alanları zarar

¹⁷ İlker Alptekin, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2011, s. 13.

¹⁸ Alptekin, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği...*, s. 33.

¹⁹ Halil İncik, *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1992, s. 14.

²⁰ Alptekin, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği...*, s. 38.

²¹ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 89.

²² Alptekin, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği...*, s. 64.

²³ Alptekin, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği...*, s. 125.

görüyordu. Taşkınların önüne geçmek için setler ve kanallar yaptırdı. Yetersiz gördüğü hapisanenin yerine yenisini yaptırdı ve mahkûmların tahliye olduktan sonra meslek sâhibi olmalarını sağlamak amacıyla atölyeler kurdurdu. Sıbyan mektepleri ve rüştiyeler açtırdı ve Niş'e bir kütüphane kazandırdı.

Bölgede sergilemiş olduğu başarılı yönetim sonucunda, iç karışıklıkların olduğu Prizren de Midhat Paşa'nın yönetimine verildi.²⁴ Niş valiliğindeki başarılı hizmetleri neticesinde Midhat Paşa'ya 23 Ekim 1861'de (H. 18 Rebiülahir 1278) verilen İkinci Rütbeden Mecîdiye Nişanı, 17 Eylül 1862'de (H. 22 Rebiülevvel 1279) ise birinci rütbeye yükseltildi.²⁵

Midhat Paşa vilayetin, iktisadi yönden gelişimi için hayati önem arz eden Menâfi-i Umûmiye ya da Memleket Sandıkları adı verilen uygulamayı hayata geçirdi. Memleket Sandıkları'nın faydasını gören Midhat Paşa, Avrupa'daki gibi hizmet veren Emniyet Sandığı'nı kurdu.²⁶ Burada ki amaç, köylünün kendi mallarını veya devletin yetiştirmesini istediği ürünlerin parasının biriktirilerek, aylık yüzde bir faizle yine köylülere borç olarak verilmesiydi.²⁷ İlk kez Niş sancağında kurulan bu sandıklar, komün kredi kurumunun Osmanlı Devleti'ndeki ilk örneğini teşkil ettiği gibi, Türkiye'de de bankacılığın başlangıcı sayılmıştır.²⁸ Niş valiliğinde kurulan sandığın başarılı sonuç vermesi üzerine, Midhat Paşa 1864 Tuna valiliğinde de bu uygulamayı devam ettirecekti.

Midhat Paşa'nın ilk valilik görev yeri olan Niş'te, üç yıl gibi bir sürede imparatorluktan ayrılmak için mücadele veren komitaların isyan çıkarma girişimlerini engelledi ve halkın devletle olan bağını güçlendirmeye yönelik çalışmalar yürüttü. Midhat Paşa'nın tüm çabalarına rağmen sorunların çözümü sağlanamadı.

²⁴ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 90.

²⁵ Alptekin, *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, s. 102.

²⁶ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 184.

²⁷ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 185.

²⁸ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020, s. 60.

Balkanlar'daki karışıklıkların önlenmesi ve dış müdahalelere karşı çözüm gayretinde olan Sadrazam Fuad ve Hariciye Nâzırı Âli paşalar, Midhat Paşa'yı 1864'te İstanbul'a çağırarak yeni oluşturulacak vilâyet usûlünün hazırlıklarına katılmasını sağladılar.²⁹ Altı ay süreli bir çalışmanın sonucunda 7 Kasım 1864'te (7 Cemazeyilahir 1281) Vilâyet Nizamnâmesi ilan edildi.³⁰ Merkezi Ruscuk olmak üzere Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulan Tuna Vilâyeti valiliği, Midhat Paşa'ya verildi.

Midhat Paşa'nın Tuna vilayetine vali olarak atanması Rusya tarafından endişe ile karşılandı. Karşı hamle olarak aşırı Panslivist bir tutum izleyen Rus Dışişleri Bakanlığı'nın Asya İşleri Bakanı Kont N.P. Ignatiev, 1864 tarihinde İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği'ne atanarak, Midhat Paşa aleyhinde Osmanlı hükûmetine baskılar yapmaya başladı.³¹

Midhat Paşa'nın Tuna valiliği sırasında, Bulgarların örgütlü mücadelesi devam etmekteydi. Sırbistan, Romanya ve Karadağ'da mülteci Bulgarlar faaliyetteydi ve askeri örgütlenme de başlatmıştı.³² İlber Ortaylı, Midhat Paşa'nın Tuna valiliğini *“Çeşitli akımlara ayrılan ama etkinliği giderek artan Bulgar ulusçuluğunu önlemek için aslında geç kalınan bir zamanda vali olmuştu. Ama tasarı ve yaptıklarıyla ortamı yumuşattığı da görülmektedir, en azından Pan-osmanist yönetici tipinin başarılı bir örneğiydi”*³³ şeklinde değerlendirir.

Yeni vilayet sistemine göre vilayetin bütün işleri Midhat Paşa'ya verilmiş olmasına rağmen üst düzey bazı memurların atamaları ve Şumnu bölgesindeki ordu, İstanbul hükûmetinin kontrolündeydi.³⁴

Tuna valiliği esnasında, memurların tayinleri ve idarî görevleri düzenlendi. 1864 Vilayet Nizamnamesi hükümlerine göre idarî, hukukî ve ticarî meclisler kuruldu.³⁵ Midhat Paşa Avrupa'daki belediyelerden

²⁹ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 90.

³⁰ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 111.

³¹ Mehmet Çelik, *Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilayeti Valiliği*, İstanbul, Libra Kitap, 2012, s. 48.

³² Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 57.

³³ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 58.

³⁴ Çelik, *Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 50.

³⁵ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 102.

esinlenerek, ilk önce Rusçuk'ta belediye meclisini kurdu ve memurların görevlerini içeren talimat hazırladı.³⁶ Kurulan meclisler her ne kadar vilayetin bütün meselelerini ele alıp kararlar alsa da son onay mercisi İstanbul olmuştu.³⁷

Midhat Paşa'nın Tuna valiliği süresinde 3000 km yol ve 1400 köprü yaptırıldı. Kısa sürede ulaşımın geliştirilmesinde, Tuna Vilâyeti'nin buna imkân sağlayan coğrafi konumunun etkisi de büyüktü. Yapılan yol, köprü ve karakollar sonucunda, ürünlerin Selânik ve Filibe limanlarına ulaşımı kolaylaştı. Ticarete ve yönetimdeki başarılı sonuçlar Bulgarların, Sırbistan'a göç etmesini de durdurdu.³⁸ Kırım Savaşı'nın neticesinde, 1859 ve 1860 tarihlerinde Osmanlı topraklarında yoğun göçle beraber muhacirlerin iskânı meselesi baş gösterdi. Balkanlarda başarılı bir iskân politikası uygulayan Midhat Paşa, Çerkes ve Tatar muhacirlerin Tuna vilayetine iskânlarını sağlayarak, bölgede üretime katkıda bulunmaları amaçlandı.³⁹

Rusçuk'ta kurulan belediyenin ilk icraatı esnafı denetlemek oldu. Kusûrlu bulunan esnafa para cezası verildi. Kent içinde yoğunluğa ve kötü görüntüye neden olan pazarları başka yerlere taşıdı. Yukarı Çarşı'yı şehir merkezinde daha uygun bir meydana, Aşağı Çarşı denilen pazar yerini şehrin dışına taşıttı.⁴⁰ Şehirde kötü koku yayan ve atıklarının içme suyuna karıştığı debbağhanelerin daha uygun bir yere taşınması konusunda yasal uyarılara rağmen gitmek istemeyen debbağhaneler belediye tarafından kapatıldı.⁴¹ Rusçuk Belediye'si şose yolların yapımında olduğu kadar, kaldırımların yapımına da önem verdi. Belediye, sadece 1866 yılının yazında bile 32.000 metrekare kaldırım yapılmasını sağladı.⁴² Halkın memnuniyetini kazanan bu başarılı faaliyetlerinden ötürü diğer sancak ve kazalar da bu sistemi örnek model olarak Belediye Meclisleri oluşturmaya başladı.

³⁶ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 111.

³⁷ Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 63.

³⁸ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 61.

³⁹ Selda Kılıç, "1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Midhat Paşa", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, Sayı 37 (2005), s. 99-111.

⁴⁰ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 159.

⁴¹ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 160.

⁴² Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 161.

Midhat Paşa, bütün Osmanlı tebaasını meclislerde toplamıştır. Rusçuk'ta kurulan meclis-i umumi-i vilâyette müslüman ve gayrimüslim sayısını eşit tutmuş olmasına rağmen, vilayet yönetimindeki kilit noktalardaki Bulgar üye sayısını düşük tutarak otoritesini korumaya çalışmıştı.⁴³

Midhat Paşa, bölgede büyük projelerin hayata geçirilmesi için gerekli sermaye sorununu, hisseli şirketler kurdurarak çözmeye çalıştı. Fabrika ve şirketlerin kurulmasını teşvik etti. Bu amaçla Ekim 1867 yılında Meclis-i Umûmî toplantısında, Varna'da 400 hisseden meydana gelen 4.000 lira sermayeli şirket kurularak demiryolu yolcularının konaklamaları için otel inşası, 400 hisseden oluşan 100.000 kuruş sermayeli şirket kurarak, Dobruca Ovası'nda makineli tarıma geçilmesi sağlandı. Ayrıca, Sofya'da 600 hisseden oluşan 300.000 kuruş sermayeli şeker fabrikası kurulması kararı alındı. Kurulan şirketler için merkezden herhangi bir imtiyaz talep edilmedi. Meclis-i Vâlâ'da şirketlerin kurulmasına dair görüşmelerden sonra gerekli izinler verilmişti.⁴⁴

Midhat Paşa, çiftlik sistemini yaygınlaştırarak vergilerin toplanması ve vergi kaçakçılığının önlenmesi için çalışmalar yürüttü. Uyguladığı tarım kredileri ve yol yapımı çalışmaları sayesinde orta sınıf köylülük büyüme gösterdi. Vergiler köy kurulları tarafından toplanarak hazineye teslim ediliyordu. Gelirlerin artması, ulaşım ağının gelişimi ve yönetim usûllerinin düzelmeye başlaması gibi önemli gelişmeler bütün ülkeye ve dış dünyaya bildiriliyordu.⁴⁵

Vilayetin gelirlerinin düzene sokulması, daha adaletli ve özenli bir vergi sisteminin kurulması için çalışmalar yapıldı. Vergiler düzenli toplanmaya başlandığı gibi halkın da maruz kaldığı vergi baskısı azaltılmaya çalışıldı.

Midhat Paşa, Bâbîâli'nin isteği üzerine Tuna Vilâyeti'ndeki vakıfların idaresi hakkında görüş bildirdi. Buna göre, vilayet evkaf işlerinin yürütülmesi, sancaklardaki evkaf müdürleri tarafından gerçekleştirileceği belirlendikten sonra bu müdürlere yardımcı olacak liyakatli, hazinenin

⁴³ Çelik, *Balkanlarda Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 63.

⁴⁴ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 134.

⁴⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 59.

işleyişine hâkim, maaşlı bir memur, muavin ve kâtibin gerekliliği belirtilmişti. Bu rapor çerçevesinde merkezin oluru üzerine, Vilayet İdare Meclisi'nde gerekli müzakereler yapıldıktan sonra ilgili memurlar tayin edildi.⁴⁶

Midhat Paşa, çiftçiye ucuz kredi vermek ve köylüyü murabahacıların elinden kurtarmak amacıyla vilayetin her yanına memleket sandıkları kurulması önerisini Bâbîâli'ye Rumî 6 Kanun-ı Evvel 1280'de (M. 18 Aralık 1864) sunmuştu.⁴⁷ 7 Şubat 1865 (H. 11 Ramazan 1281) tarihinde de menafî sandıklarının kurulması resmî olarak onaylandı.⁴⁸ Bâbîâli tarafından 1867 yılında yirmi dokuz maddelik Memleket Sandıkları Nizamnamesi yayınlandı fakat adı hükümet tarafından halkça telaffuzu daha kolay olan “Emanet Sandığı” olarak değiştirildi. Daha sonra “Emanet Sandığı” yerine “Emniyet Sandığı” isminin verilmesinin daha uygun bulunmuştu.⁴⁹ İlk sandık 20 Ocak 1868 (H. 25 Ramazan 1284) tarihinde Rusçuk'ta açıldı⁵⁰ ve kısa süre içinde Tuna Vilâyeti'nin bütün kazalarında bu sandıklar kuruldu. Kurulan bu sandıklar zaman içinde her vilayette Ziraat Bankası'na dönüştürülmüştür.⁵¹

Tuna Vilâyeti'nin önemli sorunlarından biri de eğitimdi. Müslüman çocukların eğitim aldığı sıbyan mektepleri yetersiz maddi imkânlar ve muallimlerin liyakatsizliği yüzünden kapanmıştı. Vilâyetinde bulunan rüştiye mekteplerinde yetişen öğrenciler de istenilen seviyede değildi. Hristiyan halktan olan çocuklar kendi din ve mezheplerinde ilk eğitimlerini alsalar bile sanayi ve maârife mektepleri olmadığından aileleri tarafından Eflak, Sırbistan, Yunanistan ve Rusya'da eğitim almaya gönderiliyorlardı.

Tuna Vilayeti'nin ilk meclis-i umûmî toplantısında eğitim konusunda müzakereler yapıldı. Alınan kararlar; mahalle ve karyelerde bütün cemaat çocukları için mektep ve hoca bulundurulacak, mektep olmayan yerlere yeni mektepler yapılarak yedi yaşından büyük bütün çocuklar zorunlu eğitime tabi

⁴⁶ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 129.

⁴⁷ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın...*, s. 131.

⁴⁸ Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 71.

⁴⁹ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın...*, s. 133.

⁵⁰ Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 72.

⁵¹ Aziz Tekdemir, “Menafî Sandıklarının Ziraat Bankası'na Dönüştürülmesi”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ziraat Bankası*, ed. Aziz Tekdemir, Cengiz Fedakar ve Saim Çağrı Kocakaplan, Ankara: Gazi Kitabevi, 2022, s. 33-64.

olacaklardı.⁵² Yapılacak sıbyan mekteplerinin masrafları halk tarafından karşılanacaktı. Vilayet merkezinde yapılacak idadi ve rüştiye mekteplerinin masrafları ise kasabalara giren odun arabalarından alınan vergilerle karşılanmaya çalışılacaktı.

Midhat Paşa, vilayetin yollarının bakımı ve güvenliğine büyük önem verdi. Bu düşünce ile Rusçuk-Şumnu-Varna yolu yapıldı.⁵³ Rusçuk'tan Varna'ya karayolu ile Varna'dan denizyolu ile İstanbul'a bağlantı sağlanarak güvenli bir hat oluşturulmak istendi. Yine aynı tarihlerde vilayetin batı yolu Rusçuk-Tırnova ve güneybatı yolu Rusçuk-Sofya güzergâhlarının yapımına da başlanmıştı.⁵⁴ Bu yollarla birlikte vilayetin pek çok yerinde şose yollar yapılarak, birbirine bağlantılı bir yol ağı oluşturulmaktaydı.

Ulaşımın yanı sıra önem arz eden diğer bir konu da haberleşmeydi. Bunun için 17 Temmuz 1866 (H. 4 Rabiulevvel 1283) tarihinde Tuna'ya telgraf hattı döşendi.⁵⁵

Yolların geliştirilmesiyle birlikte Tuna vilayetinde araba şirketi kuruldu. Rusçuk Araba Şirketi, 133 araba, 155 çift attan oluşuyordu. 1866'da Niş ve Rusçuk araba şirketleri birleşerek Tuna Vilayeti Araba Şirketi oluşturuldu.⁵⁶

Midhat Paşa, Tırnova bölgesinde bulunan orman arazisini, orada yaşayan halka satarak vilayet hazinesine 4.000 liralık gelir sağladı. Bu sermaye ile “Niş” ve “Seyyare”, daha sonra da “Sofya” ve “Midhat” isimli vapurları satın alındı. Akif Paşa tarafından da “Vidin”, “Lom” ve “Ziştovi” kargo gemileri Avrupa'dan satın alındı. “Abdülaziz” ve “Rusçuk” isimli iki vapurun daha siparişi verildi.⁵⁷

Müslim ve gayrimüslim fakir, kimsesiz erkek çocukların eğitimi, barınması ve meslek edinmeleri için ıslahhane kuruldu. Bir ıslahhane kız çocukları için de planlandıysa da gerçekleştirilememişti. Midhat Paşa tarafından 1866 tarihinde devlete ait yedi gayrimenkul, ıslahhanenin giderleri

⁵² Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 135.

⁵³ Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 75.

⁵⁴ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 203.

⁵⁵ Kılıç, “1864 Vilayet Nizamnamesinin...”, s. 108.

⁵⁶ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 208.

⁵⁷ Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 76.

için tahsis edildi.⁵⁸ Midhat Paşa'nın açmış olduğu ıslahhaneler öğretim için atılmış önemli bir adımdı ve 1868 yılından itibaren İstanbul başta olmak üzere Anadolu'nun diğer şehirlerinde de faaliyete geçirilecekti.⁵⁹ Fakir ve yaşlıların ücretsiz tedavi görebilmeleri, bakımlarının yapılması ve eczane ihtiyaçlarının karşılanması için Rusçuk, Tulca, Varna, Mecidiye, Plevne, Lom ve Sofya'da birer Gureba Hastane'si yapıldı. Ayrıca Rusçuk'da fakir ve kimsesiz kadınlar için kırk yataklı bir kadın hastanesi kuruldu.⁶⁰

Tuna Vilayet Nizamnamesi gereğince her vilayet merkezinde bir matbaanın kurulması kararlaştırılmıştı. Bunun neticesinde Tuna Vilayeti'nde ilk kez matbaa kurularak gazete çıkarıldı.⁶¹ Bölgede bir matbaanın kurulması ile birlikte Bulgarların, Avusturya ve Rusya'dan temin ettikleri dinî ve eğitim kitapları basılabilecek ve böylelikle Rusların, Panslavist ve Panortodoks ideolojilerinin önüne geçilmeye çalışılacaktı.⁶²

Tuna/Dunav gazetesi 3 Mart 1865 yılında okurları ile buluştu. Son sayısı 1 Haziran 1877 tarihinde çıkmıştı.⁶³ Türkçe ve Bulgarca olarak yayınlanan gazetenin ilk dört sayısı 400-500 adetle sınırlı tutuldu ve bu nüshaları da ücretsiz dağıtılmıştı. Tuna gazetesi, beşinci sayıda 529, onuncu sayıda 1300 aboneliğe ulaşarak hatırı sayılır bir okuyucu kitlesine ulaşmıştı.⁶⁴ Tuna vilayetinde yapılan çalışmaları halka ve dünyaya duyurmak için Tuna gazetesi önemli bir araç olmuştu.

Midhat Paşa'nın vilâyet sistemini başarılı bir şekilde uygulaması, bu sistemin diğer vilâyetlerde de uygulanabilirliği fikrini güçlendirdi. Birkaç yıl içinde Bosna, Suriye ve Halep başta olmak üzere ülkenin diğer bölgelerinde de vilâyet sistemi uygulanmaya başlandı.⁶⁵

⁵⁸ Meral Bayrak Ferlibaş, "Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri", *Belleten*, C. 77, Sayı 297 (2013), s. 573-636.

⁵⁹ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013, s. 290.

⁶⁰ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 235.

⁶¹ Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin...*, s. 291.

⁶² Çelik, *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın...*, s. 92.

⁶³ Uygur Kocabaşoğlu, "Tuna Vilayet Gazetesi", *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, C. 2, Sayı 2 (1991), s. 141-149.

⁶⁴ Koç, *Osmanlı Modernleşmesi...*, s. 243.

⁶⁵ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 55.

Midhat Paşa, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin, Şûrâ-yı Devlet ve Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye şeklinde yeniden düzenlenmesinin ardından, Mart 1868'de Şûrâ-yı Devlet başkanlığına getirildi. İlk kez rütbesi bu kadar yüksek bir görevde bulundu.⁶⁶ Midhat Paşa, kısa bir zaman içinde sadrazam Âlî Paşa ile hem şahsi olarak hem de Şûrâ-yı Devlet ile ilgili meseleler yüzünden anlaşmazlığa düştü. Bunun neticesinde Şûrâ-yı Devlet başkanlığından azl olundu.⁶⁷ On bir ay sonra da Bağdat valiliğine gönderilerek İstanbul'dan uzaklaştırıldı.

27 Şubat 1869 (H. 15. Zilkade 1285)'da Altıncı Ordu kumandanlığı da dâhil olmak üzere Bağdat valisi olarak atandı.⁶⁸ Üç yıl boyunca Bağdat vilayetini geniş yetkilerle yönetti. Balkanlarda yaptığı gibi Arazi Kanunnâmesi'ni ve yeni vilâyet kanunu burada da uygulamaya koydu. İmar ve inşâ faaliyetlerinin yanı sıra Irak topraklarının tapu ile dağıtılmasını sağlayarak ziraatı geliştirmeye çalıştı. Aşiretleri devlet otoritesine bağlamaya uğraştı. Dicle ve Fırat nehirlerinde vapur işletmeciliğini düzenledi. Basra Tersanesi'ni ıslah edip ticareti artırmaya gayret etti.

Kuveyt'in kaza statüsünde olan yerleri, Lahsa (Ahsa, Hasâ), Katîf, Katar ve Necid'in birleştirilip Necid Mutasarrıflığı adı altında Basra'ya bağlanarak Osmanlı hâkimiyetine bağlılığı sağlandı.⁶⁹ Vilayetin ilk resmî gazetesi ez-Zevrâ, Türkçe ve Arapça olarak çıkarıldı. Eğitime de önem veren Midhat Paşa, yeni sivil ve askerî okulların açılmasına öncülük etti. Yetersiz gördüğü yerde hastanelerin açılması sağladı. Maliye alanında da çalışmalar yapan Midhat Paşa, vilayeti devraldığında 140 bin kese olan vilayet gelirini görevi sonunda 200 bin kese ile teslim etti.⁷⁰

Âlî Paşa'nın 1871'de vefatından sonra, Tanzimat karşıtlarından biri olan Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazam olmasıyla Midhat Paşa'ya baskılar arttı ve Bağdat valiliğinden 1872'de istifa ederek İstanbul'a döndü.⁷¹ Mahmud Nedim Paşa, İstanbul'da kalmasını tehlikeli bulduğu için Midhat Paşa'yı önce

⁶⁶ Çetinsaya ve Buzpınar, "Midhat Paşa", s. 7-11.

⁶⁷ Ortaylı, *Tanzimat Devrinde...*, s. 62.

⁶⁸ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 218.

⁶⁹ Çetinsaya ve Buzpınar, "Midhat Paşa", s. 7-11.

⁷⁰ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 270.

⁷¹ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 272.

Sivas'a, bu gerçekleşmeyince de Edirne'ye tayin ettirdi.⁷² Bu tayin gerçekleşmeden önce bir fırsatını bularak, padişahın huzuruna çıktı ve kendisine sadrazamlık görevi verildi (M. 31 Temmuz 1872 - H. 25 Cemazeyilevvel 1289).⁷³ İlk iş olarak Mahmud Nedim Paşa tarafından İstanbul'dan uzaklaştırılan paşaları geri çağırarak kendi kabinesini kurdu. Maraş valiliğinde bulunan Cevdet Paşa da İstanbul'a çağırılarak Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye üyeliği ile Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye Cemiyeti Başkanlığı'na getirildi.⁷⁴

Mahmud Nedim Paşa döneminde bozulan idarî yapıları yeniden düzenlemeye çalıştı. Bağdat-Halep hattının kontrolünü daha rahat sağlamak amacıyla bölgeye telgraf hattı çekilmesine karar verildi. Yine Avrupa'dan satın alınan tellerle İstanbul'dan Şam'a uzanan telgraf hattı Medine'ye, oradan Yenbu'a, sahil istikametinden Cidde'ye, yine Kızıldeniz sahilinden Sana'ya, Cidde'den Mekke'ye bir telgraf hattı çekilmesine karar verildi.⁷⁵ Ayrıca Trablusşam ile Bağdat arasındaki demiryolu hattının keşfi için Rumeli Demiryolları Başmühendisi Wilhelm Pressel görevlendirildi. Rumeli Demiryollarının Avrupa demiryolları ile birleştirilmesine yönelik bir çalışma yapılarak, kurulan komisyon Tuna'ya gönderildi. Midhat Paşa Niş, Tuna ve Bağdat valiliklerinde yapmış olduğu çalışmaları esas alarak vilayetlere emirnameler göndererek yapmaları gereken görevleri bildirmişti.

Yapılan düzenleme ve çalışmalara rağmen Midhat Paşa'nın sadrazamlığı uzun sürmedi, 19 Ekim 1872 (H. 16 Şaban 1289)'de görevden azledildi.

Bundan sonraki dört yılda çeşitli idarî görevler üstlendi ise de zaman zaman açıkta kaldı. Mart 1873'te Adliye nâzırı oldu. İdarî ve malî sıkıntıların giderilmesi ve Meclis-i Meb'ûsan'ın açılması konularında hazırladığı lâyiha üzerine, padişah tarafından görevden alındı ve Ekim 1873'te Selanik

⁷² Pakalın, *Midhat Paşa*, s. 36.

⁷³ Çetinsaya ve Buzpınar, "Midhat Paşa", s. 7-11.

⁷⁴ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 275.

⁷⁵ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 276.

valiliğine gönderildi. Burada da uzun süre görev yapamayan Midhat Paşa, Şubat 1874'te görevden alındı ve İstanbul'a döndü.⁷⁶

Ağustos 1875'te Mahmud Nedim Paşa kabinesinden Adliye nâzırlığına getirildi ise de Kasım 1875'te idarî buhran, malî iflas ve Balkanlarda süren isyana çâre bulunamamasını protesto ederek görevinden istifa etti.⁷⁷

Sultan İkinci Abdülhamid, Midhat Paşa'nın yurt dışı gezileri yapmasını ve yabancı devlet adamları ile görüşmesi sakıncalı buluyordu. Bu sebeple Midhat Paşa'yı Suriye valiliği ile görevlendirdi.⁷⁸ Aralık 1878 tarihinde göreve başlayan Midhat Paşa, reformlar istenilen Suriye'de sevinç ile karşılanmıştı.⁷⁹ Vakit kaybetmeden adliye, zaptiye ve idare teşkilatlarının ıslah edilmesi için İstanbul'a raporlar sundu. Midhat Paşa sunmuş olduğu raporda, bölgenin potansiyelini ortaya çıkaracak araçların ve aletlerin yetersizliğini, yeni vilayet düzeninin oluşturulmasıyla iş yükünün arttığını, memurların sayısının azaldığını ve güçlerini kaybettiğini belirtmişti.⁸⁰ Suriye vilayetinde mahkemelerin adaletsiz işleyişi, memurların keyfi hareketleri ve her türlü yolsuzluğun meydana gelmesi, güvenlik eksikliği bölgenin sorunları arasındadır.⁸¹

Midhat Paşa ile 19 Haziran 1879 (H. 28 Cemazeyilahir 1296) günü Beyrut'ta görüşen Fransa'nın Suriye Başkonsolosu Delaporte, paşa ile yaptığı görüşmede valinin karşılaştığı zorlukları rapor etmişti. Buna göre; Suriye vilayetinde para ve yetişmiş insan yoktu. Midhat Paşa'nın görevini yerine getirmesini kolaylaştıracak desteğin İstanbul hükümeti tarafından verilmemesiydi.⁸² Midhat Paşa, bütün zorlu şartlara ve imkânsızlıklara rağmen çalışmalarına devam etti. Fakat reformların yapılabilmesi için gerekli izinler bekletiliyor ya da reddediliyordu.

⁷⁶ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar 3.Cüz*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, s. 335.

⁷⁷ Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son...*, s.335.

⁷⁸ Uzunçarşılı, *Midhat...*, s. 2.

⁷⁹ Bilâl N. Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ankara, Bilgi Yayınevi, 2020, s. 17.

⁸⁰ Midhat Paşa, *Türkiye'nin Mâzisi ve İstikbâli & Suriye ve Layihası*, İstanbul, Kapra Yayıncılık, 2020, s. 35.

⁸¹ Midhat Paşa, *Türkiye'nin Mazisi...*, s. 39.

⁸² Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre...*, s. 18.

Midhat Paşa'nın reformları Suriye'de olumlu etki yaratmadı. İstanbul'a yetkilerinin artırılması talebinde bulunmuşsa da olumlu bir cevap alamadı. Yeni vilayet düzenlemesinin Suriye'de başarılı sonuçlar vermemesinin başlıca nedeni, devletin bölgelerin yapısını gözetmeden her vilayette uygulamaları aynı şekilde yürürlüğe koyması olmuştu.⁸³

Midhat Paşa'nın Suriye'de bağımsız bir devlet kuracağı söylentileri de İkinci Abdülhamd'i huzursuz ediyordu.⁸⁴ Midhat Paşa kendine yönelik söylentiler karşısında istifasını istediye de kabul edilmedi. Daha sonra Midhat Paşa Aydın valiliğine atandı.⁸⁵ 18 Ağustos Çarşamba akşamı İzmir'e varan Midhat Paşa oradan Aydın'a geçti.

Aydın valiliğinde de çalışmalarını sürdürmeye devam etti. Midhat Paşa karşıtları burada da boş durmayarak, Midhat Paşa aleyhinde, aklını kaybettiğine dair söylentiler çıkarıyordu.⁸⁶

Midhat Paşa'nın, Aydın valiliği görevinden kısa bir süre sonra Sultan Abdülhamid intihar eden Sultan Abdülaziz'in ölümünün soruşturulmasını istedi.⁸⁷ Yapılan soruşturma neticesinde birçok kişi tutuklandı. 17 Mayıs 1881 (H. 17 Cemazeyilahir 1298) tarihinde de Midhat Paşa İzmir'deki vali konağında tutuklanmak istendi. Fakat Midhat Paşa tutuklanacağı haberini daha önceden almıştı ve İzmir Fransız Konsolosluğu'na sığındı. Yapılan görüşmeler neticesinde Midhat Paşa 18 Mayıs'ta teslim oldu.⁸⁸

İstanbul'a getirilerek Yıldız'daki Çadır Köşkü'ne yerleştirildi.⁸⁹ Sultan Abdülhamid, Midhat Paşa'yı kendisi için tehlikeli görüyordu. Midhat Paşa aleyhtarı olanları görevlendirerek, hakkında yazılan jurnaller delil olarak kullandı.⁹⁰ Sultan Abdülhamid, Midhat Paşa'ya düşmanlık edenlerin başında

⁸³ Midhat Paşa, *Türkiye'nin Mazisi...*, s. 45.

⁸⁴ Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre...*, s. 35.

⁸⁵ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 3.

⁸⁶ Korkmaz, *Midhat Paşa'nın Hayatı...*, s. 439.

⁸⁷ Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre...*, s. 37.

⁸⁸ Şimşir, *Fransız Belgelerine Göre...*, s. 41.

⁸⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1967, s. 134.

⁹⁰ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız...*, s. 139.

gelen Mahmud Nedim Paşa'yı Dâhiliye Nazırlığına getirerek Cevdet Paşa ile birlikte paşa aleyhinde çalışmakla görevlendirdi.⁹¹

Midhat Paşa'nın tutuklanması ve mahkûm edilmesi Avrupa basınında özellikle Paris ve Londra gazetelerinde yer buldu.⁹² Avrupa basınının Midhat Paşa'nın mahkûmiyetine sıklıkla yer vermesi İstanbul hükümetini endişelendirerek bunun neticesinde halka açık bir mahkemenin yapılması gerekli görülmüştü.⁹³

Teslim alınmasından kırk gün sonra, 27 Haziran 1881 Salı (H. 29 Recep 1298 Pazartesi) günü İstanbul'da yargılanmaya başlandı. Midhat Paşa, Sultan Abdülaziz'in ölümünün tahrikçilerinden ve faillerinden biri olarak suçlu bulunarak idam cezasına mahkûm edildi. Midhat Paşa, hakkında verilen karara itiraz ederek 6 Temmuz 1881 (H. 8 Şaban 1298) tarihinde Temyiz Mahkemesine başvurdu.⁹⁴ Temyiz Mahkemesi 8 Temmuz'da itiraz kararını reddetti.⁹⁵ Fakat Sultan Abdülhamid topladığı heyetin tetkikinden sonra idam cezasını müebbet hapse çevirerek Cidde yakınlarındaki Taif zindanına sürgün etti.⁹⁶

Midhat Paşa'ya nereye sürgün edildiği söylenmeden 28 Temmuz 1881 (H. 1 Ramazan 1298) tarihinde İzzeddin vapuru ile yola çıkartıldı.⁹⁷ Zorlu geçen yolculuğun ardından Tâif Kalesi'ne yerleştirildi. Midhat Paşa, Tâif'de bulunduğu süre boyunca merkezin gözetiminde kaldı. Hapishaneden kaçırılacağına dair söylentiler çıkarıldı.⁹⁸

Midhat Paşa öldürüleceğini tahmin ediyordu. Ailesine yazmış olduğu mektupta da bu durumu belirtiyordu.⁹⁹ Nisan ayının 25'ci günü gece yarısı yattığı odanın kapısını kırılarak içeri giren askerler odada bulunan Ali Bey'i

⁹¹ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız...*, s. 139.

⁹² BOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Posta Telgraf Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.PT), 1-84, 30-12-1298().

⁹³ BOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 4-24, 5 Recep 1298 (3 Haziran 1881).

⁹⁴ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız...*, s. 309.

⁹⁵ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa ve Yıldız...*, s. 310.

⁹⁶ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 5.

⁹⁷ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 7.

⁹⁸ BOA, Yıldız Perâkende Evrâkı Başkitabet Dairesi Marûzâtı (Y.PRK.BŞK), 8-65, 8 Cemazeyilevvel 1301 (6 Mart 1884).

⁹⁹ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 56.

dışarı çıkararak yan odada yatmakta olan Mahmud Paşa'yı ve Midhat Paşa'yı sabaha karşı saat altı buçuk sularında boğarak şehit etmişlerdi.¹⁰⁰

Midhat Paşa aydın ve demokrat bir hükümet idaresi kurma taraftarıydı. Sultan Abdülhamid tahta çıktığında Midhat Paşa ile aynı fikirleri paylaşıyormuş gibi göründü. Midhat Paşa'nın hazırladığı Kânûn-ı Esâsî'yi (M. 23 Aralık 1876- H. 6 Zilhicce 1293) ilan edip meclisi açtırdıysada daha sonra fırsatını bulduğunda bu meclisi kapattırdı.¹⁰¹ Midhat Paşa'yı sadrazam olarak görevlendirmesi de yine Abdülhamid'in stratejik bir hamlesi olarak görülebilir.

Midhat Paşa, devletin kurtuluşunun toplumun refahını yükseltmekle sağlanacağına inanıyordu. Bu sebeple, demiryolu yapımı, bürokrasinin profesyonelleşmesi, üst düzey meslek okullarının açılması, bankacılık sisteminin geliştirilmesi, tarım hizmetlerinin genişletilmesi gibi birçok projeyi hayata geçirdi. Osmanlı Devleti'nin modernleşmesi meselesinde en çok emek sarf eden kişilerden biriydi. Hazırlamış olduğu çoğu kanun devlet tarafından yürürlüğe dahi konulmadı ise de reformlarını hayata geçirmek için elinden gelen bütün imkânları seferber etti.

Midhat Paşa, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine damga vuran sadrazamlarından biri olmasının yanında dürüst, teşkilâtçı, fedakâr ve vatansever bir devlet adamıydı.

¹⁰⁰ Uzunçarşılı, *Midhat Paşa...*, s. 57.

¹⁰¹ Pakalın, *Midhat Paşa*, s. 152.

KAYNAKÇA

1.Kitaplar

ÇADIRCI, Musa. *Tanzimat Devrinde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

ÇELİK, Mehmet. *Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Valiliği 1864-1868*, İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık, 2012.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal. *Osmanlı Devrinde Son Sadriazamlar*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

KOÇ, Bekir. *Osmanlı Modernleşmesi ve Midhat Paşa*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

KORKMAZ, Adem. *Midhat Paşa İdari ve Siyasi Faaliyetleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.

ORTAYLI, İlber. *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2020.

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Midhat Paşa*, İstanbul: Divan Kitap, 2015.

PAŞA, Midhat. *Türkiye'nin Mâzisi ve İstikbâli & Suriye ve Layihası*, İstanbul: Kapra Yayıncılık, 2020.

ŞİMŞİR, N. Bilâl. *Fransız Belgelerine Göre Midhat Paşa'nın Sonu*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2020.

TEKDEMİR, Aziz, ve FEDAKAR, Cengiz. "Menafî Sandıklarının Ziraat Bankası'na Dönüştürülmesi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Ziraat Bankası*, ed. Aziz Tekdemir, Cengiz Fedakar ve Saim Çağrı Kocakaplan, Ankara: Gazi Kitabevi, 2022.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Midhat Paşa ve Tâif Mahkumları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı. *Midhat Paşa ve Yıldız Mahkemesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1967.

2.Makaleler

B. FERLİBAŞ, Meral. “Bir Sosyal Sorumluluk Projesi: Tuna Vilayeti Islahhaneleri”, *BELLETEN*, C. 77, S. 297 (2013), ss.573-636.

KILIÇ, Selda. “1864 Vilayet Nizamnamesinin Tuna Vilayetinde Uygulanması ve Midhat Paşa”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 24, S. 37 (2005), ss. 99-111.

KOCABAŞOĞLU, Uygur. “Tuna Vilayet Gazetesi”, OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Araştırmaları Dergisi, C. 2, S. 2 (1991), ss. 142-149.

3.Tezler

Alptekin İlker. *Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)*, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Niğde Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2011. Yüksek Öğrenim Kurulu: Ulusal Tez Merkezi (Tez No: 296521).

4. Arşiv

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perâkende Evrâkı Posta Telgraf Nezâreti Marûzâtı (Y.PRK.PT), (H. 30-12-1298).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perâkende Evrâkı Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği (Y.PRK.TKM), 5 Recep 1298 (3 Haziran 1881).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perâkende Evrâkı Başkitabet Dairesi Marûzâtı (Y.PRK.BŞK), 8 Cemazeyilevvel 1301 (6 Mart 1884).

5. Ansiklopedi

ÇETİNSAYA, Gökhan, BUZPINAR, Ş. Tufan, “Midhat Paşa”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C.30, Ankara, 2020.

METİN

Nâşiri: Ali Haydar Midhat

MİDHAT PAŞA

HAYAT-I SİYÂSİYESİ, HİDEMÂTI, MENFÂ HAYÂTI

Merhûm müşârün-ileyh tarafından Taif mahbûsunda kaleme alınmış ve
şehâdeti hakkında vesâik ve ma‘lûmât ilâve edilmiştir

Birinci Kitab

TABSIRA-İ İBRET

Fiyatı yirmi beş kuruş

Her hakkı mahfûz ve iki mühürlü olmayan nüshalar sahtedir

İstanbul: Bâb-ı Ali Caddesinde Hilâl Matba‘ası

1325

TABSIRA-I İBRET

MUKADDİME

Midhat Paşa'nın keyfiyyet-i neş'etini bilmek isteyenler için mukaddemâ ba'zı zevât tarafından müşârün-ileyhin birkaç def'alar terceme-i hâlî Türkçe ve Fransızca kaleme alınarak neşr edilmiş ise de bunun birtakımı bin iki yüz seksen iki ve birazı doksan târîhlerine kadar ahvâl ve vukû'âtı mübeyyin olup hâlbuki Midhat Paşa'nın asıl mühimm olan hidemâtı ve icrââtı o târîhlerden sonraki zamânlarda olduğu ve husûsîyle doksan üç senesi Sultân Abdülaziz'in hal'inden doksan dokuz senesine kadar zamân içindeki vukû'ât-ı acîbe müşârün-ileyhin sahâyif-i ahvâlinin en ziyâde ehemmiyetli mebâhisini hâvî bulunduğu cihetle kendisinin muahharen Taif Kışlası'nda mahbûsiyeti ve bi't-tabi' meşâgil-i umûrdan huluvvîyeti müddeti arasında bunların dahi derciyle terceme-i hâlinin mükemmel olarak kaleme alınması birlikte bulunan rûfekâsı tarafından ârzû olunmuş binâen-alâ-zâlik müşârün-ileyhin târîh-i velâdeti olan iki yüz otuz sekiz senesinden doksan sekiz senesine kadar altmış senelik ahvâl ve vukû'ât ve umûr-ı devletde zuhûra gelen hidemât ve icrââtından müşârün-ileyhin tahattur edebildiği şeyler kendi takrîr ve ifâdesi üzerine yazılıp ismi dahi "Tabsır'â-i İbret" tesmiye kılınmıştır.

Bunda muharrer ve mestûr olan kısas ve hikâyâtdan müşârün-ileyhin bidâyet hâlindeki harekât ve ahlâk ve sıfâtı hem asr olarak kendisinin ahvâlini bilen ve el-hâletü hâzihi birçoğu hayâtda bulunan zevâtın ma'lûm ve meşhûd olduğu misillü kırk beş sene müddet belâ-ı fâsıla umûr-ı devletde zuhûra gelen [2] hidemâtının derecâtı dahi meydânda olan âsârıyla ve sabit idüğünden hangi mâddede şüphe olunur ise bi't-tatbik-i hall şüphe etmek pek kolaydır. Şu kadar ki bu kadar senelik âsâr ve vukû'âtdan her birinin eyyâm ve şühûrıyla ve kâffe-i teferru'âtıyla hâtırda kalması mümkün olmadığı cihetle bunlar yazılır iken zamân ve mekânında veya aded ve mikdârında istibâh olunan şeyler için kuyûd ve evrâk-ı mahfûzaya mürâca'atla tashîh edilmek

lâzım gelir ise de müşârün-ileyhin ve rüfekâsının müddet-i mahbûsiyetlerinde mürâca‘at olunacak kuyûd ve evrâk şöyle dursun kendileri umûr-ı dinîyeye dâir okuyacak kitâb ve evrâk-ı sâireden ve familyalarıyla muhâbere ve mekâtibeden bile memnû‘ olduklarına binâen o makûle iştibâh edilen şeylerin tashîhi mümkün olamayıp bunun ise ekserisi târîh ve zamâna müte‘allik olmasıyla ne vakid olsa tashîhi kâbil olmağın bu misillû zarûrîyâtdan ve bir de gâyet iz‘âcât ve tazyîkât içinde sûret-i mektûmiyetde kaleme alınması cihetle bi’t-tabi‘ vukû‘ bulan kusûr ve hatiâtndan dolayı mütâla‘a edenlerin afv ve insâfına mürâca‘at olunur.

Midhat

[3]

MİDHAT PAŞA’NIN EVÂİL-İ HAYÂTI

Midhat Paşa Ruscuklu Hacı Ali Efendizâde kuzâtdan El-Hâc Hâfız Mehmed Eşref Efendi nâm zâtın sulbünden bin iki yüz otuz sekiz sene-i hicrîyesi saferinde Der-saâdet’de kadem-nihâde-i ‘âlem-şühûd olup velâdetinde tesmiye olunan isim ve mahlası Ahmet Şefîk’dır. On yaşında hıfz-ı Kur’an-ı Kerim etmekle ismine hâfızlık şeref ve fazileti dahi zam olunarak Hâfız Şefîk tesmiye olunurdu. Kırk dokuz târîhinde ve Ağa Hüseyin Paşa’nın Vidin vâlîliğinde pederi Vidin nâibi ta‘yîn olunmağla anınla ve vâlidesiyle birlikte Vidin’e gidip elli târîhinde yine onlarla beraber Der-saâdet’e avdetinde Hâfız Şefîk Efendi kitâbete müte‘allik mukaddemâtı tahsîl etmiş bulunduğundan ol vakid Hâriciye Nazırı makâmında bulunan Reîsü’l-küttâb Akif Paşa delâletiyle Divân-ı Hümayûn Kalemi’ne çerâğ olmuş ve kalem-i mezkûre mahsûs olan divanî hattını altı ay zarfında tahsîl etmekle usûl-ı kalem üzre ol bâbda ibrâz-ı ehliyet eden ketebe verildiği gibi efendi-i mûmâ-ileyhe dahi Midhat mahlası tesmiye ve i’tâ kılınmış olduğundan ve ol vakte kadar bu isim mahlas olarak hiç kimsede bulunmadığından bu Hâfız Şefîk ismi makâmına kâim olarak onunla tesmiye ve yâd olunmağa başlamış idi.

Elli bir târîhinde pederi Lofça kazâsı niyâbetine ta'yîn olunarak ehl-i beyti dahi birlikte gitmekle Midhat Efendi bi'z-zarûre yine bunlarla birlikte Lofça'ya gitmiş ve ertesi sene yine beraber olarak Der-saâdet'e avdet etmiş olduğuna ve ulûm-ı Arabiye'nin mukaddemâtına evvelce Vidin ve Lofça'da çalışıp cevâmî'-i [4] şerîfede tahsîl-i ulûma iktisâb-ı kâbiliyyet etmiş idigüne binâen hem kaleme devam etmek ve hemde Arabî ve Farsî derslerini sırasıyla okuyup tahsîl eylemek üzere Fatih Câmi'-i Şerifi'nde Dersiâm Toyranlı Mehmed Efendi ve Zağralı Şerif Efendi ve Şeyh Mehmed Efendi gibi zevâtın halka-i tedrisiyelerine dâhil olarak nahv ve mantık ve ma'ânî ve fikh ve hikmete müte'allik ulûm-ı Arabiye'yi ve meşhûr Kethüdâzâde ve Murad Molla Şeyhi gibi meşâhîrden ve sâir zevâtdan dahi Farsîyi tahsîle senelerce sarf-ı himmet edip egerçe bir aralık ya'nî elli dört târîhinde birinci mektep olarak teşkîl olunan Mekteb-i İrfâniye'ye Bâb-ı Âlî kalemleminde ve sinn-i tahsilde bulunan ketebenin gönderildiği sırada Midhat Efendi dahi mekteb-i mezkûre gönderilmiş ve bir müddet oraya devam etmiş ise de mektebde okunan dersleri kendisi daha evvel bitirmiş olduğundan bi't-tabî' mektebi terk ile yine cevâmî'-i şerîfe derslerine devama başlamış ve elli yedi târîhine kadar meşhûr Mesnevihân Hoca Hüsametî Efendi'nin derslerinde dahi hazır bulunmuşdur.

Bu müddet arasında Midhat Efendi yine kaleme devamı terk etmeyüp elli altı târîhinde Mektûbî Sadâret Odası'na nakl etmekle oraca dahi istitâ'atı derecesinde bir mikdâr bidâ'a tedârik etmiş ise de ta'yîn ve idârece zarûret-i hâl kendüyi bir cihet ma'âş tedârikine icbâr edip bunun ise o târîhlerde tahsîli çok zamânlara muhtâc olduğundan taşra me'mûriyyetini bi'l-ihitiyâr elli sekiz târîhinde iki bin beş yüz guruş ma'âş-ı şehri ile Şam Tahrîrât kitâbeti rüfekâtına ta'yîn olunarak iki buçuk sene kadar zamân orada ve Sayda Eyâleti hizmetinde kaldıktan sonra Der-saâdet'e avdet ve arası birkaç ay geçerek altmış bir senesinde Sami Bekir Paşa'nın divân kitâbetiyle Konya'ya ve altmış üç de yine müşârün-ileyh ile Kastamonu'ya azîmet ve altmış dörtde Der-saâdet'e gelerek te'ehhül eylemiştir. [5]

O târîhlerde rütbe-i devletin kıymeti cihetiyle güç hâl ile elli dokuz senesinde hocalık rütbesine ve bir sene sonra rütbe-i râbi'aya ve müte'âkıben

sâliseye nâil olup Kastamonu'dan avdetinden sonra kemâkân Mektûbî Odası'na devam etmekte iken ol vakit Meclis-i Vâlâ ma'iyetinde bulunan Mazbata Odası aklâm-ı sâireden ziyâde mühimm ve mu'teber olmasıyla Meclis-i Vâlâ re'îsi bulunan Rıfat Paşa'nın delâlet ve sahâbetiyle altmış beşde oda-ı mezkûre nakl etmiş ve arası çok geçmeksizin orada tefeyyüz ve temeyyüz ederek altmış altıda rütbe-i sâniye ile kalem-i mezkûre mümeyyiz ve altmış yedide mütemâyiz rütbesiyle ser halife ta'yîn olunmuşdur.

O sıralarda Berruşşam ve Halep ve mülhakâtı gümrükleri iltizâmından dolayı meşhûr Cezâyirlioğlu Mıgırdîç ile Sarraf Misak beynininde tehattüs eden da'va hârice sirâyet ederek kesb-i ehemmiyet etmiş ve ârâ yerde hazîne-i devletin otuz bin kîse kadar akçesi ilişikte kalmış olduğundan Midhat Efendi hem bu işin tahkîkine hem de Arabistan Ordusu Müşîri Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın mübâlağa ile rivâyet olunan sût'-i harekât ve icrââtından dolayı anın teftiş-i ahvâline me'mûr olarak gönderilmişidi. Efendi-i mûmâ-ileyh ol vechle mahalline bi'l-azime altı ay kadar zamân içinde ikmâl-i me'mûriyyetle hazînenin hâl-ı zıyâ' ve hâtırda olan akçesini bin dört yüz kîse fazlasıyla beraber meydâna çıkarıp tahsîl ettikten başka Sarraf Misak'ın beş bin kîse kadar sirkat ve mektûmâtını dahi tebeyyün ettirmiş ve Mehmed Paşa hakkında olan tahkikâtı dahi müşârün-ileyh Dürzi mes'elesindeki hatayâtını müsbet olarak azlini intâc eylemiş olduğundan Midhat Efendi'nin işbû me'mûriyyetinde görülen muvaffakiyeti mukaddeme-i feyz ve ref'eti olarak vükelâ-yı devlet tarafından ve husûsuyla Sadr-ı a'zam Reşid Paşa cânibinden takdîr olunmuşidi.

Altmış dokuz da Reşid Paşa merhûmun Meclis-i Vâlâ riyâsetine me'mûriyyetinde [6] Midhat Efendi'nin kâbiliyyetini bi'z-zât orada dahi tecrübe etmekle andan sonra gerek müşârün-ileyh gerek Âlî Paşa ve Rüşdü Paşa ve Rıfat Paşa gibi vükelânın manzûru olup her birinin riyâsetlerinde teşekkül eden mühimm meclislerin zabt ve idâre ve müzâkeresinde münhasıran Midhat Efendi bulunarak bu usûl birkaç seneler böyle cereyân etmiş ve hattâ Kırım mes'elesinin mukaddemâsı olarak Hâriciye Nazırı Rıfat Paşa'nın konağında Prens Mençikof ile olunan mükâleme meclislerinin

umûr-ı tahrîriyesine hasbe'l-usûl âmedci olanlar me'mûr olmak lâzım iken bu işte de Midhat Efendi bulunmuş idi.

Şekip Paşa'nın riyâsetinde Meclis-i Vâlâ umûr-ı tahrîriyesi Rumeli ve Anadolu itibariyle iki kısma tefrîk olunduğundan bu taksimde Midhat Efendi birinci rütbe-i evvelî ile Anadolu kâtib-i sânisî ta'yîn olunarak bir müddet bu vechle ifâ-yı me'mûriyyet etmekde iken yetmiş târîhinde Kıbrıslı Mehmet Paşa def'aten Bahriye Nezâreti'nden Sadârete gelip Arabistan Ordusu Müşirliği'nden infisâline Midhat Efendi'nin verdiği lâyihası sebep olmuş olmasından ve efendi-i mûmâ-ileyhin terakkıyâtını çekemeyen hüsemâsı dahi bir taraftan hakkında si'âyet eylesmesinden nâşî müşârün-ileyh bu sûretle Midhat Efendi'nin leke-dâr edilerek çürütülmesi sûretini kurmuş ve bu da kendisinin meslek ve iktidârından hâric bir işe me'mûriyyetiyle hâsıl olur zan eylemiş olduğundan ve o aralık Rumeli'nin sağ ve orta kollarında ve husûsîyle büyük Balkanın her cihetinde zuhûr eden haydûdluk ve kat'-ı tarîk mâddeleri dâhilen ve hâricen pek ziyâde ehemmiyet almış idüğünden bunun için kuvvet ve şöhrat ve şekîme sâhibi birinin intihâbı lâzım iken Bâb-ı Âlî'den kimsenin haberi olmaksızın müşârün-ileyh bu maslahata Midhat Efendi'nin me'mûriyyetini ve kendiye icrâât için me'zûniyet-i fevka'l-âde verilmesini arz ederek irâdesini tahsîl etmiş ve bunun hikmeti ve ledüniyyatı ma'lûm ise de adem-i kabûlu imkânsız görünmüş [7] olduğundan yetmiş bir senesi nisanında Midhat Efendi aldığı emre müsteniden ve mütevekkilen alallah hemân semt-i me'mûriyyetine müteveccihen azîmet ve altı ay kadar bi'z-zât dağlarda ve Balkanlarda ma'îyyetindeki asker ile sarf-ı vücûd ve gayret ederek ele geçirmiş olduğu iki yüz seksen dört nefer eşkıyâ'dan en ziyâde cinâyet sâhibi olan dört neferini ba'de'l-muhâkeme yedindeki me'zûniyet emrine tatbîkan İslimiye ve Cum'a ve Şumnu'da hemân bilâ-istîzân i'dâm ve seksen bu kadar neferini küreğe konulmak üzre Der-saâdet'e i'zâm edip sâirlerinin dahi haklarında kânûnen ve maslahaten terettüb eden mu'âmelâtı icrâ etmekle devletce maksad-ı aslî olmak icâb eden emniyyet ve âsâyiş temâmiyle hâsıl olmuş ve Rumeli'yi tahrîb eden ve dost ve düşmana vesîle-i şikâyet olan şu haydûdluk beliiyesinin izâlesine Midhat Efendi'nin bu me'mûriyyetinde vukû' bulan harekât ve icrââtının te'sîrâtı olduğu tahakkuk etmiş olmasına ve o aralık Mehmed Paşa'nın azliyle yerine Reşid

Paşa Sadr-ı a‘zam olup Âlî Paşa’nın dahi Hâriciye Nezâreti’ne gelmesine binâen Midhat Efendi’nin Rumeli’nden avdetiyle teşebbüsât ve icrâât vâkı‘asına dâir verdiği lâyiha üzerine Bâb-ı Âlî’ce bir ta‘lîmât-ı umûmîye kaleme alınarak ana tatbîkan ahkâm-ı cezâiyenin bilâ-istîzân icrâ’sına me’zûn olmak şartıyla Rumeli’nin her eyâletine bir re’îs ma’iyetinde birer meclis-i muvakkat ta’yîn olunmuş ve Midhat Efendi için dahi Balkan eyâleti nâmîyla bir me’mûriyyet tasavvur ve tasmîn edilerek icrâ’sı kuvve-i karîbeye gelmiş ise de Balkanın mensûb olduğu eyâletlerden tefrîkıyle tahdîdi husûsunda zuhûra gelen müşkilât ve müte‘âkiben vûkelâca vukû‘ bulan tebdîlât hasbiyle fi‘liyyâtı vücûda gelemeyerek kalmıştır.

Midhat Efendi’nin Rumeli me’mûriyyetinden avdetine müte‘âkiben vukû‘ bulan zelzele-i azîmede en ziyâde hasar-dîde olan Bursa ahâlisine i‘âne etmek ve dağılan ahâliyi te’mîn etmek me’mûriyyetiyle Reşid Paşa tarafından Bursa’ya gönderilerek [8] bu me’mûriyyeti ifâ edip geldikten sonra o aralık Meclis-i Vâlâ’nın Rumeli ve Anadolu i‘tibârıyla ikiye münkasım olan umûr-ı tahrîriyesi kemâfi’s-sâbık birleşmiş olduğundan bu teşkîl-i cedîde Midhat Efendi meclisin ikinci kâtibi ta’yîn olunmuş idi.

Reşid Paşa sadâretten infisâlinden biraz sonracı li ecli’s-seyaha Mısır’a gitmiş ve yerine sadr-ı a‘zam olan Âlî Paşa dahi mes’ele-i harbiye musâlahası işi için Avrupa’ya gidip sadâret kâim-makâmılığıyla o makâma yine Kıbrıslı Mehmed Paşa gelmiş olduğundan müşârûn-ileyh bu def‘aki me’mûriyyetinde Reşid Paşa ve Âlî Paşa ve Kamil Paşa’nın gaybûbetinden ve Midhat Efendi’nin aleyhinde bulunan ba‘zı hüsemâsının ilkââtından istifâde ederek efendi-i mûmâ-ileyhi Bâb-ı Âlî’den teb‘îd etmek için mesâvîsini taharrîye başlamış ve hilâf-ı nizâm ve kânûn birtakım ahvâl ve harekât isnâdıyla mecâlis-i resmîyede beyân-ı teşhîrini iltizâm eylemiş idi. Azv ve isnâd olunan mesâvî-i ahvâl o târîhde birtakım sû’-i isti‘mâle uğramış olan iltizâm maslahatı olup eğerce bunun burada tefsîli sadedden hâric gibi ise de intâc eylediği muhâkemenin sûret-i cereyânı ve hükmü pek mühimm olmağla zikri lâzım geldi. Şöyleki altmış dokuz târîhine kadar devletin maktu‘an ihâl ve iltizâm olunan emvâl-i öşriye ve rûsûmiyesini me’mûrîn-i devletin dahi deruhde edebilmelerine müsâg-ı nizâmî ve kânûnî olmasıyla vûkelâ ve ricâl

vesâir me'mûrîn-i devletden birçok zevâtın re'sen ve müştereken iltizâm işine girdikleri misillû Midhat Efendi dahi akraba ve ehîbbâsından ba'zı zevât ile birkaç kalem mukâta'aya iştirâk etmiş ve müte'âkıben mes'ele-i harbiyenin zuhûru ile es'ârın terakkî etmesine mebnî bu işten ba'zı mertebe-i temettü' dahi elde etmiş olduğundan burası kendiyü çekemeyen ba'zı ashâb-ı ağrâzın hırs ve tama'larını tahrîk etmekle ba'zı güft ü gûyâ sebeb [9] olmuşıdı.

Altmış dokuz senesinden itibaren me'mûrîn iltizâm işine girmeleri devletçe resmen men' olunmakla sâirleri gibi Midhat Efendi dahi tabî'i bu emre ittibâ' etmiş iken işbu memnû'iyetden sonra maktû'an mültezimine ihâle olunan Der-saâdet Balıkhânesi mukâta'asına dahi Midhat Efendi'nin müşterek olduğuna dâir Kıbrıslı Paşa'ya ma'lûmât verilmiş olduğundan ve bu ise nizâm-ı devlete karşı bir hareket bulunduğundan müşârûn-ileyh bunu vesile tutarak Midhat Efendi hakkında tefevvühât ve isnâdâtını çoğaltmış olmağla egerçe bu makûle aslî olmayan azviyyâtın ehemmiyeti olamaz ise de makâm-ı sadaretden bulunan bir kişinin bunu ileri geri resmî makâmlarda tekrar tekrar ortaya atması ve etrafında bulunan müdâhenelerin dahi bu isnâdâtı birçok mübâlâgat ile i'lân etmelerine mebnî işi bilen ve bilmeyen adamların arasında bu sözlerin deverân eylemesi Midhat Efendi'nin iltizâm eylediği mesleği iktizâsınca pek ağır olduğundan efendi mûmâ-ileyh Meclis-i Vûkelâ'ya müte'addid takrîrler takdîmiyle muhâkeme taleb edip Kıbrıslı Paşa'nın ise kendiye ilkâ olunan ma'lûmâta itimâd-ı kavîsi olduğundan Der-saâdet'de bulunan umûm Vûkelâ-yı Devlet ve nuzzâr ve âmennâ Meclis-i Vâlâ'ya celb ve avdet olunarak azîm bir meclis-i mahâkeme teşkîliyle efendi-i mûmâ-ileyhin muhâkemesi icrâ' olunmuşdur.

Kıbrıslı Paşa'nın vekilleri tarafından îrâd olunduğu vechle muhâkemede ibtidâ mevzû' bâhis olan mes'ele Balıkhâne mukâta'asındaki şirket mâddesi olup hakîkati anlaşılmak üzere mültezimin ve müte'ahhidi olan sarrafın celbiyle ifâdeleri tedkîk ve iltizâm senedâtıyla evrâk-ı mu'ayene olunduk da bu işte iddi'â olunan şirketin kat'â aslî olmadığı sabit olduğu gibi gerek umûmen iltizâm mâddelerine müte'allik mâddelerde ve gerek husûsât-ı sâirede dahi Midhat Efendi'ye müceb suâl bir şey olmadığı tebeyyün etmiş olmağla saded-i muhâkeme [10] bu rivâyetin nereden çıkmış ve kimlerin

haberi üzerine binâ edilmiş olduğunun tahkîkine intikâl ederek râvileri olduğu haber verilen ba'zı sarraflar meclise celb ile isticvâb olundukda kimisi tela'süm ve tereddüd ile inkâr ederek ve kimisi ne taraftan duyduğunu tahattur edemediğini söyleyerek hâsılı iki gün kâffe-i devâirin ta'tîliyle Meclis-i Vâlâ'da bi'l-cümle vükelâ huzûrunda icrâ' olunan muhâkemede isnâdât-ı vâkı'anın mücerred garaza mebnî sarf-ı müfteriyât olduğu tahakkuk etmesiyle bunun üzerine meclise hitâm verilmek üzere iken Kıbrıslı Paşa'nın vekili tarafından bu iş için bir başka şâhid daha olduğu îrâd olunarak ertesi gün şâhid olmak üzere meclise getirilen mülteziminden Halid Bey sadeden hâricinde olarak Midhat Efendi aleyhinde irtikâba müte'allik birtakım şeyler söylemek istediği halde müdâfa'a olunmasıyla mîr-i mûmâ-ileyh bir müddet sukût ettikten sonra en son cevâbında (Vallahi dediğim şeylerin hiçbirinin aslî yoktur bana böyle söylemekliğimi emr ve ta'lîm ettiler ana binâen söyledim) diyerek yalan şahâdete geldiğini mecliste takrîr ve i'tirâf etmiş olduğundan vükelâ-yı mevcûd izhâr-ı kemâl-i hayret ve te'essûf ederek hemân çekilüp meclis dağılmış ve mûmâ-ileyh Halid Bey şâhid-zever olmasıyla o mecliste kânûnen cezâsı hükm olunarak doğruca oradan hapse gönderilmiştir.

Bu muhâkemenin sûret-ı cereyânı ve neticesi bi't-tabi' dikkat-i âmmeyi celb etmesiyle Midhat Efendi'nin hâl ve sıfâtını bir kât daha tezkiye ederek kadr ve iştihârını arttırmış ve hüsamâsını mağlûb ve mahcûb etmiştir.

Arası çok geçmeksizin Reşid Paşa ve Âlî Paşa ve Kamil Paşa'nın avdetiyle eski makâmlarına gelmiş olduklarından Midhat Efendi evvelkinden ziyâde cümlesinin manzûru olmuştur. Yetmiş üç târîhinde mes'ele-i harbiyenin hitâmıyla umûr-ı dâhiliyenin ıslâhât ve tanzîmâtının sırası gelerek bir vakitden beri [11] eyâletde olan vâlîlerin sû'-i ahvâl ve harekâtı işitilmesiyle ibtidâ bunların tahkîk ve tathîri iktizâ etmiş olduğundan Halep tarafına İzmirli Emin Efendi gönderildiği misillû Silistre Vâlîsi Mirza Saîd Paşa'nın ve Vidin Vâlîsi Muammer Paşa'nın tahkik-ı ahvâline dahi Reşid Paşa tarafından Midhat Efendi intihâb olunarak gönderilmiş ve o aralık Tırnova'da Bulgarlar tarafından vukû' bulan hâdisenin men' ve ıslâhı dahi kendüye ilâve-i me'mûriyyet kılınmışıdi.

Mirza Saîd Paşa'nın sût-i hâlî dâiresi halkıyla eyâlet defterdârlığının irtikâbâtına iğmâz-ı ayn etmesinden ibâret olarak sâirelerinin irtikâbât ve cinâyâtı lede'l-muhâkeme tebeyyün etmiş olduğundan Saîd Paşa evvelce azl olduğu gibi sâir zî-medhal olanlar dahi kânûnen terettüb eden ahkâm-ı cezâîye ile mahkûm olarak evrâk-ı muktezîyesi takdîm olunmuş ve bu iş bittikten sonra Midhat Efendi Tırnova'ya azîmetle oraca zuhûr eden hâdiseyi dahi bi's-suhûle ıslâh ederek oradan Vidin'e geçmiş ve Vidin eyâletince olan sût-i idârenin menşe'-i aslîyesi Muammer Paşa'nın oraca adem-i kifâyeti cihetiyle Adliye ve Belgradcık ve Lum kazâları Bulgarlarının iğfâlât ve tahrikât-ı ecnebiyyeye ittibâen hükûmet ve devlete muhâlefet etmeleri mâddesi olduğu anlaşılarak hattâ Adliye kazâsında hükûmet şöyle dursun oraya hizmet ve me'mûriyyetle bir zabtiye neferi bile gidememek hâline gelmişken Midhat Efendi bi'z-zât kazâ-i mezkûre gidip ve karye be-karye dolaşp temin-i efkâr etmesiyle hükûmet me'mûrları yerlerine i'âde olunarak usûl-ı idâre yeniden te'sîs olunmuştur.

MİDHAT EFENDİ'NİN AVRUPA'YA SEYÂHATİ VE ESBÂBİ

Midhat Efendi işbu me'mûriyyetlerini dahi bu vecîhle hüsn-i ifâ ederek Der-saâdet'e avdet etmiş ve evvelce mahallerinden gönderilen evrâk ve mazbatalar [12] Meclis-i Vâlâ'da ve Meclis-i Vükelâ'da tasdîk ve Midhat Efendi'nin hüsn-i hizmet ve hareketi takdîr olunarak arz olunmuş olmasıyla bunun mükâfâtına intizâr olunur iken Silistre'den munfasıl Mirza Sa'îd Paşa'nın ve Silistre kâim-makâmlığından azl edilen İbrahim Paşa'nın Mâbeyn-i Hümâyûn'a husûsiyetleri olan ba'zı vükelâyâ mensûbiyetleri cihetiyle Midhat Efendi'nin me'mûriyyeti vâsıtasıyla bunların vukû'-ı azli o zatların infi'âl ve iğbirârını celb ederek Sultân Abdülmecid merhûma teşekkî ve si'âyet etmiş olduklarından Midhat Efendi'nin tahkîkât ve icrââtı Mâbeyn-i Hümâyûn cânibinden kabûl buyrulmayarak redd olunduktan sonra bunların hükmünü bozmak ve yeniden icrâ'-yı tahkîkât etmek için ricâl-i devletden Fahreddin Efendi fevka'l-âde ma'âş ve harc-ı râh ile gönderilmiştir. Lâkin işbu me'mûr-ı cedîdin mesâ'isi Midhat Efendi'nin icrâât ve iş'ârâtından harf-i vâhidini bile tagyîr edemeyerek boşa çıkmış olmasıyla evvelki iş'ârâtının üzerine ne hükm terettüb etmiş ise Bâb-ı Âlî'ce tamâmıyla icrâ' olunmuş ve

bu cihetle “El-Hâkku ya’lu velâ yû’lâ aleyh” mâ-sadakı yerini bulmuş ise de ber-minvâl-i muharrer zuhûr eden mu’âmelât Midhat Efendi’nin ba’zı mertebe-i fütûrını müstelzem olarak o aralık Reşid Paşa’nın dahi vefâtı vukû’ bulduğundan Midhat Efendi’nin bir müddet Avrupa’da seyâhat ile teneffüs ederek nefes etmek için Sadr-ı a’zam-ı cedîd Âlî Paşa vâsıtasıyla ruhsat alarak yetmiş dört târîhinde Avrupa’ya gitmişti.

Devletimizin bulunduğu mevkı’ ve maslahat iktizâsınca umûr-ı devletde bulunanların Fransız lisânını bilmeleri elzem ve husûsîyle Bâb-ı Âlî’de ve politika işlerinde bulunanlara göre şart-ı a’zam olup fakat Midhat Efendi’nin sinn-i tahsilde bulunduğu zamânlarda bu lüzûm-ı umûmun mâ-sadakı olmadığından ve tahsîl ve tedris dahi müşkil bulunduğundan bi’z-zarûre Fransızca tahsiline muvaffak olamayarak [13] kendisi otuz beş yaşına gelinceye kadar o lisândan bir kelime bilmediği halde Kırım mes’elesinden sonra mu’âmelât-ı devletde görülen ve günden güne tezâyüd eden tecrübelerle göre me’mûrîn-i devlet için mutlaka Fransız lisânına vukuf ve ma’lûmâtın şiddet-i lüzûmu ta’yîn etmiş olmasıyla Midhat Efendi bunun üzerine cebr-i nefis ederek Meclis-i Vâlâ’ca me’mûr olduğu umûr-ı tahrîriye vesâir mevâdd-ı tahkikiye meşâgili arasında bu lisânı dahi mümkün mertebe ele getirmiş ve bu cihetle de Avrupa seyâhati bu tahsîlinin terakkisine dahi yardım etmiştir.

Midhat Efendi altı ay kadar zamân içinde Paris ve Londra ve Viyana ve Belçika taraflarını dolaşarak bu seyâhatinde Avrupa’nın âsâr-ı medeniyesini nazar-ı ibretle gördükden ve bunların turuk ve esbâbına dair mümkün olduğu derecede ma’lûmât aldıktan sonra Der-saâdet’e avdetiyle yetmiş beş senesi içinde Meclis-i Vâlâ’nın baş kitâbetine terakkî eylemiştir.

MİDHAT EFENDİ’NİN RÜTBE-İ VEZÂRETİ VE NİŞ VÂLİLİĞİ

Biraz zamân sonra Kıbrıslı Mehmed Paşa yine sadârete gelmiş ise de bu def’aki me’mûriyyetinde artık Midhat Efendi ile uğraşmak tarîkini terk ederek bi’l-‘akis te’mîn ve taltîfi cihetini ihtiyâr etmiş ve Rusyalunun Bulgaristan hakkında olan politikası iktizâsınca ol havâlî mesâlihinden dolayı Devlet-i Aliyye aleyhinde îkâ’ edildiği şikâyatı üzerine tahkik-ı mâdde etmek ve Avrupa efkârını te’mîn eylemek Sadr-ı a’zam-ı müşârûn-ileyh bi’z-zât

Ruşuk ve Vidin ve Niş taraflarına gederek icrâât-ı vâkı‘asında birtakım me’mûrları muâheze tebdîl etmediği gibi Niş eyâletine dahi Rauf Paşazâde Osman Paşa’yı ta’yîn etmiş ise de o aralık Niş Bulgarlarının Sırbistan’a iltihâk dâ‘iyesiyle haylisi Sırbistan’a hicret edip geride kalanlar dahi fesâd niyetinde [14] bulundukları cihetle eyâletin her tarafı bir hâl-i ihtilâl girmiş olduğundan Kıbrıslı Paşa Osman Paşa’nın dahi idâresinden emîn olamayıp daha oralarda iken münâsib ve muktedir bir vâlî tedârik ve intihâbına mecbûr olmuş ve Midhat Efendi’nin iktidârî hakkında kendisinin vukû‘ bulan tecrübesine ve bu def‘a Rusuk ve Vidin cihetlerindeki seyâhatında Midhat Efendi’nin evvelce iki def‘a oralara me’mûriyyetinde icrâ‘ eylediği vezâif ve harekâtının tafsîlâtına bi’z-zât muttâlî‘ olmasına mebnî efendi-i mûmâ-ileyhin rütbe-i vüzerâtla Niş Vâlî’si ta’yîn olunmasını Mâbeyn-i Hümâyûna ve Bâb-ı Âlî’ye yazmış ve müte‘âkıben kendisi Der-saâdet’e avdetle işbu iş‘ârâtının ehemmiyetini şifâhen dahi te’kîd eylemiş olduğundan ve egerçe Sultân Abdülmecid merhûm yukarda zikr olunduğu vechle bir aralık ba‘zı mukarribininin si‘âyetiyle Midhat Efendi’ye muğber olmuş ise de sonradan icrâât-ı vâkı‘ının isâbetiyle sadîk hizmeti ve iktidâr ve liyâkati nezd-i şâhânedede dahi tahakkuk eylediğinden yetmiş yedi senesi recebinde Midhat Efendi rütbe-i vüzerâtla Niş Vâlî’si ta’yîn olunmuştur.

Bu mâtde bâdî-i nazarda Midhat Efendi’nin terakki-i feyz ve ref‘eti demek ise de Kıbrıslı Mehmed Paşa tarafından sudûrı erbâb-ı fikr ve mülâhaza beyninde birtakım ma’nâlara haml olup kimisi müşârûn-ileyhin Midhat Paşa aleyhinde sebkât eden mu‘âmelâtının haksız olduğunu muahharen kendisi dahi anlamış olmasıyla hem efkâr-ı nâsa karşı tarziye olmak ve hem de bir muktedir vâlî idâresiyle Niş eyâletini bulunduğu hâl-i ha[z]ırdan kurtarmak niyetiyle bu icrââtın mahz-ı hayr olduğunu söyleyerek kimisi dahi bunun aksi ve muhâlîfi olmak üzere sû’-i niyete zâhib olup şöyle ki Niş eyâleti Bulgarlarının efkârı fenâ halde bozulmuş olmasıyla egerçe me’mûrları tebdîl olunmuş ve Niş mevki‘ne on tabur kadar asker konularak Sırbistan’a karşı hudûd eyâleti dahi birkaç bin neferât-ı muvazzafa ile ihâta [15] edilmiş ise de yine Sırbistan’a hicretin arkası kesilememiş ve dâhil eyâletde İslâm için emniyyet bütün bütün münselib olmuş olduğuna nazaran orasının nasıl olsa elden çıkacağına zann-ı kavî hâsıl olmuş olduğundan şu

halde Midhat Efendi'nin oraya me'mûriyetiyle mukaddemâ aleyhinde icrâ' olunamayan agrâzın bu sûretle hâsıl olması mülâhazasıyla yapıldığını iddi'â etmiş ve çok kimselerin zehâb ve mülâhazası bu sûreti müeyyid bulunmuş ise de Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın meslek ve ahlâkını hakikati üzre bilenlerin muvâzine ve muhâkemesine göre müşârün-ileyh kalb-i selîm sâhibi ve hayır-hâh-ı devlet bir zât olup fakat her işittiği söze inanmak ve birdenbire tehevvr etmek misillû bir büyük kusûru dahi olduğundan Midhat Paşa hakkında sebkât eden mu'âmelâtı kendüye karîn olan ba'zı ashâb-ı agrâzın eser-i si'âyeti olarak muahharen kendisü hakikat-i hâli anlamış ve insâf ederek icrâ'-yı adâlet ve fütüvvet ile kesîre-i vâkı'ayı ta'mîr etmek sûretini iltizâm etmiş olması daha ziyâde kabûle karîndir.

Her ne ise Midhat Paşa mütevekkilen âlî Allah me'mûriyyetine azîmet ederek Niş'e vusûlünde eyâletin her tarafı nizâm ve başıbozuk askeriyle muhât olduğu halde kasabât ve kurâda olan Bulgarların yine bir taraftan Sırbistan'a hicret etmekde ve İslâm'dan silâhsız ve arkadaşsız hiç kimsenin kasabadan hârice çıkamamak da olduğunu ve eyâletin her tarafını haydûd istî'âb edip İslâm ve Hıristiyan kimsede emniyyet kalmadığını görmesiyle egerçe bu ahvâlin men' ve ıslâhı ve her tarafın zabt u rabtı kuvve-i askeriye ile olur ise de oraca lüzûmundan ziyâde asker mevcûd olduğu halde şu fenâlıkların git git[e] ziyâdeleşmesine nazaran bu hâlin bir başka yolda tedbîr ve çâresine bakılmak lâzım geldiğine ve bu da ahvâl-i mezkûreyi da'vet eden vesâil ve esbâb ne ise ibtidâ' anlar bilinip ana göre tedâbîrine teşebbû[s] etmekle hâsıl olacağına binâen kasabât ve kurâda [16] olan Bulgarların mu'teberlerini ve İslâmdan dahi iktizâ' edenleri Midhat Paşa celb ederek bi'd- defa'ât münferiden ve müctemi'ân isticvâb ile vukû' bulan ifâdelerinden hâsıl olan ma'lûmât-ı mücmeleye göre memleketin hiç bir tarafında araba işleyecek şose yol olmayıp mahsûlât-ı vâkı'anın naklinde ehl-i kurâ türlü müşkilâta dûçâr oldukları halde birkaç senelerden beri tekessür eden haydûd ve kıtâ'-ı tarîk beliiyesiyle bütün bütün mu'âmelâta durgunluk gelerek herkes fakir olmuş ve ahâlinin birkaç senelik virgüsü tahsîl olunamayarak kalmış ve bundan başka çiftlik sahiplerine dahi on milyon guruşdan ziyâde borçları birikmiş olmasıyla ahâlice bir ye's-i tam hâsıl olmuş ve eyâletin ittisâlinde olan Sırbistan'ın ise her tarafı muntazam yollarla ma'mûr edilmiş olup

emniyyet ve âsâyiş dahi ber-kemâl bulunmuş idigünden umûm Bulgarlarca Sırbistan'a hicret etmek ve-yâhûd oraya iltihâk eylemek ârzusunun bundan tehaddüs eylediği ve hükûmetce bunun çâre-i ıslâhı aranılacak yerde Bulgarlar'ı hicretten men' etmek için hudûd boyunda olan Bulgar köylerine yirmişer otuzar nefer asâkir-i muvazzafa konulmasıyla bunların ekserisi Bulgar hânelerine girip sahipleri meydânda kaldığından bu hâlin dahi herifleri bir kât daha hicrete mecbûr ettiği anlaşılmıştır.

Anın üzerine Midhat Paşa tarafından bi'l-cümle mu'teberân-i ahâli tekrar celb ve cem' olunarak her ne ârzû ederler ise yapılmak ve iki seneye kadar gerek hazîneye ve gerek çiftlik sahiplerine olan borçlarından kurtarılma ve haydûdluk beliyyesi tamâmıyla kaldırılma üzere ta'ahhüd olunarak fakat bu mukâbeledede kendilerine olan teklifât-ı hidemâtı ifâ etmeleri şart olduğu tefhîm ile anlar dahi bu vechle kabûl ve ta'ahhüd etdikten sonra hemân o gün karyelerde olan neferât-ı muvazzafa kaldırılıp ve harcları kesilip mahallerine i'âde kılınmış ve birkaç [17] gün sonra Niş'den Sofya'ya giden tarîkin Niş cihetinden şose inşâsına başlanılmış ve dâhil eyâletde bulunan haydûd ve eşkiyâ'nın ahîz ve istisâli için her tarafa müte'addid kollar sevk olunarak tutulup gelenlerden Niş'de bulunan Meclis-i Muvakkat'da kânûnen cezâlarına hükm olunan cinâyâtın bilâ te'hîr icrâ'-yı cezâlarına müsâra'at olunmuş ve bir taraftan çiftlikât ashâbının Bulgarlar'la olan hesâbları tetkîk olunmak üzere evvelce Kıbrıslı Paşa'nın emriyle yapılmış olan komisyonların kararları mevki'-ı icrâ'ya konulmuş olmağla eğerçe bu icrâât efkâr-ı umûmiyyeyi birden bire te'mîn etmemiş ise de bir dereceye kadar heyecan ve galeyânı durdurup ilerisi için ümîd vermiş ve hattâ bu teşebbüsât arasında Midhat Paşa tarafından neşr olunan bir i'lân-ı umûmîde Sırbistan'a hicret edecek olanların hafiyen kaçmasına hâcet olmayıp her kim gitmek ister ise ruhsat-ı resmîye verilmiştir deyü işâ'a ve i'lân olunmuş iken bi'l-'akis hicret mâddesinin arkası kesilüp andan sonra giden vukû' bulmamıştır.

Ahâlinin ıslâh-ı efkârıyla idâre-i matlûbanın husûlüne en müessir çâre ve tedbîr bu yolda icrâât olduğu artık gereği gibi anlaşıldığından kemâl-i germî ile her şeyden evvel yolların tanzîmât ve inşââtına sarf-ı mesâ'i olunup ilk senesi epeyce şose yollar vücûda gelmiş ve evvelden yüz elli kıyye yük üç

günde bir mahalle nakl olunur iken şose yolda bir araba ile beş yüz kıyyenin bir günde götürüldüğünü Bulgarlar görüp fâidesini anladıkca yolların teksîrine kendileri talip olduklarından ertesi sene her tarafın yollarına birden çalışılıp Niş'den Kumanova'ya kadar yirmi dört sâat ve yine Niş'ten Sofya tarîkiye Pazarcık hudûduna kadar otuz sâat ve Sofya'dan Dobnice tarîkiyle Selanik hudûduna kadar on sekiz sâat ve Şehirköyü'nden İsveti Nikola Balkanı tarîkiyle Lum kazâsına değin yirmi dört sâat mesafeleri olan turuk ve ma'âbir şose [18] olarak tanzîm ve tesvîye olunup enhâr üzerine yapılan sagîr ve kebîr birçok köprülerden başka Morava nehri üzerine dahi üç aded köprü inşâ' olunmuş ve turukun te'mîni için icâb eden yerlere ve husûsiyle Balkan'dan Sırbistan hudûduyla geçen Çobren tarîki üzerine gâyet muhkem ve metîn karakollar inşâ' edilmiştir. Turuk ve ma'âbirin sühûlet ve emniyyeti münâsebetiyle ahâli hâsılât-ı vâkı'âlarını ve bi't-tahsîs küllîyet üzre olan şarâb mahsûllerini Selanik ve Manastır ve Filibe taraflarına nakl etmeğe başlayıp ticâretleri tevessü' etmiş ve ol vakte kadar Tuna tarîkiyle gerek Avrupa'dan ve gerek Der-saâdet'den Niş'e ve Niş'den oralara gelip giden yolcu ve eşya ve sâire mecbûren Sırbistan içinden gelip gitmekte iken yeni açılan Çobren tarîki münâsebetiyle o ticâret dahi beri tarafa intikâl eylemiş olduğundan az vakit içinde hâl değişip herkesde bir ümîd terakkî hâsıl olmuş ve evvelden Sırbistan'a hicret edenler dahi avdet etmeğe başlamıştır.

Bu vechle görünen âsâr-ı ma'mûriyyetin en büyük mebâdîsi yolların tanzîmiyle ve bir de eyâletin haydûd ve eşkıyâ'dan tathîriyle mu'âmelâtın tevsî' ve te'mîni mâddesi olduğu misillû sâir fi'liyyât ve icrââtın dahi hoşnûdi-i halka ve refâh-ı memlekete pek çok te'sîrâtı olup ez-cümle Niş'de dâimî sûretle bulunan birkaç bin nefer süvâri ve piyâde askerin istî'âbına kâfi kışla olmadığından ekser asâkir hânlara ve ahâli hânelerine konulup birçok fazla icâre verildiği halde yine ashâbı şikayetden hâli olmadıkları cihetle bu mahzûru dâfi' olmak üzre ve ahâlinin gayret ve mu'âvenetiyle hâric kasabada bir âlây süvâri ve bir tabur piyâde istî'âb edecek bir kâr-gîr kışla yapılp altı ay müddetde ikmâl olunmuş ve ashâb-ı cürm ü cinâyete mahsûs mahbes gâyet uygunsuz ve harâb hey'etde olmağla müceddeden bir habs-hâne inşâ' kılınmış ve yeni yapılan şose yollarda posta ve yolcu taşımak için bir araba şirketi te'sîs olunarak [19] işlemeğe başlamış Nişâve Nehri her sene

tuğyânında memleketin bir kısmını basıp küllî hasâr ve zararı müceb olmasıyla memleketin ortasından bir hark açılıp mazarratı def' edilmiş olduğu gibi bir taraftan dahi hükûmetçe şekl-i idâre daha mazbût ve muntazam bir hâle konulmak için Merkez Odası nâmîyla bir cem'iyet teşkîl olunarak gece gündüz her sâatte mürâca'at edenlere açık kapı olmak üzere bir kâ'ide-i muttaride tahtına konulmuş ve kethüdâ ve kavas ve kavasbaşılik misillü hizmetler lâğv olunarak yeni teşkîl olunan zabtiyenin idâresine verilmiş ve memleketçe müteâmmel olan birtakım âdât-ı muzırta lâğv olunarak ez-cümle izdivâc mâddesinde isrâfât mâni'-i izdivâc ve tenâsül olmasıyla anlaşılarak bunun için dahi hadd-i meşrû' dâiresinde ta'yîn-ı hudûd olunmuş ve İslâm ve Hristiyan evlâdından ba'zı bî-kes ve yetîm çocuklar şuarada burada sürünüp mahv ve telef olduklarından o makûle etfâl-i âcize toplatdırılıp ve ashâb-ı hayrât ve hasenâtın i'ânesiyle bir mahall yapıdırılıp ta'lîm ve terbiyelerine bakmak ve san'at öğretmek için hocalar ve mu'allimler ta'yîn ve ta'ayyüş ve idâreleri için vâridât mukteziye tedârik ve tahsîs kılınmıştır. Etfâl ve eytâmın bu vechle infâk ve ıslâhı ve muhâfaza ve terbiyesi husûsunda suveri ve ma'nevî müslim olan hayr ve menfa'at cihetiyle bu mâdde bi't-tabi' herkesin hamiyet ve mürüvvetini celb etmesiyle idâresine muktezî olan vâridâtı günden gûne çoğalıp ve vâridât tevsî' etdikçe etfâlin adedi dahi tekessür edip yüz neferi tecâvüz ettiği halde çünkü bu işe bizim memleketde yeni ve muhaddes bir şey olup emsâli olmadığı cihetle münâsib bir isim bulunup vaz' olunamamışdı nihâyet Kur'ân-ı Kerîm'den tefe'ül ile ne hükm zuhûr eder ise anınla tesmiyesi bi't-tensîb ol vechle tefe'ül olundukda (este'îzü billâh ve yeselûneke'ani'l-yetâma kul islahûm lehüm hayr) âyet-i celîlesi zuhûr etmekle teberrûken ıslâh-hâne tesmiye kılınmış [20] ve andan sonra sâir mahallerde ve vilâyetlerde buna misâl olarak terbiye-i eytâm için yapılan mahallere dahi bu isim vaz' olunmuştur.

PRİZREN EYÂLETİNİN NİŞ EYÂLETİNE İLHÂKI

Bâlâda muharrer te'sîsât ve icrâât ile Niş eyâleti üç sene zarfında fevka'l-me'mûl iktisâb-ı ma'mûriyyet ve intizâm etmiş olduğu halde ana civâr ve hem-hudûd olan Prizren eyâletinin bi'l-'akis sû'-i idâre cihetiyle her tarafı

muhtell olmuş ve İpek ve Yakova ahâlisi ve Malisye kabâili virgü ve asker vermediklerinden başka Yakovalılar hükûmet me'mûrunu tard etmiş ve İpek ahâlisi oradaki askerî haste-hânesini basıp ve memleket kâim-makâmı Şahin Bey'i kurşun ile vurup âdetâ harekât-ı isyâniye izhâr eylemiş olduklarından bu hâl vükelâ-yı devlet'in nazar-ı dikkatini celb etmesiyle Prizren vâlîsi azl olunarak eyâlet-i merkûme hey'etiyle Niş eyâletine zamîmeten Midhat Paşa'ya tefvîz olunmuş ve bi'z-zât oraya azîmetle eyâlet-i merkûmenin dahi ıslâh ve tanzîmi Bâb-ı Âlî'den kendüye emr ve iş'âr kılınmışdı.

Havâlî-i merkûme sekenesi olan Arnavutların mukaddemleri dahi bu gibi hareketleri mesbûk olarak üzerlerine vülât-ı sâlife taraflarından asker sevkiyle icrâ'-yı mu'âmele-i şiddet olundukca Arnavutların hiddeti artıp daha ziyâde tarîk-i muhâlefete gittikleri mücerreb ve ma'lûm olmasıyla bu def'aki hareketleri üzerine birden bire icrâ'-yı cebr ve şiddet olunmakdan ise bunları muhâlefete ve isyâna dâî' olan vesâil ve esbâbın taharrîsiyle anın ıslâhı çâresine bakılması daha doğru ve eslem olarak binâen-aleyh Midhat Paşa kuvve-i askerîye isti'mâli cihetini en son dereceye bırakıp Niş'den yalnız bir bölük süvâri asâkir-i nizâmiyye istishâbıyla Prizren'e azîmet eyledi vusûlünde İpek ve Yakova [21] ve Malisya ve Ragova ve sâir nevâhî-i mülhakâ rüesâsını oraya celb ve cem' ederek bunların ifâdelerinden ve sâir taraflardan aldığı ma'lûmâta göre ahâli-i merkûmenin bu derece huşûnet ve ru'ûnetinin ve ikide bir de nizâm ve kânûn-ı devlete muhâlefetlerinin en büyük sebebi ve menşe'-i Arnavutlar beyninde mer'î olan kan da'vası mes'elesi olup şöyle ki işbu kan da'vasından ekser familyalar beyninde âbâ an-cedd tevârüs eden bir husûmet-ı şahsiye olmasıyla her iki taraf yek-dîgerinden tahaffuz etmek için silâh taşımağa mecbûr olmağın silâh taşımak âdeti küçük çocuklara varıncaya kadar umûmî bir zarûret hükmüne girmiş ve bu vechle dâimî silâhı üzerinde bulunanların kendi nefislerinde fazla bir iktidâr hiss etmesi tabî'i bulunmuş olduğundan herkes istediği şeyi yapmağa ve istemediğini men'e kânûn ve nizâmdan ziyâde silâhını isti'mâl etmek tabî'at ve âdet olmuş idigüne ve bununla beraber işbu keyfe Arnavutları sıdk ve hulûs-ı niyet sâhibi adamlar olup indlerinde yalan söylemek ve va'de half etmek ve bir de mâl ve ırza dokunmak en büyük cinâyâtdan ma'dûd olduğu halde idârelerine giden me'mûrların birtakımı bu esâslara münâfi ef'âl ve

ahlâkda bulunup ve hususîyle a'şâr ve rüsûmât istihsâlinde ve kur'a-i askeriyye mâddesinde pek çok sû'-i isti'mâlât vukû' bulmuş olmasıyla cem'-i ihtiyâcâtında silâhına mürâca'atından başka merci' bilmeyan halk bu ahvâl-i zulmiyenin dahi men'ine silâhı kuvvetiyle tasaddî ederek şu fenâlıkların zuhûra gelmiş doğduğu anlaşıldığına binâen Midhat Paşa'ca mes'elenin tedbîrini bu esbâbın islâhı emrinde aramak lâzım gelmiştir.

Binâen-aleyh celb olunan rüesâ ve ümerâ ile bi'd-defa'ât olunan mübâhasât ve müzâkerât üzerine kendileri mümkünü'l-icrâ' evâmiri infâza müte'ahhid olmalarıyla Midhat Paşa tarafından tecrübe için ba'zı şeyler teklîf olunup bunun [22] birincisi umûm halkın bi'l-istisnâ silâh taşımaktan memnû'iyeti ikincisi katl ve cerhe müte'allik geçmiş da'vaların bir diyet-i münâsibe üzerine sulhen tesvîye olunup bitirilmesi üçüncüsü kur'a-ı askeriyyenin icrâ'sı dördüncüsü bakâyâ-yı emvâl-ı emîriyenin te'dîyesi beşincisi askerî haste-hânesini basan ve İpek kâim-makâmını vuran eşhâsın hükûmete teslîm olunması altıncısı kabûl etmedikleri zabtiye nizâmât-ı cedîdesinin tamâmı-ı icrâ'sı yedincisi Hristiyan ahâliye ve Yakova ile İpek arasında olan Dican manastırına İslâm tarafından müdâhale olunmaması mâddeleri olmağla bunlar ekseriyet üzre rüesâ ve ümerâ taraflarından kabûl olduğu halde egerçe Malisörler kabûl etmemek dâ'îyesinde bulunmuşlar ise de beyinlerinde ale't-tevâlî üç gün uğraşılıp anlar dahi bi't-tehdîd iknâ' edilmiş olduğundan ol bâbda cümlesinden tahrîren ta'ahhüdât-ı kavîye alınarak ve icrââtın hitâmına kadar rehîn olmak üzre verdikleri adamlar alıkonularak hemân o günden icrâât-ı fi'liyyeye bidâ' olunmasıyla eyâletin kâffe-i ahâlisi def'aten silâhlarını çıkarmış ve İpek ve Yakova'da teşkîl olunan komisyonlar ma'rifetiyle kan da'valarından katl için dört bin ve cerh için bin gurus bedel-i sulh takdîr olunarak dört ay zarfında dört bin kadar da'va sulhen tesvîye kılınmış ve bakâyânın tekâsîte râbtîyle her tarafda tahsîlâtına ve zabtiye askerinin teşkîlâtına başlanılmış ve İpek'de askerî hasta-hânesini basmış olan on iki nefer şâhıs rüesânın ta'ahhüdleri vechle on gün zarfında tutularak mukayyeden Prizren'e teslîm olunmuş olup ve'l-hâsıl olunan ta'ahhüdât harf-be-harf icrâ' kılınarak fakat kâim-makâmı vurmuş olan eşhâs Bosna tarafına firâr etmesiyle yâlnız o mâdde gerü kalmıştır.

Bu icrâât arasında Midhat Paşa bi'z-zât Yakova ve andan İpek'e gidip oralarca daha lâzım olan şeyleri yaptıktan ve bir müddetden beri hâl-ı isyânda [23] olup bu def'aki ta'ahhüdâtın dahi hâricinde kalmış olan İstenk ve Istralca ve Ragova eşkıyâ'sı rüesâsından kırk dört eşhâsı bi's-suhûle ile geçirip Niş'e gönderdikden sonra Sancak'ca yapılacak işleri ve başlanılan yolların ikmâl-i tesvîyesini ol vakt Prizren mutasarrıfı bulunan Nazîf Paşa'ya tevdi' ederek kendisi Üsküp tarikiyle Niş'e avdet etmiş ve bu seyâhat ve me'mûriyyetinin kâffe-i masârıfı yirmi dört bin guruşdan ibaret olmağla bi'l-istîzân meblağ-ı mezbûri mâl sandığından istîfâ eylemiştir.

VİLÂYÂT USÛLÜNÜN İHDÂSİ VE NÜMÛNE OLARAK TUNA VİLÂYETİNİN TEŞKÎLİ

Prizren eyâletinin ihtilâli bu vechle ber-araf olarak emniyyet ve âsâyiş ma' ziyâde hâsıl olmuş ve Niş eyâleti ise üç sene içinde pek çok terakki ederek hâlen ve mülken intizâmı âmmenin nazar-ı takdîr ve tahsîni celb eylemiş olmağla evvelki gibi ecnebîden ve Sırbistan cihetinden tahrîkâta müte'allik şeylerin ve vesîle-i şikâyet olmak üzere kullanılan sözlerin tabî'i arkası kesilmiş ise de Vidin ve Silistre eyâletlerinin hâli ve idâreleri uygunsuz olup işbu iki eyâletde ve husûsîyle Balkan cihetinde olan Bulgarların mağduriyet ve mazlûmiyetlerine dâir Rusların Avrupa'ya esmâ'na çalışdıkları şikâyât ziyâdeleşmiş olduğundan ve merhûm Âlî Paşa ile Fuâd Paşa'nın Meb'ûsân Meclisine mukaddime olmak üzere bir müddetden beri tasavvur ettikleri vilâyât usûlüne Midhat Paşa'nın Niş eyâletince vukû' bulan ekser-i icrââtı muvâfık görmüş idüklerinden bu tasavvurâtın kararı birlikte müzâkere olunmak için seksen senesi içinde Midhat Paşa telğraf ile âcilen Der-saâdet'e çağrılmışdı.

Midhat Paşa'nın ol vechle Der-saâdet'e ve solunda Sadr-ı a'zam Fuâd Paşa tarafından kendüye verilen îzâhâta göre Silistre ve Vidin ve Niş eyâletleri [24] birleştirilip Tuna vilâyeti nâmîyla bir vilâyet teşkîl olunmak ve bunun için mahsûs nizâmât yapılarak tecrübe ve noksanları ikmâl olunduktan sonra eyâlât-i sâireye ta'mîm edilmek ve Tuna vâlîliğine Midhat Paşa'nın me'mûr olmak üzere beyne'l-vükelâ karar verilerek irâde-i seniyyesi

istihsâl kılınmış ve iş nizâmâtının te'sisine kalmış olmağla Fuâd Paşa ile Midhat Paşa geceleri birleşerek vilâyetin hey'et-i teşkîliyesine dâir bir nizâm-nâme kaleme alınıp ve Meclis-i Vükelâ tarafından tasdîk ile hemân icrâ'sına irâde-i seniyye-i pâdişâhî müte'allik buyurulmuş olmağın seksen bir senesi şehir-i itibaren vilâyet-i mezkûre teşkîl olunarak vâlîliği Midhat Paşa'ya tefvîz olunmuştur.

Vilâyet Usûlü devletin idâre-i mülkiyye ve mâliyyesini taht-ı mazbûtiyet ve intizâma idhâl etmek niyetiyle tasavvur olunmuş bir usûl olup icrâât-ı fi'liyyesi devlet ve ahâli hakkında mahz-ı hayr ve menfa'at olduğu halde o vakt şeyhü'l islâm bulunan Saâdeddin Efendi'nin Fuâd Paşa ile beynlerinde olan zıddiyyet ve husûmet-ı şahsiye cihetiyle mücerred böyle bir menfa'at-ı umûmiyyeyi müstelzim eserin Fuâd Paşa zamânında ve anın delâlet ve himmeti olmak üzere vücûda gelmesini çekemeyerek tervîc ve icrâ'sına mâni' olmak istemiş ve vükelâdan ba'zı zâtlar dahi bu nizâmâtın fi'ilen icrâ'sını ve andan maksûd olan neticenin husûlünü ümîd etmediklerinden anlar tarafından dahi pek çok i'tirâzât vukû' bulmuş ise de Fuâd Paşa ile Âlî Paşa'nın re'y ve kararını tagyîre ve Midhat Paşa'nın niyet ve azîmetini te'hîre muvaffak olamadıklarından Midhat Paşa nizâmât-ı vilâyetin tamâmı icrâ'sı için kâffe-i mes'uliyyetini der-uhde ederek Tuna'ya azîmet eyledi.

Usûl-ı cedîde-i vilâyet üzere üç eyâletin birleştirilerek sancâk ve kazâ ve nâhiyelerinin yeniden tanzîm ve taksîmi için dâire-i vilâyetin hâvî olduğu altı bin bu kadar karyenin mevki'lerine göre yeniden tefrîk ve ilhâk ve kazâ [25] ve nevâhî kâim-makâm ve müdirlerinin intihâbı ve meclislerinin teşkîli ve zabtiyesinin tertibi ve umûr-ı mâlîyenin ve me'mûrlarının nizâm-nâmeye tevfiikân tanzîmi husûsları gâyet azîm ve tekellüflü bir iş olup Midhat Paşa gece gündüz bunlara çalışmakda ve bir taraftan üç eyâletin mesâlih-i câriyesiyle uğraşmakda iken merkez vilâyet erkânı olmak üzere Der-saâdet'den intihâb ve ta'yîn olunan me'mûrların içinde vilâyet usûlünün aleyhinde bulunan zevâtın intihâb ve iltimâsıyla katılmış olan Rusçuk Nâibi Süruri Efendi ile Mektûbî-i Vilâyet Seniî Efendi'nin nizâmât-ı vilâyeti icrâ'ya meydân vermemek için efkâr-ı nâsı ifsâda çalıştıkları ve Müfettiş-i Hükâm Nazîf Efendi'nin dahi bunlara ittibâ' eylediği haber alınıp niyet-i

fâsîdeleri ba‘zı hareket-i fi‘liyyelerinden dahi zâhire çıkmış ve hattâ Vilâyetler Usûlü üzre nüvvâbın mahkemede yâlnız başına fasıl-ı da‘va etmeyüp Meclis-i Temyîze icrâ’-yı me’mûriyyet eylemeleri icâb eylediği halde Süruri Efendi mahkemeyi terk etmeyerek yanına gelenlere Vilâyet Usûlü iktizâsınca kapanmak ve hükm-i şerîat kalkmak lâzım gelir gibi sözlerle birtakım sâde-di‘lân halkın efkârını teşvîş ve ihlâl etmiş olduğundan ahâli-i İslâmiye tarafından bir uygunsuzluk tehaddüssüne az kalmış iken Müfti Mehmed Efendi’nin va‘z ve nasîhatıyla teskîn edilmiş olup işbu zâtların şu va‘z ve hareketleri Der-saâdet’den gelirken muhâlifin tarafından husûsîyle Saâdeddin Efendi cânibinden aldıkları ta‘lîmât icâbından olduğunda şüphe olmadığı cihetle kendilerinden emniyyet münselib olmuş ve evvelce Tuna vilâyeti dâhilinde olan mahallere iskân olunan Çerkeş muhâcirlerinin yerleştirilmesine me’mûren gelmiş olan Nusred Paşa dahi umûm Çerkeş ve Nogay muhâcirlerini meskûn oldukları mahallerin hükûmetleri hâricinde ve kendisinin taht-ı hükm ve idâresinde bir başka hükûmet teba‘ası âd ederek zabt ve idârelerini ve kâffe-i umûr ve husûslarını yed-i [26] idâresine almış ve hattâ cürm ve töhmetle ba‘zı mahallerde muhâcirin efradından habs olunmuş olan adamları almak için Nusred Paşa bi’z-zât habs-hâneye gidip ve mahbus kapılarını kırıp istediği adamları cebren almak ve muhâcirin umûruna hükûmetin müdahalesini tanımamak derecesinde bir hareket ittihâz etmiş olduğu halde vilâyet usûlünün te’sîsiyle bu inhisâr ve imtiyâzın elden çıkacağını anladığından o da diğer muhâlifin ile hem efkâr olarak îkâ’-i mevânî‘ ve müşkilâta başlamıştır.

Bu kadar ilkâât ve ta‘arruzât-ı hasm-âne içinde teşebbüs olunan emr-i azîmin icrâ’sı mümkün olamayacağından bunların cümlesi hemân def‘ olunarak Der-saâdet’e i‘âde kılınmalarıyla yerlerine âher münâsibleri ta‘yîn kılınmış ve bu tarîk ile bilâ-mâni‘ ve mezâhim vilâyetin teşkilât ve tertîbâtına teşebbüs olunarak altı ay zarfında icrâât-ı esâsiyesi ikmâl edilmiş ve o müddet de meydâna gelen hey’et-i vilâyet devletce matlûb ve muntazır olan şekl ve sûrete tamâmıyla tevâfuk eylemiş olmanın Tuna vilâyetinin ikincisi olarak o misâl ve esâs üzerine ibtidâ Edirne ve ba‘de Halep eyâletleri dahi vilâyet hey’etine konulduğu gibi bu usûl-ı mezkûre az vakt sonra eyâlet-i sâireye dahi ta‘mîm olunmuştur.

İ‘MÂR-I MEMLEKET TEZYÛD-İ SERVET-İ AHÂLİ İÇİN TEVESSÛL OLUNAN VESÂÎT

Şekl-i idârenin böyle yeni ve muntazam bir hey’ete konulmasından maksad-ı aslı memleketin ma‘mûriyyeti ve ahâlinin tezâyüd-i servet ve sa‘âdet hâli kaziyesi olup nizâm-nâme-i esâsîde muharrer olduğu vechle ihtiyâr olunan bu kadar tekellûfât ya’nî köylülerde ihtiyâr meclislerinden bed’en ile her kazâda idâre ve da’va meclisleri nâmıyla cem‘iyyetler te’sîs edilmesi ve bunların sancâk başlarındaki meclislere ve anların da takımıyla merkez vilâyete merbût olması ve senede bir kere meclis-i umûmî [27] toplanması ve vilâyet mu‘âvini ve merkez mutasarrıfı umûr-ı ecnebiyye ve nâfi‘a müdirleri nâmıyla müte‘addid me’mûrlar ta’yîn kılınması gibi icrââtının cümlesi maksad-ı aslî olan ma‘mûriyyete hizmet etmek için kullanılacak esbâb ve edevât olduğundan bunların vaz‘iyet-i asliyyelerinde hüsn-i isti‘mâline vilâyetin ye ahâlisinin umrân ve âsâyîşini ikmâl edecek tedâbîrin icrâ’sı vâlinin vazîfesi bulunduğuna ve evvelce Niş eyâletinde şose yollarının ve bir de emniyyet-i ticariyenin ma‘mûriyyet-i memleket husûsunda te’sîrât-ı seri‘a ve azîmesi tecrübe kılındığına binâen bu iki mâdde icrâât-ı sâireye takdîm olunarak hemân fi‘liyyâtına teşebbüs olunduğu gibi menâfi‘ sandıkları ve Tuna ticâret vapurları ve şirket arabaları ve ıslâh-hâne ve fabrika ve haste-hâne ve habs-hâneler ve hükûmet dâireleri misillû âsâr-ı umrâniye dahi birbirini müte‘âkıb vücûda gelerek hâsılı Midhat Paşa’nın üç buçuk sene mümtedd olan müddet vilâyeti içinde memleket ve ahâlisi servet ve ma‘mûriyyetce fevka’l-âde terakki etmiş ve bu terakkiyâtın semere-i tabî‘iyesi olarak vâridât-ı hazîne dahi yüzde elli nisbetinde tezâyüd eylemiştir.

Yapılan şeylerin müfredâtıyla beyân ve tafsîline bu mecellenin tahammülü olmayıp fakat Tuna vilâyeti ve vilâyât-ı sâireye numûne tutularak anda vukû‘ bulan icrâât ve kâffe-i mu‘âmelât sâirelerine ta‘lîmât ittihâz kılınmış ve âsârı yâr ve agyârın teslîm-kerdesi olarak Avrupa’ca dahi kesb-i şöhret eylemiş olduğundan vesâil-i i‘mâr ve terakkîsi olan şeylerden en

mühimm mâddelerin ahvâl ve derecâtından bir nebze bahs edilmesi münâsib görülmüşdür.

Birinci mâdde şose yolları olup egerçe tarîk ve ma'âbir inşââtı için Nâfi'a Nezâreti'nden yapılmış nizâmât ma'lûm ise de bu nizâm üze ahâleden pare toplanılıp yol yaptırılması ve-yâhûd yolda işlemek için nüfûs başına eyyâm-ı [28] mu'ine tahsîs ve taksîm edilmesi kâblü'l-icrâ' olsada semere-i bahş olmadığından Niş'de tecrübe ve icrâ' olunduğu vechle yapılacak yolun ba'de'l-mesâha ameliyâtı o yoldan müstefid olacak ahâlinin nüfûsuna nisbetle taksîm ve bu hesabca bir köy ahâlisinin işleyeceği mahall nerede ve mikdârı kaç zirâ' ise karyece eyyâm-ı hâliyede gidip yapmaları kendilerine teklîf olunarak yaptırılmak zâhir halde gâyet âdî bir kâ'ide ise de bu usûl köylülerin mizâc ve tabîatına herşeyden ziyâde muvaffak geldiği cihetle Niş tarafındaki yollar bu usûl üze inşâ olunduğu gibi Tuna cihetinde olan turuk ve ma'âbir husûsunda dahi bu kâ'ide ittihâz olunarak ve köprü masrafları ekseriyâ kasabalarda olan erbâb-ı iktidâra tahmîl edilerek üç sene zarfında vilâyetin her tarafında muntazam şoseler ve pek çok cisrler yaptırılmışdır ki Niş ciheti dahi dâhil olarak cümlesi hesab olunduğu halde şose yolların mesafe-i tûli üç bin kilometroya ve sagîr ve kebîr köprülerin adedi bin dört yüz yirmi adede bâliğ olmuş ve köprülerin en cesîmi Yantara üzerindeki Bele köprüsü olup cesâmeti ikinci derecede olan köprülerin en büyüğü dahi Morova ve Iskır nehirleri üzerlerindeki beş aded köprü bulunmuşdur.

İkincisi mu'âmelâtın emniyyeti mes'elesi olup Rumeli'de haydûdluk ve kat'-ı tarîk vukû'âtının en kesretli mahalleri Büyük Balkan'ın iki ciheti olmağla yetmiş bir târîhinde Midhat Paşa'nın me'mûriyyet-i muvakkatası esnasında Silistre eyâleti ve İslimye sancağı tarafları o makûle eşkıyâ'-yı muzırradan tathîr olunduğu misillû Niş cihetinde dahi olunan icrâât ile âsâyış kemâlen hâsıl olmuş ise de Vidin ve Silistre ve Tırnova ve İslimye taraflarında me'mûrîn-i hükûmetin müsamahasıyla birçok eşkıyâ' türemiş ve etrâf ve civârın emniyyetini salb eylemiş olduğundan ve vilâyetin âsâkir-i zabtiyesi bu def'a teşkîl-i vilâyetle beraber [29] manzam ve mazbût bir usûle konulduğundan o kuvvet ile bu mâdde-i muzırranın men' ve imhâsına i'tinâ

olunarak az vakitte kökü ve arkası kesilmiş ve vilâyetin her cihetinde emniyet kemâle hâsıl olmuştur.

Üçüncüsü Menâfi‘ Sandıklarıdır zirâin dâimâ muhtâc oldukları istikrâz için bi’z-zarûre murâbahacılara mürâca‘at etmekde olduklarına mebnî ağır ve fâhiş güzeşte ile ashâb-ı zirâ‘at medyûn olarak mahsûllerinin semeresini göremediklerinden ve memleketde Avrupa gibi hafîf ve mu‘tedil fâiz ile akça ikrâz etmek için bankalar teşkîlini te’mîn eyleyecek derecede henüz isti‘dâd hâsıl olmadığından buna bir çâre bulunması Niş‘den beri Midhat Paşa’nın tasavvur-gerdesidi.

Bu def‘a vilâyetin te’sîsâtı sırasında bu mâddenin dahi bir tarîki bulunmuş olup şöyle ki kokoroz mahsûlü hâsılât-ı sâireden ziyâde bereketli olup ekser karyeler dâhilinde sahipsiz kalmış arâzî-i hâlîye dahi bulunduğundan bir karye kaç hâne ise hâne başına yarım dönüm hesabıyla arâzî-i hâlîyeden her sene ol mikdâr yer tefrîk olunarak ve hâlî veya mahlûl arâzî yoğise o nisbetde bir tarla istîcâr edilerek karyece kokoroz zer‘ olunmuş ve bunun muhtâc olduğu ameliyât İslâm köylerinde eyyâm-ı ta‘tîliyen ma‘dûd olan cum‘a ve Hıristiyan köylerinde pazar günleri umûm ahâli tarafından imece tarîkiyle ifâ kılınmak ve mevsim mahsûlde işbu zirâ‘atden ne mikdâr şey hâsıl olmuş ise ihtiyâr meclisleri ma‘rifetiyle cem‘ olunup ve mensûb olduğu kazâ merkezine götürölüp meclis-i idâre nezâretiyle orada bi’l-müzâyede satılmak ve bir kazânın hâvî olduğu bi’l-cümle karyelerin bu vechle satılan kokoroz esmâni ne mikdâra bâliğ olmuş ise her kazâ merkezinde Menâfi‘ Sandığı nâmiyle bir sandık ittihâz olunup işbu sandık ticâretten ahâli-i kurânın mu‘temedi olan bir İslâm ile [30] bir Hıristiyanın ve bir de kefâlet-i kuvveye merbût ve muvazzaf bir kâtibin yed-i idâresinde bulunmak ve haftada bir veya iki def‘a kasabanın pazarına musâdif olan günlerde sandık açılıp o kazânın köylerinde olan yâlnız umûr-ı zirâ‘at için sandıktan akça istikrâzına şâyân bulunduğu ihtiyâr meclisinden şahâdet-nâme ile tasdîk edilen kimseye nihâyet iki bin guruşa kadar iktizâ eden akçe şehriye yüzde bir fâizle ve bir sene müddetle idâne edilmek ve bu sandığın ser-mâyesi ahâlinin mâlî olup her köyün mikdâr-ı hissesi mukayyed ve ma‘lûm olduğundan sene-be-sene hesabı görölüb fâizden ne mikdâr akçe

hâsıl olmuş ise her karyenin ser-mâyesine isâbet eden mikdârından sülûsü ahâlinin istid'âsıyla ol karyede çeşme ve mekteb ve kaldırım gibi masârif-i i'mâriyeye sarf olunmak için kendilere verilip sülesânı sandığın sermaye-i umûmîsine zann olunmak üzere bu işin kâffe-i usûl ve fûrû'nu mutazammın ve mufassal bir nizâm-nâme yapıp ve umûm sandıklar için mahsûs müfettişler ta'yîn olup şu usûle tatbîkân icrâ' kılınan mu'âmelât ile vilâyet kazâlarında bulunan Menâfi' Sandıkları umûm ser-mâyesinin mikdârı üç sene zarfında üç yüz bin lirayı tecâvüz etmiş ve birkaç sene sonra gazetelerle neşr olunan bir hesabda beş yüz bin liraya vardığı görülmüşdür.

Ehl-i kurâ umûr-ı felâhat ve zirâ'at için muhtâc oldukları akçeyi bu vechle bi'l-sühûle istikrâz ederek diğer taraftan yapılan şose yollarının teshîlâtıyla ve kemâl-i emniyetle mahsûllerini istedikleri mahâllere kesret ve küllîyet üzere nakl etmeğe başlamış olmalarıyla işbu üç mâdde-i asliyyenin ya'nî tarîk ve emniyet ve menâfi' sandıklarının semere-i teshîlât ve te'sîrâtı olarak vilâyetin umûm sekenesi az vakitte iktisâb-ı servet ve gınâ etmiş ve hem-civârları olan Sırp'ların ve Ulah'ların mahsûd ve magbûtu olmuşdur. [31]

Dördüncüsü Tuna ticâret vapurları olup cümlelerin ma'lûmu olduğu vechle Tuna nehrinin asıl ticâret-i nehriyeye sâlih olan mahâlleri ve Vidin'den aşağı ciheti olarak bunun bir tarafı memleketeyn ve diğeri Devlet-i Aliyye toprağı olduğu halde iki taraf dahi müsâmaha etmesiyle ticâret-i nehriyye başdan başa Avusturya vapurlarına münhasır kalmışdır. Vâkı'â bunların o ticâret kuvvetiyle ve asl oldukları hâle rekabet mümkün değil ise de hiç olmaz ise Vidin'den seneye kadar vilâyet sevâhiline Osmânî vapurlarının işlemeşi kâbil olmasıyla Midhat Paşa tarafından iktizâ eden vapurlar tedârik olunmak için münâsib karşılık bulunmasıyla çalışarak ibtidâ Karasu ve muahharen Cum'a panayırının ıslâhâtından başlanılmış ya'nî işbu panayırlardan evvelkisi her sene yağ ve yağmur esnasında açılmasıyla çamur ve bataklık mahâllerde ve Cum'a panayırı kasabanın dar ve muhâtaralı sokaklarında ikâme olunduğundan bu mahâzîri men' ve ıslâh etmek için oralarda münâsib arâzî-i hâlîye üzerine emtia ve eşyâ'-yı ticâriyyenin muhâfazasına sâlih muntazam panayır mahâlleri ve ebniye-i mukteziyesi inşâ' olunarak Karasu'da panayır mahâlleri satıldıkda esmânından ba'de'l-harâc ve'l-masraf

üç bin bu kadar lira temettu' hâsıl olmuş ve Cum'a panayır mahalli yüz bin zirâ'dan mütecâviz olarak bunun dahi ebniye ve dükkân yapılmak üzere birtakım yerlerinin beher zirâ'ı yarım liradan bir liraya kadar bahâ ile satılmağa başlamasıyla topunun hayli şey tutacağı anlaşılmış ve bir de Tırnova dâhilinde İslâm ile Hıristiyan köyleri beyninde müşterek olan ve baltalık denilen koruların müştereken isti'mâli iki taraf beyninde her sene birçok kıtâli ve türlü fesâdı müceb olarak tarafeyn efrâdının yek-dîgere rağmen vukû' bulan tecâvüzâtından korular dahi harâb olmasıyla cümle ahâlinin muvâfakatıyla o makûle koruların mukaddemâ Selvi kazâsında beyne'l-ahâli tefrîk olunduğu gibi her karyenin nüfûsuna göre taksîm [32] olunarak tapu senediyle ve birer bedel-i mu'ayyen ile efrâdına tefvîzi hem koruların ma'mûriyyetini ve hem de bundan dolayı lâ-yenkati' vukû' gelen fesâdâtın indifâ'atı müceb olacağı cihetle bu sûretin icrâ'sı Meclis-i Umûm-ı Vilâyet tarafından dahi tasvîb olunmağın hemân fi'liyyâtına teşebbüsle birinci derecede tefrîk ve tefvîzi icrâ' olunan Dobreval nâm korudan dört bin lira kadar akçe hâsıl olmasına nazaran gerek bu mâddenin sâir emsâli hakkında dahi icrâ'sından ve gerek Cum'a panayırı arazisinin fûrûhtıyla esmân-ı mebî'asından Tuna için tedârik ve iştirâ olunacak vapurlar esmânına kâfi sermâye hâsıl olacağı ta'yîn eylemiş olduğundan bu paralar karşılık tutularak ibtidâ Niş ve Seyyare ve ba'de Sofya nâmında ve andan sonra Midhat Paşa isminde olan vapurlar mübâya'a olunarak ve İdâre-i Nehriye nâmıyla bir de Hey'et-i İdâre yapılarak vapurlar işledilmeğe başlamış ve Midhat Paşa'dan sonra vapurların adedi teksîr olunmuştur.

Beşincisi şirket arabalarıdır ki işbu arabalar evvelce Niş'de ihdâs olunmuş olduğu halde muahharen vilâyetin her tarafına ta'mîm olunan şose yolları münâsebetiyle işbu araba şirketi tevsî' olunarak dâhil-i vilâyetde bulunan her mevki'e işlemek üzere müte'addid mahallerde merkez ve mevkipler yapılmış ve nefsi Rusçuk'da mezkûr şirketin mâlî olarak bir fabrika inşâ' olup gerek bir mahallden diğer mahale yolcu taşıyan ve gerek kasaba içinde kiracılık eden araba ve faytonlar orada yapılmâğa başlamıştır.

Şirketin beher hissesi yirmi lira kıymetinde olarak açılan hisselerinin topu iki yüz elli hissedenden ibâret olduğu halde az vakit de ilerleyerek hisse başına

senevî idâre-i şirket tarafından ikişer lira temettu‘ taksîm olduğu misillû Midhat Paşa Bağdat vâlîsi iken kendüye gönderilmiş olan deftere nazaran [33] şirketin Fayton ve adı araba olarak üç yüz bu kadar arabası ve beş yüz re’sden ziyâde mevcûd bâr-gîri ve Rusçuk ve Tırnova ve Gabrova şose yolları üzerinde bir hayli ebniyesi olup en aşağı kıymetle cümlesinin bedeli on bin liradan ziyâde takdîr ve tahmîn olunmuştur. İşbu şirketin gerek yolcuların iyâb ü zihâbı ve gerek postaların nakli husûsunda bahş edildiği menfa‘at ve sühûletin derecâtı cümlelerin müsellemi olduğu misillû kavâ‘id ve usûlu ve idâresi ve ahvâl-i sâiresi dahi iki yüz yetmiş mâddeyi hâvî ta‘lîmât mufassala-i matbu‘asında mündericdir.

Altıncısı ıslâh-hânelerdir ki mukaddemce birinci def‘a olarak Niş‘de ihdâs olunan ıslâh-hânenin daha mükemmeli olmak üzere Rusçuk ve Sofya‘da dahi Müslim ve gayrimüslim bî-kes ve yetîm etfâlin cem‘iyle birer ıslâh-hâne yapıp çocukların ta‘lîm ve terbiyesini ve tahsîl edecekleri san‘atlarını ve kavâ‘id hareketlerini ma‘rif olmak üzere bir nizâm-nâme yapılmış ve Tuna Gazetesi nâmıyla ibtidâ Tuna vilâyetinde ihdâs olunan vilâyet gazetesinin ve hükûmet ve ahâlîce iktizâ eden sâir matbu‘âtın tab‘ı zımnında muntazam makinalar celbiyle bir de matba‘a yapıp Rusçuk ıslâh-hâne etfâlinin ta‘lîm etdikleri terzilik ve kunduracılık ve şirket araba fabrikasında araba yapıcısı gibi san‘atlardan başka çocuklardan bir takımı dahi matba‘aya alınarak mürettiblik ve litoğrafyacılık san‘atlarında yetiştirilmiş ve Sofya ıslâh-hânesinin çuka fabrikası olmağa salâhiyeti bulunduğu orası için dahi Viyana‘dan mahsûs makinalar ve ustalar celbiyle etfâl-i mevcûdeden ekserisi iki sene zarfında mu‘allime muhtâc olmayacak derecede tahsîl-i san‘at eylemiştir.

İşbu üç mahalde olan ıslâh-hânelerin her birinde mevcûd olan etfâlin adedi yüz elli neferden ikiyüz elli nefer derecesinde olup masârif-i [34] dâimelerine karşılık olmak üzere Niş ıslâh-hânesi için tedârik ve tahsîs kılınan îrâd-ı senevî iki yüz bin gurus râddesinde olduğu halde Rusçuk ıslâh-hânesi merkezi vilâyetinde bulunmasıyla vâridât tedârikinde daha sühûlet olmasından ve Varna demiryolunun inşâatı sırasında Hezargrad ve Işıklar istasyonları civârında ıslâh-hâne hesabına olarak iki yüz bin gurus sarfiyla

yapılan kâr-gîr zahire anbarlarının senevî yüz bin guruşa icâr edilmesi gibi ba'zı vesâil-i nâfi'a tesâdüf eyleseninden nâşî Rusçuk ıslâh-hânesinin îrâd-ı senevîsi üç yüz bin guruşu tecâvüz eylemiş olmağla muahharen bir kız ıslâh-hânesi dahi ilâve kılınmış ve fakat Sofya ıslâh-hânesinin vâridâtı ya'nî îrâd-ı mu'ayyeni hadd-ı lâyıkmına bâliğ olamamış ise de fabrikada senevî otuz bin metro kadar kaba çuka i'mâl olunup hayli temettu' bıraktığı cihetle orasının dahi işbu temettu'atı cebr-i noksân etmiştir.

Yedincisi Çerkes ve Tatar muhâcirlerinin iskânı mes'elesidir. Vilâyetin teşkîlinden evvel vürûd eden muhâcirinden Niş eyâletine gönderilenlerin orada münâsib karyeler teşkîliyle iskânları icrâ' olunduğu misillû Silistre ve Vidin eyâletlerine gelenler dahi ol vakt iskân me'mûrî bulunan Nusret Paşa ma'rifetiyle karyeler ihdâs olunarak yerleştirilmiş olduğundan iskân maslahatınca yapılacak şey kalmamış ise de vilâyet dâhilinde mevcûd sunûf-ı muhâcirinin zükûr ve inâs adedi üç yüz elli bin nüfûsa varıp bunların içinde amelden sâkıt ihtiyâr ve hasta ve erâmil ve ıslâh-hânelere alınamayacak yaşta sigâr etfâl olmasıyla bunlar infâk ve i'âşeye muhtâc olduğu gibi cânib-i mîrîden yapılmış olan karyelerde câmi' ve mekteb gibi şeyler yapılmak ve hâce ve imâm konulup tavzîf edilmek dahi elzem olduğuna ve muhâcir takımı vürûdlarından itibaren on sene müddet öşrden mu'âf ve müstesnâ olup müddet-i mu'âfiyetin birkaç senesi [35] geçmiş olduğu halde eğerçe içlerinden zirâ'ate başlayanların akall-i kalîl ise de bunların rızâlarıyla mahsûllerinden öşre mukâbil bir mikdâr şey alınır ise hem kendilerine â'id olan ihtiyâcât ânınla ifâ kılınmış ve hem de öşr husûsundan dolayı ahâli-i kadîme ile beynlerinde olan karışıklık ber-taraf olmuş olacağına binâen muhâcirlerin ulemâ ve ümerâsı ma'rifetiyle buraları kendülere anlatılıp efrâdı irzâ' kılındıktan sonra ol vakt erkân-ı harb zâbitânından olup muhâcir mesâlihi me'mûriyetiyle Rusçuk'da bulunan Şakir Bey ki şimdi müşirândan Şakir Paşa'dır anın taht-ı riyâsetinde bir idâre komisyonu teşkîl olunarak işbu idâre ma'rifetiyle muhâcir a'sârı toplanmış ve bunun mikdârı sıhhati üzere hâtırda kalmamış ise de ale't-tahmîn ilk senesi sekiz on yük guruş mikdârı olup ancak birinci derecede olan ihtiyâcâta kâfi olabildiğiden bunun karşılık ittihâzıyla aceze-i zükûr ve nisvândan ve sıbyândan muhtâc-ı i'âne olanlara yevmiyeler tahsîs olunarak biraz karyelere mekteb ve câmi' yapılarak birinci

senesi bu vechle böyle geçmiş ve ikinci sene öşrün mikdârı tezâyüd etmesiyle yevmiye tezyîd olunduktan ve sâir karyeler umûmen mektebler yapılp hâceler ta'yîn kılındıktan başka vilâyette ashâb-ı hayrât ve hasenâtın i'ânesiyle te'sîs olunan yedi aded haste-hânedan Rusçuk ve Tulcu ve Plevne ve Sofya haste-hânelerinde olan hastaların ekserîsi muhâcirinden ve ıslâh-hânelerdeki etfâlin birtakımı dahi bunlardan olmağla muhâcir hâsılât-ı a'şârîyesinden bunlara dahi i'âne olunmuşdur.

Çerkeslerin ahvâli düzelmeğe başlamış ise de ekser beylerin taht-ı esâretlerinde zükûr ve inâs birçok esirleri olup bunların içlerinde kırkar ellîşer yaşında ihtiyarları bulunduğu halde o makûlelerin evlâd ve ahfâd ve ıyâllerinin esir oldukları iddi'â kılınmakda ve bu ise hem usûl-ı devletin ve hem de [36] insâf ve insâniyetin hâricinde olduğundan ümerâ ve rüesâsı celb olunarak buraları anladıldıkdan sonra nihâyet esir denilenlerden sekiz on yaşlarına kadar olan küçük çocukların kendi taraflarından satılmalarına müsâmaha ve iğmâz olunmak üzere büyüklerinin âzâd olunması teklif olunmuş ise de kabûl etmedikleri ve iknâ' ve irzâları kabûl olmadığı cihetle müsin ihtiyarlarının hükûmet tarafından âzâdıyla ıtk-nâmeleri ellerine verilerek anın üzerine sekiz on yaşından büyük olanlarının mekâtebesine bi'z-zarûre izhâr-ı rızâ ve muvâfakat etdiklerinden o makûleler sin ve hâllerine göre kimisi iki üç kimisi dört beş sene daha metbûları hizmetlerinde kalmak ve ba'dehû hürr olmak üzere senedâta rabt olunup şu işe dahi bu sûretle nihâyet verilmiş ve işte Tuna vilâyeti dâhilinde iskân olunan muhâcirlerin ma'lûm ve meşhûr olan hüsn-i idâreleri ve refâh hâlleri icrâât-ı meşrûha semeresi bulunmuşdur.

Sekizinci hükûmet dâirelerinin ve nelerin tanzîmâtı olup şöyle ki usûl-ı vilâyet iktizâsınca mutasarrıflar ve kâim-makâmlar ve nâibler ile idâre ve deâvî meclisleri bir mahalde bulunmak lâzım geldiği hâlde birçok kazâların hükûmete mahsûs binaları buna sâlih ve kâbil olmayıp husûsîyle habs-hâneler vilâyetin hey'et-i muntazamasıyla mütenâsib olmayan uygunsuz bir hâlde olduğuna ve Vidin mahbûsı ise Rumeli kıt'asındaki erbâb-ı cinâyet için bir merkez habs-hânesi bulunduğuna binâen Rusçuk'da müceddeden inşâ' olunan mutasarrıflık dâiresi sırasında merkez vilâyet için muntazam bir

mahbûs yapıldığı gibi Vidin’de dahi Avrupa habs-hânelerine mu’âdil gâyet cesîm bir mahbûs dâiresi inşâ’ ittirilmiş ve her kazâda icâbına göre yeniden dâire-i hükûmet yapılmış ve ekser dâirelerin ebniyesiyle mefrûşât ve tezyînâtının masârifi kasabalarda olan tüccâr ve sâir zî-iktidâr ashâb-ı servet taraflarından bi’l-iftihâr tesvîye ve ifâ kılınmıştır. [37]

Büyük Balkan’da Orhaniye denilen kazâ seksen hâneli ve Somuncu nâmîyla bir karye iken münâsib mevkı’yesi cihetiyle vilâyetin te’sîsinden sonra orası bir kazâ merkezî olmak üzere teşkîl ve ismi Orhaniye tesmiye olduğu gibi Totrekan karyesi dahi kezâlik müstakil kazâ merkezî ittihâz olmağla işbuiki köy âz vakt içinde birer kasaba hey’etinde kesb-i vüs’at ve ma’mûriyyet eylemiştir.

Dokuzuncusu devâir-i belediyedir. Mukaddema Der-saâdet’de yapılan altıncı devâirden başka memâlik-i mahrûsenin hiç bir tarafında dâire-i belediye olmayıp hâlbuki memleketlerin intizâm-ı hâl ve hey’eti bunların vücûduna mevkûf olduğundan bend-i âfide ilgâ olduğu beyân olunan vâridât-ı rûsûmiyeden zararsızca olanları memleketin tanzîmâtına bırakılarak her kasabada birer dâire-i belediye teşkîliyle derûn-ı kasabâtta bulunan sokakların tanzîf ve tevsî’ ve kaldırımların tanzîm ve tesviyesi ve erzâk ve havâyicin muhâfaza-i evzân ve es’ârı gibi husûsât ve’l-hâsıl kasabaların intizâmınca kâffe-i ihtiyâcât bu dâirelere havâle kılınmış ve ol bâbda yapılan ta’lîmât tatbîkan fi’liyyâtı bilâ-icrâ’ her mahalde az çok âsârı görülmüştür.

Beldelerin intizâm ve zâbıtası için en lüzûmlu olan vesâilin biri de polis sınıfı ise de ol vakt bu nâm ile me’mûr ve hademe istisdâmına ba’zı efkâr mâni’ olduğunda anın makâmına müfettiş nâmında bir bir sınıf ihdâs olunarak ve ol bâbda yapılan ta’lîmât-ı mahsûsasında gösterildiği vechle bunlar ve derecâta taksîm ile vazife ve hizmetleri ta’yîn kılınarak hâsılı kasabaların polis hizmet ve me’mûriyyeti dahi bunlara gördürülmüştür.

Buraya kadar beyân olunan mevâdd-ı mütenevvi’anın ve bunlara müteferri’ işlerin tanzîm ve tesvîyesi arasında bir taraftan dahi vilâyetin umûr-ı mâliyyesi Defterdar Edip Efendi’nin inzimâm-ı himmet ve gayretiyle kaleme alınan nizâm-nâmede ta’rîf ve tafsîl [38] olduğu vechle yeniden bir kâ’ide-i mazbûta ve muntazama tahtına konulup evvel-be-evvel muhâsebât-ı

umûmîye eski ve çürük şeylerden tathîr olunmak için kâbil-i tahsîl olmayan birtakım bakâyâ-ı atîka defterlerden çıkarılmış ve vâridât-ı rûsûmeye içinde mezâlimden ma'dûd olan bir hayli vâridât tenzîl ve ilgâ edilmiş ve ol vakt emvâl-i virgü zam ve tenzîl edilmeyerek yekûni dâiresinde ve efrâdı beyninde ta'dîl ve tesvîye kılınmağla beraber tahsîl-i emvâl-i mîrîye maddesi zabtiye idâresinden alınarak bunun için bir tahsîl-dâr sınıfı ihdâs olunmuş ve bunların vezâîfî hakkında dahi ayrıca yapılan ta'limât-ı mahsûsasında muharrer olduğu vechle virgü ve bedel-i askerî ve a'sâr vâridâtının kânûn-ı sâni içinde arkası alınmak üzere tahsîlâtı tekâsîte rabt olunmuş ve teslimatı için efrâd-ı ahâlî yedinde ya'nî borclarını ödemiş olanların hıfzında kalmak ve muhtarların ve kabz-ı mâlların hîle ve fesâdlarını dâfi' olmak üzere beheri beşer ve birer gurusluk bir nev' matbû' biletler icâd kılınmış olmasıyla bu mazbûtiyyet ve emniyyetin ve halkca ale'l-umûm hâsıl servet ve memnû'niyyetin semere ve nişânesi olmak üzere emvâl-i mîrîye bakâyâ kalmayarak tamâmıyla vakt ü zamânında tahsîl olunmağa başlamış ve hattâ seksen iki senesi kâffe-i emvâli senesi içinde tahsîl olunup sene-i âtiyeye bir akçe devr edilmemiş olmasıyla bunun hiç bir vakitte ve bir yerde emsâli olmadığı halde Tuna vilâyetinde vukû'ı cümleye bâ'is-i ta'accüb ve hayret olmuştur.

İşte bu usûl ve icrâât ile hazîne-i devletin vâridât ve â'idâtı esâsen sağlandırılmış ve tahsîli teshîl edilmiş olduğu misillû ahâlice servet ve ma'mûriyyet arttıkça vâridât-ı hazînenin mikdârı dahi fevka'l-âde tezâyüd etmiştir. [39]

Şöyle ki vilâyetin bidâyet-i teşkilinde Mâliyye Nezâretinden verilen ve el-hâletü hâzihi mahfûz bulunan defterde müfredâtıyla gösterildiği vechle vilâyeti terkîb eden Silistre ve Vidin ve Niş eyâletlerinin vilâyet usûlünden evvel gümrük ve tuz ve duhân rûsûmâtından mâ-adâ kâffe-i vâridâtı iki yüz yirmi altı bin bu kadar kîseden ibâret olmağla anın üzerine vilâyetin tanzîmâtı iktizâsınca birtakım vâridât-ı rûsûmeye lâğv ve tenzîl olunmuş ve bundan mâ-adâ Avusturya'dan ra'y için her sene Dobruca ovasına gelen küllîyyetlû mukan ağnâmının vürûdu men' edilmesiyle bundan alınan rûsûmât dahi tabî'i tenzîl etmiş ve suvâd nâmıyla sene be-sene iltizâma verilen mîrî çayırıların

dahi ekserîsine Çerkesler iskân edilmekle vâridâtına mahall kalmamış olduğu ve mukarrer olan virgü ve a'şâr ve rûsûmâta yeniden hiç bir akçe zam ve ilâve vukû' bulmadığı halde mücerred terakkiyât-ı tabî'yye semeresi olarak vilâyetin seksen iki senesi vâridâtı üç yüz bin kîse ve seksen üç senesi üç yüz elli bin kîse râddesine çıkıp ertesi sene Sabri Paşa'nın müddeti olan seksen dört senesinde üç yüz yetmiş bin kîseye varmışdır ki altın hesâbıyla bir milyon sekiz yüz elli bin lira demek olur.

Masârif cihete gelince vilâyetin kâffe-i me'mûrları mükemmel olmağla beraber zabtiye neferâtına varıncaya kadar cümlesinin ma'âşları müstevfî ve dolgun olmasıyla bidâyet-i teşkîlde masârıfın sâbıkından altı bin kîse fazlası görünmüş ise de vâridât cihetinde anın yirmi katı nisbetinde zuhûr eden zamâim ve terakkiyât ve vilâyetce vukû' bulan bu kadar icrâât mücerred kâfi ma'âşlarla kullanılan ehl ve muktedir me'mûrların mu'âvenet ve istikâmet ve gayretleri semeresi olduğu halde Der-saâdetce masârifât-ı hazînenin ta'dîl ve tasarrufunu me'mûr ma'âşlarının tenkis ve tenzîli husûsunda zân eden ba'zı vükelânın nazarında Tuna vilâyeti me'mûrlarının masârıfı [40] istiksâr olunmakdan hâli olmadığından ve bu mülâhaza ile vilâyet mu'âvinliği ve ba'de ecnebi müdürlüğü gibi me'mûriyyetler ilgâ edildiğinden bi'z-zarûre bu maksada tevfiğ-ı hareket için vilâyetce sâir husûslarda dahi ba'zı ta'dîlât ihrâsıyla masârıfın yekûnu sâbıkı derecesine tenzîl etmiş ve Midhat Paşa'dan sonra me'mûrînin ma'âşları yarı yarıya tenzîl kılınarak tabî'î sû'-i isti'mâlât meydân almasıyla vâridâtın mikdârı dahi sene-be-sene tenzîl ve tedennî ederek zemâim-i vâkı'anın kısm-ı küllîsi mahv ve zâyî' oldukdan başka beyân olacağı vechle işbu sû'-i isti'mâlât en büyük mahâzîr ve muhâtarâta sebep ve dâî' olmuştur.

Yukarıda ta'dâd olunan ef'âl ve âsâr-ı tanzîmiyenin semerâtı olarak efrâd-ı ahâli nâil oldukları emniyyet ve rahat ve hürriyetin lezzetini alarak taraf taraf esbâb-ı ticâret tevsî' etmiş ve umûr-ı felâhat ve zirâ'atı teshîl için Avrupa'dan orak ve harman makineleri gibi edevât celb olunarak Rusçuk civârında bir de numûne çiftliği yapılmasıyla zirâ'at husûsunda herkese yeniden bir şevk ve gayret gelmiş ve'l-hâsıl Tuna vilâyetinin iki sene içinde iktisâb eylediği hâl-i intizâm her tarafda şöhrat bulmuş ve kâffe-i icrâât Bâb-

1 Âlî'ce takdîr olunarak vilâyet usûlünün ya'nî Tuna'da tecrübe olunan nizâmât ve kavâ'idin eyâlet-i sâireye dahi ta'mîmine karar verilmiş ve binâen aleyh Tuna vilâyetinde bidâyet-i teşkîlinden beri ne icrâât olmuş ve ne kadar nizâmât ve ta'lîmât yapılmış ise birer sûretlerinin ve ta'rîf-nâmelerinin Bâb-ı Âlî'ye irsâli irâde buyurulmuş olmağla cümlesi Mektûbî-i Vilâyet Rıfat Efendi ki şimdi vüzerâdan Rıfat Paşa'dır anın himmet ve akdâmıyla cem' olunarak takdîm kılınmış ve Der-saâdetce tab' olunup münderecâtına tatbîk-i hareket olunmak için nüshaları bi'l-cümle vilâyete gönderilmiş olduğu misillû ahkâmı nizâmât-ı devlet sırasında düstûrû'l-amel olmak üzere Mecmûa-i Düstûr'a dahi ayniyle derc olunmuştur. [41]

Ekser vilâyetde işbu usûl ve kâ'idelerin birtakımı icrâ' olunmuş ise de Edirne ve Selanik ve İzmir gibi ma'mûr ve zengin mahallerden mâ-adâ vilâyâtın isti'dâd ve kâbiliyyetleri Tuna'ya mukayyes olmadığı cihetle çoğu devam edemeyerek bozulmuş ve fakat ba'zı vilâyetlerde menâfi' sandıkları bir dereceye kadar te'essüs edip hatta İzmir vilâyeti menâfi' sandıklarının doksan yedi senesinde ser-mâyesinin iki yüz bin liraya varmış olduğu görülmüştür.

Tuna vilâyeti te'sîsât-ı cedîde iktizâsınca yedi sancâk ve kırk sekiz kazâ ve on beş kadar nâhiyeye münkasım olup sancâkların mutasarrıfları Sabri Paşa ve Rasim Paşa ve Abdurrahman Paşa gibi afif ve muktedir zevât olduğu misillû kazâ kâim-makâmları ve nâhiye müdirleri dahi bi't-tecrübe istikâmetleri mütehakkık olan adamlardan intihâb edilmiş ve umûr-ı şer'iyeye me'mûrlarının dahi müddet-i muvakkateleri fesh ile en ziyâde ehl ve muktedir olan nâibler dâimî sûretle ibkâ olunmuş ve bu cihetle istikâmet fi'l ve hareketlerinden emîn olan me'mûrlar me'mûriyyetlerinden dahi emîn bulunmuş olduğundan ve bununla beraber ma'âşlarının dahi kifâyeti cihetiyle kimsenin başka bir şeyde gözü olmadığından büyük ve küçük kâffe-i me'mûrîn-i vilâyet bir familya a'zâsı gibi ittihâd ederek hâlis-âne ve hamîyyet-kârane çalışdıkları hasebiyle açılan tarik-i terakkî günden güne tevsî' etmiş ve dâhil-i vilâyetde kat'-ı tarîk ve gasb-ı emvâl mâddesi külliyyen bitip ve âdî katl ve sirkat gibi ef'âl-i cinâiye dahi arkası kesilmek derecesinde azalıp emniyyet-i umûmiyye kemâliyle hâsıl olmuş ve hele rüşvet ve irtikâbın

lakırdısı bile unutulmuş idüğüne ve müslim ve gayrimüslim sekene-i vilâyet bu hâli gördükçe ve kendülere â'id olan fevâid-i mâddiye ve ma'neviyyenin derecâtını hiss eyledikçe onlara dahi bir şevk ve gayret gelerek cümlesi memnûn ve mesrûr olduğuna binâen artık Rusların Balkan politikasıyla devleti ithâm etmek ve dünyanın ve bâ-husûs Avrupa'nın nazar-ı [42] dikkat ve nefretini celb eylemek için on beş seneden beri ikâ' eyledikleri şikâyet ve tahrîkâtın kuvveti kalmamışdı. Lâkin Rusya Devleti'nin politikası iktizâsınca İslav milletini uyandırmak ve Bulgarları külliyâtıyla birleştirilmek için Rusya'da olan İslav cem'iyetleri mu'âvenet-i nakdiyye ile beher sene Bulgar çocuklarından birçok gençleri tahsîl-i ulûm ve fûnûn vesîlesiyle Rusya'ya celb ettdiklerinden bunlar orada derslerini alıp avdet etdikden sonra kendülere hem-efkâr olan genç takımlarını ızlâle sâ'î olmalarıyla egerçe bu hâlin mazarrât-ı azîmesi ma'lûm ise de tahsîl-i ulûm ve fûnûn için memâlik-i ecnebiyyeye gitmek isteyenlerin men'-i azîmetleri mümkün olamayacağına ve sekene-i vilâyetin kısm-ı a'zamı olan Bulgarlar için devlet tarafından yapılmış ve-yâhûd i'âne-i devlet ile te'sîs olunmuş bir mekteb olmayıp egerçe İslâm için mevcûd sıbyan mektepleri bir dereceye kadar ıslâh edilmiş ve her kasabada birer rüşdiye mektebi mevcûd bulunmuş ise de bunlar dahi İslâm için kâfi olmadığına binâen İslâm ve Hıristiyan çocukları umûr-ı mezhebiyelerini başka başka birinci derecede olan kendi mekteblerinde okuyup öğrendikten sonra ikisi birleşip ma'ârif ve fûnûn-ı lâzımeyle birlikte tahsîl etmek ve artık Bulgar çocuklarının memâlik-i ecnebiyyeye gitmelerine hâcet ve vesîle kalmamak üzere merkez-i vilâyetde bir mekteb-i sultânî ve yedi sancağın merkezlerinde birer mekteb-i i'dâdiye-i mülkiyye te'sîs olunması ve ba'zı kazâlarda teshîl için şu'belere yapılması ve Türkçe ve Fransızca tadrîs etmek üzere mu'allimler celb edilmesi sûretine ba'zı erbâb-ı vukuf ve ma'lûmât ile bi'l-müzâkere karar verilerek mufassal lâyihaları kaleme almış ve bunun muhtâc olduğu senevî elli bin lira kadar masraftan nısfı mikdârı vilâyetin fazla-i vâridâtından olmak üzere taraf-ı devlet aliyyeden ihsân buyurulduğu halde nısf-ı diğerinin ahâli-i [43] vilâyet cânibinden tesvîyesine Meclis-i Umûm-ı Vilâyet'de muvâfakat olunmuş olmağla lâyiha-i mezkûre Bâb-ı Âlî'ye arz olunmuş idi.

RUSYA ELÇİSİNİN ENTRİKALARI

Bu işlere bir taraftan bu vechle çalışıla dursun diğer taraftan vilâyetin te'sîsât ve tanzîmâtı günden güne terakkiyât Rusların ve Rusyada bulunan İslav komitelerinin efkâr ve tasmîmâtına dokunduğu cihetle Der-saâdet'de bulunan Rusya elçisi İgnatiyef bütün bütün Tuna vilâyetine hasr nazar-ı dikkat edip şu tanzîmât ve şu teşebbüsâtı ihlâl etmek için her türlü entrikadan ve ihdâs-ı erâcîfden hâli olmadığı misillû kendisi hayli vakt Der-saâdet'de bulunup her işi anlamış ve Mâbeyn-i Hümâyûnca esmâ' olunacak şeyleri öğrenmiş olduğundan oraya râci' olan ilkââtında dahi Midhat Paşa memâlik-i mahrûse-i şâhânenin usûl ve kânûnu hilâfına bir tarîke gitmekde olduğundan yakın vaktde Tuna vilâyeti Mısır gibi imtiyâz altına girecektir ve tutulan kâ'ide dahi pâdişâhın istiklâline dokunacak Meclis-i Meb'ûsân mukaddemasıdır diyerek bu sözleri merhûm Sultân Abdülaziz'e ismâ' edip egerçe hâkân-ı merhûm bu lakırdıların nasıl menba'dan çıktığını ve ne niyetden münba'is olduğunu bildiği cihetle ehemmiyet vermemiş ise de General İgnatiyef'in efkârına hâdim olan vâsıtalar Midhat Paşa'nın yaptığını bozmak için çalışdıklarından ve o sırada merkez-i vilâyetde tecemmu' eden Meclis-i Umûmi a'zâsına dâir Tuna gazetesine bi't-tesâdüf yazılmış olan bir bendde a'zâ-yı meclis denilecek yerde nasılsa meb'ûs vekiller ta'bîr edilmiş olmasıyla bu mâdde dahi çekinilen ve belki korkulan ve düşmanlar tarafından îkâ' edilen evhâmı te'yîd eylediğinden ma'ârif husûsuna dâir ber-minvâl-i muharrer arz olunan lâyhâ kabûl olunmayarak redd olunmuş [44] ve Bâb-ı Âlî'den gelen cevâbda ahvâl-ı hâzinenin bu masrafa müsâ'id olmadığı beyân kılınmış olmağla tasavvurât-ı meşrûha geri kalmıştır.

BULGAR İHTİLÂLİ

Bulgaristan denilen mahallerde bulunan müslim ve gayrimüslim umûm ahâlinin ber-minvâl-i muharrer nâil oldukları refâh ve sa'âdet hâl-i cihetiyle yukarıda beyân olunan İslav cem'iyetlerinin ve bunların şu'beleri olarak Kışinev'de ve Bükreş'te olan komitelerin Bulgarlar hakkında evvelki gibi vesâit ile ve tahrîkât-ı ma'neviyye ile icrâ' etdikleri ifsâdât te'sîri olamadığından seksen üç senesi mevsim-i sayfında dâhil-i vilâyete müsellâh

eşkiyâ' fırkaları sevkiyle Bulgarları cebren isyâna teşvîk ve igvâ etmek teşebbüsünde olundukları Midhat Paşa tarafından haber alınıp ol vakt sadr-ı a'zam bulunan Âli Paşa'ya yazılmışıdi.

Gelen cevâbda Bâb-ı Âlî'nin istihbârât ve mesmû'âtı dahi bu sûretle olduğundan hemân tedâbîr-ı mukteziyeye teşebbüs olunarak ve o makûle eşkiyâ' zuhûrunda darb ve tedmîr edilmesi emr olunmağla Midhat Paşa keyfiyeti mektûm tutarak askerce tertibât kararlaştıktan sonra ne taraftan ve hangi noktadan haber geleceğine intizâr etmekte iken seksen üç sene-i rûmiyesi şehr-i mayıs evâilinde Ziştovi'den zuhûr eden bir telgrafnâmede “Dün gece Eflâk tarafından Ziştovi'nin üst tarafına birkaç fırka müsellâh eşkiyâ' geçip Ziştovi Bulgar gençlerinden bir cem'iyet-i cesîme ile birleşip sabahleyin kuzu otlatmak için kasaba hâricine çıkmış olan beş nefer İslâm çocuklarını feci bir sûretle telef etdikden sonra Tırnova'ya doğru gitmişlerdir” deyü muharreridi.

Midhat Paşa hemân o saatde iki bölük asker alarak ve bi't-tesâdüf o aralık İslim üzerinde bulunan bir vapura binerek Ziştovi'ye ve solunda [45] İslâm ve Hıristiyan ahâlinin cümlesini bir dehşet ve vahşet hâlinde bulmuş olup ancak asıl iş ileride olduğundan ve telgrafla Tırnova Selvi ve Gâbrova'dan alınan ma'lûmâta göre eşkiyâ'-ı merkûmenin adedi Ziştovi'den katılan Bulgarlarla beraber yüz seksen iki yüz neferden ibâret olduğu hâlde evvelce ettikleri muhâbere üzerine etrâf kasabalarda olan Bulgar gençleri dahi esnâ-yı râhda bunlara iltihâk ederek ve gittikce cem'iyetleri tekessür ve tecessüm eyleyerek niyetleri Gabrova'ya gitmek ve oradan Balkan'ı tutmak sûreti ise de Gabrova'nın üst tarafında olan ve evvelki ihtilâllerde mecma-ı eşkiyâ' ittihâz kılınan Kapinova ve Eblanova manastırlarına evvelce Midhat Paşa tarafından dörder bölük asker konulmuş ve Tırnova'da dahi iki tabur asker bulunmuş olduğuna mebnî eşkiyâ'-yı merkûma o tarafı sökdüremeyerek en büyük cem'iyeti Selvi kazasında vakı' Tuna Balkanına girmiş ve derhâl Tırnova'ca tedâbir serî'aya teşebbüs olunarak iktizâ eden cihetlerin asker ve ahâli ile ihâta edilmiş olduğu anlaşılmıştır.

Eşkiyâ'nın Ziştovi'de sekizer onar yaşında ma'sûm İslâm çocuklarını ber-minvâl-i muharrer gaddâr-âne ve zâlim-âne bir sûretle telef etmeleri oraca

ehl-i İslâm ile Hıristiyan beyninde bir fenâlık çıkarmak ve İslâm'ı Hıristiyan aleyhine igzâb etmekle Müslimânlar Hıristiyanları kırıyorlar dedirmek için komiteler ta'lîmâtıyla yapılmış bir hareket-i vahşiy-âne olduğundan bu bâbda iktizâ edenlere mevâ'ız ve nasâyih icrâ'sıyla beraber Rusçuk'dan götürülen asker muhâfaza-i memleket için orada bırakıldıktan ve bir de me'mûrîn-i vilâyet ve asker içeri taraflarda bu ihtilâl gâilesiyle meşgûl iken Tuna'nın nukât sâiresinden birtakım eş[k]ıyâ' fırkaları daha geçirileceği evvelce alınan ma'lûmât cümlesinden olarak bunun için Vidin ve Rusçuk ve Tulçu'da (Tolçu) bulunan askerden sevâhile muvakkat karakollar ikâme olunmak üzere evvelce mahâlleri tertîb ve ta'yîn kılınmış [46] ve kumandanlarına ma'lûmât verilmiş olmağla bunun dahi ol vechle icrâ'-yı fi'liyyâtı için hemân o gün o emr-i lâzimeyi i'tâ etdikden sonra Midhat Paşa seyr-i serî ile Tırnova'ya yetişmişti.

Eşkîyâ'nın Tuna'dan beri tarafa geçmesi henüz iki gün olmuş iken İslimye ve Kazgan ve Troyan ve Ivraga gibi üç beş günlük mahâllerden birtakım müsellâh Bulgarlar onar yirmişer nefer birlikde olduğu ve birtakımları süvâri bulunduğu hâlde Tırnova ve Selvi havâlisine yayılmış ve uğradıkları köyleri dehşet ve heyecâna düşürmüş olduklarından ehl-i kurrâdan İslâm takımı Hıristiyanlardan ihtirâzen câmi'lere ve Hıristiyanlar İslâmdan havf ile kiliselere tahassun etmeleriyle bu aralık iki milletden birtakım edepsiz ve uygunsuz eşhâs ve husûsuyla Kıptî gürûhu bu hâli fırsat âd ederek ve silâhlanarak gasb ve gâret-i emvâl için ellerinden gelen fenâlığı icrâ'ya tasaddî eylediklerine ve asıl eşkıyâ'nın Tusa Balkanında olan cem'iyeti bir gün evvel güzelce sarılmış olmasıyla anların nasıl olsa ahz ve tedmiri mukarrer ise de hâdisenin en ziyâde sakat ve muhâtaralı ciheti dağılan ve etrâfa yayılan Bulgarların ilkââtından zuhûra gelen bu makûle fenâlıklar olduğuna binâen bu cihete pek ziyâde ehemmiyet verilerek ibtidâ silâh taşınmak kat'iyen ve muvakkaten men' olunmağla beraber yabancı ve müsellâh eşhâsı toplamak ve câmi' ve kiliselerde kapanmış olan ehl-i kurrâyı te'mîn etmek ve bu ihtilâli fırsat add ederek uygunsuz harekâta kalkışmış olan eşhâsı tutmak üzere ve her tarafa asâkir-i nizâmiyye ve zabtiyeden kollar sevk olunup o kâbilden pek çok eşhâs tutulmağla Tırnova'da habs olunmuşdu.

Tus[n]a Balkanında olan eşkıyâ' ile asker ve ahâli beyrinde mudârebe ve mûsâdeme uzayıp tarafeynden epeyce maktûl ve mecrûh vukû' buldukdan sonra gerek o cem'iyetden ve gerek etrafa dağılmış sâir eşkıyâ'dan tutulana [47] dahi o sırada gelmeğe başladığından bunların muhâkemesi için Tırnova'da altısı İslâm ve altısı Bulgar olmak üzere on iki nefer mu'teberân-ı ahâliden mürekkeb bir mahâkeme meclisi yapılmış ve Rusçuk'da bulunan konsolosların ba'zısı bi'z-zât ba'zılarının taraflarından kançılaryaları bi'l-vekâle mahâkemede bulunmak üzere Tırnova'ya gelmiş olmalarıyla anlarda hazır oldukları halde eşkıyâ'nın muhâkemeleri bilâ-icrâ' çünkü fasl-ı da'vanın muhâkemenin öyle uzun uzun tafsîle muhtâc mahalli olmayıp asl-ı mûceb cinâyet olan ahvâl birtakım eşhâsın memâlik-i ecnebiyyeden kalkıp memâlik-i Osmaniye ahâlisinden bir nev'i halkı devlete karşı isyâna ve yek-dîgeri aleyhinde mukateleye da'vet ve icbâr için müsellahan hareket etmek ve üzerlerine giden asâkir-i devlete silâh atmak hususundan ibaret olarak kavlı ve fi'illeri bu ahvâli ma'ziyâde musaddak olmağın icrâ' olunan muhâkemeleri üzerine kânûn-ı cezâyâ tatbîkan meclisce i'dâmlarına hükm olunanların mazbataları yapıldıkça hemân salb ile cezâları icrâ' ve yerli Bulgarlardan bunlara ceb-hâne götürmek ve kılavuzluk etmek misillû ve sâir türlü mu'âvenetle ikinci derecede müttehim olanlar dahi kezâlik yapılan hüküm mazbataları mucebince bir taraftan prangaya ve küreğe konulmak üzere Vidin'e i'zâm ve üserâ kılunır ve icrâât-ı vâkı'anın yevmiye aded ve keyfiyeti Bâb-ı Âlî'ye bildirilerek Âlî Paşa tarafından takdîr ve tebrîki hâvî cevâbları alınır idi. Muhâkemât ve icrâât mâddeleri bu vechle gâyet sür'at ve dikkatle bir sûret-i muntazamada cereyân etmekde ise de fakat diğer takımın ya'nî eşkıyâ'ya iltihâk etmek üzere etrâf ve civârdan gelmiş oldukları halde birleşmeğe ve fi'len icrâ'-yı şekâvet etmeğe vakt kalmayarak tutulan Bulgarlar ile ber-minvâl-i muharrer bu karışıklıktan istifâde ile yağma-gerliğe kalkışmış olan gürûhun adedi pek ziyâdeleşip tevkif olundukları mahaller bunları [48] istî'âb etmediğinden bu takımdan ism ve şâhısları ma'lûm olan ve-yâhûd hâlen ve sıfâten ma'zûr bulunanların ellerinden silâhları alınarak ve her birine icrâ'-yı nasîhat edilerek kasaba ve karyelerine i'âde kılındıktan ve fi'len cinâyet ile müttehim olanlar bi't-tefrîk ayrıca tevkif olunduktan sonra Bulgar ve İslâm ve Kıptî gürûhundan ve erâzil-i eşhâsından

karyelerde gâret ve yağmaya ve ahâli-i kurrâyı tahvîfe girişmiş olan serseri makûlelerine kırkar ellîşer değnekten yüzer değneğe kadar darb olunarak ve her biri kefâlete rabt edilerek salıverilmiş ve Zîştovi'de beş nefer İslâm çocuklarını bi'z-zât katl ve i'dâm etmiş olan eşhâs Tusa Balkan'ındaki eşkiyâ' içinde olduğu halde birkaçı Mareke'de tepelenerek ikisi hayyen tutulmuş ve bunlar eşkiyâ'ya katılan Zîştovi Bulgarlarından bulunmuş olduğundan muhâkemede i'dâmlarına hükm olunduktan sonra cezâları Zîştovi'de icrâ' kılınmak üzere merkûmeler kezâlik rüesâ-i eşkiyâ'dan olup i'dâm cezâsıyla mahkûm oldukları hâlde müsâdemede yaralanmış olanlar haste-hânede bulunduklarından cerîhaları kesb-i iltiyâm edinceye kadar o makûleler tevkif olunmuşlardır.

Bu hâl-i ihtilâl arasında acîb ve garîb bir vâkı'a zuhûr edip şöyle ki Tırnova'nın Balkan cihetinde vakı' Birova ahâlisinden bir Bulgar zevcesiyle tarlasında işler iken ikisi birden katl ve zebh edilmiş olmağla şu cinâyetin hasbe'l-zâhir görünüşte İslâm tarafından vukû'ı zann-ı kavî ile melhûz ise de o taraflarda İslâm ahâli olmadığından ve yevmiye Midhat Paşa tarafından i'lânât ve teftiş ve ihzâra müte'allik hidemât ile zabtiye neferâtı ve sâire gönderildiğinden işbu katlin vukû'ı günü nâhiye-i mezkûreye gitmiş olan me'mûrîn ve zabtiye neferâtı buldurulup ihtiyaten tevkif olunmuş ve mâddenin sâir sûretle dahi tahkikâtına pek ziyâde ehemmiyetle ibtidâr kılınmışdı. [49]

Maktûllerin cesetleri tarladan kaldırlır iken bunları zebh etmiş olan kılıcın balçığı birinin na'sı altında bulunup götürülmüş ve lede'l-mu'âyene asâkir-i nizâmiyye ve zabtiye süvârisinde bulunan beylik kılıç balçığı olduğu anlaşılmış olmağla der-hâl iki sınıf asker yoklama etdirildikde cümle kılınçlarının balçıkları tamam ve yerinde olduğu gibi haklarında olunan zann ve şüpheye mebnî tevkif olunan zabtiyelerin ve ez-cümle en ziyâde mahal sût'-i zann ve töhmet olan zabtiye Mehmed Çâvûş'un kılıçları dahi noksansız ise de işbu Mehmed Çâvûş'un katl günü me'mûriyyetle o tarafa gitdiği sarhoş görüldüğü ve bu makûle sût'-i harekâtın kendisinden sudûru melhûz idüğü olunan tedkikâtdan anlaşılıp fakat maktûller kılıç ile kesilmiş ve zuhûr eden balçık bu işte isti'mâl olunan kılıcın eczâsından bulunmuş olduğu halde

Mehmed Çâvûş'da olan kılıcın noksansız olması bâ'is-i tereddüd olup kendisi ise böyle bir fi'lin sudûrunu kat'iyen inkâr etmişti.

Nihâyet edilen tedkîkât cümlesinden olarak silâh ta'mîr eden tüfenkci esnâfı celb ile içlerinden birisi Mehmed Çâvûş'un kılıcında olan balçık zâyî' olmuş olduğundan bir balçık yapmak üzere kılıcını öki oğluyla kendüye göndermiş ve o da dükkânda mevcûd perâkende edevât içinde bir eski balçık bularak takmış olduğunu takrîr ve çâvûş merkûmun oğlu dahi merkûmun ifâdesini tasdik eylediğinden ve bunun üzerine Mehmed Çâvûş'un dahi inkâra mecâli kalmayarak sarhoşluk haliyle Bulgar karısının ırzına tasallut eder iken zevc üzerine gelmekle ikisini birden kılıc ile kesip i'dâm eylediğini i'tirâf etdiğinden merkûm Mehmed Çâvûş hemân o gün kâi'de-i askeriyyeye tatbîkân kurşuna tutulup i'dâm olunmuştur.

Hâdisenin en ziyâde şiddeti üç gün kadar olup bu müddet içinde Mareke [50] ve müsâdemelerde bi'l-mukâbele telef olanlardan mâ-adâ yevmiye sekizer onar nefer mahkûmiyenin salb ve i'dâm ve bir o kadarının kürek ve pranga cezâlarıyla mücâzât olunması ve bir taraftan müslim gayrimüslim tefrîk edilmeyerek sâ'î bi'l-fesâd olan erâzil eşhâsın meydânda darb ve tenkîl kılınması ve en sonra Mehmed Çâvûş'un dahi ber-minvâl-i muharrer mücâzâtıyla icrâ'-yı adâlet edilmesi ibret-i müessireyi müceb olarak eser-i ihtilâl ve fesâd üç dört gün zarfında mündefî' ve ber-taraf olmuş ve Balkanın Niş ve Sofya cihetindeki Bulgarlar müstesnâ olarak anlardan mâ-adâ yerlerde ve Filibe ve İslimye taraflarında birçok kasabalar ve köyler evvelce isyâna hazırlanmış iken bu icrâât cümlesine dehşet ve ibret vermiş olduğundan def'aten her tarafa bir sükûnet gelmiş ve bunun üzerine Midhat Paşa bir hafta kadar daha Tırnova'da kalarak vesâil-i emniyyet ve âsâyişi ikmâl etdikden sonra Zîştovi'ye gelmiştir.

Eşkîyâ'nın karşı taraftan ferih ve fahûr Zîştovi'ye geçmesi ve oradan birçok eşhâsın bunlarla birleşmesi ve ehl-i isyânı teslîh etmek için Zîştovi civârında manastıra küllîyyetli esliha cem' ve idhâr edilmesi Zîştovi Bulgarlarının ma'lûmatıyla olduğundan şüphe yoğ isede bidâyet-i emrde geçen eşkîyâ' içerilere doğru ilerilemiş iken ve her taraf karışmış olduğu halde bir de Zîştovi'de bunun esbâb ve mebâdîsini taharrî ile o sırada orda

dahi bir meşgûliyet çıkarmak muvâfık maslahat görünmediğinden yalnız muhâfaza için bir mikdâr asker bırakılarak icâbı mes'elenin hitâmına ta'lik edilmişdi.

Bu def'a sırası gelmiş olduğundan beş nefer sabilerin katilleri orada salb ve i'dâm olunduktan sonra Zîştovi'ce fesâd ve ihtilâlde zî-medhal olanlar bi't-tahkîk meydâna çıkarılıp Tırnova'dan bakıyye-i eşkıyâ' olarak götürülen ve Zîştovi'de dahi yerli ve ecnebi ve papas gürûhundan eşkıyâ'ya maddi ve ma'nevî [51] mu'âvenetleri tebeyyün etmesinden dolayı ahz olunan seksen dört nefer eşhâs-ı muhtelifeyi Midhat Paşa Zîştovi'den râkib olduğu vapura alarak haziran evâilinde Rusçuğa avdet etmiştir.

Eşhâs-ı merkûmenin Rusçuk Meclis-i Kebîr-i Temyîzinde tedkîkat ve muhâkemâtı rü'yetle içlerinden i'dâm ve kürek cezâlarına hükm olunanların Rusçuk'da cezâları icrâ' ve çend nefer papas Aynaroz'a nefy ve iclâ olunduğu gibi ecnebîler dahi konsolosları vâsıtasıyla memleketlerine ib'âd edilerek mes'eleye nihâyet verilmiş ve tafsîlâtı kâ'ide üzre Bâb-ı Âlî'ye arz olunmuştur.

Bu hâl üzerine vilâyetin emniyyet ve âsâyişi tamâmıyla avdet etmiş ve o aralık Sultân Aziz merhûmun Avrupa'dan Tuna tarîkiyle avdeti haberi gelmiş olduğundan Midhat Paşa Peşte'ye kadar gidip oradan istikbâl etmiş ve hâkân-ı merhûm bir gece Vidin'de iki gece Rusçuk'da hükûmet dâirelerinde misâfir olup Midhat Paşa'nın kâffe-i icrââtını takdîr ve kendisini yeniden taltîfât-ı şâhâneleriyle tesrîr buyurmuştur.

EHL-İ KURÂDAN ASÂKİR-İ İHTİYÂTİYE NÂMIYLA BİR HEY'ET-İ MUNTAZAMA TEŞKÎLİ

Vilâyetin indifâ'-ı hâdise ile emniyyeti avdet etmiş ise de Rusya'da ve Bükreş'de İslâv komitelerinin meşhûd olan gayret mütevâliyesine nazaran ileride dahi bu gibi vak'aların ve belki daha etrâflı ve mükemmel hâdiselerin zuhûr edeceğinden iştibâh olmadığına ve hâlbuki her yerde ve her noktada dâimî asker bulundurmak kâbil olmayıp ehl-i kurâ ise bu makûle ahvâlde bir kâ'ideye tâbî' olmadıkları cihetle bağteten böyle bir hâdise vukû'unda şâşırp

müslim ve gayrimüslim her sınıfın selb-i emniyetle yek-dîgerine hücum etmek dâ'iyesine düşdükleri bu def'aki hâdisede görölüp anlaşıldığına binâen şu mahzûr-ı azîme bir çâre [52] bulunmasını Midhat Paşa farîza-i hâlden âd ederek ol bâbda vaz' ve ittihâz eylediği usûl iktizâsınca köylerin ahâli-i müslimesinden asâkir-i nizâmiyye ve redîf mesleğinde olan ve müstahfazlık hizmetiyle mükellef bulunan nüfûsdan mâ-adâ mevcûd ne kadar nüfus-ı zükûr var ise on beş yaşından altmış yaşına kadar olanları asâkir-i ihtiyâtiye i'tibâr olunarak asâkir-i nizâmiyye kâ'idesi üzre on başı ve çâvûşlar nasbıyla eyyâm-ı hâlîyede mümkün mertebe ta'lîm etmek ve def'aten bir hâdisе zuhûrunda asâkir-i nizâmiyyeden bölük zâbitleri ta'yîniyle kazâsı dâhilinde toplanıp üzerlerinde bulunan zâbitin emrine göre hareket eylemek ve hasbe'l-icâb kazâsı hudûdundan hârice çıkması lâzım gelir ise her nefere mîrîden yevmiye kırk pare verilmek üzre ve sâir ahvâl müteferrisinden derciyle bir ta'lîmât yapılp Bâb-ı Âlî'ye arz olunmuş ve bunlar için kırk bin tüfenk istenilmiş olduğundan mucebince icrâ'sına müsâ'ade buyurulmuş ve tüfenklerin dahi bir haylisi gelip taksîm kılınmış olmağla vilâyetin kuvve-i mevcûde askeriyyesine zamîmeten böyle bir kuvve-i ihtiyâtiyye dahi hâsıl olmuş ve bunun menâfi' ve muhasse'nâtı meydânda olarak sûret-i tanzîm ve tertîbi dahi vatan ve memleketlerinin muhâfazası için umûm ahâli-i müslimenin havâhiş ve muvâfakatleriyle yapılmış iken Bulgaristan'ı en sonra bir Rusya memleketi yapmak efkârında bulunanların işine gelmediği cihetle Mahmud Nedim Paşa'nın ilk sadâretinde Tuna vilâyeti te'sîsâtından evvel-be-evvel mahv ve ilgâ eylediği şeylerin biri de bu mâddedir.

TUNA VİLÂYETİNDE SAHİL VE HUDÛD KARAKOLLARININ İHDÂSI

Vilâyetin dâhilen muhâfazası ne kadar mühimm ise Tuna sevâhilin mazbûtiyyeti dahi o kadar lâzım ve mühimm olup husûsîyle vilâyete bir taraftan hem hudûd olan Sırbistan'ın sınırları hudûd üzerinde ve diğer taraftan Eflâk ve Boğdan'ın Tuna boyunda [53] her noktada karakolları var iken bizim tarafda hiç karakol bulunmayıp boydan boya açık ve hâlî bulunması pek çirkin ve nâ-münâsib olduğundan buna da bir çâre bulunmak

vilâyetin tanzîmâtı cümlesinden ma'dûd olup fakat nehren ve berren hatt-ı hudûdun mesâfesi pek uzun olarak bundan en mühimm olan cihetler Vidin'deki Timok nehri hudûduyla andan Tulcu'ya kadar Tuna sevâhili ise de bunun mesâfesi dahi yüz sâatden ziyâde olmağla bu kadar mesâfenin her noktası dâimî sûretle muhâfaza olunmak için asâkir-i nizâmiyye kullanmak muvâfak usûl olmadığına ve ma'âş ile neferât-ı muvazzafa tertib olursa bu da senevî yirmi otuz bin lira bir masraf olarak ileride tabî'î ve zarûrî ifâ olunamayacağına mebnî karşı yakada Ulahların ve diğer cihetde Sırpların hudûd karakollarında ittihâz eyledikleri usûl üzre bu işin ahâliye tahmîl olunmasından başka çâre olmayıp fakat anların yaptıkları gibi karakol hizmetlerinin silk-i redîfde bulunan neferâta tahsîsiyle icâb eden neferâtın anlardan ahz ve istihdâmına bizce nizâmât-ı askerîyye müsâ'id olmadığından ve bu mâdde yâlnız tarassud hizmeti olarak bu vazîfeyi ifâda müslim ve gayrimüslim ahâlinin bir farkı bulunmadığından neferât-i mukteziye bilâ-istisnâ her sınıfdan alınmak ibtidâ mukaddime olarak ve Vidin'den aşağı nukât mühimmeye yaptırılan altmış kadar karakolda ve tecrübe kılınmak üzre zîrde muharrer tertibât icrâ' kılınmıştır.

Şöyle ki her karakola onbaşı makâmında birer muvazzaf nefer konularak köylülerden dahi münâvebeten beş nefer ta'yîn kılınır ise altı kişi bir karakolu idâre edeceğinden bu neferât hâsıl olmak ve yâlnız üç ayda bir kere bir hafta karakol nöbetinde bulunmak üzre her karakola civâr olan İslâm ve Bulgar ve Çerkeş ve Tatar ve Kıptî sınıfından olan ahâlinin on beş yaşından yukarı nüfus-ı zükûründen her karakol için yedi yüz nefer tahrîr ve bu da on kısma [54] taksîm olunarak birinci kısmı olan yetmiş neferin on neferi ihtiyâta alıkonulduktan sonra kusûr altmış neferi üç tâkıma tefrîk ile her tâkımı beher hafta beşer nefer olarak üç ayda bir kere karakol nöbetinde bulunmak ve kısım-ı evvel birinci sene bu vechle nöbetini ifâ etdikten ikinci senesi kısım-ı sâni ve ba'dehû on seneye kadar kısım-ı sâlis ve râbi' ilâ-âhirihi bu sûretle münâvebesini ikmâl eylemek üzre bir kâ'ide vaz' edilmiştir ki şu kâ'ide iktizâsınca bir âdeme on senede bir ay nöbet gelip o nöbetini de bir sene içinde fâsılalı dört haftada ifâ etmiş olacağından hiç kimseye ağır ve zahmetli ve kendi meşgûliyetine mâni' olmadığı cihetle cümle tarafından hüsn-i telâkki olunarak bu esâsa tevfikân fi'liyyâtı icrâ' ve her karakola altı tüfenk ve

palaska ve nöbetçi bulunanlara mahsûs demirbaş olarak altı yağmurluk ve fes ve sayf için beyaz pantolon ve setrî i'tâ olunmuş ve senevî bin sekiz yüz guruş karakolda bulunan onbaşı ma'âşî olmak ve iki yüz guruş masârîf-ı müteferrika karşılığı bulunmak üzere her karakola senevî iki bin guruş tahsis edilip hatab ve su gibi havâyici dahi münâsebet âlân karyelere tahmîl kılınmışdı.

Ber-minvâl-i muharrer tertîb olunan asâkir-i ihtiyâtiye ve Tuna sevâhiline ikâme edilen karakollar münâsebetiyle vilâyetin devam ve muhâfaza-ı emniyeti daha kuvvetleşmiş ve dâhil-i vilâyetde sekiz mahalde bulunan redîf debboylarındaki eslihakâr kadîm olduğundan o esnâda yeni çıkmış olan iğneli tüfenklerden bin aded tüfenk ahâlî-i vilâyet tarafından mübâyâ'a olunarak bir hizmet-i vataniye olmak üzere debboylara konulmasına Meclis-i Umûmî Vilâyet'de karar verilerek müslim ve gayrimüslim ahâlî tarafından akçesi az gün içinde ve kemâl-i hoşnûdî ile te'diye olunmağla tüfenkler sipariş olunarak Sabri Paşa merhûmun gününde temâmen celb olunmuşdur. [55]

CERMANYA VAPURU HÂDİSESİ

Bu esnâda Rusçuk İskelesinde vukû' bulan ve her tarafca şâyi' ve meşhûr olan vapur hâdisesi zuhûra gelip tafsîli şu vechledir ki vilâyetin esbâb-ı âsâyış ve emniyeti tezâyüd ve terakki ettikçe İslav cem'iyetlerinin ve Kışinev ve Kalas ve İbrail'de ve Bükreş'de olan ihtilâl komitelerinin gayret ve mesâ'isi dahi o nisbetde artıp yine beri tarafa eşkıyâ' geçirmek teşebbüsâtında oldukları haber alınmakda ve buna karşı teyakkuzât ve tedâbire devam etmek ve i'tinâ kılınmak da olarak bu hâl içinde meşâhîr rüesâ-yı eşkıyâ'dan isimleri hâtırda kalmayan bir Sırp ile bir Bulgarın Kalas'dan ta'lîmât ile Belgrad'a gitdikden sonra tekrar asker yazmak ve beri tarafa geçürmek üzere yine Kalas'a gidecekleri tahkik olunduğundan ve kendileri Rusçuğa uğrayan Avusturya yolcu vapurunda bulunduğundan hâl ve harekeleri lââyıkıyla öğrenilmek ve mümkün olur ise tutulmak üzere Midhat Paşa tarafından bunların yanına iki nefer hafî me'mûr konulmuşıdı.

Me'mûrların birisi merkûmelerle beraber Kalas'a gidip ve teşkîl ettikleri fırka-i eşkıyâ'ya dâhil olup emniyetlerini kazanmış ve icrâ' edecekleri

planlarına ve hareketlerine kesb-ı ittılâ' ederek Midhat Paşa'ya yazmış ve hattâ re'îs-i eşkıyâ' hey'etine mahsûs elbise ve eslehalıyla beraber kendisi dahi birlikde olduğu halde üçünün bir yerde alınmış olan resm fotoğraflarını göndermiş olduğunu müte'âkıb merkûmanın Kalas'da işlerini ikmâl ederek ta'limâtlarını almak üzere Cermanya nâm Avusturya posta vapuruyla Belgrad'a gitmek için Kalas'dan çıkdıklarını dahi bildirmişdi. Merkûmanın şekâvetlerine şöhretleri gibi resm fotoğrafları dahi delil ve sened olduğundan Midhat Paşa bunların ele geçirilmesini tasavvur ve tasmîm ederek vapur-ı mezkûrenin Rusçuk iskelesine vürûdunda [56] vâkı'â merkûmânın vapurda oldukları haber alınmış ise de ecnebi bandrası altında bulunan bir sefineden ve husûsîyle derûnunda iki yüz neferden ziyâde ecnebi yolcusu bulunan bir posta vapurundan cebren adam almak mümkün olamayacağına mebni Midhat Paşa tasmîmâtının bi'l-sühûle husûle çâre ve tedbîr olmak üzere evvelce tertîb etmiş olduğu iki nefer müfettişin yanına Avusturya Konsolos-hânesinin dahi bir me'mûr terfîk ederek vapura göndermekle müfettişler aldıkları ta'limât üzere merkûmanın hâllerini anlamak ve pasaportlarını görmek üzere ba'zı suâl ve cevâba tasaddî etdiklerinde merkûmânın ikisi dahi cem'iyet-i şekâvete riyâsetle magrûr ve o gurûr ile mest ve mahmûr olmalarıyla Türkler hakkında adâvet ve husûmetlerini hazm edemeyerek müfettişler üzerine hemân bir rovelver çekip boşaltdıktan sonra vapurun baş kamarasına girmiş ve attdıkları rovelver isâbet etmediği cihetle müfettişler bunları ta'kîb etmemiş ise de vapurda bulunan yolcuların cümlesi ibtidâ silâh sesinden ve mütâ'akiben işbu iki şâhsın baş kameraya girip ve iki heybe dolusu ceb-hâneler ile müte'addid şeş-hâne ve rovelver gibi silâhlarını meydana çıkarıp tahassune hazırlandıklarından tevahhuş ederek cümlesi vapurdan taşra çıkmış ve vapurun kapudânı ve hademe ve tâifelerinden her biri birer tarafa kaçıp savuşmuş olmasıyla koca vapur bu iki haydûdun elinde kalmıştır.

Anın üzerine Midhat Paşa tarafından zabtiye askerî ta'ayyüniyle vapurun etrâfı sarılarak muhâfazasına ve vapurdan dışarı çıkıp hâl ve dehşetde kalmış olan yolcuların te'mîn ve idâresine i'tinâ olunduğu sırada Avusturya Konsolosu vapurların acentesiyle beraber kemâl-i telâş ile Midhat Paşa'ya gelerek şu fenâlığın ıslâhıyla vapurun yola devam etmesiçün birçok müzâkerât vukû' bulmuş ise de şakîler baş kamaraya tahassun edip ve

kapısını kapayıp [57] silâhları ellerinde müdâfa‘aya hazırlanmış olduklarından şu hâl devâm etdikce ya‘nî merkûmeler vapurdan çıkarılmadıkça dışarıda bulunan yolcular vapura girmeyecekleri ifâdelerinden anlaşılmış ve bir aralık vapurun kapudânı celb ile isticvâb olundukda o da bu mealde ifâde ile kat‘iyyen cevâb vermiş olduğuna egerçe sefâin ve konsolos-hâne gibi ecnebi bandrası olan yerlere asker idhâl olunmak ve anlardan cebren âdem alınmak misillû mu‘âmelâtın icrâ’sına uhûd-ı mevcûde mâni‘ ise de işbu memnû‘ olan mahallerin bir kangısına eşkıyâ’nın müdâhalesi vukû‘ bulur ve konsolosları def‘ine mukdedir olamayarak hükûmetden istiâne edilir ise ol hâlde me’mûrîn-ı ecnebiyyenin muvâfakatıyla hükûmet-i mahalliyye tarafından kuvve-i cebriyye isti‘mâline cevâz olmak tabî‘i ve zarûrî bulunduğuna binâen ve bu zarûret ve lüzûma istinâden vapura lüzûmu kadar asker idhâliyle eşkıyâ’-yı merkûmenin tutulmasına konsolos muvâfakat etmegin bu karar ve muvâfakat üzerine Midhat Paşa tarafından emr i‘tâsıyla bir tabur ağası kumândasında olarak vapura girmiş olan iki çâvuş ve üç nefer zabtiyye kamaraya yaklaşıp kapıyı açmak için tabur ağası tarafından olunan nasâyihe merkûman sebb ve şetm ile cevâb vermiş olmalarıyla kapının balta ile kırılmasına mecbûriyet hâsıl olarak ol vechle kırılıp açıldıkda merkûman iki ellerindeki tabancalar ile birden asker üzerine ateş etmiş olduklarından o ateş ile askerden Hâfız Çâvuş göğsünden vurulup düşmüş olduğunu müte‘âkıben zabtiyeler tarafından dahi bi’l-mukâbele Sırlı olan Şaki tepelenmiş ve arkadaşı olan Bulgar mecrûhan tutulup o da iki üç sâat sonra vefât etmiştir.

Bu vak‘a üzerine vapur yolcularını alarak yoluna devam etmiş ve keyfiyyet Midhat Paşa tarafından telgrafla Bâb-ı Âlî’ye bildirilerek Âlî Paşa tarafından gelen telgraf-nâmede bu icrââtın dahi isâbeti takdîr olunmuş ve bu hâl [58] içinde vak‘anın sûret-ı cereyânı derhâl Avrupa gazetelerine yazılmağla bed-hâhânın bundan dolayı melhûz olan mübâlâgatına dahi meydân verilmemiş olduğundan bu mes‘elede iki şakî-i meşhûrun mahv-ı vücûdundan başka ba‘zı kimselerin zannı gibi mucib-i i‘tirâz bir hâl olmayıp fakat Avusturyalılar mâddeye ehemmiyet vermek için konsolosu ithâm ederek heman azl etmiş ve Sırlılar dahi itlâf olunan şakîden dolayı Bâb-ı Âlî’ye şikâyeteye başlamış olmalarına mebnî General iğnatief bunu fırsat ve

vesile add ederek Midhat Paşa'nın Tuna'dan kaldırılması için pek ziyâde çalışmış ve hatta birkaç def'a Sırp Kapı kethüdâsını alarak birlikte Mâbeyn-i Hümâyûn'a kadar gitmiş ise de Midhat Paşa vazîfe-i me'mûriyyetini ifâ eylemiş olduğu beyânıyla cevâp vermiş olduğu gibi Avusturyalılar dahi konsolosu bi-gayr hakkın azl etmiş oldukları sonradan anlayıp Trabzon Konsolosluğuna ta'yîn ederek icrâ'-yı mükâfât etmişlerdir.

MİDHAT PAŞA HAKKINDA OLAN SÛ-İ KASD KEYFİYYETİ

Lâkin Rusların ve bi't-tabî'ye Sırpıların asıl mültezimleri Midhat Paşa'nın Tuna'dan kaldırılması sûreti olduğu hâlde bunun husûlu mümkün olamadığı cihetle Bürkeş'de olan İslav komitesi tarafından ve bir de Sırbistan Prensi Mihail cânibinden Midhat Paşa'nın itlâf edilmesi tedâbir-i şenî'asına teşebbüs olunarak ibtidâ karşı taraftan gönderilmiş olan iki şahs işbu sû'-i kasdı bi'z-zât icrâ'ya cesâret edememiş olduklarından ıslâh-hânede kundura san'atı mu'allimi olan Nemçe'li ismi hâtırda kalmayan bir şahs ıtmâ' etmiş olmalarıyla Midhat Paşa bir gün ıslâh-hâne otelinin bağçesinde olduğu hâlde şahs-ı merkûm çalılık arkasına gizlenerek oradan yedindeki [59] piştova ateş edeceği sırada havf ve telâş ile nasılsa düşüp bayılmış ve bu fi'lden nedâmet ile oradan doğruca Avusturya Konsolos-hânesine giderek ve yedindeki piştovu ve kendüye verilen akçeleri ibrâz ederek mâddeyi bi'l-etrâf takrîr etmiş olmasıyla bu keyfiyyet için konsolatodan mufassal bir kıt'a raport yazılıp şahs-ı merkûm o raport ile Midhat Paşa'ya gönderilmiş olup ancak merkûmun revîş-i hâl ve ifâdesine ve evvelden beri hizmetinde bulunduğu cihetle mücerreb olan ef'âl ve ahlâkına nazaran kendisi böyle bir fi'l-i redîen ehlî olmadığı hâlde sarhoşluk hâliyle aldanmış ve ilerisiçün te'mînât-ı kuvveye vermiş olduğundan hakkında hiçbir mi'âmele edilmeyek hizmetinde ibkâ olunmuştur. Yine o sırada Sırbistandaki Köprü Palangası denilen kazâ ahâlisinden tahmînen otuz beş yaşında ve İvan nâmında bir Sırp Midhat Paşa'nın seyislik ve kilercilik misillû bir hizmetine girmege çalışıp kabûl olunmadığından herif işbu adem-i kabûlü kendisinin Hıristiyan bulunmasından zann ederek İslâm olmak için mutasarrıflık meclis idâresine arzual vermiş ve orada mu'âmelâtı bi'l-icrâ' ismi Ömer tesmiye olunmuş

olmağla merkûm tekrar bu ism ve sîfata istinâden Midhat Paşa'nın hizmet-i zâtiyesine sokulmağa çalışıp ısrâr dahi etdiğinden ve hâlbuki Sırbistan'da doğup büyümüş olan ve evlâd ve ıyâl sâhibi bulunan bir Sırbın memleketini terk ile Rusçuğa kadar gelip ve âdî bir hizmet talebinde bulunması hiç münâsib olmacağı gibi Müslimân olmak istemesi dahi hârikü'l-âde olarak dahâ ziyâde şüpheyi da'vet eylediğinden bu ef'âl ve harekâtına nezâret için müfettişlik dâiresinden müte'addid hafiye me'mûrları ta'yîn kılınmışdı. Yirmi gün kadar zamân geçdikden sonra me'mûrîn-i hafiyeden birinin getirdiği ma'lûmâta göre işbu Ömer Ağa nâm-ı diğeri Yuvan (İvan) ikâmet eylediği Bulgar hânesinin bir odasında Sırbistan'a gizli bir mektûp yazıp [60] ve bir çoban sopasının içini delerek mektûbu ana yerleşdirip karadan Belgrad'a gitmek üzere bir Bulgar'a teslimen göndermiş olmağla derhâl arkasından âdemler çıkarılarak şahs-ı mürsel Plevne'de sopasıyla tutulup getirilmiş ve sopanın içinden Sırpça iki sahîfe mufassal bir mektûp çıkmış olduğundan terceme etdirildikde Köprü Palangalı merkûm Yuvan (İvan) tarafından Sırp Prensi Mişel'in ya'nî Mihail Bey'in kurenâsından bir zâta yazılmış olup ve mealinde Prens'in irâdesi mücebince Rusçuğa gelmiş ve Paşa'nın yanına girmek istemiş ise de kabûl olunmadığından Müslimân dahi olmuş ise de fâide etmediğinden işini silâh ile görmeğe mecbûr olacağını ve fakat Paşa'nın yanında olan Arnavutlar kendisini sağ bırakmayıp telef edeceklerinden Prens tarafından memleketindeki ıyâl ve evlâdının mahrum bırakılmamasını bi'l-itarâf yazmış ve anın üzerine merkûm celb ile yazı yazdırılıp mektûp ma'hûd ile tatbîk olundukda anın yazısı olduğu tebeyyün ettiği gibi mâddeyi kendisi dahi inkâr idemeyip fakat sarhoşluk hâliyle böyle bir şey yaptım demekden başka lakırdı söylemek istememiş ise de Meclis-i Temyîz-i Vilayet'de icrâ' kılınan muhâkemesini mutazammın mazbatada tafsîl olduğu vechle merkûmun Prens tarafından mahsûsen sû'-i kâd için gönderilmiş olduğu sabit olmağla hakkında kânûnen cezâ-yı şedîd terettüb etmiş olup fakat Midhat Paşa'nın şahs ve zâtî aleyhinde bir iş olduğu cihetle kendisi icrâ' etmekliği istemediğinden icâb eden mu'âmelenin icrâ'sını Bâb-ı Âlî'nin re'yine ve Padişahın irâdesine bırakarak merkûmu evrâkı ile Der-sâadet'e göndermiş ve General İğnatiyef bu şahsın himâyeti husûsunda dahi hayli mesâ'i sarf eylermişse de müsemmir olmadığından şahs-ı merkûm Bâb-

1 Âlî'den müebbed kürek cezâsıyla hükm olunarak Diyârbekir kal'asına gönderilmiştir. [61]

Bu vak'ayı müte'âkıb yine sû'-i kasde müte'allik ba'zı ahvâl dahâ zuhûr etmişse de fi'le çıkmağa vakt kalmayarak mütesaddileri ele geçmekle önü alınmış ve o sırada ba'zı müzâkerât için Midhat Paşa Der-saâdet'e istenilmiş olduğundan ol vechle azîmet etmiştir.

MİDHAT PAŞA'NIN ŞÛRÂ-YI DEVLET RİYÂSETİNE ME'MÛRİYYETİ

Sadr-ı a'zam Âlî Paşa Girid cezâresinde olup Hâriciye Nâzırı Fuâd Paşa makâm-ı sadâretde kâim-makâm bulunduğundan Tuna vilâyetine ve vilâyât-ı setâireye müte'allik ba'zı umûrun müzâkeresinden sonra Midhat Paşa avdet etmek üzere iken Âlî Paşa Girid'den avdet ederek Şûrâ-yı Devlet veya Ahkâm-ı Adliyye te'sîsâtı hakkında olan tasavvurâtını icrâ' etmek için Midhat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet riyâsetine ve Cevdet Paşa'nın Ahkâm-ı Adliyye Nezâretine me'mûriyyetlerini Fuâd Paşa ile kararlaştırmış ve irâde-i seniyyesini istihsâl etmiş olmağa seksen dört târîhinde Midhat Paşa Şûrâ-yı Devlet'e re'îs ta'yîn olunmuş ve İzmir Vâlîsi Sabri Paşa'da mukaddemâ Vidin Mutasarrıfı olarak Tuna vilâyetinden yetişmiş olduğundan Tuna'ya dahi Sabri Paşa me'mûr edilmiştir.

O vakte kadar mevcûd olan Meclis-i Vâlâ kâffe-i müsâlaha merci' olduğu hâlde anın yerine Şûrâ-yı Devlet ve Ahkâm-ı Adliyye'nin vaz' ve te'sîsi umûr-ı teşriyenin mesâlih-i siyâsiyyeden tefrîki maksadına mebnî olarak şu vaz'ı aslî icâbınca bunlar temâmiyle yeni bir şekl ve hey'etinde tertîp olunacağından Midhat Paşa buna dâir Âlî Paşa'dan aldığı ta'lîmât üzere Şûrâ'nın teşkîlâtını teşebbüs ederek âz bir vakt içinde devâir ve aklâmı me'mûrîn ve hademesi ve umûr-ı sâiresi tanzîm ve ikmâl olunmuş ve Midhat Paşa'nın bir sene kadar devam eden müddetinde pek çok nizâmât ve kavânîn yapılmıştır ki evzân ve ekyâlin usûl-ı [62] a'şârîyeye tahvîli husûsuna dâir yapılan nizâmât ve tâbîyyet kânûn-nâmesi ve ma'âdine dâir eski nizâmın ta'dîliyle müceddeden te'sîs olunan Ma'âdin Nizâm-nâmesi gibi şeyler

Midhat Paşa'nın müddet-i riyâsetinde Şûrâ-yı Devlet müzâkerâtıyla yapılan kavânîn cümlesindendir.

DER-SAÂDET'DE MEKTEB-I SANÂİYİ'NİN TE'SİSİ

Der-saâdet'de bulunan Mekteb-i Sanâiyî ile Emniyet Sandığı dahi kezalik Midhat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet re'îsi iken kendisinin bi'z-zât sarf-ı mesâ'îsi ile ihdâs eylediği âsâr-ı nâfi'adan olup şöyle ki vilâyatda yapılan ıslâh-hâneler birtakım aceze ve bî-kes eytâmın muhâfaza ve terbiyesiyle beraber dâhilî sanâiyî'nin ve ehl-i san'at ve hîrfetin teksîri için bir me'haz ve mektep olduğundan Der-saâdet'de dahi böyle bir şey yapılması vükelâ-yı devlet tarafından ârzû olunarak Sultânahmet semtindeki metrûk Kılıçhâne binâsı mektep yapılmak üzere tahsîs olunmuş ve cesr-i atîkden mürûr eden hayvan ve arabadan alındığı misillû piyâdeden dahi ücret ahzı kararlaştırılarak bundan senevî hâsıl olan dört yüz bin guruş mikdârı akçe dahi bu mektebin masârifine karşılık tutulmuş ise de yapılan planları iktizâsınca mektebin masârif-i inşâiyesi külliyetli akçeye ve masârif-i dâimesi karşılık gösterilen irâdın dört beş katını hâsıl edecek sermâyeye muhtâc olmasıyla bu mâdde bir seneden ziyâde komisyonlar müzâkeresinde kalarak ve hiçbir şey neticeye yapılamayarak nihâyet Şûrâ-yı Devlet'in teşkîli esnâsında bu mektebin sûret-i te'sîsi dahi Âlî Paşa ve Fuad Paşa tarafından Midhat Paşa'nın himmet-i zâtiyesine havâle ve tevdî olunmuştur.

Böyle şeylerin ihdâs ve tanzîmi zâten Midhat Paşa'nın mütelezviz ve müftehir [63] olduğu umûrdan olup fakat aharları tarafından müdâhale olunur ise bir şey yapılmak mümkün olamayacağından bu şart ile mahal-ı mezkûrun beş yüz çocuk istî'âb etmek üzere leylî bir mekteb-i sanâiyî ya'nî ıslâh-hâne hey'etine konulmasını ve tahsîs buyurulan irâd ile idâresini ta'ahhüd ederek hemen o günden fi'liyyâtına bedâ ve mübâşeret etmesiyle üç ay zarfında etfâl ve eytâmdan toplanılan iki yüz kadar talebesiyle mektep vücûda gelip küşâd olunmuş ve andan sonra az vakt içinde etfâlin mevcûdu beş yüzü tecâvüz ederek Islâh-hâneler Nizâm-nâmesi gibi bunun da idâre-i dâhiliyesi için bir nizâm-nâme yapılmıştır.

Mektebe irâd olarak tahsîs olunan Atîk Köprü vâridâtını ol vakt zamânlar Bahriyye Nâzırı bulunan Mahmud Nedim Paşa Tersâne masrafına tahsîs etmek vesilesiyle zapt etmiş olduğundan anın yerine yine Âlî Paşa merhûmun himmetiyle emlâk-ı mîrîyeden Galata'da olup senevî dört yüz elli bin gurus kadar vâridâtı olan Komisyon Hânı îtâ buyurulmuş ve işbu hânın binâca ve mevkî'ce kâbiliyyeti cihetiyle üzerine bir kât daha yapılır ise hâl-i hâzırının iki katı kira vereceği anlaşıldığından Midhat Paşa on bin lira istikrâz ederek hânın binâsı üzerine bir kât daha ilâvesiyle ve Galata Borsa mahallinin dahi oraya nakliyle fi'l-hakika hânın ücret-i seneviyesi dört bin bu kadar lira iken sekiz bin liraya tecâvüz etmekle mektep için mikdâr kâfi irâd husûle gelmiştir.

Mektebin tahsîlât-ı ilmiye ve sinâ'îyyesine gelince etfâlin yazı ve kırıât ve hesâb husûsunda olan merâtib ve derecâtı terakkî etdikce ulûm-ı riyâziye ve kimyeviyye müte'allik derslerin tadrîs ve ta'lîmi için mu'allimler ta'yîn olunmuş ve sanâyi'-i mütenevviadan demircilik ve marangozluk ve mürettiblik ve mücellidlik ve litoğrafya ve kibrit i'mâli ve harf dökmeçiliği ve terzilik [64] ve saracılık ve oymacılık ve modelcilik ve kurşun boru i'mâli misillû memleketde en lüzûmlu olan san'atlar te'sîs olunarak ve bunlar için iktizâ eden mâkine ve mu'allimler ve edevât-ı sâire tedârik edilerek orası mükemmel bir fabrika het'etine girmiş olmağla az vakt içinde terakkıyâtı ve mâddî ve ma'nevî muhasenâtı cümlelerin meşhûdu olmuştur.

DER-SAÂDET'DE EMNİYYET SANDIĞININ İHDÂSI

Bâlâda zikri geçen Emniyet Sandığı dahi memleketimizde halkın ihtiyacâtını teshîl için icâd ve ihdâs olunan âsârın birisi olup ekonomi politik ya'nî servet-i milel fenne vâkıf olanların ma'lûmu olduğu vechle cem'îyyet-i medenîyyenin ihtiyâcâtı için mü'esses olan bankaların envâ'ı olup bunların cümlesi sermayeye mevkûf ve muhtâc ise de asl-ı mihver irâde-i i'tibâr husûsu olduğu cihetle sermayesiz yâlnız i'tibâr kuvvetiyle bir nev' bankalar daha olduğuna ve yine fenn-i mezkûr iktizâsından olduğu üzre amele ve hademe gibi efrâdın yevmiye kazandığı akçeleri biriktirmek için Avrupa'da mahsûs mahaller ve idâreler bulunduğuna binâen işbu hikâye olunan i'tibâr

bankalarının ve idhâr sandıklarının vaz‘ ve te’sîslerine dâir mesâ’ilden ma‘lûmât alınarak bizim memleketde dahi halkın hâline ve isti’dâdına göre bir nev‘ sandık yapılmasını Midhat Paşa Tuna’da iken tasavvur ederek lâyhâsını yazmış ise de icrâ’sına vakt kalmayıp Der-saâdet’e geldiğinden bu def’a Şûrâ-yı Devlet riyâsetinde iken meydâna koyduğu âsâr sırasında bu sandığı dahi ihdâs ve te’sîs etmiştir ki el-hâletü hâzihi Büyük Yeni Hân’da Emniyet Sandığı nâmıyla icrâ’-yı mu‘âmelât eden Sandık budur. Nizâm-nâmesini mütâla‘a edenlerin ma‘lûmudur ki mezkûr Sandık hem idhâr hem de ikrâz ve idâne bankası vezâifini câmi‘ olup esâs mu‘âmelâtı [65] efrâd-ı nâsın yevmiye yirmi guruşa kadar sandığa getirip bıraktığı akçaları birikdirip senevî yüzde dokuz fâiziyle istediği vakt sâhibine vermekden ve ihtiyâcı olanlara rehin mukâbilinde yüzde on iki fâiz ile idâne etmekden ibâret bulunmuş ve sandığın hizmetine mukâbil kazâncı ve ticâreti fâiz farkı olan yüzde üçe münhasır olarak cüz’î görünür ise de emniyyet ve i’timâdı takarrür ve tezâyüd etdikçe mu‘âmelâtı dahi tevessü‘ ederek git git[e] senevî birkaç yüz bin lira devr ettiğinden on iki on üç sene müddet zarfında gayr-ı ez-masraf temettü‘âtı yirmi bin lirayı tecâvüz ederek o da Sandığın sermâyesine zam ve i‘lâve kılınmıştır.

İKİNCİ TUNA İHTİLÂLİNİN İTFÂSİ İÇİN MİDHAT PAŞA’NIN TEKRAR ME’MÛRİYYETİ

Midhat Paşa’nın Tuna vilâyetinden infikâkı üzerine İslav komiteleri fırsat bularak evvelki ihtilâlın ertesi sene mevsim-i sayfinde dahi sâbıkından daha muntazam ve mükemmel eşkıyâ’ fırkaları tertibiyle Tuna’dan beri tarafa geçirmiş olduklarından geçen seneki hâl-ı fesâd ve ihtilâl teceddüd ederek Tuna vilâyetince bir gâile ihdâs etmiş olduğu misillû bu def’a geçen eşkıyâ’nın birtakımı Büyük Balkan’ın Filibe cihetinde dahi tecâvüz etmesiyle Edirne vilâyetince dahi telâşı muceb olmuş idügüne mebnî bu haber ve ma‘lûmât üzerine Sultân Abdülaziz merhûm Midhat Paşa’yı celb ederek bu heriflerin sen hakkından gelirsın ve işi bitirip yine az vakitte avdet edersin ta‘bîriyle me’mûriyyetini ve hemen azîmetini irâde buyurmuş ve mahsûs vapur dahi hazırlanmış olmağla Midhat Paşa doğruca Rusçuk’a ve andan

mecma‘-ı eşkıyâ’ olan Tırnova’ya azîmet etmiş ve eğerce bu def‘ada sebkât eden tecrübe semeresiyle köylerce talan ve karışıklık [66] olmayıp asâkir-i nizâmiyye ve zabtiye ve ahâli dahi sebkât eden tecrübeye göre hareket ettiklerinden Balkanın mevâki‘-i müte‘addidesinde ictimâ‘ ve tahassun etmiş olan eşkıyâ’ fırkaları bulundukları yerlerde vurulup ve sağlam tutulanları ba‘de’l-muhâkeme lâhak olan hükm mücebince salb edilip hâsılı geçen seneki fesâd ve ihtilâlde nasıl hareket ve mu‘âmele olunmuş ise Midhat Paşa yine anın aynı hareket ve icrâât ile yirmi gün zarfında maslahatı bitirip avdet eylemiştir.

Bunun üzerine âsâyiş-i vilâyet temâmiyle avdet etmiş ise de Tuna vâlîsi Sabri Paşa ihtilâlin bidâyet-i zuhûrunda aşırı telâş ederek Bâb-ı Âlî’ye gönderdiği telgraf-nâmesinde me’mûriyyetinden isti‘fâ etmiş olduğundan becâyiş sûretiyle Selaniğe nakl olunarak Tuna vilâyeti Âkif Paşa’ya tefviz olunmuştur.

MİDHAT PAŞA’NIN BAĞDAD VİLÂYETİNE ME’MÛRİYETİ

Midhat Paşa yine Şûrâ-yı Devlet Riyâsetinde devâm ile çalışmakda ise de nizâmât ve inşâât ve kavânîne müte‘allik umûrun kâffesi Şûrâ’nın Nizâm-nâme-i Esâsîsi hükmünce orada tetkîk ve müzâkere olunmak lâzım gelir iken demir yollarının ve sâir ba‘zı mühimm şeylerin Şûrâ’ya havâle edilmeyerek icrâ’ olunmağa başladığı ve bu ise Şûrâ-yı Devletin hey’et-i müctemi‘asına ve bi’l-husûs Midhat Paşa’ya dokunduğu cihetle eğerce Âlî Paşa hakkında olan ta‘zîmâtı iktizâsınca Midhat Paşa buna mütehammel olmuş ise de bir sûretle münkesir ve meftûr olarak bir vilâyet vâlîliğini bu hâle tercîh ile ve ârzû etmekde iken Bağdad Vâlîsi Nakıyettin Paşa’nın zuhûr-ı âzliyle Bağdat vilâyeti açılmış ve Midhat Paşa tarafından gösterilen havâhoşa üzerine ve Âlî Paşa dahi bi’l-suhûle muvâfakat [67] eylemiş olmanın Midhat Paşa Altıncı Ordunun nezâreti inzîmâmıyla Bağdat Vâlîliğine me’mûr olarak seksen beş senesi martında Der-saâdet’den hareket ve azîmet etmiştir.

BAĞDAD'DA RÜSÛMÂT-I MUZIRRANIN LÂĞVIYLA YERİNE A'ŞÂR VAZ'I

Vilâyet usûlünün kâffe-i vilâyâta ta'mîmi sırasında hıttâ-ı Irakıyye dahi vilâyet i'tibâr olunmuş ise de vilâyetin usûl ve kavâ'idine dâir bir şey yapılamayıp ahvâl-i mülkiyye ve mâliyyesi eski usûlde kalmış ve ihtisâb ve bâc rüsûmu gibi vâridât-ı muzırta vilâyet usûlu üzre en evvel ilgâ olunacak şeylerden olduğu halde orada ma' ziyâde bâkî ve câri olarak bi'l-'akis Bağdad ve civârı ve havâlisi arâzisinin mahsûlâtı a'şârdan müstesna tutulmuş olduğuna ve Altıncı Ordunun tertîb ve teşkîli için mukaddemâ gönderilmiş olan Türk âlâyalarının istibdâlları icrâ' olundukca yerlerine Irak ahâlisinden asker alınmak tabî'i iken yâlnız Kürdistan tarafından kur'a neferâtı alınabilip nefsi-i Bağdad'da ve mülhâkatında kur'a icrâ'sı kâbil ve mümkün olmadığı cihetle âlây ve taburların noxsânı zuhûr ettikce usûl-ı atîka vechle şuradan buradan âdem tutulup ve ba'zân dahi mahbesden hafif töhmetli olanlar ayrılıp askere yazıldığından mevcûd askerin ekser eczâsı bu sûretle yolsuz bir asıldan terekkeb etmiş idügüne binâen Midhat Paşa'nın Bağdad'a vüsûlüyle beraber şu iki mâdde nazar-ı dikkatini celb ederek ibtidâ rüsûmat-ı muzirranın ve husûsiyle en başlı vâridâtdan ma'dûd olan ihtisâb rüsûmunun ilgâsıyla ana mukâbil Bağdad civârı arâzîsi ve bağçeleri mahsûlâtından öşr-i şer'i alınması kararlaştırılmış ve Bağdat vilâyeti nefsi-i Bağdad ve Musul ve Şehr-i Zor ve Süleymaniye ve Dilim ve Kerbelâ ve Hille ve Basra ve Amâre Sancâklarını müştemil olduğu gibi Müntefik dahi bir [68] sancâk hükmünde ve o vüs'atde ise de hükûmeti iltizâm sûretiyle ve maktû'an Nâsır Paşa uhdesinde olup hâlbuki bu sûret-ı usûl ve nizâmât-ı devlete bir vechle tevâfuk etmeyeceğinden vilâyetin sancâk ve kazâları mümkün mertebe kâ'ide-i vilâyete tevfikân yeniden ta'dîl ve tanzîm olunduğu gibi Müntefik Sancağı dahi maktû'iyetden çıkarılarak umûr-ı mülkiyye ve mâliyyesi sâir sancâklar kâ'idesine tevfikân idâre olunmak üzre me'mûrlar ta'yîn olup Mutasarrıflığı dahi o şart ile yine Nâsır Paşa'ya tefvîz kılınmıştır.

KUR‘A-İ ASKERİYYENİN İCRÂSI VE ANDAN DOLAYI ZUHÛR EDEN İHTİLÂL

Bir taraftan bu vechle ahvâl-i mülkiyye ve mâliyyeye dâir icrâât sırasında bir taraftan dahi kur‘a-ı askeriyye usûlünün te’sîsine teşebbüs olunmuş ise de bunun icrâ’sına efkâr-ı ahâli muhâlif olup ısrâr olunacak olur ise her taraftan adem-i hoşnûdî izhârıyla bir gâile tehaddüs edeceği anlaşılmış ve ol vakte kadar me’mûrîn-i sâlifenin tereddüd ve müsâmahası dahi bundan ileri gelmiş olup ancak halkın bu bâbda olan muhâlefeti cehâlet ve vahşet eserî olmasıyla bu mâdde bir kere nefis-i Bağdad’da icrâ’ olunur ise artık her tarafda bi’l-sühûle husûlu mümkün olacağı istidlâl kılınmış olduğundan ve neferât-ı cedîdeye olan ihtiyâc üzerine orduca yapıdırılan hesâba göre nefis-i Bağdad şehrine üç yüz bu kadar nefer isabet ettiğinden o mikdâr neferâtın usûlu vechle hemen kur‘a çekilerek ahzine karar verilmiş ve askeriyyeden ta’yîn kılınan cem‘iyyetler ma‘rifetiyle esnân-ı askeriyye erbâbı tefrîk edilip ertesi gün kur‘a icrâ’sının sırası gelmiş olduğu hâlde akşam üstü grup şemsden evvelce ba‘zı silâh sesi işitildiğini müte‘âkıb alınan haberlerde şehrin mevâki‘-i müte‘addesine ahâliden müsellâh cem‘iyyetler toplanıp fesâd ve ihtilâl âsârından olmak üzre [69] hose ta‘bîr olunan mavallar okuyarak takım takım sokakları dolaşdıkları ve birçok uygunsuz ve yağmacı eşhasın dahi çarşıya ve Hıristiyan ve Yahudi mahallelerine doğru gitdikleri anlaşılmıştır.

MİDHAT PAŞA’DAN ORDU NEZÂRETİNİN ALINMASIYLA İSTİ‘FÂ ETMESİ

Kaldı ki Midhat Paşa’ya Bağdad vilâyetinin tevcihinde eslâfı gibi ordunun nezâret ve idâresi dahi birlikde verilmiş ve bu da Irak’ın ahvâline göre farîzadan bulunmuş olduğu hâlde bu sûret Ser-asker bulunan Hüseyin Avni Paşa’nın efkârına muhâlif olduğundan Midhat Paşa’nın Bağdad’a vüsûluyle mesâlih-i mülkiyye ve askeriyyenin tanzîmâtına teşebbüs eder etmez Der-saâdet’de ba‘zı bed-hâhânın ilkâ etmiş oldukları si‘âyet ile ordunun idâresi kendisinden alınarak ordu re’îsi Ferik Samih Paşa’ya havâle buyrulmuş olmasıyla anın üzerine Midhat Paşa vilâyet me’mûriyyetinden dahi isti‘fâ etmişidi.

Zikr olunan hâdise-i ihtilâl işbu isti'fâ mâddesini müte'âkıb zuhûr edip asker isti'mâlinin me'mûr-ı müstakili ise Samih Paşa'da olmağla artık hâdisenin teskînine ve bunun için asker isti'mâline Midhat Paşa'nın müdâhalesi olmamak iktizâ eder ise de vak'ayı dâ'î olan kur'a işi ordu idâresinin tefrîkından evvel Midhat Paşa'nın re'yiyle kararlaştırılmış ve her ne ise şöyle bir fenâlık gelmiş olduğundan bunun ale'l-acele teskîn ve islâhına bakılmayacak olur ve bir iki sâat kadar vakit geçmeğe bırakılır ise ma'âzallah Teâlâ Şam hâdisesine sâni olacağı âsârından anlaşılmağın Midhat Paşa hemen kışlaya gidip ve askerî silâh başına toplayıp ibtidâ Hristiyan ve Yahudi mahallelerinin ve konsolos-hânelerin muhâfazalarıçün asâkir-i kâffeye göndermek ve Dicle köprüsünü açdırarak Şatt üzerine dahi sandallar tertibiyle karşı tarafın [70] muvâsalatını kat' eylemek ve bir de şehirden hârice vukû' bulacak firâîlerin tutulmasıçün bir âlây süvâri ile şehrin etrâfını ihâta etmek misillû tedâbirin icrâ'sıyla beraber çünkü ihtilâlin en başlı cem'iyetlerinin birisi Kanber Âlî ve diğeri Şeyh mahallelerinde olmasıyla Midhat Paşa tarafından Şeyh mahallesine dört bölük asker ve bir top ile Livâ Sâmihi Paşa ve Bağdad Mutasarrıfı Şâkir Bey ve Kanber Âlî mahallesine kezalik dört bölük asker ve bir top ile Livâ Feyzi Paşa me'mûr olarak ve kendülere emr-i şedîd ve kat'î verilerek gönderilmişidi.

Erbâb-ı ihtilâl bu tedâbirin gâyet etrâflı ve şiddetli tutulduğunu görüp ve haber alıp dağıldıkları cihetle hiçbir taraftan bir gûne silâh isti'mâline vakit kalmayarak fitne ve fesâd bastırılmış ve o gece ve ertesi gün kabâhatli ve zî-medhal olmak üzere tutulan eşhâsın adedi yüz seksen bu kadar nefere bâliğ olarak içlerinden esnân-ı askeriyyede bulunanlar bilâ-kur'a askere verildiği gibi diğerkileri dahi tahkik-i ahvâllerleriyle icrâ'-yı muhâkemeleri için Meclis-i Temyîze havâle kılınmış ve ferdâsı tertîb olunan mevkî'lerde kur'a çekilerek isâbet eden neferât bilâ-mânî' ve mezâhim askere alınmasıyla bu mâdde tasavvur olunduğu vechle bütün hıttâ-ı Irak'da ya'nî Müntefik ve Dilim ve Amâre gibi ekser ahâlisi hayme-nişîn bedevî olan yerlerden başka mahallerde kur'a-i askeriyye usûlünün icrâ'sına mukaddime olmuştur.

ORDU NEZÂRETİNİN YİNE KEMÂ-Fİ'S-SÂBIK İBKÂSİ

Bu vak'anın birkaç gün arası geçerek Bâb-ı Âlî'den Midhat Paşa'nın isti'fâsına dâir gelen cevâp telgrafında ordunun nezâret ve idâresinin kemâ-kân tamâmen uhdesinde ibkâ olunduğu iş'âr olunmağla Bağdad kur'asını müte'âkıb Kerbelâ ve Hille sancâklarının dahi kur'aları çekilip esâs mâtde bu vechle yerleşmiştir. [71]

Bu esnâda İran Şâhı Hazretleri tarafından Bağdad'a bir me'mûr-ı mahsûs gelip Süleymaniye cihetinde ve hudûd üzerinde bulunan ve İran'a tâbi' olan Uraman ahâlisi hükümet-i İraniyeye muhâlefet etmiş olduklarından o tarafdand üzerlerine asker sevki mukarrer olmağla şâyet beri tarafa dehâlet ve ilticâ etdikleri hâlde kabûl olunmaması talep ve teklif olunmuş ve Bâb-ı Âlî'den dahi bu mealde emr gelmiştir. Tahkikât-ı vâkı'aya göre celb-i mezkûr sekenesi Sunnî ve Şâfiî'l-mezheb olduklarından İran me'mûrlarıyla ihtilâf bundan ve ba'zı ahvâl zulmiyyeden münba'is olup ahâli-i merkûme mağdur ise de Bâb-ı Âlî'nin emrini infâzdan başka Bağdad'ca bir tedbîre mahall ve imkân olmadığına ve fakat celb-i mezkûr halkı yirmi otuz bin nüfûs olup ekserisi şecî' ve bahâdır olmasıyla lede'l-iktizâ bunların men'-i mürûrî askere mütevakkıf bulunduğuna binâen hudûd üzerine dört beş tabur gönderilmişidi.

Öteden İran askerinin Cebel'e duhûluyle ale'l-umûm icrâ'-yı mu'âmelât-ı şedîdeye başlamış olduğundan umûm ahâli Devlet-i Osmaniye toprağına ilticâ etmek ve beri tarafa mürûrlarını men' için gönderilen askerın mümâna'atına meydân vermemek üzre kucaklarında küçük çocuklarıyla beraber nisvânlarını önlerine katarak bu tarafa can atmış vel-hâsıl zükûr ve inâs yirmi bu kadar bin nüfûsdan mürekkeb cem'iyet-i halk Süleymaniye cihetine geçmiş olduklarından bunlar muvakkaten münasib olan kazâ ve karyelere yerleştirilerek üç ay kadar zamân taraf-ı devletden akvât-ı zarûriyyeleri ifâ ile hakk-ı müsâferetlerine ri'âyet olunduktan sonra Bâb-ı Âlî vâsıtasıyla haklarında İran devleti tarafından afv-ı umûmî istihsâl olunarak ve te'mînât-ı kuvveye alınarak cümlesi müreffehen yine mahallerine i'âde kılınmıştır. [72]

HİLLE MUTASARRIFININ VE MÎR-ALÂY VE BÎNBÂŞININ

KATL VE İTLÂF OLUNMALARI VE DEGARA MES'ELESİ

Hıta-ı Irakıyyece emvâl-i mîrîyenin vaz'ı ve sûret-ı taksîmi başka bir yolda olup tahsîlâtı dahi asker kuvvetiyle olmağla egerçe ileride ıslâhı mukarrer ise de bunun husûlu vakte muhtâc olduğuna ve birtakım kabâil ve aşâir zimmetlerinde mukata'ât-ı mîrîye bedelâtından küllîyetli matlûbât olup aralıkda mevâki'den asâkir-i nizâmiyye irsâliyle tahsîli mu'tâd idüğüne binâen bu def'a dahi Dîvâniyye ve Afak aşâirindeki matlûbât-ı mîrîye için sâbık ve emsâli vech ile Dîvâniyye mevkı'ndeki asâkirden bir tabur asker mîr-alâyları kumandasında ve Hille Mutasarrıfı ile birlikte gitmiş ve medyûn olan aşâir ashâb-ı zirâ'atden ise de bunların çoğu hayme-nişîn Bedevî tākımından bulunmuş olmağla giden asker ibtidâ Degara ve Afak denilen mahallere azîmetle taburun mevcûdu üç yüz seksen kişi olduğu hâlde bir nihâl-istân kenarına hayme kurulup yerleşdirilmiştir.

Hâlbuki mahall-i mezkûrenin havâlisi birtakım akvâm ve kabâil-i vahşîyye ile muhât olarak Afak halkının dahi müsta'idd isyân oldukları evvelce haber alınmış ve mîr-alây ile Mutasarrıfın bi'z-zât azîmetleri dahi bu ehemmiyete mebnî bulunmuş iken kendilerinin gaflet ve teseyyüpleri cihetle askerın ikâmeti için intihâb olunan mevkı'nın bir tarafı ber-minvâl-i muharrer nihâl-istân ve taraf sâiresi pirinç mevrû'âtı olarak askerce gâyet muhâtoralı olduğunu Arablar anlamış olduklarından asıl borç sahipleri olan şeyh ve re'islerinin ifsâdâtıyla sekiz on bin kadar Arab cem'îyyetiyle gelip askeri sarmış ve askerın suyunu kesmiş olduklarından bu hâl içinde tarafeynden muhârebeye [73] tasaddî olunup asker cânibinden müdâfa'aya bi-hakkın devam olunmuş ise de muhârebe üç gün ve üç gece ale't-tevâlî devam ederek asker susuz kalmış ve ceb-hâneleri tükenmiş ve bu hâl içinde Mîr-alây ve Mutasarrıf ve binbâşı ve ekser zabıtân ve neferât şehîd olmuş olmasıyla bunun üzerine bakıyye-i neferât dahi dağılıp kaçarken Arapların ellerine düşmüş oldukları ve Afak ve Degara Araplarının bu hareketleri üzerine etrafında bulunan aşâir ve urbânın dahi izhâr-ı isyân ettiği Hille ve Divaniye'den telgraflarla haber verildiğinden derhâl Midhat Paşa tarafından

Ferik Samih Paşa birkaç tabur askerle çıkarılıp mevâki‘de bulunan taburlardan dahi mümkün olanlarının celbiyle arkasından gönderilmiş ve evvelce Müntefik Mutasarrıflığı’na ta‘yîn kılınmış olan Nâsır Paşa ve birâderi kabâil beyninde kadr ve nüfûz ashâbından olup husûsîyle Nâsır Paşa me‘mûriyet-i hadîdesi şevk ve gayretiyle devlete bir kât daha ibrâz-ı sıdk ve hizmet etmek niyetinde bulunduğundan Midhat Paşa tarafından vâkı‘ olan iş‘âr üzerine müşârün-ileyh dahi dört bin süvârî ile Divaniye’ye gelip Samih Paşa ile birleşmişidi.

Şu beyân olunan vukû‘ât Degara Mes’elesi nâmıyla meşhûr olan vak‘anın mukaddemâtıdır.

Bu vechle Divaniye’de tahaşşüd eden kuvve-i askeriyye yedi tabur piyâde ve bir alây süvârî nizâmiyye ve dört bin müntefik atlısı ve bin beşyüzden ziyâde Kürd ve Çeçen süvârisi olarak top ve ceb-hâne ve sâir edevâtı mükemmel olduğu ve Ferik Paşa’nın Divaniye’ye vusûlu üzerine bir ay kadar zamân geçdiği hâlde hiçbir harekete teşebbüs olunmamış olduğundan Arablar bu hâli havf ve ihtirâza haml ile şımârip ve ol havâlîde bulunan Hazail ve Beni Hâkim ve Cibur ve Ebû Sultân aşâiri ve kabâil ve haşyeden birçoğu [74] bunlarla birleşip müteferrik mahallerde ve ba‘zı kal‘alarda bulunan askerî muhâsara ve tazyîk etdiklerinden başka fırka-ı askeriyyenin bulunduğu Divaniye kasabasını da içindeki askerle beraber muhâsara etmiş ve Hille’den Fırat tarîkiyle askere gönderilen zehâir ve erzâkı yağma eylemiş oldukları cihetle maslahat günden gûne kesb-i cesâmet ve ehemmiyet etmiş ve bir taraftan dahi eşkiyâ’ takımı yolları tutup telgraf tellerini kesmiş olmalarıyla muhâbere münkat‘ olmuşdur.

Bu hâl biraz daha devam edecek olur ise fesâd ve isyân sâir mahallere dahi sirâyet ederek ne derece vehâmeti müntac olacağı meydânda olduğundan ve Bağdad’da iki tabur piyâde ile topçudan başka asker kalmadığı cihetle Divaniye’ye imdâd için asâkir-i kâffeye sevkine dahi imkân olmadığından Midhat Paşa bi’z-zât azîmeti göze aldırarak mevcûd iki taburdan üç yüz kadar asker intihâb edip ol vakt Erkân-ı Harb binbaşılarında Bağdad’da bulunan Yahya Beyi beraber alıp gitmiştir.

Divaniye Bağdad'a otuz iki sâat mesâfe olup ara yerde Hille kasabası bulunduğundan Midhat Paşa'nın Hille'ye vusûlünde Ferik Paşa ve Nasır Paşa ve Livâ Ahmet Paşa ve bunca ümerâ ve zabîtan ile beraber Divaniye'de mahsûr olan fırka-ı askeriyyeden nasıl haber almak mümkün olacağını tasavvur etmekde iken fırka ile beraber orada olan Erkan-ı Harb Re'îsi Tahir Bey ki şimdi Tahir Paşa'dır. Hâl-i isyânda bulunan Cibur aşâirinden otuz kırk kadar süvârinin taht-ı himâyesi olarak tebdîl-i hey'etle Hille'ye gelip fırka-ı askeriyyede bulunan kumandan ve bi'l-cümle ümerâ ve zabîtanın mührüyle memhûr bir mazbata getirmiş ve lede'l-mütâla'a mealinde usât ve eşkıyâ'nın küllîyetiyle beraber bir taraftan cem'iyetlerinin tevsi' etmekde olmasına ve ekserîsinin yedinde işe yarar silâh bulunmasına mebnî bunlarla muhârebe olunup kan dökülmeden ve zirâ'atleri [75] ta'tîl edilmekden ise vakt-i merhununda icâbına bakılmak üzere musâlaha edilmesi sûreti daha müreccah ve münâsib görüldüğünden bahsle hemen ol vechle icrâ'sına teşebbüs kılındığı yazılmış ve Tahir Bey'in ifâde-i şifâhiyyesine nazaran tarafeyn beyninde musâlaha-nâmeler yapılmak ve Araplara te'mînât için rehin gönderilmek ve Ferik Paşa tarafından yazılan buyurulduya Mushaf-ı Şerîf rabt edilmek misillû askeri ve hükûmetin şevket ve satvetini mahv edecek şeyler dahi yapılmış olmağla bu ise yalnız oraların değil bütün hıttâ-ı Irakıyyenin idâreden çıkmasını müceb vahimü'l-âkıbe bir hâl olduğundan ve egerçe yollar ehl-i isyân ile mesdûd ise de Midhat Paşa'nın ma'iyetinde bulunan yâver kolağası Tahsin Efendi oralarca sür'at-i hareketi meşhûr olan esbî kuvvetiyle on dört sâat mesâfesi olan Divaniye'ye eşkıyâ' içinden geçerek üç dört sâatde vüsûlünü ta'ahhüd eylediğinden hemen Midhat Paşa tarafından Samih Paşa bi'l-ihrâc yerine fırkada bulunan Livâ Ahmet Paşa'nın nasbıyla beraber mûmâ-ileyh yazılan mektûpda mazbata-ı mezkûre münderecâtının ke-en-lem-yekûn hükmünde tutulması ya'nî Midhat Paşa bi'z-zât Hille'den bir tabur askerle Fırat üzerinde Degara denilen mahall müttehiye azîmet olduğundan ve mahall-i mezkûr Hille ile Divaniye arasında vasat tarîke muvâzî bulunduğundan Ahmet Paşa'nın dahi usât aşâir ile yapılan mukâveleyi fesh ederek fırkada mevcûd askerinin iki taburunu Divaniye'de bırakarak kûsûr askerle cem'iyet-i âsiyeyi yarıp Degara sadrına gelmesi iş'âr olunmuş idi.

Midhat Paşa Bağdad'dan birlikte getirdiği üç yüz neferi Hille'de bulduğu perakende neferât ile bir tabura iblâğ ederek ertesi gün çıkmış ve Ahmet Paşa dahi aldığı emr üzre hareket etmiş olduğundan Hille ile Divaniye arasında nısf-ı tarîke muvâzi bulunan salîfû'l-beyân Degara sadrında iki asker birleşmiştir. [76]

Mahall-i mezkûr nehr-i Fırat üzerinde olup Fırat'ın cihet-i şarkıyesinde bulunan Degara ve Afak ve aşâir sâire mezzû'âtı sakî olunmak için mukaddemâ Fırat'dan açılmış olan hark tevessü' etmesiyle git git[e] o cihetde bulunan arâzî-i basîtayı su basıp egerçe harkdan geçen sular alt tarafda Şattül-kâr denilen mecrâ ile Şattül-Hay'e mensûb olarak yine Fırat ile birleşmekde ise de su basan arâzînin zemini alçak olmasıyla kırk sâat tûlunda bir bahîre ya'nî göl teşkîl ederek arasında mürtefi'ce olan ve ada gibi kalan mahalleri fesede-i usât tahassun-gâh ittihâz eylemiş ve mezkûr adalar top menzîlinden uzak olduğu gibi etrafında bulunan suları da sığ olmasıyla büyük kayıklarla yanaşmak dahi gayr-i mümkün bulunmuş olduğundan ve o civardaki Arapların ikide birde tuğyân ve isyân etmelerinin bu mahallere istinâddan neş'et etmiş olduğu anlaşılmıştır. Binâen aleyh işin en kesdirme tedbîri bermivâl-i muharrer hâsıl olan gölün vücûdu kaldırılmak için sular kurutulmak ve zirâ'ata kifâyet mikdârı su için başka bir hark açılmak üzre evvel-be-evvel mevcûd hark ve sadrın sed ve bend edilmesi sûreti olup egerçe tevessü' etmiş olan hark dört zirâ' umkînde ve altmış zirâ' arâzîde olarak nehr-i Fırat'ın âdetâ nısfı oraya sapmış olmasıyla bunun husûlu müşekkel ve belki mümteni' gibi görünür ise Arapların ve husûsiyle Hindiye ahâlisinin bu fen ve san'atde pek ziyâde mahâretleri olduğundan Midhat Paşa daha Hille'de iken Hindiye'den ba'zı mâhir ustaları celb edip bunlar on on iki gün zarfında sadrın seddini ve suyun kat' ve bendini ta'ahhüd etmeleriyle hemân esbâbı tedarik olunarak işe başlatdırılmış olduğu gibi bir taraftan dahi mevcûd asker ve neferât-ı muvazzafa ve Nâsır Paşa ile birlikde olan Müntefik süvârîsi Degara sadrıyla Fırat'ın teşkîl eylediği üç cenâha yerleşdirilmişdi. [77]

Bu işlerle uğraşılır iken eşkıyâ' cem'iyetleri gelip akşamdan sonra ordu-gâhın etrafını ihâta ile üç gece mütemâdiyen asker üzerine kurşun atmışlar ise de tüfenklerini mermileri kısa olduğu cihetle zarar etmeyip bi'l-'akis beri

tarafdan bi'l-mukābele atılan top ve tüfenk dâneleriyle kendileri hayli hasâra uğramış ve bir aralık Ceyyur Şeyhi Halil istîmân ve dehâlet ederek iki bin kadar atlısıyla fırka-ı askeriyye dâiresi hâricinde münâsib mahalle yerleştirilmiş olduğu hâlde bir gece takımıyla orduda bulunan Müntefik Süvârisi üzerine hücûm ederek ba'zı ziyân etmiş ise de asâkir-i nizâmiyye tarafından darb ve tedmîren olunmalarıyla hâib ve hâsir firâr eylemiş olduklarından şu hâlde eşkıyâ' ve usât kendilerinin askere mukābele etmek iktidârında olmadıklarını anlamışlardır. Lâkin bunların cem'iyetleri yüz bin nüfûsdan ziyâde olup Divaniye fırkası tarafından gördükleri müsâmaha ve müsâ'ade ile şımarmış ve bu hâl arasında Şemmer [Şammar] Şeyhi Abdülkerim'in işbu gâileden istifâde için bir hayli Şemmer atlısıyla Halep ve Urfa taraflarından kalkıp Bağdad taraflarına geldiğini haber aldıklarından ve bu hâl ile beraber sadrın seddi dahi cümlesine dokunduğundan buna mânî' olmak ze'amıyla gündüzleri de taraf taraf hücûma başladıkları sırada ordu-gâha yarım sâat bir mesâfede çalığa gizlenmiş olan beş bin kadar piyâde ve bir hayli süvâri eşkıyâ' fırkada bulunan süvâri hayvanlarına saman tedârik etmek için o tarafa doğru gitmiş olan bir bölük asker üzerine hücûm etmiş olduğu haberi gelmesiyle Midhat Paşa derhâl her taburdan ikişer bölük asker olarak Ahmet Paşa kûmandasıyla bunlar üzerine sevk etmiş olmağın hemân orada bir müsâdeme vukû'uyla asâkir-i nizâmiyyeden altı neferi şehîd ve bir mikdâr mecrûh vukû' bulduğu hâlde eşkıyâ'dan beş yüz bu kadar neferi tepelenmiş ve bakıyyesi firâr etmek için Degara Nehri'ne atlamasıyla birazı dahi orada [78] gark ve telef olmuş olduğunun üzerine diğer taraflarda olan cem'iyetlerin dahi sebâtları kalmayarak dağılmağa başlamıştır.

Bunları ta'kîb için süvâri asâkir-i nizâmiyye ile Müntefik ve Çeçen ve Kürt atlılarından ve ester-süvâr piyâdeden kollar tertîb olunarak taraf taraf sevk ile firârî usâtın bir haylisi tutulmuş ve hatta telgraf hatlarını kesmiş olanlar dahi yanlarındaki telgraf telleriyle beraber tutulup getirilmiş olduğuna ve o sırada ya'nî sadr-ı Degara'nın seddine bidâ' olunduğunun temâm on üçüncü gününde seddin binâsı tekmîl olup su kesildiğini müte'âkıb gölün suyu dahi çekilmeğe ve kurumağa başlamasıyla bu dahi usâtı ye's-i tâmme düşürmüş idüğüne binâen cümlesi izhâr-ı nedâmetle bi'l-vâsıta isti'fâ-yı cürm

ve kusûra başlamış ve iki aydan beri alev-gîr olan âteş fesâd ve ihtilâl işbu icrâât semeresi olarak müntefî olmuştur.

İşbu Degara Hâdisesi Irak'ca mütevâlî'l-vukû' olan isyân ve ihtilâllerin cümlesinden mühim ve azîm olarak Hindiyelülerden mâ-adâ ol havâlîde ve şî'a mezhebinde bulunan aşâir ve kabâilin cümlesi birleşmesiyle yüz binden mütecâviz bir cem'iyet-i isyâniyye vücûda gelmiş ve ibtidâ Afak tarafına giden tabura yukarıda beyân olduğu vechle sû'-i kâd olunup mutasarrıf ve mîr-alây ve binbaşî ve ekser zâbîtan ve neferât şehîd edilmek ve fırka-ı askeryenin tarîk-i muvâsalatı kat' olunmak ve telgraf hatları tahrib kılınmak misillü ef'âl-i bâğıyanenin en nihâyet derecesine cesâret olunmuş olmasına nazaran bu makûle ef'âl-i cinâiyyede bulunanların hakkında lâzım gelen ahkâm-ı cezâiyyenin derecâtı ma'lûm ise de kabâil ve aşâirin efrâdının bu bed-i ahvâlin fark ve temyîzine muktedir olmayıp kâffe-i fi'l ve hareketlerinde şeyh ve re'îslerin re'iyne tâbi' olmalarıyla bu vukû'âtta asıl tühmet ve cinâyet sâhibi anlar olduğu husûsiyle Afak'daki taburun [79] hâl-i felâketine sebep Afak Şeyhi Denan ve Degara Şeyhi Bedevî nâm şahıslar olarak zimmetlerine geçmiş olan emvâl-i devleti çürütmek ve kapatmak için Arapları mukateleye sevk ve emr eden bunlar idüğü cihetle rüesânın ahz ü giriftiyle onlar hakkında mu'âmele-i muktezâyâ icrâ' kılınmak ve fakat Afak'ta dağılan taburun tüfenk ve topuyla sâir esliha ve eşyâyı mütenevvîası nerede ise tamâmen getirilmek şartıyla efrâd-ı ahâlî hakkında bir afv-ı umûmî i'lân olunmuş ve mes'elenin hitâmı cihetiyle Midhat Paşa Degara seddinin muhâfazasına bir mikdâr asker bırakıp kûsûr askerle Divaniye'ye avdet etmişidi.

Dağılan taburun bakıyye-i neferâtı üçer beşer Divaniye'ye gelip toplandıkları gibi tüfenk ve kılıç ve çadır ve karavana misillü sâir eşyâsı dahi Arapların kâmilten meydâna çıkarılarak götürülmüş ve hatta vak'a arasında topu arabasıyla beraber Fırat'a atmış oldukları cihetle bu def'a yine kendileri tarafından birçok müşkilât ile bi'l-ihrac getirilip teslim edilmiş ve Afak ve Degara Şeyhleri Denari ile Bedevî firâr etmiş oldukları halde Nâsır Paşa'nın himmetiyle bi't-ta'kîb anlar dahi tutulmuş olmağla Divaniye'de tertîb olunan Meclis-i muvakkatda merkûmânın hiyânet ettikleri taburun bakıyye-i zâbîtan

ve neferâtı huzûrunda muhâkemeleri bi'l-icrâ' şer'an ve kânûnen i'dâmlarına hükm olunmuş olmağla ikisi dahi Divaniye köprüsüne salb olunarak cezâ-yı sezâları icrâ' ve aşâir-i âsiye rüesâsından ele geçmiş olan birkaç neferi dahi Rumeli cihetine nefy ve teb'id kılınmak üzere Der-saâdet'e i'zâm ve icrâ' kılınıp Degara gâilesine ve ana terettüb eden icrâata bununla hitâm verilmiş ve bu mes'ele de gerek müşârün-ileyh Nâsır Paşa'nın ve gerek birâderi Mansur Paşa'nın pek çok hüsn-i hizmet ve himmetleri görülmüştür.

Degara vukû'âtından istifâde niyetiyle külliyetli süvâri ile Bağdad tarafına [80] geldiği yukarıda hikâye olunan Şemmer aşâiri re'îsi Abdülkerim mes'elenin hitâmını haber alıp me'yûs olmasıyla dönüp gitmezden evvel ve sût-i niyetini kapatmak için Divaniye'de Midhat Paşa'nın yanına gelerek gûyâ orduya mu'âvenet için Bağdad'a kadar gelmiş ise de yetişemediğinden bahsle ze'aminca te'vîl ve i'tizâr sadedinde bulunmuş olmağla bu sözler bir vecihle istimâ'-i şâyân değil ise de Midhat Paşa hasbe'l-vakt bunun sût'-i efkârını meydâna koymak istemediğinden ve mes'ele ise bi'l-küllîye mündefi' olarak ol havâlînin emniyyet ve âşâyîşi hâsıl olduğundan Abdülkerim'i birlikde alarak kânûn-ı evvel içinde Bağdad'a avdet etmiştir.

HITTA-I IRAKİYYE ARÂZÎSİ MES'ELESİ

Hitta-ı Irakiyyece eslâfdan beri bu misillû gâileler birbirini te'âkub edip husûsiyle Hindiye ve Müntefik ve Benî Lâm ve Hille taraflarında nice def'alar nasıl isyân ve ihtilâller vukû'a geldiği ve ne cihetle asker sevk olunarak muhârebeler vukû'a geldiği oraların ahvâline vukuf olanların ma'lûmudur.

Eğerce bu hâdiselerin esbâb ve devâ'îsi husûsunda efkâr-ı muhtelif olmasıyla kimisi bu halkın ya'nî isyân eden aşâir efrâdının umûmen Şî'a mezhebinde olmasından dolayı me'mûrîn-i devlete muhâlefetlerini mübâyenet-i mezhebiyeye ve kimisi meşâyih ve rüesâ zimmetlerinde olan emvâl-i mîrîyeyi çürütmek için yalnız onların iğfâlât ve tahrîkâtına mahall etmekde ise de bu kadar efrâd-ı nâsın umûmen ikide birde silâh be-dest isyân olarak kânlarını dökmeğe mecbûr olmalarına şu isnâd olunan esbâb ve ahvâl kâfi olamayıp nazar-ı dikkat ve hakikatle tedkîk ve meşhûd olan âsâr-ı

fi‘liyyesiyle tatbîk olunarak muhâkeme olunur ise ta‘ayyün eder ki bu ahvâlin asıl sebep ve menba‘-ı Irak [81] arâzîsinin mahall-i sâir arâzîsinden mu‘âmelât ve ahkâmca fark ve imtiyâzî münâsebetiyle efrâd-ı ahâlinin tasarruf-ı arâzîden ve arâzî üzerinde yetiştirildiği mahsûlâtı menâfi‘inden mahrûm olması maddesidir.

İşte Irak arâzîsinin vüs‘atı ve ahâlisinin kesreti ile beraber şu derece harâb kalması ve sekinesinin umûmen hâl-i fakr ve ihtiyâcda bulunması ve olur olmaz sebeblerle birtakımının izhâr-ı bagi ve isyân etmesi bütün bu menba‘dan tahaddüs edip ıslâh ve ta‘mîrinin tedbîr ve çâresi dahi yine bu esâsdan aranılmak lâzım geldiği cihetle bu bahse dâir şu sırada ba‘zı îzâhât ve tafsîlât vermek iktizâ etmiştir.

Şöyleki Irak arâzîsi aslen arâzî-i harâciyeden olduğu cihetle hukûk tasarrufiyesi âdeten emlâk-ı sâire ve çiftlikât-ı mîrîye gibi devlete â‘id ve içinde bulunan ahâli-i zürrâ‘ dahi çiftlik hademesi ve ortakçı ve yarıcı kabîlinden ma‘dûd olmağla zirâ‘ata sâlih arâzî mukâta‘ât nâmıyla kıt‘ât-ı mütenevvi‘aya bi’t-taksîm tohumu cânib-i mîrîden verilerek ve felâhat ve zirâ‘ati için ahâliden fellâh getirilerek mahsûlâtın iki sülüsü mîrîye ve bir sülüsü fellâha râci‘ olmak üzere bir kâ‘ide vaz‘ ve ittihâz olunmuş idüğünden mukâta‘ât bu şard ve usûle tevfiķân idâre ve ekserîsi iltizâm sûretiyle mültezimlerine maktûen ihâle kılınmaktadır.

Eğerce zâhir hâlde bu usûl ahâlice zararsız görünür ise de efrâd-ı ahâli kendi mâl ve mülki olarak bir karış yere mutasarrıf olmayıp âdetâ hizmetkâr ve seyyâr ve müste‘âr olduğu cihetle sâir memâlik-i mütemeddine sekeneşi gibi hâne yapmak ve hayvan beslemek ve ağaç yetiştirmek kaydında bulunmayıp hisse-i fellâhiyeleriyle kanâ‘at ve iktifâ ettikleri hâlde mültezimlerin ve kendi şeyhlerinin gaddar ve zulmü hasebiyle ana dahi tamâmiyle nâil olamadıklarından [82] ve birçoğu dahi ıyâl ve evlâdını besleyecek iş bulamadığından tabî‘i nâ-hoşnûd olarak az çok bir hâdisе zuhûrunda zâyî‘ edeceği ve muhâtarasından çekineceği bir gûne alâkası olmadığına binâen her türlü iğfâlât ve ifsâdâta pek kolay meyl ve ittibâ‘ ederler.

Diğer taraftan meşâyih ve rüesâ dahi aynıyle efrâd-ı ahâli gibi olup hazîneden bir veya iki seneliğine aldıkları mukata'ât-ı mîrîye kendi mâlları olmadığından arâzînin ve enhârının bir sene sonra olacak i'mârını vazife etmeyip yâlnız müddet-i iltizâmlarındaki menfa'atlerine hasr-ı gayret eyledikleri misillû birtakımları dahi zimmetlerini çürütmeğe yol bulmak için bir hâdis ve gâile zuhûrundan müstefîd olurlar.

İşte bu ahvâl bir taraftan ahâliyi ve bir taraftan da memleket ve arâzîyi tahrib etmesiyle zâman-ı kadîmede her tarafı ma'mûr ve âbâdân fevka'l-âde feyz ve bereketiyle meşhûr-ı cihân olan arâzî-i Irakıyyenin bu vechle hâl-i harâbîde ve memleketin taraf taraf emniyetsiz bir hâlde kalmasının menşe'-i sahîhi budur.

Müstagnî-i beyândır ki bir memleketin ahâlisi o memleketin sâhibi ve kâffe-i hukûk-ı medenîyesine mutasarrıf sekenesi demek olup menâfi'-i memleketin muhâfazası ve terakkîsi dahi bu kuvvete merbût olduğu hâlde hukûk-ı medenîyenin a'zam rûknü olan tasarruf-ı emlâk ve arâzîden mahrûm olarak seyyâr ve müste'âr bir hâlde bulunan halk o memleketin bi-hakkın ahâlisinden ma'dûd olmamak ve bu cihetle muhâfaza-i menâfi'-i gayretinde bulunmamak tabî'idir.

Hatta Faruk-ı A'zam Radiyallahü anh Hazretlerinin zamân-ı hilâfet-i seniyyelerinde Irak'ın fethî anveten vukû' bulmasıyla ahkâm-ı celîle-i şer'îyye mücebince arâzîsinin arâzî-i harâciye i'tibâr olunarak guzât-ı müslimine taksîmi lâzım gelmiş iken cenâb-ı Ömer Radiyallahü anh Efendimizin her husûsda mahz-ı adâlet ve hikmet [83] olan efkâr ve ef'âl-i sâibeleri iktizâsınca bu bâbda dahi şeref-sâdır olan irâde-i âliyyelerinde efrâd-ı ahâli tasarruf-ı arâzî hukûkuyla mukayyed olamayacak olur ve guzât-ı müsliminin Medine'ye avdetinden sonra a'dânın tasalludu vukû' bulur ise bi't-tabi' alâkası bulunmayan ahâlinin muhâfaza-i memleket kaydında bulunmayacakları mülâhaza-i sâibesıyla her hâlde tasarruf-ı arâzî husûsunda efrâd-ı ahâlinin hissedâr edilmesi lüzûmunu ne vechle tervîh ve tercih buyurmuş oldukları ma'lûm ve meşhûrdur.

Bu cümle ile beraber feth-i celîl-i Farukiyyeden sonra kıt'a-i Irakıyye türlü inkılâbâta uğrayıp arâzînin bi't-tabi' hükmü değişmiş ve âdetâ arâzî-i

mîrîye hükmünü iktisâb etmiş iken devletce birşey yapılmayarak eski hâlde bırakılmış ve bu da hâsılâtından öşr yerine sülüs ve nısf alınmak ve bu kadar arâzî-i cesîme hazîne-i devletin mâlî ve mülkü olarak nasıl istenilir ise öyle tasarruf olunmak zan ve mülâhazasından neş'et etmiş ise de Dicle ve Fırat nehirleri arasında tûlen iki yüz sâatden ziyâde mesâfesi bulunan arâzî-i cesîmenin zamân-ı kadîmde olduğu gibi her tarafından nehirler açılıp zirâ'at etmek ve işbu enhârı her sene tathîr ve ta'mîr eylemek ve bunlar için sermâye vermek ve'l-hâsıl bu kadar arâzî bir çiftlik idâresi gibi doğrudan doğruya bir idârede bulunarak her türlü ihtiyâcât ve mukteziyâtını devlet hesâbına yapmak hiç bir vakitte ve bir devletde kâbil ve mümkün olamayacağı bedîhî olmağla arâzînin pek çoğu metrûk ve mu'attal olarak ahâlisi dağılmış ve eski vakitte Habur ve Fırat nehirleriyle sakî ve irvâ olup ma'mûriyyet ve bereketi meşhûr-ı âlem olan Mezopotami denilen kıt'a-i azîme çöl hükmüne girerek Şemmer ve Anze urbanına ve sâir kabâil-i vahşiyeye cevân-gâh-şekâvet olmuş ve Bağdad'ın alt tarafında vâkı' Şattulhây'dan Kurna'ya kadar iki şattın beyninde olan [84] ve bunların iki tarafında bulunan enhâr ve arâzî dahi kezâlik mu'attal ve harâb olarak ekser ahâlisi hâl-i bedeviyeye girmiş olduğundan geride kalan ve zirâ'at olunan arâzî bunlara nisbetle pek cüz'-i olarak onun hâl ve idâresi dahi yukarıda ta'rîf ve beyân olunmuştur.

Binâen ale'z-zâlik Irak'ın tanzîm-ı umûru ve i'mârı için lâzım gelen tedâbirin en birincisi bu mâddenin ıslâhı keyfiyyeti olduğundan Midhat Paşa Degara'dan avdetiyle beraber öncelikle bu işe umûr-ı sâireye takdîm ederek arâzî-i mevcûda arâzî-i mîrîye hükmünde tapu ile tefvîz olunmak esâsî üzerine bir kâ'ide ittihâz edip sûr-ı mülâhazât ve tasmîmâtını Bâb-ı Âlî'ye arz ile irâde-i seniyyesini istihsâl etdikden sonra icrââtına teşebbüs etmiştir. Tafsîlâtının hulâsası budur ki arâzî-i Irakıyye tabî'at-ı mevkı'yyesi iktizâsınca Anadolu ve Rumeli arâzîsine mukayyes olmayıp bunun ekserîsi enhâr ile sakî olunduğu gibi zirâ'atin dahi kebs ve gerud ve dim i'tibârıyla daha birçok envâ'ı olduğundan ve bunların içinde bir cihet hayrâta mevkûf veya ukr nâmıyla ba'zı hâsılâtı bir tarafa merbût mahaller dahi bulunduğundan bu cihetle ma'mûr ve harâb arâzînin tabî'atına göre cümlesi aksâm ve envâ' adîdeye taksîm olunarak bunların en kıymetlisi enhârı mevcûd olan ve hâsılâtından cânib-i mîrî için sülüs ve nısf ve sülüsân

hesâbıyla rûsûmât alınan mukata‘ât olmasıyla bu nev‘ arâzînin hâsılâtından arâzî-i mîrîye kâ‘idesi üzre yâlnız öşr alınmak üzre tefvîzi lâzım gelse kıymeti pek ağır olmak iktizâ ederek tefevvüz ve iştirâ etmek için bedelinin def‘aten te‘diyesine herkes muktedir olamayacağından teshil-i maslahat için bunların hâsılâtından iki öşr ya‘nî yüzde yirmi alınmak ve eger müşterisi vereceği bedelden mâ-adâ beş senelik öşrünü ya‘nî beş senelik hâsılâtından yüzde on mikdârına müsâvî bir meblağı dahi başkaca verir ise [85] iki öşr bir öşre tenzîl edilmek ve müddet-i medîde mu‘attal olmasıyla yeniden hark ve nehir açılmağa muhtâc olan arâzî mahsûlâtından ale‘l-ıtlak öşr alınmak üzre bi‘l-müzâyede satılması ve gerd ile saki olunan ve-yâhûd saki olunmayarak hasbe‘l- mevkı‘ yağmur ile yetişen yerler kimlerin zirâ‘atinde ise öşrden başka bir şey alınmamak şartıyla uhdelerinde bi‘l-ibkâ tapularının verilmesi ve Hindiye ve Amâre mukâta‘alarında olduğu gibi zirâ‘ati ahâlisine mahsûs olan yerlerin dahi dönüm ve cerîb hesâbıyla tefrîk olunarak birer bedel-i münâsib ile efrâd-ı ahâlisine taksîm ve tefvîz kılınması kararlaştırılıp ilk senesi bir hayli yerlerin bu kâ‘ideye tevfiķā ihâleleri icrâ’ kılınmıştır. Bu vechle satılan ve bâ-tapu tefvîz ve ihâleleri icrâ’ kılınan arâzînin bedelatından yüz bin liradan mütecâviz ilk sene bir menfa‘at zâide hâsıl olduğu misillû senevî â‘idât-ı mîrîyesi yüzde altmış ve elliden yüzde on ve yirmi derecesine tenzîl olunmasına nazaran vâridâtın yekûnu dahi bu nisbette tenâkıs etmek lâzım geleceği zan olunur iken bi‘l-‘akis tenzil etmeyip mahsulâtın mikdârca ziyâdeliği ma‘ ziyâdeten cebr-i noksân etmiş ve ertesi seneler mikdâr-ı sâbıkını tecâvüz eylemiş olmasıyla semerât-ı fi‘liyyesi ve hazîne-i devlet için tasavvur olunan menâfi‘-i nakdiyyesi dahi görünmeğe başlamış ve bu nakle beraber evvelki usûl üzre emâneten veya maktû‘an felâhat ve zirâ‘at olunan arâzîde bir dikilmiş ağaç veya i‘mârete delâlet edecek bir binâ görülmez iken usûl-ı cedîde üzre satılan yerleri alanlar bâ sened kendilerinin mâl ve mülkü olduğundan emîn olarak bi‘t-tabi‘ i‘mârına çalışmalarıyla bir iki sene zarfında ekserîsinin ebniye ve eşcâr misillû âsâr-ı umrâniyesi görünmüş ve öteden beri hâl-ı fakr ve ye’s ile hâl ve vahşetde bulunan her vakt münhemin isyân ve tuğyân olan efrâd-ı ahâli dahi tasarruf-ı arâzîden bi‘z-zât [86] ve bi‘l-vâsita lezzetini aldığından her sene yek-dîgerini te‘âkub eden havâdis ve gavâilin arkası kesilmiştir.

Bu mâddenin bir büyük delili de Hindiye mukâta‘ası mes‘elesidir ki işbu mukâta‘a Irak’ın en cesîm mukâta‘atından olup mukaddemleri senevî sekizer onar bin kîse akçe bedel ile mültezimlerine maktû‘an ihâle olunduğu hâlde üç dört senede bir kere bedeli alınabilmek mümkün olabilir ise de ekser seneler ahâlinin muhâlefet ve isyânıyla bedeli çürüyüp zâyî‘ olduğundan başka Serdar Ömer Paşa ve Abdi Paşa ve Reşid Paşa ve Namık Paşalardan her birinin zamanlarında vukû‘ bulduğu vechle üzerine asker sevkiyle fazla masârifât ve nüfûsca hayli telefât verilmiş olmağla bunun esbâb-ı sahîhasını öğrenmek için Midhat Paşa Bağdad’a vusûlünün ikinci ayında bi’z-zât Hindiye’ye gidip aldığı ma‘lûmâta göre ahâli-i merkûmenin zirâ‘atleri pirinc mahsûlünden ibâret olmasıyla zer‘ eyledikleri pirincin tohumu dahi kendi mâhalleri olduğu hâlde meydâna getirdikleri hâsılâtın yüzde altmış altısı hisse-i mîrîye olmak üzere ellerinden alınıp ve bakıyyesinin birçoğu dahi meşâyih â‘idâtı an bâr kirâsı ve kantâr ücreti gibi şeylere tutulup kendülere bir şey kalmadığından bu magdûriyyet zoruyla ahâli isyâna mecbûr olduğu ve ekser seneler Hindiye gââilesi namıyla tahaddüs eden vukû‘âtın menşe’-i bu mâdde idüğü tebeyyün ederek anın üzerine Midhat Paşa tarafından hisse-i mîrîye derhâl yüzde elliye tenzîl ve birtakım â‘idât ve masârifât ilgâ ve ta‘dîl olunmağla beraber ahâli-i merkûme istikâmet üzere hareket ederler ise gelecek sene hisse-i mîrîyenin yüzde kırka ve andan sonra yüzde otuza ve daha aşağıya tenzîl olacağı dahi Midhat Paşa tarafından kendülere verilen buyurulduya derc ile va‘d edilmiş olmağın bu karardan sonra çok geçmeyerek sâlifü’l-beyân Degara Mes‘elesine [87] zuhûra gelip Hindiye’de ise on beş binden ziyâde ehl-i silâh kişi mevcûd olduğu ve Degara usâtına birinci derecede mu‘âvenet ve müzâheret bunlardan melhûz bulunduğu halde Hindiyelüler yerlerinde sebât ile itâ‘atden inhirâf etmediklerinden başka mahsûlât-ı vâkı‘anın hisse-i mîrîyesini kemâl-i istikâmetle ifâyâ ittifâkan gayret eylediklerine mebnî mukâta‘anın yüzde altmış altı hesâbıyla mukaddemâ hisse-i mîrîyesi temâmen istihsâl olunan en dolgun seneler hâsılâtına müsâvî olarak o sene hisse-i mîrîyesinden dahi altı bin tegar [dekar] ya‘nî altı milyon kıyye pirinc hâsıl olmuş ve ber-minvâl-i muharrer olunan va‘d-i iktizâsınca ertesi sene hisse-i mîrîye yüzde elliden daha aşağıya tenzîl olduğu hâlde hâsılât-ı mîrîyenin mikdârı tenâkıs etmemiştir.

DİCLE VE FIRAT VAPURLARI

Hâsılı Bağdad vilâyetince icrâ'sı en mühimm olan işlerin birincisi işbu arâzî keyfiyeti olarak bu bâbda verilen kararın fi'liyyâtına ber-minvâl-i muharrer teşebbüs olunmuş ve mâlen ve mülken te'sîrât ve muhasseâtı görölmeğe başlamış ise de yalnız bununla temâmı-i maksad hâsıl olamayıp çünkü memleketin mahsûlâtını bir mahrece isâl edecek ve hâricden celbini teshîl eyleyecek ma'âbir ve mesâliki ve vesâit-i nakliyesi olmadığından mahsûlâtın pek ziyâde feyz ve bereketi zamânında satılamayıp kaldığı ve aksî hâlde hâricden celbi müteassir olduğundan sekene-i memleket gılâ ile musâb ve mutazarrır olduğu cihetle arâzî mâddesinden sonra Irak'ın i'mârı için elzem ve ehemm olan icrââtın biri de işbu vesâit-i nakliye keyfiyetidir.

Bu mâddenin birinci nazarda turuk ve vesâili Dicle ve Fırat nehirleri olmak tabî'i ise de Fırat nehrinde vapur işletilmesine mukaddemâ İngilizler teşebbüs ederek [88] birkaç vapur inşâ etmiş ve işletilmesine senelerce çalışmış iselerde vapurlar kazâya uğramasıyla muvaffak olamadıkları misillû Dicle nehrinin dahi Bağdad'dan yukarısı vapur işlemeğe sâlih olmadığından yalnız Bağdad'dan Basra'ya kadar kısımda iki vapur işletmek için bir İngiliz kumpanyası mukaddemâ devletden me'zûniyet alıp işletmeğe başlamış ve buna rekabet etmek üzre Namık Paşa dahi Avrupa'dan eczâ olarak üç vapur getirtip ve ikisi Bağdad'da terkîb olunup meydâna gelmiş ise de işletilmemiştir.

Midhat Paşa işbu vapurların üçüncüsünü terkîb etdirerek Bağdad ile Basra arasında işletmeğe teşebbüsle olunan tecrübeye göre ticâret ve menfa'at-i külliyesi olacağı anlaşıldığından ve vilâyetin esbâb-ı i'mâriyesi için senevî on beş bin kîse kadar akçe sarfına Bâb-ı Âlî'den me'zûniyet verilmiş olduğundan Midhat Paşa bu karşılıktan Dicle vapurlarını sekiz adede iblâğ ederek bunun için bir de İdâre-i Nehriyye teşkîl etmiş ve Bağdad'da mukaddemâ yapıлып mu'attal kalmış olan fabrikanın dahi

edevâtını tanzîm ile vapurların terkîbât ve ta'mîrâtına vesâir ihtiyâcâtına tahsîs eymişdir.

O sırada Süveyş Kanalı açılmak münâsebetiyle ber-minvâl-i muharrer Bağdad ile Basra beyninde hâsıl olan vesâil-i nakliyât ve muvâsalâtın lüzûmu kadar sefâin-i bahriye ilâvesiyle idâresi tevsî' ve temdîd olunacak olur ise hatt-ı Irakıyye için o cihetden hakkıyla ber-mahrec vücûda gelmiş olacağı gibi Basra Körfezinde ve Umman ve Necd sevâhilinde ve Bahr-ı Ahmer'de Osmanlı sancâğı hâmil gemilerin dâimî seyr ü seyâhatıyla mülkce ve politikaca dahi te'sîrât ve muhassenâtı olacağından bu tasavvur ve niyet hemân fi'le ve vücûda getirilmek için ibtidâ Babil namında biri cesîm ve muahharen Ninova ve Necd isimlerinde ikisi daha küçük üç vapur mübâyâ'a olunarak ve evvelce nehren ve bahren işlemek üzere [89] alınmış olan Asur vapuru dahi bunlara ilâve kılınarak her üç ayda bir kere Kanal tarîkiyle Der-saâdet'e ve bir kere de İngiltere'ye gidip gelmek üzere sûret-i seyr ve seyâhatleri tertîb edilmiş ve bunların a'zam levâzımı olan kömürün İngiltere'den celbi zarûrî olmasıyla Aden ve Maskat ve Bender Beşir'de Osmanlı sancâğı altında mahsûs mahaller ve idâresi için yerliden vekiller ta'yîn olunarak sefâine mahsûs bir kumpanyanın ihtiyâcı için ne lâzım ise yapılmış ve hatt-ı Aden'de dâimî olarak sekiz on bin tonilato kömür bulundurulmakta olduğundan Tersâne-i Âmire'den me'mûriyyetle Bahr-ı Ahmer'e gelen vapurlar dahi kömürlerini Aden'de mevcûd kömürden almağa başlamasıyla anlar için pek büyük bir sühûlet ve menfa'at müceb olmuşdur.

Babil vapuru İngiltere ile Avustralya beyninde işlemek üzere seksen sekiz bin liraya yaptırılmış iki senelik bir vapur olup İngiltere'de kumpanyasının iflâsı münâsebetiyle müzâyadede otuz üç bin liraya iştirâ edilmiş iken Der-saâdet için Basra'dan ilk seferi mevsim-i hac-ı şerîfe tesâdüf etmesiyle o sefer azîmet ve avdetinin navl-ı hâsılâtı otuz beş bin liraya varmış ve işbu sefâin-i bahriye idâresine Umman-ı Osmanî tesmiye olmasıyla hüsn-i hâl ve intizâmı her tarafca bu nâm ile şöhret almış ve nehir vapurları ise şehriye bin liraya kadar temettu' ve ticâret vermeğe başlamış olduğundan nehrî ve bahrî vapurların bu sûretle tahakkuk eden menfa'at-i zâhireye ve

ma‘neviyyeleri devâm ve terakkilerini te‘mîn etmiş ve memlekete o cihetden bir güzel mahrec olmuştur.

Lâkin Irak’a mahrec olmak için yalnız Basra ve Bahr-i Muhît yolu kâfi olmayıp yukarı taraftan ve Halep üzerinden Bahr-i Sefid’e vâsıl olmak için Fırat tarîki dahi pek ziyâde mühimm olmağla Midhat Paşa’nın nazar-ı dikkat ve i‘tinâsı bu cihetden dahi bir mahrec tedârîki tedbirine ma‘tûf olmuştur.
[90]

NEHR-İ FIRAT’IN TATHÎRİ MÂDDESİ

Yukarıda zikr olunduğu vechle Fırat nehrinde vapur işletilmesini mukaddemâ İngilizler murâd ederek Kolonol Çeşni pek çok çalışmış olduğu hâlde muvaffak olamamış ise de mûmâ-ileyhin Birecik’de terkîb ederek Fırat’a indirmiş olduğu vapurların gark ve telef olması bir kazâ nev’inden olup yohsa Fırat nehri cesîm ve Meskene’den tâ Basra’ya kadar ekser mahalleri seyr ü sefâine kâbil olduğu hâlde en ziyâde ârızalı yerleri Hit nâm kasabadan Ane’ye kadar mesâfede bulunduğu ve bunlarında ekserisi zamân-ı kadîmede Fırat’ın iki tarafındaki binaların ve su dolablarının inhidâmıyla enkâzından hâsıl olmuş idigü cihetle Midhat Paşa bi’z-zât azîmetle bunları görüp kâbil-i ıslâh ve ta‘mîr olduğunu anlaşıldıktan sonra ertesi sene vilâyetin umûr-ı nâfi‘ası me‘mûru olan Şakir Bey ki şimdi müşîr Şakir Paşa’dır. Anın ma‘iyetine iki vapur tahsîs ve lüzûmu kadar mühendis ve erbâb-ı vukuf terfîk ederek Fırat’ın Meskene’ye kadar her mahalini keşf ve tahkîk etmek için göndermişidi.

Şakir Bey’in etdiği tahkîkât ve getirdiği ma‘lûmât dahi Fırat’ın temâmıyla açılmağa kâbiliyyeti te‘mîn etmekle me‘mûr ve ameleşi tertîb olunarak heyet tarafından Bedâ ile Filyovi’ye ve Cebe ve Alus adaları civârında olan ârızaların tathîrine teşebbüs olunmuş velâkin Fırat’ın ekser mahallerinde cereyân pek şiddetli olup her ne kadar tathîr olursa sür‘at ve şiddetinin derece-i matlûbeye tenzîlini mümkün olamayacağından ve bu vechle işleyecek vapurların sür‘at-ı hareketi on iki milden ziyâde olmak ve âz su çekmek lâzım geleceğinden ibtidâ tecrübe olmak üzre Avusturyalıların gird-âbda kullandıkları dört çarklı ve ziyâde sür‘atli vapurları gibi bir varup

sipâriş edilmiştir ki işbu vapurun inşâsı [91] uzamasıyla Midhat Paşa'nın Bağdad vilâyetinden infisâlinden sonra eczâ olarak gelmiş ve bi't-terkîb ismi Meskene tesmiye olunup işletilmeğe başlamış olmağla el-hâletü hâzihi Fırat'ta mevcûd olarak Bağdat ile Meskene arasında işleyen vapur budur.

CEZÂİR SEDLERİ İÇİN İLK TEŞEBBÜS

Hıttâ-i Irakîyenin i'mârıçün yapılması lâzım olan en büyük cesîm mâddelerin biri de Cezâir sedleri olup şöyle ki Fırat nehri Mintefik arâzîsinden Kurna nâm mevkı' kadar geçtiği mahallerde iki tarafa taşıp tâ Basra'ya ve andan aşağı Hüver Abdullah denilen mahale kadar kırk elli sâat tûlünde birçok arâzîyi tahrîb etmesiyle zamân-ı kadîmede arâzî-i mezkûrenin muhâfazası için cesîm sedler yapılarak muhâfaza edilmiş ise de sonraları bakılamayarak işbu sedler bozulmuş ve dağılan sular evvelki mahalleri istî'âb etdikden başka Basra'nın arka tarafından denize diğer bir mecrâ peydâ edip ve git git[e] Basra'nın etrafını ihâta eyleyip havayı dahi ifsâd eylemiş olduğundan mezkûr sedlerin inşâsında mâlen ve mülken menfa'at ve ehimmîyet müslim ise de sed olunacak mahaller Hindiye ve Sıklavye ve Degara nehirlerine mukâyes olmayıp yirmi sâatten ziyâde su taşan yerlerin sed ve bend olunması ve bir taraftan dahi asıl Fırat nehri yatağının hafr ve tathîriyle ta'mîk edilmesi lâzım gelerek bu da tarak vapurları ve dubalar gibi bir takım edevâta muhtâc olduğundan başka yevmiye yüz bin amele ile vakt ve mevsiminde dört ay çalışmağa mevkûf olduğuna ve bu cümle ile bu işin fi'liyyâtı her husûsda hüsn-i himmeti meşhûd olan Nasır Paşa'nın gayretiyle hâsıl alacağına binâen müşârün-ileyh ile bi'l-müzâkere Midhat Paşa'nın Bağdad'a vüsûlünün ikinci senesi güz mevsiminde [92] bi'z-zât mahaline giderek Nâsır Paşa ile birlikte bu işe başlanılması kararlaştırılmış ve bir tarak vapuru ile ba'zı edevât dahi celb olunup hazırlanmış iken İran Şâhı Nasreddin Şâh Hazretlerinin o sene atebât-ı âliye ziyâreti için Bağdad'a vukû' seyâhatleri münâsebetiyle Midhat Paşa hizmet-i ma'îyetleriyle meşgûl olarak cezâir sedleri maslahatı bi't-tabi' sene-i âtiyye kalmıştır.

BAĞDAD'DA EMNİYYET SANDIĞI HASTE-HÂNE VE İSLÂH-HÂNE GİBİ İHDÂS OLUNAN ÂSÂR

Midhat Paşa Bağdad vilâyeti me'mûriyyetinin ilk iki senesinde ibtidâ tahaddüs eden kur'a-i askeriyye ve Uraman ve Degara mes'elelerini ber-minvâl-i muharrer bitirdiğinden sonra arâzî mâddesinde verilen kararın icrââtı ve sefin-i bayriye ve nehriyenin tertibât ve techîzâtı ve Fırat nehrinin tathîrâtı ve ba'zı enhârın ve husûsiyle Kenaniye kanalının hafriyâtı ve bir de işbu iki senede birbirini te'âkub eden kaht ü gılâ münâsebetiyle sekene-i vilâyetin tedarik-i ihtiyâcâtı misillû gavâil ile uğraştıktan sonra vilâyetin ahvâl-i mâliyye ve mülkiyyesini vesâiresini mümkün mertebe usûl-ı vilâyete takrîb edecek bir şekl ve sûrete koyup devâir-i belediye ve usûl-i tahsîliye ve teftîşiye gibi şeyleri dahi tanzîm etmiş ve bu icrââta ilâveten Der-saâdet'de ihdâs olunan Emniyet Sandığı gibi Bağdad'da dahi bir Emniyet Sandığı yapmış ve vilâyetlerde olan ıslâh-hâneler usûl ve nizâmına tevfikân i'âne-i ahâli ile bir de ıslâh-hâne yapıp Zevrâ nâmıyla ihdâs olunan vilâyet gazetesi münâsebetiyle te'sîs edilen matba'ayı dahi işbu ıslâh-hâneye ilâve eylemiş ve yine i'âne-i ahâli ile bir cesîm gurebâ haste-hânesi inşâ edip hatta gerek ıslâh-hâneye ve gerek haste-hâneye erbâb-ı hayrât ve müberrât taraflarından olunan i'ânât sırasında Nasreddin Şah Hazretleri cânibinden dahi dört bin tümen ya'nî iki bin lira i'âne buyurulmuşdur. [93]

MEMLEKET BÂĞ-ÇESİ, SU MÂKİNELERİ, GAZ MA'DENİ VE PİRİNC FÂBRİKASI

Ve yine Midhat Paşa'nın bu müddet zarfında ki icrââtı cümlesinden olmak üzere umûm için nüzhet-gâh olarak dâire-i belediye hesâbına bir memleket bâğçesi yapılmış ve Dicle'nin cesr-i kebîri müceddeden inşâ kılınmış ve pirinc tathîri için bir fâбрика ihdâs olunmuş ve Bağdad şehrinde çeşme olmayıp ahâlinin havâyic-i asliyyesinden olan sular Dicle'den sakâlar ile taşınmakda iken müdeaddid mahallerde buhârla idâre olunur tulumbalar vaz'ıyla bunun için dahi bir tarîk-ı sühûlet açılmış ve Mendli taraflarında bulunan gaz ma'deninden istifâde olunmak üzere Avrupa'dan celb olunacak edevâtı vürûduna değin mahallince tedârik olunan esbâb ve âlât-ı mümkün

ile bi't-tecrûbe taktîr edilen gazın kıyyesi devâir-i belediyeye yetmiş paraya kadar mâl olduğundan çarşılarda ve devâir-i mîrîyede vesâirede eşgâli mu'tâd olan zeyt ve sisam yâğı yerine işbu gaz kullanılmağa başlayarak Amerika gazından istiğnâ hâsıl olmuş ve her kasaba yeniden gaz fenârlarıyla tezyîn edilmiştir.

KÂZİMİYYE TRAMVAYI

Kâzimiyye kasabasına yapılan tramvay dahi işbu ikinci senenin muhtereâtından olup şöyleki bu kasaba-ı mezkûre Bağdad'a bir buçuk sâat mesâfede olarak ekser ahâlisi çoğu Bağdad'da ticâret ve sînâatle me'lûf ve bunların kısm-ı küllîyesi merkeble gidip gelmeğe mecbûr oldukları gibi ziyâret günleri dahi oraya pek çok züvvâr gitdiğinden ve bu vechle gidip gelenler ta'dâd etdirildikde yevmiyesine isâbet eden nüfûsun bir tramvay ihdâsına mütehammil olduğu anlaşıldığından hem halka mûceb-i teshîlât olmak ve hem de böyle şeylerin âsârı gösterilerek ahâli-i Irak alısdırılmak üzere yedi kilometre [94] mesâfeden ibâret olan tarîk-i mezkûre bir tramvay inşâsı tasavvur olunup her bir hissesi ikişer buçuk Osmanlı lirasına olarak altı bin hisseden mürekkeb bir şirket teşkîl edimiş ve yolun demirleri ve arabaları İngiltere'den celb olunarak inşââtı yine o sene nihâyetinde hitâm bulmuş ve işlemeğe başlamıştır.

İşbu tramvayın demirleri ve arabaları ve hayvanları ve mevkipleri ve'l-hâsıl kâffe-i teferru'âtıyla beraber masârıfı on sekiz bin liraya bâliğ olmasıyla ve zâten açılan hisselerden bin adedi satılamayıp kalmasıyla masârıfının altı bin liraya karîb fazlası bulunmuş ise de tramvay ilk seneleri yüzde on sekiz ve yirmi derecesinde temettuat vermiş ve bundan birer mikdârı hissedârlara taksîm olunup sene-be-sene fazlasıyla borc ödenilmiş olduğundan şimdi tramvay şirketi beş bin hisseden ibâret kalmıştır.

ASÂKİR-İ NİZÂMÎYYE ELBİSESİYLE NÂN-I AZİZ İ‘MÂLİÇÜN MÜBÂYA‘A OLUNAN MAKİNA

Altıncı Orduya mensûb olarak Bağdad vilâyetinde bulunan sunûf-ı asâkir-i nizâmîyyenin kâffe-i ihtiyâcâtı ve festen mâ-adâ elbise ve çadır vesâireye müte‘allik levâzımâtı mahallince tedârik ve i‘mâl olunmakda olup ve vâkı‘â bunlara lâzım olan yapağı ve pamuk gibi mevâdd-ı asliyye-i mahsûlât mahalliyeden olmasıyla burası doğru ise de iplikleri el ile bükülüp nesc edilmekde olduğundan mâ-adâ askerin nân-ı azîz ta‘yînâtına dakik tahnı için Namık Paşa zamânında yapılmış olan birkaç bâr-gîr değirmeninden başka değirmen dahi olmadığı cihetle ekser dakik el değirmenleriyle tahn etdirilmekde olduğuna ve şu asırda böyle bir cem‘iyyet-i muntazama-i askeriyye ihtiyâcâtının hiçbir millet-i mütemeddinede cârî olmayan bir usûl-ı atîka ve metrûkede idâresi lâıksız ve münâsebetsiz olup husûsıyla [95] ordunun mevcûdu yedi bin nefer iken ta‘mîm olunan kur‘a semeresiyle ve gönüllü neferât ile mikdârı on bine tecâvüz ettiğinden bu vechle el emeği ile idâre-i havâyici müşekkel idüğüne binâen yevmiye üç yüz metro çuka ve dört yüz metro mikdârı kalın bez yapmak ve iki bin kıyye ekmeğe lâzım olan dakiki hâsıl edip ekmeğini dahi pişirmek üzere bir iplik ve un fâbrİKası te’sîsini Midhat Paşa tasavvur ederek bunun için Avrupa’da iktizâ eden âmillerine lede’l-mürâca‘a yetmiş bâr-gîr kuvvetinde olmak üzere öyle bir makinenin kâffe-i edevâtıyla on iki bin liraya i‘mâline Fransa’da bir fâbrika ta‘ahhüd etmiş olduğundan kontoratosu yapılp makinenin sûret-i i‘mâline nezâret etmek üzere bir de mühendis gönderilmişİdi.

O aralık Fransa ile Prusya beyninde zuhûr eden muhârebe münâsebetiyle makinenin i‘mâli tehhür edip nihâyet hitâmıyla Bağdad’a vüsûlü Midhat Paşa’nın Bağdad’dan infisâlınden sonraya kalmış ve ol vechle Basra’ya gelmiş ise de hiç kimse sâhib çıkmadığı cihetle Basra iskelesinde senelerce kum ve toprak içinde kaldıktan sonra Hüseyin Fevzi Paşa’nın Altıncı Ordu Müşîrlİği zamânında müşârün-ileyh tarafından Bağdad’a celb olunarak ve ebniyesi yapılp yerleşdirilerek işlemeğe başlamış olduğu haber alınmışİdır.

İRAN ŞÂHİ'NİN BAĞDAD'A VÜRÛDU

Seksen altı senesi içinde İran Şâhı hazretleri Bağdad'a gelip hakkında fevka'l-gāye icrâ'-yı ta'zîmât ve ihtirâmât olunmuş ve atebât-ı âliye ziyâreti için Necef ve Kerbelâ ve Samâra taraflarına azimetlerinde ve'l-hâsıl üç ay kadar mümtedd olan müddet-i seyâhatlerinde Sultân Abdülaziz Hân hazretlerinin irâdeleri vecle Midhat Paşa ma'îyyetlerinde bulunmuş ve sene-i merkûmede kaht ü gılâ münâsebetiyle erzâk ve zehâyirin ve husûsiyle hayvânâta muktezî alef ve samân gibi [96] şeylerin tedârîki husûsunda müşkilât-ı azîme olduğu hâlde ma'îyyet-i şâhîde gelmiş olan zükûr ve inâs cem'îyyet-i azîmenin ve on beş binden mütecâviz hayvânâtın levâzım ve havâyici taraf-ı devlet-i aliyyeden olmak üzere tedârik ve i'tâ olunarak işbu seyâhat-i şâhînin kâffe-i masârıfı kendisiçün inşâ ve tefrîş edilen kasr-ı âliyenin masârıfı ile beraber otuz bin lirayı tecâvüz etmiştir.

İRAN MESKÛKÂTI MES'ELESİ

Şâh hazretlerinin kâffe-i vûkelâ ve ümenâsıyla birlikte vukû' bulan işbu seyâhatlarından istifâde olunarak İran ile Bağdad vilâyeti beyinde çok vakitden beri tahaddüs etmiş olan ba'zı mesâil ve müşkilenin hal ve tesvîyesine Midhat Paşa tarafından i'tinâ olunmuşdur.

İşbu mesâilin birisi Bağdad'da mütedâvil olan meskûkât-ı İraniye mâddesidir ki dâhil-i vilâyetde beş guruşa tedâvül eden Kırân sikkesinin adem-i intizâm ve ıtrâdı cihetiyle kıymet-i hakikiyesi değeri üç guruş on pareden dört ve nihâyet dört buçuk guruşa kadar muhtelif olduğu hâlde beş guruşa tedâvülü Irak ahâlisini ızrâr eylediğinden bunun için akd olunan meclislerde vûkelâ-yı İraniye ba'de'l-iknâ' ba'dez-zân İran meskûkâtının Bağdad vilâyetinde âdetâ emtia ve eşyâ-yı ecnebiyye gibi kıymet-i hakikiyesiyle alınıp verilmesi karar-gîr olmasıyla bu karara tevfiķân Kırân sikkesinin üç guruş on pareden ziyâdeye geçmemesi i'lân olunmuş ve mesâil-i mezkûrenin birisi dahi memâlik-i İraniye'den atebât-ı âliye civârına defn olunmak için lâ-yenkati' nakl olunan cenâzeler keyfiyyeti olarak fi'l-hakika bunların ta'affünâtı memleketin sıhhat ve nezâfetini mahl olmasıyla muhâzır azîmeye müstelzim olduğundan ve bu âdetâ mecbûr olan ehl-i şi'adan vefât

edenlerin mahallerinde defn olunarak isteyenler olur ise [97] bir sene sonra kemiklerinin nakli sûretiyle dahi cenâze naklinde olan maksad hâsıl olacağından o günden sonra vefât edenlerin mahallerinde vaktiyle üzerlerine bir sene zamân geçmedikçe nakl olunmaması için bir mukâvele ve mu‘âhede-nâme yapılmıştır.

NECEF’TE MEDFÛN OLAN TEBERRÛKÂT

Kezalik mesâil-i mezkûre cümlesinden ma‘dûd olarak Necef-i Eşrefte birkaç yüz seneden beri Hintli ve İranlı birtakım erbâb-ı hayr ü hasenâtın hedâyâsıyla terâküm etmiş ve seksen sene mukaddem Vahhâbilerin hücum ve ta‘arruzlarına mebnî zîr-i zemînde bir mağaraya defn edilmiş olan âsâr ve eşyâ-yı nefîse ve mücevherât vükelâ-yı İraniyye hazır oldukları hâlde Midhat Paşa ma‘rifetiyle ihrâc olunarak lede’l-mu‘âyene bunların içinde olan zî-kıymet Mushaf-ı Şerîfe ve şâl gibi birçok kıymetli eşyâ-yı nefîse çürüyüp mahv olmuş olduğundan kusûr-ı mevcûd olan elmâs ve yâkut ve inci nev‘inden mücevherât ve altın ve gümüşe müte‘allik edevât tarafeynden ta‘yîn olunan kâtibler ma‘rifetiyle sebt-i defter edilmiş ve bunların cümlesi iki üç yüz bin lira kıymetinde olmasıyla bunların beyhûde ve mu‘attal zîr-i zemînde bırakılmasından ise sarfıyla Necef’ten İran’a kadar bir demiryolu yapılarak İran züvvârının teshil-i ayâb ve zehâbına hizmet edilmesi ve hiç olmaz ise İran züvvârı için bununla Necef ve Kerbelâ’da hân ve misâfir-hâne gibi binâlar yapılması elbette daha hayırlı olarak bu sûret Midhat Paşa tarafından teklîf olunmuş ise de ulemâ-yı İraniyye tarafından cevâz gösterilmediği cihetle mücevherât ve eşyâ-yı mezkûre yine mahalline defn olunarak kapısı Midhat Paşa ile ümenâ-yı İraniyye tarafından temhîr kılınmıştır. [98]

HAMÂVEND MES’ELESİ

Bağdad ile İran beyninde öteden beri mevzû‘ bahs ve münâkaşa olan bir mühim mâdde dahi hudûd üzerinde bulunan kabâil-i ekrâdın iki tarafa dahi îrâs etdikleri zarar ve hasâr keyfiyyeti olarak husûsiyle Şehrîzor aşâyirinden

olup şekâvet ve mazarrat ve mel'aneti meşhûr olan Hamâvend eşkıyâ'sı beri tarafda ale'l-devâm katl-ı nüfûs ve kat'-ı tarîk ef'âliyle ol havâlînin emniyyetini selb etmiş bir cem'iyet-i muzırî ve bâgîyye olarak üzerlerine asker sevk olundukca İran'a dehâlet etdikleri ve o taraftan mazhar-ı himâyet oldukları gibi İran aşâirinden her sene kışlak için beri tarafa gelen Sincâbî aşîretinin dahi sû'-i ef'âl ve hareketleri dahi tahammül-güdâz olduğundan ber-minvâl-i muharrer İran'a firâr eden Hamâvend eşkıyâ'sından kabûl ve himâye olunmayarak beri cânibe red ve i'âdeleri ve Sincâbî aşîretiyle diğer aşâirin dahi men'-i tecâvüzleri husûsuna dâir Midhat Paşa tarafından irâd edilen lüzûm ve ehemmiyet üzerine İran Şâhı Hazretlerinin ve vükelâ-yı İraniyyenin efkârı bu gibi ahvâl-ı muzırînin men' ve ıslâhına müsâ'id görünmüş ve hayli zamân semerât-ı fi'liyyesine intizâr olunmuş isede hudûd üzerinde bulunan ve efkâr-ı atîkeye hâdim olan ba'zı huvvânîn ve me'mûrîn-i İraniyyenin adem-i muvâfakatleri cihetle bunun fi'len icrâ'sı müyesser olamadığından hudûdun o makûle eşkıyâ' tecâvüzünden silâh ile muhâfazasına mecbûriyet gelerek icâb eden geçit mahallerine muahharen Midhat Paşa tarafından birçok karakol-hâne inşâ olunmuştur.

BASRA'DA HARS USÛLÜNÜN LÂĞVÎ VE EŞCÂR RÛSÛMÂTININ ARÂZÎ ÜZERİNE KALB VE TAHVÎLÎ

Bâlâda zikr olduğu vechle arâzînin ittihâz olunan kâ'ideye tevfiikân [99] tapu ile ihâleleri icrâ' olundukca anlardan hâsıl olan vâridât-ı hazîne dahi yoluna girmekte isede eşcârın ve hurma ağaçlarının semerâtından istihsâl olunan mürettebât-ı mîrîye her sene takdîr ve tahmîn sûretiyle alınmak müteâmil ve cârî olup hâlbuki bu vechle takdîr-ı kıymet husûsunda birçok fesâd ve hîleler zuhûr ile hem ashâbına ve hem de hâzineye gadr ve zararı mü'eddî olduğundan husûsiyle Basra'nın imârâtı nahl-istândan ibâret olmasıyla hurma hâsılâtı için hars ta'bîriyle her sene takdîr-ı kıymet eden harrâsların fesâd ve irtikâbatı şöhret bulmuş idüğünden Midhat Paşa Degara mes'elesinin hitâmından sonra bir aralık Basra'ya giderek bi'z-zat icrâ' eylediği tahkîkâta göre vâkı'â takdîr-i kıymet mâddesinde olan icrâât bir zûlm-i sarîh olup hurma mahsûlünden hazînenin alacağı ve eshâb-ı mahsûlün

vereceği şey harrâs denilen muhammenlerin insâfına kalmış ve bu fesâdât pek çok kimselerin menâfi‘-i nâ-meşrû‘asına vâsıta olmuş olduğundan bunun lüzûm-ı ıslâhı vâcibeden isede hurma hâsılâtı buğday ve şâir gibi def‘aten ve müctemian meydâna gelir şey olmadığı cihetle hisse-i mîrîyesinin iki tarafa dahi müceb-i sühûlet ve mazbûtiyyet olacak bir kâ‘ide istihsâli erbâb-ı vukuf ve tecrübe ile müzâkereye muhtâc olmağın eshâb-ı emlâk ve arazîden iktizâ edenler celb ile maslahatın müzâkerâtı arasında bi’t-tabi‘ bahs edilen ahvâl-i târîhiyyesine göre işbu hars ve takdîr-ı kıymet usûlu eski birşey olmayıp evâilde beytû‘l-mâla â‘id hissenin cerîb üzerine maktû‘ sûretiyle alındığı ve bu da Hazreti Faruk Radiyallahü anh zamânında vaz‘ ve ittihâz buyurulmuş bir kâ‘ide olduğu hâlde sonradan bozulup işbu hars usûlünün ihdâs kılınmış idüğü anlaşılmış ve vâkı‘â ağaçların üzerindeki mahsûlünü her sene tahmin ederek rûsûm-ı mîrîyesini ana göre almakdan ise Rumeli’deki bağlar hakkında yapıldığı gibi ağaçların magrûs [100] olduğu arâzînin dönüm ve cerîb misillû mesâhası üzerine vaz‘ı her sûretle fesâd ve hîleden sâlim ve bununla beraber hem ma‘mûriyyeti ve hem de vâridâtının tahsîlinde sühûleti müstelzim olacağı cihetle bu kâ‘ideye tatbîkan nahl-istânın mürettebât-ı mîrîyesi her bir dönümden senevî on beş guruş hesâbıyla alınıp hars usûlünün küllîyyen lağvına cümle ittifâkıyla karar verilmiştir.

Bu husûsa dâir yapılp neşr olunan ve bir sûreti ol vakt Bâb-ı Âlî’ye takdîm kılınan ta‘rîf-nâmede muharrer olduğu vechle nahl-istân eşcârının az ve çok olmasına i‘tibâr olmayarak cemî‘-i arâzîsi mesâhaya ve bu vechle ara yerde ağaçsız hâlî olan yerler dahi hesâba dâhil olmasıyla bahçelerin boş ve hâlî olan ve-yâhûd ağaçları seyrek bulunan yerlerine ashâbı tarafından hemân eşcâr gars olunarak ertesi sene eser-i ma‘mûriyyeti görölmege başlamış ve Basra’nın vâridât-ı senevîsi kırk sekiz yük guruş olduğu hâlde iki sene sonra yetmiş yük guruşu tecâvüz etmesiyle vâridât-ı mîrîye husûsunda dahi me‘mûlden ziyâde menfa‘ati ve bi’l-husûs tahsîlâtı emrinde fevka’l-âde mazbûtiyyeti müceb olmuşdur.

Şu kadar var ki sâir mâhallerde olan hurma bahçeleri Basra gibi toplu ve yâlnız nahl-istân olmayıp eşcâr ve mahsûlât-ı sâire ile muhtelit olduğundan ve ma‘mâfih hars ve tahmîn usûlünün mazarrat-ı müsellemesi cihetiyle men‘i

vâcib idügünden anlarda dahi yerlerine göre beher hurma ağacına kırk pâreden üç guruşa kadar mütefâvit olarak bedel-i maktû‘ ta‘yîn kılınmıştır.

BASRA KASABASININ ŞATT’ÜL ARAB SÂHİLİNE NAKLİ

Basra’nın ve havâlisinin vehâmet ve redâet-i havası ma‘lûm olduğu hâlde nefs-i Basra kasabası asıl Şatt’ül Arab’dan münşa‘ib olan ve nehr-i aşâr denilen [101] bir harkın nihâyetinde ve eşcâr ile muhât bahçeler arasında olmasıyla havası her tarafından ziyâde fenâ ve mazarratlı olduğuna ve yukarıda beyân kılındığı vechle işbu vehâmet-i havanın sebeb-i müstakili olan cezâir sedlerinin inşâsıyla mahzûr-ı mezkûr mündefi‘ olduğu sûrette dahi çünkü sekene-i memleketin ekserîsi ticâret-i bahriye ve nehriye ile me‘lûf olup mevkı‘-ı ticâret ise sefâinin mersâsı olan Şatt’ül Arab sâhili olduğu hâlde erbâb-ı ticâretin akşam sabah gidip gelmesi ve husûsiyle eşyâyı ticâriyenin sefâinden çıkarılıp aşâr-ı nehri vâsıtâsıyla Basra’ya ve sonra tekrar andan yine nehr-i mezkûr ile sefâine nakl edilmesi teklifâtını ihtiyâra hiç bir sebeb olmadığına binâen memleketin Şatt’ül Arab sâhiline nakli münâsib görülüp hazır hükûmet için Basra’da istîcâr olunan hânenin terkiyle bir hükûmet konağı yapılması dahi zâten mukarrer olduğundan sâirine dahi misâl-i müşevvik olmak üzere Şatt’ül Arab sâhili üzerinde bir hükûmet mahalli inşâsına mübâşeret etdirilmiş ve tüccâr takımından ba‘zıları dahi ebniye inşâsına başlamış olmasıyla mukaddemesi vücûda gelmiştir.

NÂSİRÎYE KASABASININ TE’SİSİ

Yukarıda beyân kılındığı üzere maktû‘iyet sûretiyle idâreden mutasarrıflığa tahvîl olunan Müntefik sancâğı Bağdad vilâyetinin en cesîm sancâklarından birisi ise de ekser ahâlisi hâl-i bedeviyette hayme-nişân olup elviye-i sâire gibi şehir ve kasabâtı olmadığından ve egerçe merkez-i hükûmet olmak üzere sevkü’l-şüyûh nâmında bir küçük kasabası var ise de mevkı‘en ta‘mîr ve ıslâha kâbiliyyeti olmayıp hâlbuki müdün ve emsâr-ı medeniyetin me’haz-ı iştikâkî ve terbiyet-i halkın mevkûf aleyhi bulunduğundan teşkilât-ı cedîdenin âsâr-ı umrâniyyesine mukaddema olmak

üzre o civârda ve nehr-i Fırat sâhilinde ta'yîn olunan mahalle [102] müceddeden bir kasaba te'sîsi Nâsır Paşa ile bi'l-müzâkere tensîb olunarak mezkûr kasabada iktizâ eden hükûmet mahalli ile bir kışlanın ve mekteb ve câmi' misillû şeylerin kendi tarafından akçe sarfıyla inşâsına dahi müşârün-ileyh Nâsır Paşa tarafından ta'ahhüd olunmuş ve Bağdad'dan yapıp gönderilen haritasına tevfikân kasaba-ı mezkûre ta'ahhüd olunan ebniyye ile beraber ol vechle müşârün-ileyh tarafından inşâ ve te'sîs olunarak ve ashâb-ı iktidâr tarafından dahi hâneler ve dükkânlar yapılarak vücûda gelmiş ve ismi Nâsırıyye tesmiyye olunmuştur ki el-hâletü hâzihi Müntefik mutasarrıflığının makarr-ı hükûmeti olan Nâsırıyye kasabası budur.

KUVEYT KASABASININ DEVLET-İ ALİYYE'YE TASHÎH TÂBİ'YETİYLE BASRA'YA İLHÂKI

Basra'ya bahren altmış mil mesâfede ve Necd kıt'ası sâhinde vâkı'â Kuveyt nâm kasaba tahminen altı bin hâneği müştemil bir memleket olup ahâlisi kâmilen İslâm olduğu hâlde hiçbir tarafa merbût olmadıkları cihetle vâlî-i esbak Namık Paşa tarafından bunların Basra'ya ilhâk olunmak üzere himâye ve idârelerine niyet ve teşebbüs olunmuş isede ahâli-i merkûme her türlü teklifât dan müstesnâ bir hâl ve idâreye alışmış olduklarından virgü ve rüsûmât-ı gümrük misillû teklifât dan ihtirâza mebnî muvâfakat etmemiş oldukları cihetle hâl-i aslîlerinde kalmıştır.

Bunların nesilleri Hicâz tarafından olup bundan beş yüz sene mukaddem Mutayr aşîretinin bir fırkasıyla mahall-i mezkûre gelip konmuş olan fâmiyâ halkından Sabâh nâmında birisi işbu Kuveyt memleketi esâsının birinci vâzı'ı olmağla git git[e] cem'ıyyet tekessür ederek hey'et-i hâzırası üzere bir memleket vücûda gelmiş ve el-hâletü hâzihi Şeyh ve re'îsleri olan Abdullah el-Sabâh o sülâleden bulunmuştur. [103]

Ahâli-i merkûme umûmen şâf'î'îl-mezheb olarak usûl-ı idâreleri temâmıyla ahkâm şer'ıyyeye müstened ve mübtenî olduğu ve Ulemâ kadî ve müftü gibi hâkim ve müderrisleri kendü içlerinden olup mevki'leri dahi müsâ'id bulunduğu cihetle öteden beri cumhuriyyet şeklinde bir cem'ıyyet-i müstakile olarak kendi kendilerine idâre oluna gelmiştir.

Bunların zirâ‘at edecek yerleri olmayıp münhasırân ticâret-i bahriye ile me‘lûf olduklarından ve sagîr ve kebîr iki bin kıt‘adan mütecâvüz gemileri bulunduğundan Bahreyn ve Umman sularında inci saydıyla ve ekser büyük sefineleri Hindistan ve Zengibar taraflarına giderek ticâret-i bahriyye ile meşgûl olurlar.

Gemilerinde cem‘iyyetlerine mahsûs bir sancâk ittihâz etmiş olmalarıyla yakın vakte kadar bu sancâk altında seyâhat ve ticâret etmişler ise de bir müddetden beri âherin ve ecânibin ta‘addiyâtından emîn olamadıkları cihetle mücerred seyr ü seyâhat-ı bahriyyelerini te‘mîn için birtakımı Felemenk ve ba‘zısı İngiliz bandırası çekmeğe mecbûr olarak ve bu usûle refte refte ülfet olunarak bir himâye-i ecnebiyye mukaddemâtı görünmeğe başlamış ve bunun ise Bağdad vilâyetince ve husûsiyle Basra mevki‘nce mahâzîr-ı azîme-i mülkiyyesi zâhir bulunmuş olduğundan Midhat Paşa Basra‘da iken ahâlî-i merkûme rüesâsını oraya celb ederek ve hâl ve zamânın ve mevki‘lerinin muhâtarâtına dâir nasâyih-i lâzımeden sonra ihtirâz eyledikleri gümrük resmî ve virgü misillû teklifât ile mükellef olmayacaklarını sened i‘tâsıyla te‘mîn eyleyerek muvâfakat ve rızâlarıyla Basra‘ya merbûtiyyetleri kararlaştırılmış ve Abdullah el-Sabâh‘ın Kuveyt kâim-makâmı nâmıyla yine memleketin re‘îs-i hükûmetinde ve kadî ve müftü gibi me‘mûrların kezaik yerlerinde ve‘l-hâsıl beyenlerinde cârî olan usûl ve kâ‘ide-i hükûmetin hâl-i asliyyesinde ibkâsıyla beraber me‘mûrlar için Der-saâdet‘den o emr-i resmîye ve câmi‘ler için berevât-ı şerîfe [104] celb olunarak tabî‘yyet ve merbûtiyyetlerine muktezî olan mu‘âmelât temâmıyla icrâ‘ kılınmış ve gemilerinde olan ecnebi bandıraları derhâl terk olunup yerlerine Osmanlı sancâğı çekilmiştir.

NECD AHVÂLİ

Necd kıt‘asının bir köşesinde olan bir memleketin merbûtiyyet ve idâresi bu vechle te‘mîn olunmuş ise de umûm Necd kıt‘ası bir hâl-i buhrân ve iğtişâşda olup uzakdan görünen müdâhalât-ı ecnebiyye ile bu kıt‘anın daki Aden, Maskat ve Umman tarafları gibi elden çıkacağı anlaşıldığından bu ahvâl Midhat Paşa‘nın enzâr ve efkârını celb ederek ertesi sene ya‘nî Midhat Paşa‘nın Bağdad‘a vüsûlünün üçüncü senesi Necd‘e asker sevki ve Ahsa

kıt'asının taht-ı zabt ve idâreye alınması gibi ta'kîb eden vakâyî' bu mukaddmeden başlamıştır. İşbu mes'ele hakikaten mühim ve şâyân-ı dikkat olmağla burada ba'zı tafsîlât i'tâsı münasib görünür.

Şöyle ki Necd denilen kıt'a Cezîretü'l- Arab'ın dörtde ve bir i'tibâra göre beşde bir kısmı olup Sultân Süleyman kebîr zamânında Portekizlilerin Basra denizine tasalludları mündefî' olduktan sonra oraları ve Bahreyn cezîresi havza-i memalik-i Osmaniye'ye dâhil olan Necd'in en ziyâde ma'mûr olan Ahsa cihetine Der-saâdet'den vâlî ta'yîn olunarak birçok zamânlar bu vechle taht-ı idârede kalmış isede bundan bir asr evveli Vahhâbîlerin tagallübüyle hükûmet-i Necd'ie Suûd evlâdının yedine geçmiş ve Bahreyn cezîresi dahi himâyet-i ecnebiyye ile bir hükûmet-i müstakile şekline girmiştir.

Vahhâbîlerin muahharen zuhûr eden ahvâl-i ma'lûmeleri üzerine Necd'in tekrar taht-ı idâreye alınması için bundan altmış sene mukaddem Mısır'dan asker [105] sevkiyle Riyad ve Der'ie taraflarının ve Ahsa kıt'asının Devlet-i Aliye'ye bi'n-nisbe merbûtiyyeti tecdîd kılınmış olduğu hâlde âz zamân sonra Mısır askeri çekilmiş olmasıyla devletin dahi gavâil-i sâiresi haylûletiyile oralara atf-ı nazar i'tibâr olunmayarak bırakılmış ve âdetâ unutulmuş olduğundan kıt'a-i mezkûre yine Vahhâbî familyasında kalmıştır.

Suûd Vahhâbî'nin evlâdından Necd'de en sonraki şeyh ve re'îs bulunan Abdullah el-Faysal her ne kadar istiklâl-i hükûmet dâ'iyesinde ise de eslâfî gibi Devlet-i Aliye'ye muhâlefet ve birtakım devâ'î-i mezhebiyye ile etrafa îrâs-ı mazarrat niyetinde olmayıp bir meslek-i mu'tedil ittihâz etmiş olduğu hâlde birâderlerinden Suûd ba'zı tarafın teşvîkât ve teşci'âtıyla Abdullah'ın elinden hükûmet-i Necd'iyyeyi almak sevdâsına düşüb ve Hindistân'a azîmetle İngilizlerin mu'âvenet-i ma'neviyyesiyle etraftan asker toplayıp seksen altı senesinde birâderi aleyhine izhâr-ı bagî ve isyân etmiş ve vukû' bulan muhârebelerde Abdullah'a galebe etmesiyle ibtidâ Ahsa kıt'asını zabt ederek Hufuf ve el-Muberrez memleketlerinde olan kal'alara ve savâhilde dahi Katif kal'asıyla sâir mevâkî'a asker ve me'mûr yerleşdirdikten sonra makarr-ı hükûmet olan Riyad taraflarına ve daha içerülere doğru yürümüş olduğundan Abdullah el-Faysal çâresiz kalarak Midhat Paşa'ya mektûb ve âdem irsâliyle isti'âne ve istimdâd etmiştir.

Haber verildiğine göre merkûm Suûd Abdullah el-Faysal gibi olmayıp gâyet müdebbir ve bahâdır bir âdem olmasıyla Necd'in ekser ahâlisini ve kabâil ve aşâirini kazanmış ve teşebbüsâtını İngilizlerin mu'âvenet-i ma'neviyesiyle kavileşdirmiş olduğundan Abdullah'ın Bağdad'a gönderdiği mektûbundan ve âdemlerinin ifâdelerinden anlaşılacağı vechle bu iş için muvakkaten ba'zı sefâin ve bir mikdâr asker irsâli kâfi olamayıp daha ziyâde tekellûfât ihtiyâr edilmesi Irak'ca olan [106] meşâgil müsâ'id olmadığından ve bu cümle ile beraber Bâb-ı Âlî'ce müsâ'ade olunması dahi ümîd edilmediğinden işbu taleb ve istid'ânın cevâbında Midhat Paşa tarafından bir müddet ihtiyâr-i te'enni ve sükût olunmuş idi.

Lâkin bir müddetden beri İngiliz seyyâhlarının Necd içerülerinde dolaşıp yazdıkları seyahâtlerinde i'lâm eyledikleri efkârda ve Suûd'un cemî' teşebbüsâtında İngilizlerin muâvenâtına isnâd eylemesine nazaran Necd memâlikinde şu ihtilâl ve şûriş aşâyir ve urbân arasında dâimî'l-vukû' olan mudârebât ve muhârebât kabîlinden olmayıp çünkü İngilizler'in usûl-ı politikiyeleri icâbınca bu makûle sâhibesiz buldukları mahalleri doğrudan doğruya zabt ve idârelerine almayarak ibtidâ şeyhlerini ve re'îslerini tatyîb ve te'mîn ile kazandıktan ve anlar vâsıtasıyla efrâd-ı ahâliyi dahi kendilerine celb etdikden sonra yine bir müddet hükûmetlerine ve kâ'ide-i idârelerine müdâhale etmeksizin fakat âher taraftan bir gûne zarar ve ta'arruz vukû' bulacak olur ise men' etmek ve bir cemâ'atin diğer cemâ'atle muhâsaması zuhûrunda tavassut ve ıslâh eylemek misillû mu'âmelât ile bir müddet himâyelerine alıştırdıkları ve bu usûl ile himâye etdikleri mahallere git git[e] sâhip oldukları ma'lûmdur.

İşte bu kabîlden olarak Maskat ve Mukalla ve Umman ve Hadramut kıt'aları ve Bahreyn cezîresi öteden beri şeyhleri idâresinde ve bunların ba'zıları Devlet-i Osmaniye tâbî'yetinde bulunduğu hâlde şu ta'rîf olunan usûl üzre İngilizler oralarca himâyelerini yerleşdirmiş olmalarıyla egerçe zâhir hâlde idâreleri yine şeyhleri elinde ise de İngilizlerin re'yi ve muvâfakatı olmadıkça bir şey yapamadıkları ve efrâd-ı ahâli ise a'sâr-ı kesîreden beri birbirini vurup kırmak ve kavîsi za'îfini ızrâr etmek ile me'lûf iken İngilizlerin müdâhalesiyle bu ahvâl-i vahşiyâne ber taraf olarak anın

yerine kâim olan sükûnet ve râhat [107] ve adâletin lezzetini hiss etdikce tabî'i ol tarafa mâil ve meclûb oldukları cihetle mevâki'-i mezkûre hakikat-i hâlde İngiliz memâlikî hükümüne girmiştir.

Bu ahvâle ve Suûd'un memalik-i Necdiyye'ye hücum ve ta'arruzu berminvâl-i muharrer İngilizlerin mu'âvenet-i nakdiyye ve fi'liyyesiyle vukû' bulmasına nazaran merkûm Suûd Necd kıt'asını zabt edecek olur ise arkasından bir himâyet-i ecnebiyye çıkacağına şüphe olmadığına ve bir kere oraları böyle bir hâle giripde Şattü'l-Arab'a kadar Necd sevâhili elden çıkacak olur ve ol vakt İngilizlerin Basra'dan Maskat'a kadar taht-ı himâyelerinde bulunacak mahallerin tûl mesâfesi ve Fırat vâdisinden Hindistâna açılmasını ârzû etdikleri tarîkin ehemmiyetiyle beraber nazara alınır ise ileride zuhûr edecek mahâzîr ve müşkilâtın derecâtı pek kolay hesâb olunacağına binâen bu mülâhazât Midhat Paşa tarafından Bâb-ı Âlî'ye arz olunmuş idi.

Kaldı ki Suûd'un men'-i tasalludıyla Necd'in tanzîm-i musâlahı için şâyed asker sevkî lâzım geldiği hâlde Bağdad'ca bunun müşkilât yoğ ise de Vahhabilerin müddet-i hükûmetlerinde memleketlerine hâricden hiç kimseyi koymadıkları ve Irak ile münâsebet-i ticariyye vesâireleri dahi bulunmadığı cihetle askerden ve ahâlden vesâir me'mûrînden oranın ahvâlîne vukuflu bir kimse bulunabilmek şöyle dursun memleketlerinin ismini bile bilenler nâdir olduğundan ve bu vechle hâl ve mevki'i meçhûl olan bir kıt'aya asker irsâli câ'iz ve mümkün olamayacağından mümkün mertebe bir keşf-i nazarı icrâ etmek ve tahkikâtını sûret-i hafâda ifâ eylemek üzre me'mûrîn-i vilâyetden böyle işlere ehl ve münâsib olan birkaç kişi tebdîl-i hey'etle ve ticâret vesîlesiyle Asur vapuruna konularak ve kendilerine ba'zı eşyâ-yı ticâriyye verilerek i'zâm olundu.

Bunlar iki ay kadar zamân içinde Suûd'un kuvvetine ve eslihasına ve kal'alara [108] ve sevâhilde büyük sefîne yanaşacak ve asker çıkarılacak mahallere ve içerülere giden yolların ahvâlîne dâir ma'lûmât alınarak avdet etmiş olduklarından ve bu müddet zarfında Sadr-ı a'zam Âlî Paşa ile cereyân eden muhâberâta göre vükelâ-yı devletin usûl-ı nokta-i mülâhaza ve ihtirâzları iş büyüyüp bir gâile-i azîmeyi müntac olmamak ve ziyâde masraf

vukû‘ bulmamak mâddesi olarak bu maksad dahi Midhat Paşa tarafından ta‘ahhüd ve te‘mîn kılınmış idüğünden bu bâbda hemân iktizâ eden tedâbirin icrâ’sı için Midhat Paşa’ya me’zûniyet-i kâfiye verilmiş ve bu mes‘ele münâsebetiyle Tersâne-i Âmire’den Lübnan ve İskenderiye nâmında iki korvet vapur gönderilmiş olduğu gibi Altıncı Ordu’dan Necd’e sevk olunacak askerin yerine kalmak üzere Midhat Paşa’nın talebine mebnî Beşinci Ordu’dan Bağdad’a bir âlây piyâde asâkir-i nizâmiyye dahi irsâl olunmuşdur.

Yukarıda zikr olunduğu vechle Necd vilâyetinin en mühim ve ma‘mûr ciheti Ahsa kıt‘ası olup sâhil-i bahrda el-Katif nâmında bir kasabası ve usûl-ı atıkada müteferrik ve müte‘addid kal‘aları olduğu misillû içerüde ve Katif’e otuz iki sâat mesâfede el-Hufuf ve el-Muberrez nâmında ve sûr ile muhât iki büyük kasabası daha olduğu ve işbu kasabalara tâbi‘ olarak ma‘mûr nevâhî ve karyeleri ile etrâf ve civârında hayme-nişîn külliyetlü aşâir ve kabâili bulunduğu ve sevâhilinde sefâin-i kebîre yanaşacak limân ve iskeleleri yoğ ise de Katif’e altı sâat mesâfede Re’s et’nûr denilen burunun büyük gemiler yanaşmasına ve asker çıkarılmasına sâlih idüğü ber-minvâl-i muharrer icrâ’ olunan tahkikâtan anlaşılmıştır.

Suûd Vahhâbî evlâdından Abdülaziz’in hükûmeti târîhinde ve Bağdad vâlisi esbak Büyük Süleyman Paşa zamânında Vahhâbîler aleyhine olarak Bağdad’dan Ahsa’ya [109] asker sevkî lâzım gelmiş olduğundan müşârün-ileyhin kethüdâsı Ebû Azere Âlî Paşa ve Müntefik Şeyhi Sevini külliyetlü asker ve top ve altmış bin deve ve ester ile berren sevk olunarak esna-yı râhda Müntefik Şeyhi Sevini Vahhâbîler tarafından bir fedâyî vâsıtasıyla hıyâneten şehîd edilmiş ve hayvânâtının çoğu telef olmuş iken Âlî Paşa bakıyye-i askerle yola devâm ederek Necd’e varmış Hufuf ve Muberrez’i bir müddet muhâsara etmiş ise de muvaffak olamadığından başka bakıyye-i hayvânâtın ve topların i‘âdesine dahi muktedir olamadığından ekserîsini orada terk ederek avdet etmiş olduğu mazbut-ı sahâif-i tevârîhdir.

Şu haber ve hikâyata ve memleketin ahvâl ve tabâyi‘-i mevkî‘ye ve coğrafyası hakkında alınan ma‘lûmâta nazaran bu işin cesâmet ve ehemmiyeti müsellemler ise de Kâtif İskeleyi bahren Basra’ya üç yüz altmış mil mesâfeden ibâret olarak kuvve-i askeriyyenin ve mühimmât ve erzâk ve sâirenin

vapurlarla irsâlinde umûr-ı muhâberât ve mürâsalâtta sühûlet olduğu gibi egerçe kal'alarda birtakım atık toplar ve müdâfa'a için Vahhâbiler tarafından konulmuş asker var ise de bunların hiçbir sûretle muntazam askere ve husûsiyle eslaha-i cedîdeye mukâvemet edemeyecekleri ma'lûm olduğundan ilk kâfile olmak üzere Altıncı Ordu mevcûdundan beş tabur piyâde ve bir mikdâr topcu ve süvârî asker bi't-tefrîk bir fırka tertîb olunarak seksen yedi senesi ibtidâsında Ferik Nafiz Paşa'nın kûmandasında Basra'dan vapurlara ırkâben ve Mansur Paşa dahi bu fırkaya terfikan gönderilmiş ve evvelce Basra'ya ilhâk olunan Kuveyt ahâlisi mücerred hizmet-i müftehire olarak ma'iyet-i askeriyyede bulunmak ve erzâk ve eşyâ taşımak üzere seksen kıt'a kadar sagîr ve kebîr sefâin tahsîs etmeleriyle işbu sefâinin dahi ekserîsi Kuveyt kâim-makâmı Abdullah el-Sabah'ın bi'z-zat idâresinde olarak hitâm-ı mes'eleye kadar meccânen ve bilâ ücret hizmetde bulunmuşdur. [110]

Fırka-ı mezkûre doğruca Re's-el Tennûr'e çıkıp oradan berren Kâtif üzerine vardıklarında Suûd tarafından Kâtif kal'asının muhâfazasına konulmuş olan cem'iyet-i müdâfa'aya kal[k]ışmış ise de birkaç top atılır atılmaz havf ve dehşete düşüb zâten ahâli-i memleket dahi bunların aleyhinde bulunduğundan cümlesi firâr edip asâkir-i padişâhı hey'etiyle memlekete girmiş ve etrâf ve civârda vâkı' ve müteferrik kal'alar dahi bilâ tekellûf zabt olunmuş olduğu misillû oradan hey'et-i askeriyyenin Hufuf ve Muberriz üzerine hareketle henüz mahalline varmaksızın Suûd'un bi'l-cümle avenesi memleketleri terk edip kaçmış olduklarından zikr olunan kasabalar dahi kâffe-i mülhâkatıyla beraber taht-ı zabt ve idâreye alınmışdır.

Necd mes'elesinde kuvve-i askeriyyeye âit olan bir mühim maksad bu vechle bi'l-sühûle hâsıl olunmuş ise de oralardan Suûd'un bi'l-küllîye def'-i mazarratıyla âtiyyesinin te'mîni ve havâlî-i mezkûrenin mâddi ve ma'nevî ta'arruzât-ı ecnebiyyeden sâlim olması için oraca bir kâ'ide-i hükûmet te'sîsi en ziyâde ehem olduğundan bunun için Midhat Paşa bi'z-zat Necd'e gitmek üzere hazırlanmakda iken Şemmer gâilesi zuhûr etmekle bir müddet dahi bununla iştigâl olunmuşdur.

ŞEMMER HÂDİSESİ

Bu vak‘anın dahi icmâl-i tafsîlâtı şudur ki Bağdad’ın yukarı taraflarında ya‘nî Halep ve Urfa ve Diyarbakır ve Musul beyinde vâki‘ Mezopotami denilen kıt‘ayı zabt ederek ve etrâf ve havâlîsini tahrîb eyleyerek cevelân-gâh-ı şakâvet ittihâz etmiş olan Şemmer aşâiri re‘îsi ve Şeyhü’l-meşâyihi Abdülkerim kendüye tâbi‘ bulunan kabâil ve aşâirin kesîret ve şecâ‘atına mağrûr olarak ve biraz da taraf-ı devletden istihkakı [111] ve âdetâ eski zamân gibi etrâf-ı memâlik fevkinde nâil olduğu iltifâtdan şımarmış taht-ı hükmüne almak hayâlâtına düşmüş bir âdem olmasıyla yukarıda hikâye olduğu vechle Degara Hâdisesi’ni bir fırsat ittihâz ederek ol vakt külliyetlü süvâri ile Bağdad’a kadar gelmiş olduğu halde hitâm-ı gâileye tesâdüf etmesiyle dönüp gitmiş ise de bu def‘a andan daha büyük ve mühim Necd mes‘elesinin zuhûruyla Irak’ın askerden hulûvviyeti tahmîn etmiş olduğundan kabâil ve aşâiri halkından süvâri ve merduf olarak otuz binden ziyâde haşerâtтан мүrekkeб bir cem‘iyyetle kalkıp ibtidâ Urfa ve Siverek ve Mardin ve Musul tevâbi‘nden bir haylî kurâyı nehb ü gâretle tahrîb ve ahâlisinden zükûr ve inâs birtakım nüfûs katl etdikden sonra temâm-ı şehir temmuz içinde Bağdad üzerine Cengizâne bir hareketle yürüdüğü haberleri gelmiş ve Midhat Paşa ise ber-minvâl-i muharrer Necd mesâlihinin tasavvur ve mülâhazasıyla meşgûl olarak hemân pâ-be-rikâb azîmet iken hiç hesâbda olmayan şu Abdülkerim gâilesinin zuhûru bi’t-tabi‘ meşâgil-i sâireye te’hîr eylemiştir.

Şakî-i merkûmun ilk hamlede tecâvüzatıyla en ziyâde zarar ve hasâra uğrayan yerler Diyarbakır vilâyeti dâhilinde olmasıyla ol vakt Diyarbakır vâlîsi bulunan Kurt İsmail Paşa cem‘iyyet-i eşkıyâ’yı Musul’a kadar ta‘kîb etmek üzre müteheyyi’-i hareket ise de Bağdad tarafından tutulacak usûle muntazar bulunduğu Midhat Paşa’ya telgrafla yazmış olduğundan derhâl Musul’da bulunan iki tabur asker müşârün-ileyhin kumadasına verilmiş ve Bağdad’dan dahi Ferik Eşref Paşa kûmandasıyla lüzûmu kadar asker çıkarılıp Fırat ve Dicle boyunca ve Şehr-i Zor taraflarınca dahi ittihâz-ı tedâbîr-i mukteziyyeye müsâra‘at kılınmışıdı.

Cem'iyet-i eşkiyâ'nın bir fırkası Bağdad tarafına geçerek ve bir fırkası dahi Şehr-i Zor dâhilinde kâin mahallere yayılmış olduğu halde Kürtlerle muhârebeye tutuşup münhezim olmuş ve diğer bir fırkası Musul'un alt tarafında vâki' Şırak nâm [112] mahallde İsmail Paşa tarafından ale's-sabâh bağteten bastırılarak tedmîr ve tenkîl edilmiş ve üçüncü fırkası Bağdad'a doğru inmekde iken ilerisinde asker olduğunu gördüğünden ve Dicle nehrinin etrâfı ise evvelce tutulmuş olduğu cihetle o tarafa dahi yanaşamadıklarından eyyâm-ı hârrede her şeye mukaddem olan su ihtiyâcî için şedd-i rahal ederek çöl ortasında evvelden bildikleri kuyulara mürâca'at etmişler ise de bi-hikmetüllah-i teâlî anlar da kurumuş olduğuna binâen usâtın bir haylisi dahi o sûretle telef olmuştur.

Bunun üzerine Abdülkerim yanında kalan iki bin kadar atlı ile Fırat'ı geçip ecdâdının vatan-ı aslıyyesi olan Cebel-i Şemmer'e firâr etmiş ise de Midhat Paşa tarafından cebel hâkimi İbn-i Reşid'e yazılan tehdîdâne mebnî orada kabûl olunmadığından ve Kerbelâ ve Hille havâlisinde herhangi tarafa gitmiş ise önüne asker çıktığından nihâyet Necd'in içerülerinde bulunan Urbân arasına gitmek üzere Müntefik sancâğı dâhilinden geçer iken Nasır Paşa tarafından mecrûhen tutulup Bağdad'a teslim olunmuş ve doğrusu müşârün-ileyh Nâsır Paşa bu bâbda dahi çok fedâ-kâr-âne hareketle devlete büyük hizmet etmiştir.

Merkûm Abdülkerim'in Bağdad Meclis-i Temyizinde muhâkeme-i aleniyyesi bilâ icrâ' kânûnen i'dâmına hükm olunmuş ve kendisi ashâb-ı rütbeden olmasıyla i'lâm ve mazbatası Bâb-ı Âlî'ye takdîm olunarak biraz sonra kendisi dahi Der-saâdet'e gönderilmek üzere yola çıkarılmış olduğu hâlde ve Musul'a vusûlünde cezâsının icrâ'sı için telgrafla emri gelmiş olduğundan orada salb ile i'dâm olunmuştur.

Merkûmun kendüye hem-sinn ve hem-hâl olan birâderleri bu def'a ki muhârebelerde telef olup fakat hayâtta kalan ve şekâvet ve isyâna karışmayan büyük birâderi Ferhan Paşa Der-saâdet'de okumuş ve terbiye görmüş bir âdem [113] olduğuna ve Abdülkerim'den sonra Şemmer kabâilinin birçoğu Ferhan Paşa'nın yanına toplandıklarına binâen bunlar için Musul'dan aşağı Dicle kenarında hâlî arâzî gösterilerek orada gerûd ile ya'nî dolab ile zirâ'at

etmek üzere Ferhan Paşa kendülere re'îs ta'yîn olunmuş ve meydâna getirecekleri mahsûlâtın öşründen mûmâ-ileyhe yirmi bin guruş ma'âş tahsîs kılınmış olduğundan birinci senesi yüz yetmiş dolab vücûda gelmiş ve bu cihetle açıkda ve müteferrik hâlde şuraya buraya dağılan fırkaların hükmü ve evvelki gibi bir daha toplanmağa mecâlî kalmayarak Şemmer beliyyesi bi'l-küllîyye mündefî' olmuş iken aşağıda beyân olunacağı vechle Der-saâdet'ce icrâ' olunan tenkîhât sırasında ma'âş-ı mezkûr istiksâr olunarak kat' ve tenzîl olunmasıyla zirâ'ate alışmış olan Şemmerler gerûdu terk ile muahharen yine eski hâl ve mahallerine avdet ederek vesâireleri dahi toplanarak Şemmer aşâiri nâmıyla ma'rûf olan cem'iyet-i eşkıyâ' yine temâmiyle ve hey'etiyle vücûd bulmuştur.

MİDHAT PAŞA'NIN NECİD'E AZÎMETİ VE MUVAFFAKIYYÂTI

Şemmer gâilesi dahi bu vechle mündefî' ve ber-taraf olduğundan yine mesâlih Necd'ye ile iştigâlin sırası gelmiş ve bidâyet-i mes'elede Midhat Paşa tarafından kumandan Nafiz Paşa'ya verilen ta'lîmâtta muharrer olduğu vechle Necd üzerine asker sevki bütün bütün hükûmet-i Necdiyyenin ahz ü zabtı niyetiyle olmayıp aslen Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye merbût olan hükûmet aleyhinde Suûd'un vukû' gelen harekât ve tecâvüzâtının men'iyle beraber bu merbûtiyyetin bir kât daha tezyîd ve takrîri için iktizâ eden ıslâhâtın icrâ'sı ve ahvâl-i âtiyyesinin te'mîni maksadına mebnî bulunmuş olduğundan bu maksada mukaddeme ve nişâne olmak [114] üzere Necd Şeyhi Abdullah el-Faysal'ın mutasarrıflık unvânıyla ve şehriye otuz bin guruş ma'âş ile re'îs-i hükûmetde ibkâsı ve ahvâl-i mülkiyye ve mâliyyesinin bir kâ'ide-i müntezimede te'sîsi mukarrer olarak evvelce Müntefik mutasarrıflığında yapıldığı vechle mu'âvin ve muhâsebeci ve nâib gibi me'mûrları ile lüzûmu kadar zabtiye neferâtı dahi gönderilmiş idi.

Abdullah el-Faysal ol vechle Ahsa'ya celb olunarak ber-minvâl-i muharrer sıfat ve unvân ile me'mûriyyeti icrâ' olunmuş ise de ve abâ'an cedd hükûmet-i müstakile sûretinde her istediğini yapmağa alışmış olduğu hâlde bu vechle kuyûd ve kâ'ide tahtında hareket kendisine ağır geldiğinden ve bir müddetden beri karındâşı Suûd'un tasallut ve istîlâsıyla taht-ı tazyîkde

bulunmuş iken şimdi andan da kurtulup masûnü'l-gâile kaldığından şu hâlde me'mûriyyet-i cedîdesinden memnûn olamayıp asl-amel ve ârzûsu askerın ve me'mûrîn-i meb'ûsenin geri alınarak kendisinin eski hâlde bırakılması sûretine münhasır olduğunu hâlbuki Suûd'un cem'ıyyeti egerçe dağılmış ise de tarafdarları kuvvetiyle içerülerden tedârik olunan haşerâtın Ahsa'ya hücum etmek için müntazır fırsat bulunduğu mahallinden gelen iş'ârâtdan anlaşılmış ve bu cümle ile beraber ol havâlînin mevki' ve ahâlisinin mizâcı hükmünce virgü ve rûsûmât gibi vâridât ihdâs ve vaz'ı câ'iz olmayıp hatta İngilizlerin taht-ı himâyelerinde bulunan sevâhilin ve Aden ve Maskat ve Umman gibi memâlikin hiç bir tarafında virgü değil gümrük rûsûmu bile olmadığı hâlde anların kurb ve ittisâlinde olan bir memleketde ihdâs ve icâd olunması elbette muzırr olacağından bu dakîka dahi kumandan müşârûn-ileyh ber-minvâl-i muharrer verilen ta'limâtta mûnderic ve mezkûr olarak bu vechle alınacak vâridât yalnız zekât nâmiyla hayvânâtdan ahzı meşrû' olan rûsûmât ile bir de mahsûlât-ı araziyyenin öşr-i şer'isinden ibâret [115] iken bu def'a taraf-ı devletden asker irsâliyle ihtiyâr olunan tekellüfâtdan maksad ihtisâb ve gümrük rûsûmü gibi yeniden virgüler vaz'ı ve ol havâliden asker ahzı niyetine müstenid olduğuna ve erbâb-ı fesâd tarafından ikâ' edilen erâcîf ve tefevvühât ve bu isnâdâtı te'yîd edebilecek ba'zı mu'âmelât dahi ahâliye bir derece vahşet ve telâşî müceb olmuş idüğüne ve birde Bahreyn cezîresi Necd tevâbinden olduğü hâlde vaktiyle İngilizlerin taht-ı himâyesine girmiş olduğü misillü Bahreyn ile Umman ve Necd toprağında olup tahmînen yirmişer sâat kadar tûl ve arzı bulunan Bahreyn cezîresine münâsebeti yoğ iken Suûd'un bu def'a memâlik-i Necdiyye'ye tasallutu ârâsında orası dahi Bahreyn merbûtâtından add olunarak o taraftan zabt olunmuş olup hâlbuki kıt'a-i mezkûre zirâ'atden hâlî ise de sekenesinin dört bin kıt'adan mütecâviz gemi ve kayıkları olduğü ve inci sayd olunan yerlerden bulunduğü cihetle mevki'i mühim olduğuna binâen bu işlerin dahi tanzîm ve tesvîyesi için Midhat Paşa'nın lüzûm-ı azîmeti bir kât daha te'kid etmiş olduğundan müşârûn-ileyh sene-i merkûme eylülünde ol vechle bi'z-zat azîmet eylemişidi.

Bu aralık Abdullah el-Faysal Ahsa'dan bağteten savuşup Riyad tarafına gitmiş olmağla Midhat Paşa Kâtif sevâhilini ve karşısında vâki' Narut ve

Dâreyn nâmında ma'mûr ve meskûn adaları vesâir mahalleri dolaşıp gördükden sonra Acir iskelesi tarîkiyle Hufuf'a vusûlünde Abdullah el-Faysal'ı te'mîn ve da'vet için mahsûs mektûb ve âdem göndermiş ise de kabûl etmemiş ve bu vechle kendisi iskat-ı hak etmiş olduğundan Ahsa kıt'asında kâin kasabalar tevâbi'i bir sancâk i'tibâr olunarak ve mutasarrıflığı kumandanlığa ilâveten Nafiz Paşa'ya tevdî' olunmuş ve me'mûrîn-i mukteziyyesi dahi ana göre tertîb ve tanzîm kılınmıştır.

Bu aralık Suûd'un tarafdarlarından ve yerli aşâiri takımından yedi sekiz [116] bin kadar haşerâtdan mürekkeb bir cem'iyet ile Ahsa üzerine gelmiş ise de fırka-i askeriyede bulunan Liva Hamdi Paşa kûmandasıyla üzerlerine gönderilen iki tabur asker bunları def'aten darp ve tenkîl etmekle artık Suûd takımının bir daha hareket mahalleri kalmayarak kendisi dahi bütün bütün def' olup gitmiş ve Bahreyn'e merbût ve mülhak olduğu iddi'â olunan sâlifü'z-zikr Katar kıt'ası hakkında Hindistan hükûmetiyle olunan muhâberât üzerine orası dahi kurtararak ve mevâki'-i lâzimesine ve sefinelerine Osmanlı Sancağı çekilerek Ahsa mutasarrıflığına rabt ve ilhâk edilmiştir.

Hufuf ve Muberriz kasabaları sâhil-i bahre Kâtif cihetinden otuz iki ve Acir iskelesinden on beş sâat mesâfede olup Necid ile arası kâmilen kumdan ibâret hâlî ve beyâbân ise de kasabaların bulunduğu vâdîdeki menba'lardan sagîr ve kebîr yedi aded nehir hâsıl olmasıyla işbu iki kasabanın ve bunlara mülhak olan elli kadar kurânın etrâf ve havâlisi besâtîn ve mevrû'ât ile husûsiyle hurma ve pirinc mahsûlû orada her yerden ziyâde ve bereketli olduğundan ahâlinin başlıca temettülâri bunlardır. Ma'mûre hâricinde ve hâl-i bedeviyetde hayme-nişîn olan Urbân ve aşâir takımından yirmi sekiz kâbile Ahsa'ya tâbi' olup bunlar deve ve agnâm cinsinden hayvânât ile geçindikleri gibi hurma ve pirinç mahsûlâtını dahi Ahsa'dan mübâyâ'aya muhtâc olduklarından mübâyâ'âtı hayvân mübâdelesiyle icrâ' ederler.

Medenî ve bedevî umûm ahâli İslâm olarak beş mezhebe münkasım olduğu ve içlerinden Hanbeli mezhebinde olanlar Vahhâbî mezhebine tahavvül ederek hükûmet münâsebetiyle sâirelerine galib ve her nev' mezâlimi mürtekib oldukları hâlde Vahhâbî mezhebinde olanların cümlesi bu def'a Ahsa dâhilinden çekilip içerülere savuşmuş olmalarıyla mezâhib-i sâire

nâil-i hürriyet olmuş [117] ve fakat aşâr ve kabâil ekseriyyet üzre Vahhâbî mezhebinde bulunmuşdur.

Ahâlidən istihsâli mukarrer olan vâridât-ı mîrîyenin yâlnız âşâr-ı şer‘iye ile bir de zekâtın ibâret olduğu Midhat Paşa tarafından resmen i‘lân olunarak kasabât ve kurâ mahsûlât arâziyyesinden iktizâ eden öşr pek kolay istihsâl olunmuş ise de zekât alınacak hayvânât ashâbı Urbân ve aşâir tâkımı olup bunlar ise müteferrik ve ba‘îd yerlerde ve çöllerde olmasıyla sûret-i şer‘iyyesine tevfikân zekât tahsili gayr-ı mümkün olduğundan buna mukâbil kendilerinin ma‘mûreden aldıkları mahsûlâtın her deve yükü için birer riyâl alınmasına şeyhleri muvâfakatiyle karar verilmiş olmağın bu da o sûretle takarrür etmiştir

Fırka-i askeriyyenin oraya azîmeti seksen yedi sene-i hicriyyinde ise de rumî itibâriyle vusûlü martdan mukaddem olmağla vâridâtın istihsâline o vaktten itibâren bidâ olunmuş ve ekser şeylerde pek çok kusûr ve noksan vukû‘ bulmuş olduğu hâlde eylül nihâyetine kadar yedi ayda hâsıl olan vâridâtın yekûnû otuz yedi yük gurişâ varmış olmasına ve memleketin emniyyet ve mazbûtiyyeti tekarrür etdikce ve teşebbüs olunan birtakım icrâât ve ıslâhât ile ahâlinin serveti ve memâlikin ma‘mûriyyeti vücûda geldikce â‘idât-ı mîrîyenin dahi tezâyüdü tabî‘i olunmasına nazaran seniyyen âtiyye vâridâtının terakiyyâtı te‘mîn-i efkâr etmiştir.

Havâlî-i mezkûre ahâlisi buğday ve arpa ve kokoroz [mısır] ekmegi ekile me‘lûf olmayıp umûmen hurma ile ta‘ayyüş etdikleri gibi hayvânları bile hurmadan başka alefe alışmamış olduğundan o makûle hubûbât zirâ‘ati oralarca mechûl olduğu hâlde efrâd-ı askeriyye içinde bulunan erbâb-ı ma‘rifetiyle zer‘ etdirilerek tecrübe olunan menfa‘ati üzerine ilk senesi ahâli tarafından dahi haylî yerler zirâ‘at edilmiş ve mukaddemâ Vahhâbîler tarafından gasb olup hâlî ve mu‘attal kalan ve şunun bunun yed igtisâbına geçip sâhibi çıkmayan [118] bir hayli besâtin ve arâzî dahi devlet hesâbına zabt olunarak muzâraa tarîkiyle ve şerâit mer‘aye ile muzâraalara tefvîz olunarak bundan da sene-i âtiyye için epeyce vâridât tedârik edilmiştir.

Vahhâbî mezhebinde türbe ve mezâr memnû‘atdan olmasıyla mevtâların cesetleri bahçelere defn olunarak biraz vaktten sonra toprağa karışdırılıp

mahv edilmek âdet olduğu gibi bu âdet ve usûl Vahhâbîler tarafından mezâhib-i sâire erbâbına dahi cebren icrâ' etdirilerek bu vechle hiç bir kasaba ve karyede mezarlık olmadığı hâlde bu def'a şu âdet-i redîenin terkiyle usûl-i meşrû'a üzre kabristân ittihâzına ruhsat verilerek yerleri gösterilmiş ve duhân ve enfiye isti'mâlinde olan memnû'iyet kaldırılmış ve Muberriz kasabasına yarım sâat mesâfede pek kadîm zamândan beri mevcûd olan ve menâfî' ve tasîrâtı el-sine-i umûmiyyede ve tevârih-i kadîmede meşhûr ve musaddak bulunan ılıcanın ebniyesi Vahhâbîler tarafından hedm ve tahrîb olunarak suyu dahi nasılsa mahv edilmiş olduğu hâlde bu def'a yeniden meydâna çıkarılıp enbiyyesi yapılmış ve kasabalarda olup yine Vahhâbîler canibinden ta'tîl edilmiş olan mesâcid ve ma'âbid cümlesinden olmak üzre Sultân Süleyman-ı evvel zamânında Ahsa vâlîsi olan Mehmet Paşa'nın Hufuf'da ve İstanbul câmi'leri tarzında bina etmiş olduğu câmi'-i şerîfenin kubbesi ve mihrâb ve minberi mevcûd ise de derûnu ahur ittihâz olunmuş ve kapısı üzerindeki ketebesinde muharrer olduğu vechle câmi'-i mezkûr müşârün-ileyh Mehmet Paşa'nın ihyâ gerdesi olarak âsâr-ı Osmaniye'den bulunmuş olmağla bu câmi'-i şerîf dahi Nafiz Paşa'nın himmet ve ikdâmıyla müceddid sûrette ta'mîr edilerek açılmışdır.

Hâsılı Midhat Paşa'nın orada kırk gün kadar ikâmeti esnâsında hükûmetin te'sîsi ve memleketin sûrî ve ma'nevî terakki-i ma'mûriyyeti için imkân [119] derecesinde ne yapılmak lâzım gelir ise müşârün-ileyh mukaddemâtına başlayıp ve devâmı için me'mûrlarına ta'lîmât bırakıp Kâtîf'e avdet etmiştir.

Midhat Paşa'nın ibtidâ Bağdad'dan Necd için azîmetinde Bahreyn cezîresinin ehemmiyeti cihetiyle bi'z-zat oraya dahi gitmek cümle-i tasmîmâtından olarak binâen aleyh râkib olduğu Bâbil vapurundan mâ-adâ Lübnan ve İskenderiye korvetlerini dahi birlikte almış ise de Midhat Paşa her ne cihete azîmet eder ise İngilizlerin Basra Denizi Fırka-i Bahriyyesi kumandanı Kolonel Pelli dört kıt'a İngiliz korvetiyle arkasını bırakmadığından Bahreyn'e gitmek mümkün olamayıp fakat sefâin-i devletin ihtiyâc veya seyâhat için istediği limanlara serbest olarak girmesine mani' bulunmadığı cihetle işbu iki korvetle Bahreyn'e gidip cezîrenin dâhil ve

hâricini ve sularını keşf etmek ve limanında devlet hesâbına kömür mağazası ve ana müteferri‘ ebniyye inşâsına sâlih arâzî tedârik ve iştirâ etmek üzere birlikde bulunan Basra Bahriyye kumandanı Arif Bey’i ta‘lîmât ile göndermişti.

Mezkûr korvetlerin Re’sü’l-Tennûr’dan hareketiyle beraber Kolonel Pelli dahi ma‘iyetindeki dört kıt’a seffinesiyle kalkıp daha evvelce Bahreyn pîş-gâhına varmış ve mîr-i mûmâ-ileyh dahi müte‘âkiben yetişmiş olmasıyla kâ‘ide-i bayriyye üzere mu‘tâd olan merâsimi ifâ etdikden sonra karaya çıkıp Bahreyn hâkimi olan Şeyh İsa ile görüşmüş ve iki yüz seneden beri Bahreyn cezîresi sularına Osmanlı sancağıyla gemi geldiğinden vukû‘ı yoğ iken İngilizlerin kuvve-i mevcûdeleri karşısında böyle iki büyük harb seffinesinin vürûdu ahâlice pek büyük te’sîrâtı mûceb olarak şeyh mûmâ-ileyh Devlet-i Osmaniye hakkında izhâr-ı ta‘zîmât ile beraber limânda kömür mağazası ve müteferri‘atı için istenilen mahalli dahi bilâ bedel terk edip senedini vermiş ve ahâli-i cezîrenin da‘veti [120] üzerine bahriyye askeri münâvebeten memlekete çıkarılarak kendileri ahâli tarafından ziyâfet edilmiş ve bu ahvâl arasında cezîrenin ahvâline ve sularına dâir ma‘lûmât-ı mukteziyye alınmış olduğundan Midhat Paşa’nın Hufuf’dan Kâtif’e gelmesiyle beraber gemiler dahi Bahreyn’den oraya avdet etmesiyle müşârün-ileyh bunları bi’l-istishâb evvelki sene Basra’ya ilhâk olunan Kuveyt’e azîmet eylemiştir.

Yukarıda icmâlen beyân olunduğu vechle Kuveyt kasabası sâhil-i bahrda beş altı bin hâneye müştemel bir kasaba olarak sekenesi fûnûn ve ma‘ârifden bahremende olmadıkları cihetle zâhir-i hâlde idâreleri bir hâl-i bedeviyette gibi görünür ise de memleketin zabt ü rabt husûsunu bir fâmiyâ halkı gibi vazîfe-i müştereke add ederek kâffe-i harekât ve mu‘âmelâtta hükm-i şer‘i ne ise andan hârice çıkmadıkları hasebiyle beynlerinde ef‘âl-i redîe ve mezmûma vukû‘ı pek nâdir olduğu misillû ekser İranlı ve Hollanda ya’nî Felemenkli olarak oraya ticâret için gelen ecnebîler dahi memleketin usûl ve kâ‘idesine ittibâ‘ etmeleri koca bir memleketin hiç bir nefer-i asker ve zabtiye gibi vesâite muhtâc olmayarak yâlnız bir kâim-makâm ve bir kadî ile idâre olunduğu ve sokakları ve binâları gâyet tahâret ve nezâfet üzere bulunduğ ve bununla beraber ahâlisinden bir kısmı büyük gemilerle Hindistan ticâreti için

gidip geldikleri münâsebetiyle Avrupalıların usûl ve âdetlerinden din ve mezhebce memnû' ve muzırr olmayan ba'zı âdâtın ittihâzında ta'assubları olmadığı bi'z-zat görülmüş ve memleketlerinde otuz beş seneden beri icrâ'-yı hükûmet-i şer'îyye için mevcûd olan kadının murâfa'ât ve senedâtdan bir gûne â'idâtı olmayıp umûr ibâdi hasbeten-lillah rû'yet etmekde olduğundan yerli ve ecnebi umûm halk adâlet ve istikâmetinden emîn olarak cümlesi re'y ve hükmüne hâl-i teslîmiyetde bulunmuşdur. Biâen aleyh bu memleketde yeniden yapılacak bir şey olmadığından Midhat Paşa oradan Basra'ya gelmiştir. [121]

Mükaddemâ ya'nî Süveyş Kanalı'nın küşâdından beş sene evvel Ümit Burnu tarîkiyle Basra'ya gönderilmiş olan Bursa ve İzmir nâm korvetler muhtâc-ı ta'mîr olarak İzmir korveti İstanbul'a alınmış ise de Bursa korveti gidemeyip ve zamân geçtikce daha ziyâde harâb olup hareketden kalmış olduğundan vapur-ı mezkûr Midhat Paşa tarafından ber-takrîb Bombay'a gönderilerek sirenlerine varıncaya kadar kâffe-i mevcûdu sâcdan olmak üzere on bin lira masrafla tecdîd etdirilmiş ve buna ilâveten İstanbul'dan dahi sâlifü'l-beyân Lübnan ve İskenderiye korvetleri gelmiş olduğu gibi ticârete tahsîs olunan deniz vapurları dahi Babil ve Ninova ve Necd ve Asur nâmında dört kıt'a olarak bu cümleye mülhak olmuş ve diğer taraftan İdâre-i Nehriyye vapurları dahi on kıt'aya varmış olduğundan bu münâsebetle Basra tersanesi mesâlihı kesb-i ehemmiyet etdiğine ve sefâin için en birici derecede lâzım olan şey havuz mâddesi olup egerçe büyük sefâin için iktizâ eden havuzun inşâsı küllîyetlü masârıfa muhtâc olmasıyla hâl-i mevcûd içinde bunun husûlu gayr-ı mümkün ise de cezir ve med münasebetiyle on on iki kademe kadar su çeker sefâin için Şattü'l-Arap sahilinde bir havuzun pek kolay vücûda geleceği anlaşıldığına mebnî büyük bir havuzun Kût'ül-frengî nâm mahallde hemân hafrîne mübâşeret olunmağla beraber Basra memleketinin Şattü'l-Arab'a nakli hakkında mesbûk olan tasavvur ve karar üzerine teşebbüs edilmiş olan ücrâta ve Basra'ca daha sâir umûr ve husûsâta iktizâ eden şeyler dahi yapıldıktan sonra sene-i âhirinde Bağdat'a avdet olunmuş ve Mithat Paşa'nın kâffe-i ef'âl ve teşebbüsâtı ya'nî ibtidâ Irak'ın tanzîmât ve ıslâhâtı ve Necd mes'elesindeki icrââtı taraf-ı şâhânedan ve Bâb-ı Âlî canibinden takdîr olunarak hatta Âlî Paşa'nın kendi hatt-ı destiyle en sonra gelen

muharrerâtının birinde [122] (Necd kıt'asının inzimâmıyla hıttâ-i Irakîyye eser-i himmet-i aliyyeleri olarak az vaktde Mısır-ı sâni ve belki bu mukaddem o tâlî olacağı) ta'bîriyle Midhat Paşa'nın hidemât ve mesâiyyesi takdîr ve tebrîk olunduğu (1) Sultân Abdülaziz merhûm dahi Necd mes'elesinde olan muvaffakiyyete nişâne olmak üzere murassa' bir seyf ihsân ve irsâl buyurup Midhat Paşa'nın kaderini bir kât daha terfî' etmiştir.

Necd mes'elesi bidâyetinden nihâyetine değin bir sene kadar zamân mümtedd olmuş ve bi'l-cümle sevkîyât ve irsâlât mükkemmel ve muntazam bir sûretde cereyân eylemiş olduğu hâlde kâffe-i masârıfı beş bin liraya tecâvüz etmeyip mahall-i vâridâtı ise orada dâimi sûretle ikâmesi vâcibeden olan üç dört tâbûr askerin ve me'mûrîn-i mülkiyye ve mâliyye vesâirenin mahsusât ve masârıfâtını ifâ etdikden sonra fazlası dahi olacağı ilk senesi ta'yîn eden mikdârıyla sabit olmuş ve buda vaz' olunan usûl ve esâsın hüsn-i muhâfazasına himmetle hâsıl olacağı tabî'i bulunmuş iken Midhat Paşa'dan sonra Bağdad vâlisi olan ba'zı müşîrân-ı i'zâm taraflarından Ahsa kıt'asında olan asâkir-i nizâmiyye Bağdad'a

(1) Paşa merhûmun, Midhat Paşa evrâk-ı metrûkesi meyânında mevcûd ve aynı mevzû' ve mesâile dâir bir diğerk takdîr-nâmeleri sûretidir:

Devletlû Efendim Hazretleri

Bir müddetden beri giriftâr olduğum za'af-ı kuvvî ve kuvvet-i za'af geçende ikbâlû'd-devle hazretlerine ve seyâhat-ı şâhiye dâir ihsân buyrulmuş olan şukka-i mahsûsanın te'hîr-i cevâbına bâdî oldu. Ol bâbda olan ma'zeret-i hakikiyemin kabûlünü ricâ ederim ve evvel bâ-evvel Necd maslahat-ı mühimmesinde dahi meşhûd dîde-i ibtihâc ve müfaharet olan muvaffakiyyet-i seniyyelerini şekl-i mahsûsda dahi tebrîk ve tehniyye mübâderet eylerim. Asir kıt'a-ı mühimmesinin fesâdât-ı mütenevvi'a-i ma'lûmeden istihlâsıyla sâye-yi tevfiât-vâye-i hazret-i mülûk-ânede doğrudan doğruya taht-ı inzibât ve idâreye alınması ve bununla beraber Necd gibi azîm ve cesîm ve ehemmiyet-i politikası müsellemler bir hıttanın dahi bi-hamdillâh-i teâlâ eser-i hüsn-i tedâbîr [123]

alınıp kıt'a-i mezkûrenin zâbıta ve muhâfazası zabtiyye nâmıyla tertîb olunan birtakım başıbozuk Kürt ve Arab askerine bırakılmış ve mutasarrıflığına dahi Müntefik eşrâfından olup umûr-ı idâreye ve kâ'ide-i devlete vukufu olmayan Abdurrahman nâmında birisi gönderilmiş ve bu cümle ile beraber bâlâda ta'rîf

olunduğu vechle oralarca virgü ve rüsûmât gibi teklifât şöyle dursun gümrük resmî vaz'ı bile câ'iz olmayacağı cihetle yâlnız zekât ve a'sâr hâsılâtıyla iktifâ olunacağı evvelce devlet nâmına olarak ta'ahhüd ve i'lân olunmuş iken tezyîd-i vâridât tam'ıyla ihtisâb ve bâc resmîleri gibi yeniden birtakım rüsûmât dahi ihdâs edilmemiş olmağla iki

âsaf-âneleri olmak üzre bu sûretle ele girmesi hizmet-i haremeyn-i muhteremeyn unvân-ı celîlini te'bîd ve te'bîd etmiş ve bi-avni sübhane bütün Cezîretü'l-Arabın çok geçmeksizin bi't-tûl ve'l-arz asl-ı asıl-ı kadîmine ric'at edeceğine berâ'at istihlâl olmuştur.

Vâkı'â Şâh hazretlerinin seyâhatı bizim taraf şî'asına başka sûretle te'sîr edeceği vâhimesi haylî muhaddîş zihn etmiş eden lâkin mühim hayr-ı hâhâneleri semereîsi olarak netice temâmıyla matlûba muvaffak çıkmış ve işildidiğine göre hâsıl olan neferat-ı evlâd ve ahfâd-ı kaçariye kifâyet edecek dereceye gelmiştir. Bu kavm-i Acem hulûs ve istikâmet üzre hareket eder ve doğruluğun kadr-i kıymetini ve sözün ve nâmûsun azimetini bilir ve kizb ve dürûgdan çekinür adamlar olmadıklarından kendileriyle hüsn-i muâşeret olunmasına dâir sarf olunan mesâ'i beyhûde oluyor şu Hamavend işinde gösterdikleri nâmûssuzluk bayâğı hepsini bastırdı.

Nevvâb İkbâlû'd-devle hakikaten bir doğru zât olduğundan a'cemin şu hâllerini red ve takbih edeceği derkârdır. Bu def'a ism-i âciz-âneme ihdâ buyurmuş oldukları akik-i mührün hatt-ı hakî fevka'l-âde güzel olmağla kendilerine ziyâde teşekkür eyledikleri bir aralık lütfen tebliğ buyurmalarını niyâz ederim.

Şehzâde Abbas Mirzâ geldi gitti. Burada bulunduğu müddetce iki def'a Huzur-ı Hümâyûn hazret-i mülûk-âneye mesûl eyledi. Kendisine yirmi bin guruş ma'âş yüz bin guruş harcırah İhsân buyuruldu. Bir nâzik ve zekî ademe benzer. Bilmem ahlâkı nasıldır. Bâkî olasın. Fî 23 Hâ sene 288 El-Seyyid Âli Mehmed Emîn [124]

sene evvel devlete kemâl-i teslîmiyet ve memnû'niyetle inkıyâd ve ittibâ' etmiş olan bir cem'iyet-i ahâli birdenbire izhâr-ı bagi ve isyân ederek me'ûrîn-i devlet aleyhine kıyâm etmeleriyle ara yerde hayli nüfûs telef olmuş ve kurulan dolab-ı idâre bozulmuştur.

Bunun üzerine Bağdad'dan askerle Müntefik mutasarrıfı Nâsır Paşa gönderilerek ateş-i ihtilâl bastırılmış ve Der-saâdet'den Ahsa'ya mutasarrıf ve nâib gibi yeniden me'mûrlar gönderilerek Bağdad vilâyetinin hatfıyatıyla

zuhûr eden kesirenin ıslâhına müsâra‘at olunmuş ise de Halef ve Aden akvâm-ı Arab beyninde sût’-i te’sîrâtı zâil olamayarak kalmıştır.

CEZAÎR SEDLERİ

Yukarıda zikri sebkât eden Cezaîr sedlerinin inşââtı musammem iken İran Şâhı hazretlerinin seyâhati münâsebetiyle te’ehhür etmiş ve ertesi sene dahi Necd mes’elesi haylûlet eylemiş olduğundan bu def‘a işbu mes’elenin hitâmıyla anın dahi sırası gelmiş ise de icrâât-ı fi‘liyyesi güz mevsiminde mahsûs ve münhasır olmağla o vakte kadar Midhat Paşa arâzî hakkında olan teşebbüsâtın ve Fırat nehrinin tathîri için başlanılan ameliyâtın devâmı ve bâ-husûs Fırat nehrinden müceddeden açılan kanalın ikmâli işleriyle meşgûl olarak çünkü Bağdad şehriyle Fırat nehri beyninde vâki‘ arâzî-i cesîme vaktiyle Fırat’tan açılmış olan Saklavye kanalıyla saky ve ırvâ olunarak mevrû‘ ve ma‘mûr olduğu hâlde Saklavye kanalının sadrı ya‘nî ağzı tevessü‘ etmesiyle Fırat’ın bir büyük kısmı beri tarafa sapmış ve bu cihetle bir taraftan Bağdad’ı su basmış ve diğer taraftan Hindiye ve Hille arâzîsi susuz kalıp harâb olmak korkusu herkesi telâşa düşürmüş olduğundan merhûm Gözlüklü Reşit Paşa zamanında mebâlig-i küllîye sarfiyla Saklavye kanalı sedd edilmiş ve mahzûru [125] ber-taraf olmuş ise de anınla saky olunan bu kadar arâzî-i vesî‘a zirâ‘atsiz hâlî ve mu‘attal kalmıştır.

İşbu Saklavye harkının iki sâat kadar üst tarafında Kenaniye nâmıyla zamân-ı kadimde yapılp âsârı mevcûd olan kanal açılıp da Eklûs denilen bir kantara yapılacak olur ise her türlü mahzûrdan sâlem olarak arâzî-i merkûmenin yeniden zirâ‘at ve ihyâsı hâsıl olacağı yerli ve Avrupalı mühendisler ve erbâb-ı vukuf tarafından teahhüd ve te’mîn kılınmış olmasıyla bunun inşââtına iki sene evvel başlanılmış ve ertesi sene on metro arz ve dört metro umkında açılan kanal ile on dört sâat mesâfeye değin lüzûmu kadar su hâsıl olduğundan iki tarafında vâki‘ arâzî-i vesî‘a kâmilen zirâ‘at edilmişidi. Lâkin bir aralık Fırat suyunun tuğyânıyla yapılan kâr-gîr kantarayla harâb etmiş ve kanalın biraz yerlerini dahi bozmuş olduğu cihetle eskiden Saklavye kanalı hakkında olduğu gibi bunda dahi halkın ve ashâb-ı emlâkın birtakımı telâş ve vesveseye düşüp kapatılması rey’inde bulunmuş ise de bu da‘va-ı

deryânın muhâtarâtını mülâhaza ile seyâhat ve ticâret-i bahriyeyi redd etmek kâbilinden olarak fi'l-hakika böyle menâfi'-i azîme ve umûmiyyesi meydânda olan bir mâddenin âz çok mahzûru görûlür görûlmez terk edilecek olur ise dünyâda birşey yapılmak kâbil olmayacağına ve asl iş anın çâresini bulup def' etmekle zamân-ı kadimede ma'mûr ve âbâdân olan bunca arâzînin zirâ'atden hâlî ve mu'attal bırakılmaması kazıyyesi idüğüne binâen Midhat Paşa Necd'den avdetle en ziyâde bu işe hasr-ı himmet etmişidi.

MİDHAT PAŞA'NIN İCRÂÂTI, İSTANBUL'CA SÛRET-İ TELÂKKİSİ VE İSTİ'FÂSİ

Ahvâl-i târihiyyeden dahi müstebân olur ki dünyâda insanın hemcinsine [126] hizmet için mesâ'isi ne kadar hüsn-i niyet ve hulûs ile olsa âsâr ve ef'âli az çok hedef ta'n ve ta'rîz olmak âdât-ı câriyyeden olup husûsiyle bizim memleketde bu âdetin terâkkisine ekser hâl-i cehâlet dahi munazzam olmağla ne derece ileri gitmiş olduğuna muhtâc-ı tafsîl değildir.

İşte bu kabîlden olarak meselâ kıt'a-i Irakiyyenin Mısır'dan ziyâde servet ve imârete kâbiliyyeti müsellemlen nice senelerden beri hâl-i harâbide kalmasından bu kadar nüfûs-ı İslâmiyye ve arâzî-ı cesîmenin hüsn-i isti'mâline istifâde olunamamasından her yerde ve her meclisde izhâr-ı te'essüf edenler üç seneden beri Irak'ca meydâna gelen şeylerden memnûn olmak ve hiç olmaz ise ma'lûmât-ı sahîhe almak lâzım gelir iken i'mâr-ı memleketin esbâbı ne olduğunu bilmeyen ve belki İstanbul kapısından hârice çıkmayan ba'zı kimseler Irak'da bir birini müte'âkıb zuhûr eden Degara ve Şemmer ve Necd mesâil gibi büyük büyük vukû'âtı bahri ve nehri gemiler ve fabrikalar ve kanallar husûslarına dâir icrââtı işitdikçe gûyâ Bağdad'ın İstanbul'u idâre eden menâbi' serveti tükenecek ve kesilecek derecesinde bir zann-ı câhilâne ile i'tirâza kalkışıp zaten Midhat Paşa'nın sayt ve nâmını çekemeyen ba'zı hasmâsı dahi bu ilkâata yardım etmekle eğerçe Sadr-ı a'zam Âlî Paşa indinde ve zamânında bu tefevvühâtın tabî'i tesirâtı olamamış ise de bu sene içinde müşârün-ileyhin irtihâliyle yerine Sadr-ı a'zam olan Mahmud Nedim Paşa Rusya politikasına muhâlif olan vükelâ hakkında bir sû'-i niyetle

gelmiş ve Midhat Paşa'nın icrââtı ve husûsiyle sarfiyâtı aleyhindeki makalâtı tamâmıyla hakikat telâkkî eylemiş olduğundan Bağdad'a gönderdiği o emirde nâbecâ birtakım teklifât ve mû'amelâta ve en ziyâde akçe için tazyîkâta başlamış ve hazır sene ibtidâsı bulunmuş olmağla hakikat-i hâl bi'l-etrâf anlatılmak üzere Midhat Paşa tarafından üç senelik makbûzât ve medfû'âtın mikdârı ve andan sonra dahi [127] sene-be-sene Irak'ca takarrür eden vâridât ve masârîfâtın muvâzenesini mübeyyen defterleri tanzîm olunup Bâb-ı Âlî'ye gönderilmişidi.

İşbu muvâzenede tafsîl olunduğu vechle Midhat Paşa'nın Bağdad vilâyetine târîh-i me'mûriyyeti olan seksen beş sene-i Rûmiyyesi ibtidâsında vilâyetin kâffe-i vâridâtı yüz kırk sekiz bin kîse akçe olup egerçe andan sonra ba'zı me'mûrinin ve zabtiyye askerinin ma'âşları hadd-ı kifâyeye iblâğ olunmasından dolayı masrafca ziyâdelik vukû' bulmuşsa da diğer taraftan asâkir-i muvazzafa nâmıyla istihdâm olunan başıbozuk neferâtının tenzîl ve birtakım sarfiyâtının tenkih edilmesinden dolayı üç sene nihâyetinde masârîfın yekûnû sâbıkı derecesine tenezzül etmiş olduğu hâlde vâridâtın yekûnû iki yüz yirmi bin kîseye bâliğ olmuş ve Altıncı Ordunun süvâri ve piyâde bi'l-cümle mevcûdu yedi bin neferden ibâret iken on üç bin bu kadara çıkmış ve kuvve-i bahriye tezâyüd eylemiş olduğundan işbu tertîb-i cedîd üzere yapılan hesabda vâridâtın seksen bin kîsesinin ordu masârîfâtına ve on bin kîsesinin Basra Tersanesi tahsîsatına karşılık tutularak bâkî mikdârından dahi masârîfât-ı mahalliyye çıkdıktan ve mevâdd-ı i'mâriyye karşılığı tevkîf olunduktan sonra senevî elli bin kîse akçenin Der-saâdet'e takdîmi kararlaştırılmış ve bunun seksen sekiz senesi martından i'tibâren şehriyeye taksîmiyle ve Bombay tarîkiyle Londra üzerine poliçelerinin gönderileceği dahi ma'rûz-ı ta'ahhüd de yazılmışıdi.

Namık Paşa'nın yedi sene Bağdad vâliliğinden sonra Der-saâdet'e azîmetinde birlikde götürdüğü otuz bin kîsedan ve bir de Midhat Paşa'nın iki def'ada gönderdiği kırk bu kadar bin liradan mâ-adâ Bağdad'dan fazla-i vâridât olarak hiçbir vaktde hazîne-i devlete akçe irsâli mesbûk olmamasına nazaran [128] Midhat Paşa'nın bu kadar icrââtı ve mübâya'atıyla beraber ber-minvâl-i muharrer senevî iki yüz elli bin lira irsâline ta'ahhüd etmesi takdîr

olunacak yerde burasına kıt'a atf-ı nazar i'tibâr olunmayıp ol vakt Islâhât Komisyonu nâmıyla Bâb-ı Âlî'de mün'akid olan cem'iyete yaptırılmış olan defter mücebince vilâyetin masârıf-ı umûmiyyesinden yirmi dört bin kîse tenzîl olunarak bu akça dahi nakd olarak istenilmiş olup hâlbuki işbu tenzîlâtın birtakımı zirâ'at için enhârın tathîr ve ta'mîri masârıfı ve mezzû'âtı muhâfaza etmek için kullanılan muhâfız ma'âşları gibi şeyler olarak bu masraflar olmadıkça dâhil-i muvâzene olan vâridâtdan o kısmının istihsâli mümkün olamayacağı misillü şu tenkîhât hükmünce iki bin gurus ma'âşı olan bir kâim-makâmın ma'âşını nısfına ve daha aşağıya ve doksan gurus ma'âşı olan zabtiye neferinin aylığını elli gurus ve hatta ba'zı nâiblerin ma'âşlarını ikişer üçer yüz gurus tenzîl etmek lâzım gelmekle bu ise me'mûrların ahlâkını ifsâd ile tabî'i sû'-i isti'mâlâtı dâ'i olarak zararı kârından pek çok ziyâde olacağından buraları tekrar-be-tekrar Bâb-ı Âlî'ye telgraf ile arz ve ihtâr olunmuş ise de Sadr-ı a'zam Mahmud Paşa'nın niyeti başka olmasıyla ismâ'ı kâbil olamamış olduğuna ve bu ahvâl ise vilâyetin umûrunu herc ü merc ederek bunca mesâ'i ile vucûda getirilen şeyleri mahv edeceğine binâen Midhat Paşa isti'fâya mecbûr olmuş ve Bâb-ı Âlî'ce isti'fâsı derhâl kabûl olunarak Bağdad vilâyetine Altıncı Ordu Müşirliğiyle beraber ta'yîn kılınmış olan Rauf Paşa ale'l-acele gelmiş olmasıyla Midhat Paşa umûr-ı vilâyeti Rauf Paşa'ya devr ederek Der-saâdet'e avdet etmek üzere seksen sekiz senesi mayısında Bağdad'dan hareket etmiştir. [129]

MİDHAT PAŞA'NIN İSTANBUL'A AVDETİ MAHMUD NEDİM PAŞA'NIN TEŞEBBÜSÂT-I LE'İMÂNESİ

Nehr-i Fırat'ın seyr ü sefâine mâni' olan mahallerinden birazı evvelce tathîr olunmuş olduğundan Midhat Paşa nehir vapurlarından Fırat nâm vapur ile Meskene'ye gelip oradan Haleb'e vusûlünde Sadr-ı cedîd Mahmud Paşa'nın icrâât-ı garîbesine ve Hüseyin Avni Paşa ve Şirvani Rüşdü Paşa ve zabtiye müşîri Hüsnü Paşa ile İşkodra vâlisi Devâtcı İsmail Paşa ve Haydar Efendi ve Emin Bey gibi birtakım zevâtın nefy ve iclâ olunduklarına dâir aldığı ma'lûmât sırasında kendisinin dahi Sivas'a nefyine dâir Haled'de havâdis şâyi' olduğunu işitmiş ve o sırada Der-saât'den kendiye gelen husûsî mektûblarda da bu havâdis te'yîd olunmuş ise de Tanzîmât-ı Hayriyyenin

şart-ı aslîsi olan ve otuz beş sene idâre-i devletde takarrür eden bir kânûnun böyle bir irâde-i keyfiyye ve şahsiyye ile def'aten kesr ve mahv edileceğine inanmak müşkil olduğundan Midhat Paşa bunun sıhhatini tasdik etmeyerek bu i'tikad ile Der-saâdet'e gelmiştir.

Midhat Paşa Bağdad'da iken işittiği havâdisi ve esnâ-yı râhde aldığı ma'lûmâtı mükkemmel olarak bu def'a tam Der-saâdet'e vürûdundan bi'z-zat muttali' olduğu ahvâle göre Mahmud Nedim Paşa Rusya politikasının mürevvici olduğundan makâm-ı Sadârete vürûduyla beraber General İgnatiyef'in tavsiyesiyle Bulgarları Rum patrikhanesinden tefrîk ederek müstakil bir eksarh idâresi teşkîl etmiş ve devleti bir başka şekl ve idâreye koymak niyetiyle eslâfî zamânında yapılan şeylerin cümlesini bozmağa teşebbüs ederek ibtidâ Rumeli demiryolları mukâvelâtını fesh eylemiş ve Vilâyât Nizâmâtını tağyîr edip ve küçük küçük vâlîlikler teşkîline kalkışıp bu tertîbât cümlesinden olmak üzere Sofya'yı Tuna [130] vilâyetinden ve Karahisar-ı Şarkîyi Trabzon'dan ve Maraş'ı Adana'dan tefrîk ile başka başka birer vâlîlik yapmış olduğu gibi Bosna'nın öbür ucunda bulunan Hersek sancağını beri tarafda olan Yeni Pazar ile birleştirip anı dahi bir vâlîlik ittihâz eylemiş ve bi'l-cümle vilâyetin mahsusât ve masârîfâtını hesâbsız ve ölçüsüz tenkîhât ile tenzîl etmiş olmasıyla her mahallin idâresi sektelenerek bi't-tabi' me'mûrînin vukû'a gelen sû'-i isti'mâlâtından ve zabtiye neferatının ve a'sâr ve rüsûmât me'mûrlarının ta'addiyâtından taraf taraf şikâyetler zuhûra gelmiş ve en garib olarak taşra me'mûrlarının ekserîsi ve belki cümlesi azl veya diğer mahalle nakl sûretiyle yerlerinden kaldırılması cihetiyle umûm me'mûrîn-i devlet bir seyyâr hâline girmiş ve hiçbir devletde bir kânûn ve kâ'ideye uymayan daha birtakım ahvâl ve usûller icâd edilmiş ve'l-hâsılı umûr-ı devletin her asl ve şu'besi bozulmasıyla memleketin her cihetinde bir hâl-i buhrân ve iğtişâş hâsıl olmuştur.

Bu hâl içinde Mahmud Paşa nasılsa Sultân Abdülaziz'in kazanmış olduğu teveccühüne müsteneden kendisinin serbesti-i harekâtına mâni' olacaklarını tahmîn eylediği erkân-ı devletden Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanîzâde Rüşdü Paşa'yı ve sâirlerini nefî ile kolayca teb'îd etmiş olduğu misillû Midhat Paşa'nın da Bağdad'dan hareketi üzerine daha yolda iken anın dahi Sivas'a

nefiy hakkında irâdesini istihsâl etmiş olduğu hâlde icrâ'ya vakt kalmayarak Sultân Abdülaziz merhûm tarafından irâde-i seniyye gerü alınmasıyla Mahmud Paşa bu maksadına vâsıl olamamış ise de Midhat Paşa Der-saâdet'de bulundukca Mahmud Paşa emîn ve müsterîh olamayacağından müşârün-ileyhin Der-saâdet'e vürûdu üzerine on gün kadar zamân geçmeksizin ve haberi olmaksızın Edirne vilâyetine me'mûriyyeti icrâ' kılınmıştır.[131]

Midhat Paşa'nın nazar-ı pâdişâhîde ve hayr-hâh-ân devlet ve millet indinde en ziyâde bâ'is-i memdûhiyyeti olan ahvâl ve ef'âlinden bir kısım mühimi Tuna ve Bağdad vilâyetlerinde ibrâz eylediği hidemât ve icrââtı olup Tuna vilâyeti nizâmât ve terakkiyâtının Ruslarca ne mertebe müceb-i nâ-hoşnûdi olduğu dahi ma'lûm olmağla Mahmud Nedim Paşa hem Midhat Paşa'nın mahv-ı asâriyle ehemmiyetini iskât etmiş olmak ve hem de Ruslara bir cemîle göstermek için Tuna vilâyetinin tahrîbine her vilâyetden ziyâde sarf-ı himmet edip ibtidâ nizâmâtını tağyîr etdiğinden vaktiyle bunca mesâ'i ve ikdâmât ile vücûda gelen ve muntazam bir mâkine hâlinde işleyen şekl-i idâre birden bire sekteleşmiş ve birçok me'mûrları tenkih olunarak mevcûdinin dahi ma'âşları tenkis olunmağla bi't-tabi' ehliyetsiz me'mûrları çoğalmış ve tahsîlât-ı emvâl-i mîrîye müsellâh zabtiye neferâtından kurtarılma için mukaddemâ ihdâs olunan tahsîl-dâr sınıfı lağv olunarak bu iş yine eskisi gibi zabtiye neferâtına ihâle kılınmağla beraber ma'âşları dahi yarı yarıya tenzîl edilmesiyle gerek bunların ve gerek dâire-i intizâmından çıkan sâir me'mûrların tecâvüzât ve sû'-i isti'mâlâtı sekene-i vilâyeti ve bi'l-husûs Bulgarları şikâyât-ı şedîdeye mecbûr etmiş ve şose yollar için vaktiyle ittihâz olunan kâ'ide ibtâl edilerek ta'mîrlerine bakılmadığından şoseler ve ekser köprüler harâb olmuş ve hâricden gelen eşkıyâ'ya müdâfa'a için kurâ ahâlisinden tertîb olunan asâkir-i ihtiyâtiye lağv edilmiş ve Tuna sevâhilinde yapılan karakollar kaldırılmış olduğundan bu tahribâtın te'sîrâtı Tuna vilâyetindeki âsârın yalnız ıskat-ı ehemmiyetiyle kalmayıp andan üç sene sonra zuhûra gelen Bulgaristan vukû'âtının gûyâ bu icrâât ile esbâbı hazırlanmış oldu.

Mahmud Paşa tarafından Tuna vilâyeti için edilen himmet ve gayretin [132] ilk senesi bu vechle âsâr-ı tahribiyyesi görüldüğü misillû Bağdad vilâyeti hakkında dahi Rauf Paşa'ya ta'limât-ı mahsûsa verilmiş olmasıyla o zât dahi ilk hamlede Umman-ı Osmanî idâresini bozmağa ya'nî deniz vapurlarını kaldırmağa teşebbüsle Babil vapurunu Tersâneye hediye gönderip ve yirmi bin liraya mübâyâ'a olunan Ninova vapurunu on bin liraya satıp Aden de ve mevâki'-i sâirede müdhîr bulunan kömürleri dahi tiz elden fûrûht etmekle cümlesinin arkasını almış ve şehriye bin lira ticâret veren nehr vapurlarının idâresini bozmuş ve Fırat nehrinin tathîri ve Hindiye ahâlisine tapu ile verilmesi mukarrer olan arâzînin tefvîz ve Kerbelâ kasabası hâricinde müceddeden te'sîsine başlanılan mahallenin inşââtı gibi devletçe ve ahâlice mahz-ı hayr ve menfa'at olan birçok teşebbüsâtı tağyîr ve ta'dîl eylemiş ve en istiğraba şâyân ahvâldendir ki birçok müddetden beri Süleymaniye ve Şehr-i Zor sancaklarında bunca nüfusun katline ve birtakım nevâhî ve kurânın tahribine cür'et eden ve şekâvetle meşhûr olan Hamavend eşkiyâ'sı Midhat Paşa zamânında bi'd-def'ât İran'a kaçıp yine istîmân ile gelmiş ve geldikten sonra evvelkinden ziyâde habâset ve şekâvet etmiş ve en âhûn ve âdîsi birkaç nüfusun katli cinâyetiyle müttehem olarak husûsiyle Çekül ve Emîn Çahr gibi re'îslerinden her birinin kırkar ellîşer nüfûsdan ziyâde âdem katl etmiş oldukları ma'lûm ve mukakkak bulunmuş olmasıyla işbu rüesânın dahi hemân ele geçtikde i'dâmları mukarrer iken Rauf Paşa bunları celb ve taltîf ederek i'dâm ile mahkûm olan re'îslerini zabtiye yüzbaşılığı ve mülâzımlığı misillû zabıtlık me'mûriyyetlerine ta'yîn etmiş olduğundan arası pek az zamân geçerek bunların cümlesi yine hâl-i şekâvetlerine avdet ve me'mûriyyetleri kuvvetiyle eskisinden kât kât ziyâde ef'âl-i bâgî-yâneye cür'et edip Bağdad'dan Musul'a varıncaya kadar ara yerde olan mahalleri ve sekenesini ne vechle tahrib eyledikleri cümlelerin ma'lûm ve mazbûtu olan ahvâlden bulunmuşdur. [133]

Hâsılı müşârûn-ileyh dahi Mahmud Paşa'dan aldığı ta'limât mücebince Midhat Paşa vaktinde vukû' bulan her nev'-i teşebbüsât ve icrââtın ta'dîl için sarf-ı makdûr etmekde kusûr eylememiştir. (1)

Nazar-ı sahîh erbâbı indinde ma'lûm ve müsellemdir ki bir âdemin yaptığı ve bıraktığı âsârı mahv ve tahrîb etmekle anın ve iştilhârının sâkıt olacağını zann etmek pek yanlışdır. Zîrâ menfa'at-i âmme için yapılan eser yıkılsada yine harabeleri fâ'ilinin hüsn-i niyet ve fi'lîne tedkîre kâfî olup aralıkda zarar eden var ise anlar da o eserin vücûdundan müstefid olanlardır.

MİDHAT PAŞA'NIN SADÂRETİ

(1289 Cemâziye'l-âhir)

İşte Mahmud Nedim Paşa'nın şu beyân ve hikâye olunan ahvâl ve harekâtına nazaran Midhat Paşa bu kadar sû'-i niyet altında Edirne vilâyetine gittiği hâlde bir iş görmek iktidârında olamayacağı ma'lûm olup kendisi ise bunca

(1) Midhat Paşa'nın tahrîb-i âsârı husûnda Rauf Paşa tarafından mürâca'at edilen muhalif vesâitden birini de Harbiye Nâzır-ı esbak merhûm Recep Paşa şöyle hikâye etmiştir:

Rauf Paşa Bağdad ile Kerbelâ arasında şimendüfer hattı te'sisi için Midhat Paşa'nın getirtmiş olduğu malzemeden lokomotif ve vagonlardan Bağdad'ca buluna bilen demirci ustaları vâsitasiyla bir tren hazırlatmış. Daha tarîk amelîyyât terâyesi ve ray ferşîyyâtı icrâ' edilmemiş olduğu hâlde Bağdad şehri hâricideki arâzî-i rûsûmiyyeden olan düz ovada yürütmek üze hatta bilet kesmiş ve yolcu bile almış!

Tabî'i bu tren hareket eder etmez lokomotif şiddetli bir sadme ile toprağa saplanmış ve iş, tren dâhilindeki yolculardan birkaçının mecrûhiyeti ile nihâyetlenmiş. Bu meşhûr raysız trenin enkâzı halen oralarda imiş. Rauf Paşa'nın bu hareketden maksadı ahâlî nazarında Midhat Paşa'nın bu teşebbüsâtı hakkında bir sû'-i fikr ve nefret hâsıl etdirilmek için olsa gerekdir. [134]

müddet çalışıp it'âb-ı vücûd eylediğinden bir zamân ma'zûl kalarak istirahat etmek emelinde ise de Bağdad'dan infisâli isti'fâsına mebnî olduğu hâlde şimdi Edirne'den dahi sûret-i isti'fâ ve istignâda bulunmuş Sultân Abdülaziz merhûmun mizâcî iktizâsınca münâsib olmayacağından Midhat Paşa bi'z-zarûre bu me'mûriyeti kabûl ederek iki gün sonra ber-mu'tâd-ı merâsim şükr-güzârîye ifâ için Mâbeyn-i Hümayûn'a azimetle huzûr-ı pâdişâhiye müsûlünde çünkü Mahmud Paşa kâffe-i harekâtını mizâc-ı şâhâneye tevfiik

etmiş ve dâhili ve hârici Sarây-ı Hümâyûn halkını kazanmış olmasıyla hâkân-ı merhûm kendüye müteveccih ise de öte tarafda memleket ve ahâlinin ne vechle harâb olmakda idüğünü bi'l-etrâf haber almış ve bu cihetle azlini tasmîm eylemiş olduğundan huzûru şâhânelerinde Midhat Paşa'ya Mahmud Paşa'nın birçok müsâvîsini ve mecnûn-âne ahvâl ve harekâtını beyân ve ta'dâd ederek tebdîli hakkında olan niyât ve tasmîmât seniyyelerini îmâ eyledikten sonra hemân o akşam müşârûn-ileyh azl olunarak ertesi gün ya'nî seksen dokuz senesi Cemâziye'l-âhirinde Sadâret-i Uzmâ Midhat Paşa'ya tevcîh buyurulmuştur.

Midhat Paşa makâm-ı sadârete gelmekle beraber ibtidâ vilâyâtın tecdîd-i usûl ve nizâmâtını her şeye takdîm etmek istemiş ise de yapmak yıkmak kadar kolay olmadığından kesîrelerin tamâmen ıslâhıyla eski hâlin i'âdesi zamâna mütevakkıf olup ma'mâfih me'mûrîn-i devlet için bir meslek-i sahîh ta'yîni vacîb olmağla ol bâbda mufassal bir ta'lîmât yazılarak vilâyâtâ gönderilmiş ve vilâyetlerden tefrîk olunan mahaller eski hâllerine ve yerlerinden kaldırılıp seyyâr bir hâlde bulunan birtakım vâlîler ve me'mûrlar yine mahallerine i'âde olunmuş ve Hüseyin Avni Paşa ve Şirvanizâde Rüşdü Paşa ve bunların ba'zı rüfekâsı sadâret tebdilinden evvelce hâkân-ı merhûm tarafından afv ve ıtlâk olundukları gibi sâir menfîler [135] dahi bu def'a Midhat Paşa'nın şefâ'atiyle mazhar-ı afv-ı pâdişâhî olarak bu kabîlden olan ve teb'id sûretiyle Maraş ve Karahisar-ı Şarkî vâlîliklerinde bulunan Cevdet Paşa ve Rasim Paşa dahi Der-sâadet'e celb edilmiş olmalarıyla Şirvani Rüşdü Paşa Evkâf ve Cevdet Paşa Ma'ârif Nezâretlerine ta'yîn olunarak Hâriciye Nezâretine dahi Paris Sefîri Cemil Paşa Mâliyye Nezâretine de İzmir Vâlisi Sadık Paşa ittihâb kılınmış olmağın bir müddetden beri hâl-i heycânda bulunan efkâr-ı umûmiyyeye bir sükûnet ve her tarafa itminân ve emniyyet gelmişidi.

AHVÂL-İ MÂLİYYE VE MAHMUD NEDİM PAŞA'NIN MUVÂZENE-İ MÂLİYYESİ VE MUHÂKEMESİ

Devletin umûr-ı dâhiliyyesince hasbe'l vakt en mühim olan mâdde umûr-ı mâliyye mes'elesi olup âmmenin nazarı Heyet-i Cedîde-i Vükelâ'nın bu müşkilâta bir çâre bulmarı ümîdine ma'tûf ve münhasır ise de Mahmud

Paşa'nın icrââtı bu işi dahi esâsından bozmuş ve tesvîyesini dâire-i imkândan çıkarmış olup şöyleki sene-be-sene i'lân olunan muvâzene defterlerinde gösterildiği vechle masârîfâtın iki milyondan ziyâde fazlası olarak bunun üzerine Mahmud Paşa'nın Sadârete vürûduyla beraber Köçekoğlu Agop Efendi vâsıtasıyla Avrupa'dan istikrâz etmiş olduğu on milyon liranın dahi fâizi zamm olunmasıyla muvâzene açığının mikdârı üç milyon lirayı geçmiş iken müşârûn-ileyhin Bâb-ı Âlî'de Tenkîhât ve Islâhât Komisyonu nâmıyla teşkîl etmiş olduğu Meclise yapıdırıp Mâbeyn-i Hümâyûn'a takdîm eylediği defterde vâridât ve masârîfât karşılaştırılmış olduğundan başka vâridâtın beş yüz bu kadar bin lira dahi ziyâdesi olduğu gösterilerek işbu fazladan yüz bin lirası Sarây-ı Hümâyûn'un tahsîsât-ı seniyye hâricinde masârîfâtına sarf olunmak üzere ale'l-hesâb olarak Mâbeyn-i Hümâyûn'a takdîm olunmuş ve üç yüz [136] elli bin lirasıyla İngiltere'ye bir zırhlı sefine daha sipâriş edilmiştir.

Hâlbuki Mâliyye Nezâreti tarafından bâ irâde-i seniyye olunan taleb üzerine bu def'a verilen deftere nazaran muvâzenenin vâridâtca fazlası şöyle dursun Mahmud Paşa'nın vilâyetlerce icrâ' etmiş olduğu nâbecâ tenkihâtıdan kâble'l-icrâ' olanlar dâhil-i hesâb olsa bile yine masârîfât-ı umûmiyyenin açığı üç milyondan aşağı olmadığı gösterilmiş ve ol vakt zikr olunan fazlayı tasdik etmiş denilen komisyon a'zâsı celb ve cem' ile isticvâb olundukda yapmış oldukları hesâbın hazîne kuyûdu üzerine olmayıp Mahmud Nedim Paşa'nın ta'rîf ve ifâdesi üzerine yapıldığı verdikleri cevâbdan müstebân olmuş olmağla işin rengi ve hakikati anlaşılmıştır.

Lâkin Mahmud Paşa'nın vermiş olduğu hesâbdan Sultân Aziz merhûm memnûn olmuş olduğu hâlde şimdi bunun aslî olmadığından bahisle muvâzenede yine birçok açık gösterilmesini kendisinden akçe dirîğ olunmak maksadına haml ederek inanmak istemediğinden bu hâl pek büyük müşkilâtı dâ'î olmuştur.

Devletin vâridât ve masârîfâtı beher sene muvâzene olunarak bütçe nâmıyla bir sûreti neşr olunmakda vâridâtın masârîfâta kifâyet etmeyerek sene-be-sene ne mikdâr açığı olduğu o bütçede müfredâtıyla ve mevâdd ve esbâbıyla görünmekde olup husûsiyle istikrâz-ı cedîdin fâiziyle senevî açığın ve borcun mikdârı bir milyon lira daha artmış ve Mahmud Paşa'nın pek az ve

küçük bir müddet içinde birtakım hayâlât ile bu açığı kapadıkdan ve borcu ödedikten sonra fazla akçe bile bulmuş olmasına nasıl inanılmıştır ve bunun asl ve esâsî hile ve desîseden ibâret olduğu meydânda iken sıhhatini sâlifü'l-beyân komisyona me'mûr olan vükelâdan Safvet Paşa ve Cevdet Paşa ve Kâni Paşa gibi asdika-yı devlet tasdîk etmeğe neden mecbûr olmuştur ve sonradan hakikati zâhire çıkmış iken [137] Hâkan-ı merhûmun buna inanmak istememesi neden neş'et etmiştir. Buraları merak edilecek şeyler olduğundan burada bunların dahi esbâbından bir nebze bahs edilmek münâsib görülmüştür.

Şöyle ki Sultân Abdülaziz merhûmun her sûretle mâil-i istibdâd olan mizâc ve tabî'atının mukteziyâtına Mahmud Paşa hakâyıkıyla vâkıf olduğu ve bundan devlet ve memlekete gelebilecek mazarratı fikr ve mülâhaza ile mükellef bulunmadığı cihetle daha Âlî Paşa'nın hayâtında ve kendisinin Bahriye Nezâreti'nde bu mizâca hizmet için lâzım gelen tedbirleri hazırlamış ve fırsat buldukca hâkân-ı merhûmun cemî' müstelezzât ve müştehiyâtını tevsî'e çalışarak ahz ve haraca alışdırmak için fi'len hayli hizmetler etmiş ve hatta Tersane ma'rifetiyle idâre olunan Hazîne-i Hassa vapurlarının irâdî masârıfına kâfi olmadığı hâlde masârıfını Tersane hesâbına geçirip vâridâtını sırf kâr ve temettü' yolunda Sarây-ı Hümayûn'a takdîm ederek yine ol vakt gene Hazîne-i Hassa'ya merbût olan Ereğli ma'denin kömürlerini masrafı çıkmaksızın Tersaneye mâl edip akçesini istikrâz ile te'diye eylerak arz-ı cemîle etmiş olduğu gibi sadârete vürûdunda dahi çünkü muvâzenenin açığı kendisinin dahi ma'lûmu olmasıyla bu hâl içinde Sarây-ı Hümayûna hazînedan fazla akçe takdîmi münâsebet almayacağından ibtidâ vilâyetlerin tahsisâtını kesip ve elde nakd bulunmak için zâhirde yüzde on hakikatde yüzde yirmi fâiz ile ber-minvâl-i muharrer ale'l-acele on milyon lira istikrâz edip o hesâb ile gûyâ hâsıl etdiği fazla akçeleri Mâbeyn-i Hümayûn'a takdîm etmek için bir kapı açmış ve en ziyâde şâyân-ı te'essüfdür ki Sultân Abdülaziz her ne kadar mizâc-ı müstebidd-ânesi icâbınca bir gûne nizâm ve kânûn ile mukayyed olmaklığı kalben istemez ise de yine mu'âmelât ve icrâât-ı resmîyesinde Bâb-ı Âlî'nin kadr ve imtiyâzına ve nizâmât ve [138] kavânîn-i devletin ahkâmına ri'âyeti iltizâm ettiği hâlde Mahmud Nedim Paşa'nın tesvîlât ve iğfâlâtı eseri olmak üzere nazarında bunların cümlesinin

ehemmiyeti sâkıt olarak Sarây-ı Hümâyûnca ne hatıra gelir ve ne istenilir ise bilâ mâni‘ yapılmış başlanmış olduğundan bu hâller hâkân-ı merhûmun hoşuna gidip Mahmud Paşa ise açtığı tarîk ile pâdişâhın hüsn-i teveccühüne ve i‘timâdına mazhar olmuş ve dâhili ve hârici sarây halkını kazanmış olmasıyla o cihetden emîn ve müsterîh olduğu misillû me’mûrîn ve vûkelâ-yı devletden kendi re’y ve fikrine mu‘âriz olanları teb‘îd ederek emsâlini terhîb etmesiyle o taraftan dahi masûnû’l-gâile olduğundan bir sene sürmeyen müddet-i sadâret içinde vukû‘ gelen bunca ef‘âl ve icrâât acîbesiyle beraber menâfi‘-i şahsiyesini dahi tahsilde kusûr etmeyip kendisinin Mısır’dan ve Rumeli demir yollarından ve Ereğli Kömür ma‘deninden ve zırhlı gemiler inşââtından ma‘lûm olan me’hûzâtına ve henüz mikdârı bilinmeyen sâir irtikâbâtına ilâveten sâlifü’l-beyân istikrâz etmiş olduğu on milyon liranın içinden dahi yüz bin lirasını çekip almıştır.

Sadâretin tebdiliyle bu ahvâlin dahi önü kesilmiş demek ise de Mahmud Paşa’nın tesvîlâtıyla hâkân-ı merhûmun zihnine yerleşmiş ve mizâcına tevâfuk etmiş olan ve vüs‘atın lezzeti zâil olmayıp Sarây-ı Hümâyûn halkı ise kapıcılara ve table-kârlara varıncaya kadar Mahmud Paşa’nın meclûbu olmasıyla müşârûn-ileyhin azlî ne derece memnû‘niyet-i âmmeye müstelzim olmuş ise bu nev‘-i gayret-keşlerine dahi o kadar keder ve te’essüfe müceb olup çünkü bunların çoğu harc ve sarf-ı devlet ne olduğunu ve emvâl-i devletin sû’-i isti‘mâlatından ne zarar gelebileceğini ve tezyîd-i vâridât nasıl esbâb ile olacağını bilmek ve öğrenmek ile mükellef olmayıp yalnız bir bolluk ve genişlik içinde kendi menfa‘at-ı şahsiyelerini aradıklarından ve bir sadr-ı a‘zamın birkaç ay içinde üç milyon [139] liradan daha ziyâde vâridât bulup devleti borçdan kurtarmış olduğuna nasıl inanmışlar ise diğer bir sadr-ı a‘zamın dahi gazez yâhûd bir sû’-i niyet için bunu ketm edebileceğine öylece inanmağa hiç bir mâni‘ olmadığından Midhat Paşa’nın me’mûriyeti üzerine yirmi otuz gün geçer geçmez Sarây-ı Hümâyûn’da söz çoğalıp Mahmud Paşa devletin irâd ve masrafını yoluna koymuş ve pâdişâhına ibrâz-ı sadâkat etmiş iken Midhat Paşa’nın yaptıklarını bozmuş ve sarâyâ pâre vermemek için hazîneyi borclu çıkarmış yollu makâlât neşr olunarak ve Mahmud Paşa dahi bunları işitdikçe kuvvet bularak o dahi oturduğu yerden Vâlîde Sultân vâsıtasıyla her türlü ilkâât ile hâkân-ı merhûmun efkârını bozmağa çalışmış

ve işte muvâzenenin açığı mâddesinde efkâr-ı şâhâneye ârız olan zan ve iştibâh bu ilkâât ve tefevvühâtın eseri olduğunda şüphe kalmamıştır.

Yukârıda işâret olunduğu vechle Mahmud Paşa'nın istikrâz akçesinden almış olduğu bir kalem yüz bin lira mâddesi olup kendisinin infisâline kadar meydâna çıkmamış ise de mebâliğ-i müstakraza hasbe'l-kâ'ide hazîneye mâl olduğu ve irâd masârıfı oraca icrâ' olunduğu cihetle hesâbda işbu yüz bin liranın mahalli açık kalmış ve mebâliğ-i mezbûr Mahmud Paşa'nın senediyle alınıp mahall-i sarfî mechûl bulunmuş olduğundan keyfiyyet bâ tezkire kendisinden lede'l-suâl işbu akçeyi mukrizlere bahşış olarak verdiğini cevâben yazmış ise de istikrâz-ı mezkûrun mevcûd olan mukâvele-nâmesine nazaran fâiz ve komisyon gibi kâffe-i masârıfı dâhil olarak o hesâb üzre ellisi yüz i'tibâr olunmuş ya'nî elli lira nakd alınıp yüzde on fâiziyle yüz lira verilerek ödenilmek üzre mukâvele edilmiş olmağla bunun için artık bahşış ve masraf verilecek mahall olmadığına ve mezkûr yüz bin liranın hazînedan i'tâsı [140] hiç bir gûne karar-ı resmîye ve irâde-i seniyyeye müstened olmayıp yalnız Mahmud Paşa'nın senediyle ve kendisinin Mâliyye Nezâretine ta'yîn etdirdiği Emîn Paşa ma'rifetiyle bir sûret-i mahsûsada verilmiş idigüne mebnî bu akçeyi Mahmud Paşa'nın almış olduğundan şüphe kalmayıp fakat asıl işbu akçenin kendisinden kurtarılması mâddesi olarak bu da muhâkemesiz mümkün olamayacağından bilâ-istizân sâdr olan irâde-i seniyye mücebince müşârûn-ileyh Bâb-ı Âlî'ye celb ve da'vet olunarak umûm-ı hey'et-i vükelâ hazır olduğu hâlde sûret-i muhâkemede olunan suâl ve cevâb üzerine kendisinin dahi diyeceği kalmamağla meblağ-ı mezburun tahsîline hükm olunmuş idi.

Anın üzerine Mahmud Paşa'nın Bâb-ı Âlî'ye gönderdiği tezkirelerde zimmetini i'tirâf ile beraber fakat def'aten te'diyyesine hâl ve kudreti müsâ'id olmadığından bahs ile imhâlini istid'â eylediği hâlde diğer taraftan Vâlîde Sultân vâsıtasıyla sem'-i şâhâneye ilkâ eylediği muhtere'ât ve müfteriyyâtında aleyhine hükm olunan yüz bin lira Mâbeyn-i Hümâyûn'a takdîm eylediği mebâliğ cümlesinden olduğu hâlde vükelâ-yı devletin kendisinden araması hakikatde Sarây-ı Hümâyûn'un mu'âmelâtına i'tirâz maksadından münba'isdir. Yollu safsata ve mugâlata ile hâkân-ı merhûmun

ve Vâlide Sultân'ın efkârını bozacak şeyler yapmış olduğundan Sultân Abdülaziz Mahmud Paşa'nın zimmet-i mahkûmesi olan mezkûr yüz bin lirayı afv ve ihsân buyurup fakat Mahmud Paşa'nın me'hûzât ve muhtelisâtı yalnız bundan ibâret olmayıp Mâbeyn-i Hümayûn'a arz-ı hizmet perdesi altında çok şeyler yapmış olduğu nezd-i şâhânedede dahi ta'yîn etmiş olduğundan gerek bunlardan gerek müşârün-ileyh ile vûkelâ beyinde olan zıddiyet ve muhâsemeden dolayı ileride daha büyük müşkilât ve tasdî'âtı müntac olmamak için müşârün-ileyhin bir müddet göz önünden kaldırılması karîha-ı seniyye-i mülûk-ânenen olarak bi't-tasvîb Edirne Vâlîliğiyle teb'îd olunmuş idi. [141]

Arası bir müdet geçtikden sonra yine Vâlide Sultân ve sâir sarây halkının şefâ'atiyle müşârün-ileyhin Der-saâdet'e gelmiş ise de yine rahat durmayıp vûkelâ-yı devlet aleyhinde türlü entrikalara başlamış ve husûsiyle Şirvanî Rüşdü Paşa'nın sadâreti eyyâmında pek ileri gitmiş olduğundan umûm vûkelâ tarafından bâ mazbata vukû' bulan şikâyet üzerine bu def'a dahi nefy sûretiyle Trabzon'a gönderilmiş iken az vakt sonra yine Vâlide Sultân'ın ve kurenâ-yı şâhânededen ba'zılarının şefâ'atiyle afv buyurularak yalısında rahat oturmak şartıyla avdet eylemiştir.

TEŞEBBÜSÂT-I MÜHİMME-İ İ'MÂRİYYE

Midhat Paşa bir taraftan mesâlih-i dâhiliyye ve hâriciyye ile meşgûl olarak o aralık Kolaşın Mes'elesi üzerine Karadağ ile zuhûr eden münâza'ayı asker sevkiyle on gün zarfında bitirip hak kazandıktan ve Bağdad cihetinde İranlıların tahrîb ettikleri karakollar maslahatı hakkında dahi isbât-ı müdde'â etdikden sonra dâhilî icrââtından dahi burada zikr ve tafsîle şâyân ba'zı şeylere teşebbüs etmiştir. Bunun birincisi Bağdad demiryolu olup şöyle ki hattı-ı Irakıyye için tasavvur olunan esbâb-ı imârenin birisi Bağdad'ın merkez-i devlete ve hiç olmaz ise Bahr-i Sefîd'e bir demiryolu ile takrîbi mâddesi olarak bu yol aynı zamanda Hindistan tarîki olmak münâsebetiyle İngilizler'in dahi bizden ziyâde işlerine geldiğinden on beş yirmi senelerden beri kâh Der-saâdet'den ve kâh İskenderun'dan Bağdad'a bir şimendüfer inşâsı hakkında deverân eden tasavvurât ma'lûm ise de bunların ikisi dahi

Devlet-i Aliyye'ye tahmilinden hâric bâr-girân şerâiti tahmîl etmedikçe vücûda gelmek me'mûl ve melhûz olmayıp hâlbuki Bağdad için demiryolu yapılmasına en ziyâde sâlih [142] ve mesâfece hepsinden kısa olan tarîk Trablus-Şam ciheti olduğu ve bunun mesâfesi sekiz yüz bu kadar kilometrodan ibâret bulunduğu cihetle Midhat Paşa Bağdad'da iken me'mûr gönderip mevâki'ni keşf ve tahkik etmişti. Bu def'a icrââtının sırası gelmiş ve masârîf-ı inşâ'ıyyesiçün iktizâ eden üç milyon lira kadar akçenin fâiz ve re'sû'l-mâlından kısm-ı a'zamının el-hâletü hâzihi İngilizlerin Hint postası için verdikleri ücûrât ile karşılaşması ve üst tarafının da nasıl olsa tedârik olunması mümkün olarak bunun için dahi İngilizlerden va'd olunmuş olduğundan tarîk-i mezkûrun evvel emirde usûl ve kâ'idesine tevfiķân keşfiyatını icrâ' ve haritalarını müddet-i kalîle zarfında tanzîm ve i'tâ eylemek üzere Rumeli demiryolları bâş mühendisi Mösyö Presel ile iki yüz bin franga mukâvele olunmuş ve mûmâ-ileyh tarafından iki takım mühendisler tertîbiyle bir fırkası Trablus'dan ve diğerk fırkası Bağdad'dan işe başlamak üzere gönderilip keşfiyyâta mübâşeret olunmuştur.

İkincisi Vidin demiryolu olup çünkü Rumeli demiryollarının bu sene tarîkiyle Avusturya demiryollarına iltisâkı mukarrer iken sonradan mukâvelenin bozulması ve ba'zı ahvâl-i mübreme ve politikıyye zuhûr etmesi münâsebetiyle biraz müddet için bundan ümîd munkat' olup hâlbuki Rumeli demiryolu üzerinde vâkı' ihtimândan bir şube ayrılıp İzladı cihetinden ve Balkan içinde ma'lûm olan müsâ'id geçidlerden Ivraga tarîkiyle Vidin'e bir demiryolu yapılır ve bu yol Vidin'in üst tarafında vâkı' Timok Nehri'nden karşı tarafında Eflâk toprağına ve andan Macaristan hudûduna isâl edilir ise hem Avrupa şimendüferleriyle birleşmiş ve hem de Devlet-i Aliyye'ce mâddî ve ma'nevî hesâbsız fevâid ve menâfi'i müceb olmuş olacağına ve bu mâtde Macaristan şimendüferlerinin dahi fâide-i azîmesini müstelzem olacağı cihetle husûlüne o taraftan dahi [143] her sûretle mu'âvenet olunacağı va'd ve te'mîn kılındığına mebnî işbu Vidin hattı dahi yine mûmâ-ileyh Presel ma'rifetiyle keşf edildikten ve erbâb-ı fen ile müzâkere olunduktan sonra hemân başlanılmak ve bir taraftan levâzımı tedârik olunmak üzere bir komisyon-ı mahsûs yapılp Tuna'ya gönderilmiş ve bir taraftan tedârik-i esbâbına teşebbüs edilmiştir

Üçüncüsü Hicaz telgraf olarak egerçe Der-saâdet'den Hicaz için doğrudan doğruya telgraf hattının vaz' ve inşasına ara yerde çöl ve hâlî mahallerden ve aşâir ve Urbân içinden mürûru mülâhazası mâni' olmuş ise de Irak'dan geçen Hindistan hattının kısm-ı azîmi bu makûle çöllerden geçtiği hâlde aşâir ve Urbân'dan kullanılan çavuşları ma'rifetiyle sâir yerlerdeki hatlardan daha ziyâde hüsn-i muhâfaza olunduğuna nazaran Hicaz hattı için öyle bir mülâhaza adem-i ma'lûmât eseri olarak vâhi bir zann olduğundan ve Hicaz ve Yemen'e böyle bir telgraf hattının temdîdi hâlinde haccâc münâsebetiyle yâlnız Cidde ve Mekke şu'besinin hâsılât-ı seneviyesi yirmi bin liradan ziyâde tutacağı gibi fevâid-i mülkiyyesi dahi müsellemin idigünden Kudüs-i Şerîf telgrafından münâsib tarîk ile Cidde'ye ve andan yine hemân bir hatt-ı telgrafı temdîd olunmak üzere iktizâ eden telleri Avrupa'dan mübâyâ'a ve celb olunmuş ve diğerlerinin ekserîsi dahi Şam vâlîsi Suphî Paşa ma'rifetiyle Aclun kazâsından kesdirilip hazırlanmıştır.

Dördüncüsü evzân ve mikyâs hakkında olan usûl ve a'şâriyedir ki bu usûl mukaddemâ Midhat Paşa'nın Şûrâ-yı Devlet riyâsetinde yapılan nizâmât cümlesinden bulunmuş ve ol vakt tanzîm olunan ta'limât ve nizâm-nâmeleri her tarafa gönderilerek me'mûrîn ve halka ta'lîmi için bir haylî masârîf edilerek ta'mîmen ve fi'len [144] icrâsıçün mu'ayyen olan zamânı gelmiş iken Mahmud Nedim Paşa'nın Sadâreti bunun icrâ'sına dahi mâni' olmasıyla kalmış idi. Bu def'a bu nizâmın dahi Der-saâdet'de ve vilâyetlerde icrâ'-yı fi'liyyâtına karar verilerek her tarafa o emr-i mukteziyye gönderilmiştir.

Beşincisi Bâb-ı Âlî vesâir devâir-i resmîye beyninde cereyân eden muhâberât-ı tahrîriyye keyfiyeti olup egerçe bu mâdde zâhir hâlde ehemmiyetsiz gibi görünür ise de kâffe-i mesâlih-i devletin mu'âmelâtı bu evrâk üzerinde olduğu hâlde Midhat Paşa'nın müddet-i medîde Bâb-ı Âlî'de bulunup tabî'i vukû' bulan tecrübesine göre lede'l-hâce bir maslahatın ve bir mes'elenin kâffe-i evrâk ve senedâtını bulup ve yerleşdirip mevki'-i bahse koymak müşekkel olarak bu da muhâberâta dâir olan tezâkirin hâmişine yazılan cevâblarla i'âde kılınması ve bizce imzâdan ziyâde mu'teber olan mührün tezâkirde kullanılması ve husûsiyle makâm-ı Sadâretten emri hâvî yazılan tezkirelere ve telgraf-nâmelere âdî birer mim vaz' olunması gibi

şeylerden neş'et eylediğine ve hâlbuki bu evrâkın her biri icâbına göre sened-i kavî olarak mahfûz bulunmak lâzım ve mühim idüğüne binâen ba'de ezân mesâlih ve umûra dâir tezâkire tahrîr olunacak cevâblar ayrıca yazılıp ve temhîr edilip asl-ı tezkireler hıfz olunmak ve makâm-ı Sadâretten yazılan kâffe-i evâmir ve tezâkir ve muharrerât temhîr edilmek ve devâirde her maslahatın ve her mes'elenin evrâkı bir yere toplanıp düvel-i muntazama aklâmında câri olduğu vechle dosya usûlü tutulmak üzre bir nizâm yapılmıştır.

Altıncısı mekteblerin i'ânesi mâddesi olarak şöyle ki Avrupa'nın hayretbahş-ı cihân olan terâkkıyâtı fûnûn ve ma'ârif semeresi olduğu hâlde memleketimiz halkının geri kalması ma'ârif husûsunda olan kusûrdan nâşî [145] idigü umûr-ı ma'lûmeden bulunmuş ve şimdiye kadar bunun için pek çok sözler söylenmiş ise de husûlü akçe ile fi'len fedâkarlığa muhtâc olarak hâlbuki hâzine-i devletin ahvâl-i ma'lûmesi bu kadar masârıfı tahammül-i müsâ'id olmadığı misillü ahâlinin dahi kendiliklerinden bu fedâkarlığı icrâ'ya müsta'idd olmadıkları ve husûsiyle İslâm ahâlinin ma'ârif i'ânesi husûsunda sunûf-ı gayrimüslimeden daha geri kaldıkları cihetle bunun için yine devletce ahâliye bir teklîf vukû' bulmadıkca bir şey yapılamayacağı anlaşılmış olmağın hiç olmaz ise kasaba ve karyelerde mekâtib-i ibtidâiyenin teksîriyle beraber rüşdiye mekteblerinin dahi usûl-ı tedriyyeleri tevsî' olunmak için bunların masârıfına medâr olacak irâde-i sermâye olmak üzre ahâlisi muvâfakat eden mahallerde a'şâra ilâveten bir def'alık olarak yüzde bir alınması ya'nî hâsılâtdan hazîne için alınan yüzde on yerine on bir alınarak memleketlerde mektebler için sermâye ittihâz kılınması zımnında vilâyâta ta'lîmât gönderilmiştir.

TEŞEBBÜSÂT-I İ'MARİYYENİN AKİM KALMASI

Aşağıda zikr olunacağı vechle Midhat Paşa'nın müddet-i Sadâreti iki buçuk ay kadar zamândan ibâret olarak bu müddet içinde olan icrââtı cümlesinden olmak üzre şu beyân olunan altı mâddenin her birisi için leyl ü nehâr çalışılarak sarf-ı makdûr olunmuş ve birçok teklifât ihtiyârıyla fi'liyyâtına teşebbüs edilmiş iken infisâliyle beraber çünkü böyle şeyleri

muhâfaza edecek bir kânûn ve suâl eyleyecek bir kuvvet olmadığından öteden beri devletimizde cârî olduğu vechle selefin yaptığına halefi bozmak kâ'idesine ittibâ'en bunların cümlesi def'aten red ve mahv ve ibtâl edilmiş olmasıyla Bağdad yolu için Mösyö Presel'e verilen iki yüz bin frank beyhûde zâyî' olarak [146] hiç olmaz ise ana mukâbil yapılan haritalar olsun istenilmemiş ve Vidin yolu için tedârik olunan edevât mahv olmuş ve Hicaz telgrafi için getirilen teller Cidde'de ve kesilen ağaçlar mahallerinde kalıp suâl eden olmamıştır.

İzmir'den Alaşehir'e kadar olan şimendüferin devlet hesâbına mübâyâ'ası mâddesi dahi yine Midhat Paşa'nın bu sadâretindeki icrâatı cümlesinden olup şöyle ki müşârün-ileyh Bağdad'dan Der-saâdet'e gelirken İzmir'e uğrayıp kasaba demiryoluyla Manisa'ya gitmiş ve yolun asl-ı mü'esses ve direktörü ile görüşerek eylediği tahkikâta göre ol vakt hatt-ı tarîk yâlnız kasabaya kadar yetmiş kilometrodan ibâret olarak bunun için hasbe'l-mukâvele taraf-ı devletden senevî on beş binden yirmi bin liraya kadar tazmînât verilmekde ise de bu hattın bir mislî olarak Alaşehir'e temdîdi hâlinde tabî'i-i ticâreti teksir ederek tazmînât i'tâsına mahall kalmayacak ise de kumpanyasının buna muktedir olmadığı ve bununla beraber devletce daha nâfi' bir sûret-i tesvîye dahi müsteb'ad bulunduğu anlaşılmış ol vakt İzmir Vâlîsi bulunan Sadık Paşa'nın dahi buna ma'lûmâtı bulunmuş olduğundan bu def'a Midhat Paşa'nın sadâretinde Sadık Paşa dahi Mâliyye Nâzırı olduğu hâlde direktör-i mûmâ-ileyh celb olunarak bi'l-müzâkere hâsıl olan sret-i tesvîyede tarîkin Alaşehir'e kadar temdîdi için iktizâ eden beş yüz bu kadar bin lira devlet tarafından tedârik olunarak verilmek ve ana mukâbil Kumpanya dahi İzmir'den Alaşehir'e kadar yüz kırk kilometro imtidâdından olan tekmlî hattı on beş sene sonra kâffe-i edevâtıyla Devlet-i Aliyye'ye meccânen terk etmek üzere karar verilmiş ve meblağ-ı mezbûr dahi re'sü'l-mâl ve fâizi olarak senevî otuz beş bin lira i'tâsıyla on beş senede ödenilmek şartıyla Avrupa'dan tedârik edilmiştir. [147]

Şu hesâba göre hazîne-i devletin sene-be-sene açıktan on beş yirmi bin lira tazmînât vereceği yerde on beş sene müddet anın iki katı olmak üzere otuz beşer bin lira i'tâ ederek mukâbilinde bir milyon liradan ziyâde kıymeti olan

yol kâffe-i edevâtıyla devletin mâlî olmuş olacağı cihetle menfa‘ati müsellemler ve meydânda olduğundan bu karar umûm-ı vükelâ tarafından kabûl olunarak icâbı icrâ’ kılınmış ve bunun üzerine şimdiye kadar müddet-i mu‘ayyenenin nısfı mikdârı mürûr etmesiyle altı yedi sene sonra tarîk-i mezkûr temâmıyla devletin tasarrufuna geçmek üzere hazîneye mâl olmuştur.

HİDÎV-İ MİSİR İSMAİL PAŞA’NIN İSTİKRÂZ MES’ELESİ MİDHAT PAŞA’NIN SADÂRETDEN AZLÎ SONRA ADLİYYE NÂZIRLIĞI

Mahmud Nedim Paşa’nın evâhir-i sadâretinde Der-saâdet’e gelmiş olan Hıdîv Mısır-ı sâbık-ı İsmail Paşa Mısır hesâbına olarak Avrupa’dan istikrâza taraf-ı şâhânenen me’zûniyet istemiş ve bu istid‘âsı karîn-i müsâ‘ade buyurularak fermânı verilmek üzere iken Mahmud Paşa’nın infisâli vukû‘una mebnî kalmış olmağla bu def‘a Midhat Paşa’nın sadârete vürûdu üzerine Sultân Abdülaziz tarafından hidîv-i müşârûn-ileyhe bu me’zûniyet mev‘ûd ve mukarrer olduğundan bahisle fermânın ısdâr ve i‘tâsı irâde buyurulmuş ise de Mısır’ın i‘mârı için daha evvel Avrupa’dan hayli akçeler istikrâz alınarak ve Mısır hazînesi Avrupa’ya medyûn bulunmuş olmasıyla şimdi bu vechle devletin me’zûniyet-i resmîyesiyle Hıdîv Hazretleri dilediği ve istediği kadar daha istikrâz ile memleketin düyûnu tahammülü derecesini geçdiği hâlde Frenkler devlete mürâca‘at etmeyerek haklarını almak bahânesiyle Mısır mâliyyesini yed-i zabt ve idârelerine alacakları ve husûsiyle Fransa ve İngiltere devletlerinin yek-digerine rekâbetle [148] Mısır hakkında isti‘mâl ve icrâ’ etdikleri nüfûzlarının tezâyüdüne bu mâdde vesîle olarak ve bundan türlü mâddeler tevellüd ederek nihâyet Mısır’ın Devlet-i Aliyye idâresinden çıkmasına bâ‘is olabileceği bedâhетен akla gelir ve göze görünür mahâzîr-i azîmeden olup hatta Âlî Paşa merhûm zamânında dahi Mısır için bu vechle me’zûniyet istid‘â olunmuş olduğu hâlde müşârûn-ileyh tarafından muvâfakat olunmamış olduğu cevâbı hâvî ol vakt yazılan evâmîr ve muharrerât kuyûdundan müstebân olduğundan bu def‘a ber-minvâl-i muharrer sâdır olan irâde-i seniyye üzerine mahâzîr-i mezkûrenin beyânıyla Midhat Paşa tarafından dahi fermân-ı âlî i‘tâsına muvafakat olunmamış idi.

Lâkin Abdülaziz Han merhûm Hıdîv-i Mısır'a vermiş olduğu va'de mebnî bu mâddeyi aşırı derece iltizâm ederek yevmiye Mâbeyn-i Hümâyûn'dan birkaç def'a âdem irsâliyle fermânı ta'cîl ve te'kîd buyurmağla ve pâdişâhın bu vechle bi'l-iltizâm sâdır olan evâmir-i şedîde ve adîdesine ittibâ' etmemek ne derece mugâyir-i sıdk ve ubûdiyyet ise memleket pâdişâhının Mısır iklimi gibi bir rûkn-i azîmini hatar ve tehlikeye düşürecek böyle bir emr-i azîmi mahzûrunu bile bile tervîc ve ihtiyâr etmek dahi Midhat Paşa'nın meslegine göre müşekkel bulunmağla hem bir dereceye kadar irâde-i pâdişâhî yerine gelmek ve hem de Hıdîv-i Mısır'a me'zûniyet i'tâsı ma'nâsına olmayarak ileride buna yakın bir va'd-i meş'ûr olmak ve'l-hâsıl maslahatın mahzûru anlaşılıp hâkân-ı merhûma dahi kanâat gelinceye kadar vakt kazanılmak üzere Midhat Paşa tarafından kaleme alınan ve ol vakt bir sûreti Der-saâdet gazetelerine derc ile neşr edilen müsvedde mücebince bir fermân yazılmış ve taraf-ı şâhânedan kabûl buyurulmuş olmağın husûsi vapur ve Başkâtib Hilmi Efendi vâsıtasıyla Mısır'a gönderilmiş idi. Fermânın mazmûnı me'zûniyet-i kat'ıyyeyi mutazammın olmadığı cihetle İsmail Paşa tarafından kabûl olunmayarak [149] keyfiyyet telgrafla Mâbeyn-i Hümâyûn'a bildirilmiş olduğundan derhâl Sultân Abdülaziz Hazretleri tarafından me'zûniyet-i kat'ıyye ve kâmileyi meş'ûr bir hatt-ı hümâyûn ısdâr olunarak irsâl olunmuş ve buna istinâden Avrupa'dan birçok istikrâzât vukû'uyla hükûmet-i Mısıryye kat kat tahammülünden hâric düyûna müstagrık olduğu gibi arası çok geçmeyerek Şirvanizâde Rüşdü Paşa sadâretinde hükûmet-i Mısıryyenin düvel-i ecbebiyye ile akd-ı mukâvelât ve mu'âhedât etmesine dahi bâ fermân-ı âlî ruhsat verilmiş olmağın nihâyetinde Mısır'ın uğradığı mesâib ve felâketlere şu iki mâdde sebep ve mukaddime olmuştur.

Midhat Paşa hakkında Abdülaziz Han merhûmun hüsn-i nazar ve teveccühü ber-kemâl iken ibtidâ Mahmud Nedim Paşa'nın muhtelisi olan yüz bin lira mâddesinden dolayı kendisi ber-minvâl-i muharrer bir zann ve şüpheyeye düşerek müte'âkiben Mısır istikrâzâtı mes'elesinde dahi Midhat Paşa'nın gösterdiği muhâlefet üzerine muğber olmuş ve Sarây-ı Hümâyûnda Mahmud Nedim Paşa'nın tarafdarı olanlar pâdişâhın bu vechle Midhat Paşa hakkında tagayyür nazarından istifâde ederek anlar tarafından dahi birçok ilkâat edilmiş olduğundan Midhat Paşa me'mûriyyeti üzerine seksen gün

kadar zamân geçerek Sadâretten azl ile yerine Büyük Rüşdü Paşa sadr-ı a'zam olmuşdur.

Midhat Paşa'nın hizmet-i devlete duhûlünden o gûne kadar otuz yedi sene müddet mütevâliyen ve mütemâdiyen me'mûriyyetlerde bulunmasıyla hiçbir kere ma'zûl olmadığı hâlde şu azli ilk infisâli olduğundan ve kendüye yirmi bin guruş ma'zûliyyet ma'âşî ihsân buyurulduğundan müteşekkiren hânesinde ikâmet etmekde iken infisâlinin üzerine altı ay kadar zamân geçerek Şirvanizâde Rüşdü Paşa makâm-ı Sadârete geldikten sonra Midhat Paşa dahi Adliye Nezâretine me'mûr olmuşdur. [150]

AHVÂL-İ MEMLEKET; MECLİS-İ MEB'ÛSÂN TASAVVURÂTI

Sultân Abdülaziz âkil ve fatîn ve hayr-hâh-ı devlet ve âlî himmet zât olduğu ve devlet ve memleketin hüsn-i idâresi kânûn ve nizâm ile olmak lâzım geleceğini cümleden ziyâde bildiği hâlde sonradan nasılsa tebdîl-i ahlâk ederek ulüvv-i himmet yerine kibr ve azamet kâim olmuş ve hesâbsız sarfiyât ve isrâfât kapıları açılmış ve hele Âlî Paşa'nın vefâtını müte'âkib Mahmud Nedim Paşa'nın sadârete vürûduyla hâl bütün bütün tagayyür etmesiyle kânûn ve nizâmât hükûmsüz kalıp umûr-ı devletde birçok sû'-i isti'mâlât meydân almış ve sû'-i isti'mâlât ve isrâfât eseri olarak hazîne-i devlet tahammülünden ziyâde düyûna müstagrık olarak Sultân Abdülmecid'in evâhir-i saltanatında devletin hâricî ve dâhilî kâffe-i düyûnu yirmi beş milyon derecesinde iken on iki sene zarfında anın on katı olarak iki yüz elli milyona varmış olmağla bu ahvâl-i idâre-i devletin her asl ve şu'besini sektelendirmiş ve gitdikce ilerisinin müşkilâtı daha ziyâde ve ağır olacağı görünmeğe başlamış idi. Buraları havâss-ı vükelâ-yı devlet beyninde bahse konuldukca bu illetin en müessir ve kesdirme tedbîr ve çâresi bir Meb'ûsân Meclisi ile hâsıl olacağı egerçe müttetikân teslîm olunmakda ise de hâkân-ı merhûmun huzûrunda meb'ûs ve kânûn lafzlarının bile tefevvühü adimü'l-imkân olduğu gibi bu hâlde devâm dahi kâbil olmadığından en sonra Şirvanizâde Rüşdü Paşa'nın yalısında ba'zı vükelânın ictimâ' ile olunan müzâkerede ahvâl-i devletin tafsîl ve teşrihiyle beraber görünen fenâlıkları mümkün mertebe men'

ve ıslâha medâr olmak ve hazînenin muvâzene-i vâridât ve masârıfâtını muhâfaza etmek için ba‘zı kavânîn ve nizâmât [151] vaz‘ına dâir bir lâyiha yazılıp huzûr-ı şâhâneye takdîm olunmasına karar verilmişidi. (1)

Meclis tarafından bir lâyihanın kaleme alınmasına Midhat Paşa me‘mûr olduğu hâlde sadr-ı a‘zam Şirvanizâde Rüşdü Paşa bir aralık huzûr-ı şâhânede buna dâir ba‘zı mukaddemâ arz ve îrâdıyla böyle bir lâyihanın hazırlandığını dahi nasılsa idâre edemeyerek söylemiş olduğundan bu mâtde Sultân Abdülaziz merhûmun pek ziyâde hiddetini da‘vet ederek derhâl Midhat Paşa Adliye Nezâret’inden azl ile sene-i merkûma ramazanında Selanik vâlîliğine me‘mûren teb‘îd olunduğu misillû Şirvanizâde Rüşdü Paşa dahi şu mâtde üzerine nazar-ı pâdişâhiden düşmekle arası pek az zamân geçerek o dahi Haleb vâlîliğiyle Der-saâdet’den çıkarılmışdır.

MİDHAT PAŞA’NIN SELANİK VÂLİLİĞİ

Midhat Paşa’nın şu sûretle Selanik’e me‘mûriyeti kahr ve tekdîr sûretinde ise de bu mu‘âmele kendi şahs ve zâtına â‘id ve mahsûs olup yohsa gitdiği ve me‘mûr olduğu memleketin dahi bu hâlden hissedâr olması lâzım gelmeyeceğinden Midhat Paşa bu i‘tikad ile gayretine fütûr vermeyerek orada dahi tanzîm-i umûr-ı memleket için çalışmağla müddet-i me‘mûriyeti olan üç ay zarfında Selanik vilâyetinin umûr-ı zâbıta ve mesâlih-i mülkiyyesine müte‘allik icrâ’ eylediği ba‘zı ıslahâtdan başka nefis-i Selanik’de bir ıslâh-hâne te’sîs ederek idâresi için senevî iki yüz bin gurus kadar îrâd-ı tedârik etmiş ve memleketin vasatından ve mahallât arasından bin üç yüz metro tûlünde ve hatt-ı müstakîm

(1) Fevka’l-âde ehemmiyeti hâiz olan bu lâyiha kitabın nihâyetinde zeylen derc olunmuşdur.

[152]

üzre bir cadde açmış çarşı vasatında kâin bedestân harabesini ashâbından bi’l-mübâyâ’a üç bin lira kadar akçe sarfıyla müceddeden bir kâr-gîr bedestân

hâsıl olarak ilk senesi sekiz yüz liraya icâr edilmesiyle bu dahi ıslâh-hâne irâdî meyânında olarak oraya tahsîs kılınmış ve mahallât mektepleri usûl-ı cedîde üzre tanzîm olunarak ma'âşları ahâli-i mahalât tarafından verilmek üzre mu'allimler ta'yîn olunmuşdur. Selanik ahâlisinin terakkiyât-ı asrıyyeye müte'allik mâddelerde görülen isti'dâd ve havâhişleri Midhat Paşa'nın bir kât daha gayret ve himmetini câlib olmasıyla müslim ve gayrimüslim gençlerinden mukaddemât-ı ulûmiyyelerini tahsîl etmiş olanlar muhtelit olarak Türkçe ve Fransızca lisânında tahsîl-i funûn ve ma'ârif eylemek ve talebesi seksen neferden ibâret olmak şartıyla bir mekteb-i i'dâdiyye te'sîsine karar verilip işbu mektebin binâsı mevcûd olduğu gibi mu'allimleriyle sâir levâzımının masârıf-ı seneviyesi olduğu hesâb olunan sekiz yüz lira dahi memleketde olan müslim ve gayrimüslim erbâb-ı servet ve hamiyyet tarafından sene-be-sene te'diye olunmak üzre her birinin hissesi için düşen sened alınmış olduğundan mektebin açılması için Der-saâdet'den istenilen mu'allimin vürûduna intizâr olunmakda iken Midhat Paşa'nın şehri-i zi'l-hiccede ya'nî Selanik'e vüsûlünden üç mâh sonra infisâli vukû' bulmasıyla mekteb-i mezkûr açılmayarak geri kalmış ve Midhat Paşa dahi ma'zûlen Der-saâdet'e gelmiştir.

Selanik'ce olan icrâât Tuna ve Bağdad vilâyetlerinde olduğu gibi burada dahi sekene-i memleketin teşekkür ve memnû'niyetini mûceb olmuş ise de Der-saâdet'ce nazar-ı hoşnûdî ile görülmeyerek Midhat Paşa ber-minvâl-i muharrer üç ay hitâmında bağteten azl olunduktan sonra doksan iki senesi evâsıtına kadar tam bir buçuk sene ma'zûl kalmış ve kendisi İstanbul civârında ba'zı arâzî tedârik ederek bu müddet zarfında anınla iştiğâl eylemiştir. [153]

ES'AD PAŞA'NIN SADÂRETİ-HERSEK HÂDİSESİ

Hâkân-ı merhûm Mahmud Paşa'nın azlinden sonra makâm-ı sadârete sırasıyla Midhat Paşa Büyük Rüşdü Paşa ve Şirvanizâde Rüşdü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa'yı getirmiş ise de bunların hiç birisinden memnûn olamadığından asl-ı matma' nazır Mahmud Nedim Paşa olduğu hâlde müşârûn-ileyh hakkında olan nefret-i umûmiyye cihetiyle anı dahi getirmek

olmadığından kendi mizâcına muvaffak birini taharrî ederek Es'ad Paşa'yı ittihâb etmişti.

Es'ad Paşa vâkı'â pâdişâhın irâdesinden başka bir şey tanımadığına binâen evzâ' ve harekâtı Hâkân'ın merhûmun ârzûsuna tevâffuk etmiş ise de müşârün-ileyh sadâretinde Hersek hâdisesi zuhûra gelmesiyle ve bunun bidâyeti ise Hersek kurâsından Nevesin nâm karyede altmış kadar İslav'ın hükûmet aleyhinde hareket-i isyânesinden ibâret bulunmasıyla teskîn ve itfâsı kolay iken Es'ad Paşa bu fesâdın içinde Rusya tahrîkâtı olduğunu ve nice senelerden beri Bulgaristan'da ikâ'ına çalışılan efsâdâtın Sırbistan ve Karadağ'ın mu'âvenetiyle Bosna tarafından vukû'a getirilmek için yapılan bir planın mukaddemesi bulunduğunu anladığından ürkûb ve şaşırıp hiç bir şey yapmağa muktedir olamamış ve böyle ahvâl-ı mütereddid-âne ile vakt geçdikce bir taraftan hâdisiye büyüyüp kesb-i ehemmiyet etmiş olduğuna ve bu işin asl-ı müretteb ve müellifi olan Rusya elçisi General İgnatiyef ise âdet-i me'lûfesi üzre bu makûle ilkââtın esbâb ve levâzımını ikmâl etdikden sonra Mâbeyn-i Hümâyûna gidip vûkelâ-yı dolaşp sûret-i hayr-hâhıde yol göstermek ve bu tarîk ile devletce olacak icrââtı kendi nazarrıyyât ve ma'neviyyâtına tevrika çalışmak mültezimi bulunduğuna binâen bu hâdisiye için gerek Sultân Abdülaziz'e ve gerek Es'ad Paşa'ya vukû' bulan [154] teblîgat ve ihtârâtında Hersek isyânının def' ve teskîni için kan dökülmeden ise Bosna'da bulunan Rusya ve sâir düvel-i ecnebiyye konsoloslarına havâle-i maslahat olunarak anların himmetiyle hâdisenin teskîni münâsib olacağını beyân etmesiyle bu sûret devlete râci' olan hak ve salâhiyyeti ecnebiyye vermek demek olarak bi'l-farz ve't-takdîr devlet ile teb'ası beyninde olan böyle bir işin konsoloslar vâsıtasıyla fasl ve kat'ı hâsıl olsa bile devletin kader ve nâmûsuna ve istiklâline ne derece mazarrat îrâs edeceği ve bununla beraber usât ve eşkıyâ' denilen halkın hâl ve sıfatı ma'lûm iken devletlerin konsolosları bunların ayağına gönderilecek olur ise şımarıp ve kendilere ehemmiyet verip cem'ıyyet ve muhâlefetlerinin daha ziyâde kuvvet bulacağı meydânda olup İgnatiyef'in bu ihtârdan maksadı dahi bu neticeler idüğü vâzıh ve âşikâr olduğu hâlde çünkü ol vakt bu makûle e'âzım umûr-ı vûkelâ-yı devletden kimseye sorulmayıp cümlesi Mâbeyn-i Hümâyûna münhasır ve mahsûs bulunduğundan konsolosların me'mûriyyeti tercih ve tasvîb edilmiş

olmağla mülâhaza olunan mahâzîr ma‘ ziyâdeten zuhûra gelmiş ve giden konsoloslar yerlerine avdet etmeksizin mâtde-i fesâdiyye Bosna ve Hersek kıt‘alarının ekser mahallerine sirâyette âsârı görünmeğe başlamışdır.

MAHMUD NEDİM PAŞA’NIN TEKRAR SADÂRETİ HERSEK VE BULGARİSTAN İHTİLÂLİNİN TEVESSÜ’İ

ESHÂM MES’ELESİ

Bir müddetden beri umûr-ı devlet ve memleketin cereyân-ı idâresinde görülen fenâlıkların mülâhaza-i avâkıbı hayr-hâh-ı devlet olanları dil-hûn ve mikdâr etmekde iken Hersek hâdisesinde hiç kimsenin efkârına ve ma‘lûmâtına mürâca‘at olunmayarak yâlnız General İgnatiyef’in ta‘limâtıyla hareket ve husûsiyle böyle [155] sarf-ı dâhili olan bir işe ecnebi konsolasların me’mûriyyeti gibi devletin şân ve hukûk ve salâhiyyetini mahv ve berbâd eden bir fi‘le muvâfakat olunmasının seyyi’esi olmak üzere mâtde-i isyân cihet cihet tevescü‘ etmiş ve Sırbistan ile Karadağ dahi bu isyân ve ihtilâle karışmış ve Bulgaristan tarafları dahi harekete kesb-i isti‘dâd eylemiş olmasıyla gerek Der-saâdet’de ve gerek Rumeli’de bulunan halk arasında i‘tirâzât çoğalmış olmağın buna karşı tedbîr olmak üzere hâkân-ı merhûm Es‘ad Paşa’nın azlini kararlaştırmış ise de yerine getirmek için tasavvur eylediği zevâtın içinde Mahmud Nedim Paşa’nın üzerine hiç kimseyi tercîh edemeyip fakat Mahmud Paşa hakkında olan nefret-i âmme hasebiyle birden bire nasbi münâsib görülmemiş olduğundan ibtidâ-yı emirde Mahmud Paşa Şurâ-yı Devlet Riyâsetine ve Hüseyin Avni Paşa Ser-asker’liğe ve Midhat Paşa Adliye Nezâretine getirilmiş ve arası on gün kadar geçerek Mahmud Paşa’nın sadâret-i me’mûriyyeti icrâ’ buyurulmuşdur.

Mahmud Paşa evvelki sadâretinde efkâr ve a‘mâlini hangi noktada bırakmış ise yine o noktadan başlayıp ilk hamlede Hüseyin Avni Paşa’yı Bursa vâilîliği ile ib‘âd etmiş olduğu gibi Midhat Paşa’nın dahi bir sûretle teb‘îdi menevî-i zamîri bulunduğu hâlde ba‘zı mülâhazaya mebnî bununla biraz vakt uyuşmak tarîkini tutmuş ise de Mahmud Paşa’nın kâffe-i mesâ‘isi Mâbeyn-i Hümâyûna akçe yetiştirmeğe ve General İğratiyef ne derse anın

mûcebiyle hareket eylemege munhasır olup hâlbuki Hersek isyânı günden güne tevessü' etdiğinden Sırbistan ve Karadağ muhârebeye hazırlanmış ve Bulgaristan'ın her tarafı Rusya'dan ve Sırbistan'dan gelen müfsidlerle dolup orada dahi taraf taraf isyân ve tuğyân mukaddemâtı bâş göstermiş iken bunları kâle bile almayıp devletin muvâzene-i mâliyyesini tanzîm etmek ve vâridâtı [156] tezyîd ve masârıfâtı tenkîs ederek fazla pare artdırmak mulâhazasıyla konsolid ve sâir eshâm fâizlerinin tevkîfini kararlaştırıp irâdesini tahsîl etmiş ve egerçe devletin duyûnu fâiz olarak te'diyesine mecbûr olduğu akçeyi istikrâz ile tesvîye etmekde olmasına nazaran bunun bir çâresi düşünölmek lâzım ise de bu iş uzun uzadı tedkîk edilmek ve husûsiyle alaçak sahiblerinin ekserisi Avrupa'lı olmasıyla buna dâir verilecek karar yine anların muvâfakatlarıyla olmak iktizâ edeceği der-kâr olduğu hâlde Mahmud Paşa buna dâir Mâbeyn-i Hümâyûna yazdığı takrîrinde işbu kararın düvel-i ecnebiyye sefâretleriyle bi'l-müzâkere anların dahi muvâfakatlarıyla yapıldığını te'mîn ederek hem pâdişâhı ve hem de buna mu'teriz olan vükelâyı aldatmış idüğü sonradan meydâna çıkmış olduğuna binâen bu ahvâl cümleye mûceb-i ta'accüb ve hayret olmuşdur.

Kırım Muhârebesi zamânından beri Ruslar'ın Devlet-i Osmaniye aleyhinde teseyyüb ve sû'-i idâreye dâir neşriyât ile Avrupa halkının kulaklarını doldurmuş ve Paris Ahid-nâme'si hükmünce verilen o emr ve hutût-ı şerîfenin hükümsüz kalmasından dolayı devlet aleyhinde birçok broşürler ya'nî risâleler yapılarak dünyaya dağıtılmış ve Hersek ihtilâlinin ihdâs ve tevsî'yle gûyâ ahâli-i gayrimüslimenin devlete silâh ile mukâvemet mecbûr olmak derecesinde ma'zûr oldukları gösterilerek hakkımızda Avrupa'nın bir kât daha nefreti celb olunmağa çalışmakda bulunmuş iken bu def'a eshâm fâizlerinin dahi bu vechle suâlsiz ve mürâca'atsız tenzîl ve tevkîfine İgnatiyef'in re'yiyle karar verilip bununla dahi umûm Avrupa halkının bütün bütün aleyhimize avdet olunması ve Hersek'de bir karyede zuhûr eden ateş-i isyân bütün Rumeli'yi sarmış ve kaplamış iken itfâsı çâresine bakılmadığından başka bu bâbda dahi İgnatiyef'in re'yiyle [157] amel olunması devlet ve memleket hakkında azîm-i felâket ve mesâibi müntac olacağından istibâh kalmadığından bunun üzerine Midhat Paşa doksan iki senesi şevvâlinde Adliye Nezâretinden isti'fâ ederek çekilmişdir. (1)

Hüseyin Avni Paşa ber-minvâl-i muharrer Bursa vâîlîği ile ib'âd olunarak Midhat Paşa dahi bu vechle bi'l-isti'fâ çıkdıktan sonra meydân Mahmud Paşa'ya kalmağla evvelce konsolid ve eshâm ve sâire fâizlerini kat' ve tevkîf ederek

(1) İsti'fâ-nâme sûreti: istid'â' çâker-ânem zâtca ve şahısca hiçbir sebebe müstenid olmayıp büyük ve küçük arkadaşlarımızın cümlesinden memnûn ve müteşekkirim fakat ma'zeret-i âciz-ânemin esbâb-ı mücbiresi arzuhal-i mezkûrede dahi î mâ olunduğu vechle ahvâl-i umûmiyyemizin müşkülâtıdır. Ya'nî umûr-ı mâliyyemiz çâresi bulunamayacak bir dereceye varmış ve mevâid-i mülkiyyemiz bi'l-küllîyye yolundan çıkmış ve idâre-i askeriyye ise ta'rîfi iktizâ etmeyen bir hey'ete girmiş olduğundan bunların sû'-i te'sirâtıyla memleketin her cihetinde emniyyet ve i'timâd muhtel olarak teba'a-i gayrimüslime öteden beri ümîd-vâr oldukları himâyet ve sahâbet ecânibe meyillerini izhâr ederek hâsılı yirmi senelik seyyiât idâre ve hatîfatın derece derece netâyic bugün fi'len meydâna çıkmak üzere esbâb ve isti'dâd hazırlanmış olmağla bunlar ile uğraşılacak kâfi iken bir de mu'âmelât politikamız bozularak hakkımızda umûm-ı devletlerin nazariyyâtı değişmiş ve taraf taraf aleyhimize sû' niyetler meydâna konularak en dost olan devletlerin bile i'tikad ve i'timâdı tagayyür etmiştir. Bu hâlin Rabbim göstermesün Devlet-i Aliyye hakkında ne derece vahîmü'l-âkibe olduğunu nazar-ı dikkat ve im'ân ile mütâla'a eden ve bundan iki üç ay sonra ne olacağını bugünden gören asdikayı pâdişâhının müte'essir ve dil-hûn olmaması mümkün değildir. Bu ahvâle karşı lâzım olan tedâbirin ittihâz icrâ'sında zat-ı hazret-i sadâret-penâhînin azm-i kuvvîsi ümîd bahş olduğundan bu bâbda hisse-i âciz-âneme isâbet eden mesâ'inin ahrâsında bezl-i vücûd etmek ayn-ı mefharet ve vazîfe-i zimmet mâ-sadakat olduğu hâlde yine arîze-i mezkûresinde muharrer olduğu üzere ekser o vaktim taşra me'mûriyyetlerinde geçmesiyle bu kadar karışık işlerin içine girmemiş ve emsâlini görmemiş olduğumdan efkâr ve iktidâr âciz-âneme muvâffak ve muvâzin diğer bir hizmet İhsân buyurulması ümîdine mütevessilen istid'âyı merhamet ve şefkat-i veliyy-i ni'mete mecbûriyyet hâlinde bulundum.

29 Şevvâl Sene 1292 Midhat

[158]

i'tikadınca devletin umûr-ı mâliyyesi ıslâh olunmuş olduğu gibi umûr-ı mülkiyye ve siyâsiyyenin dahi tanzîmi için evvelce General İgnatıyef tarafından verilmiş ve bir takrîb Midhat Paşa'nın yedine geçmiş olan lâyhada muharrer olduğu vechle Rumeli'de bulunan kazâların müslim ve gayrimüslim ahâlisinden hangi sınıf ekseriyyetde ise o kazânın hâkim ve kadîsı ol sınıftan

olmak ve Bulgarlardan milîs askeri yapılmak ve Çerkesler Anadolu'ya kaldırılmak ve vâridât-ı devletin maktû' sûretiyle yüzde mu'ayyen bir mikdârı hazîneye alınıp kûsûru milis askerî masârıfı ve masârıf-ı sâire için mahalline bırakılmak ve kal'a ve kışla olan mevkî'lerden başka yerlerde nizâm askeri bulundurulmamak misillû birtakım şerâit-i fecî'a ile bir nizâm yapma kılığı kurmuş ve bunu tasdîk etmek için kendi havâss mensûbâtından olan Mâliyye Nâzırı esbak Emîn Paşa'nın riyâseti tahtında bir komisyon yapmış ise de Rumeli kazâlarının kâffesinde nüfûs-ı gayrimüslime İslâm'dan ziyâde olduğu cihetle bu nizâmın yalnız birinci mâddesi icrâ' edilse Rumeli'nin temâmıyla Bulgarlara teslim olunması demek olacağı vâzih ve ayân olduğundan komisyondan bu bâbda yapılan mazbata muahharen Meclis-i Vükelâ'da ba'zı a'zâ tarafından vukû' bulan muhâlefet-i şedideye mebnî icrâ' olunmayarak kalmış olup ancak bu husûsda mevzû' bahs olan mes'ele nazaran Mahmud Nedim Paşa'nın efkârı halkca bütün bütün meydâna çıkarak güftü ve makâlât çoğalmış ve eshâm fâizleri hakkında i'lân olunan karar iktizâsınca fâizin nısfı bi't-tevkîf nısf-ı diğerrinin i'tâsı va'd olunmuş iken anın dahi verilemeyeceği anlaşılmışla Avrupa'dan pek ağır ve acı sözlerle şikâyetler gelmeğe başladığı misillû dâhilde ve husûsiyle İstanbul'da bulunan halkın dahi ekserisi bu işden dolayı zarar ve ziyâna uğradığından ve birtakım adamların servet ve kudreti mahv olduğundan üç seneden beri yek-digerini ta'kîb edip gelen vuku'ât-ı muzırradan [159] halkca hâsıl olan nefret ve gayz ve adâvete bu mâdde dahi munzamm olmuş ve hâl böyle ve âlemin para verip aldığı eshâm fâizleri kat' olduğundan acısı meydânda iken Nedim Paşa bu kararın Sarây-ı Hümayûna şumûlü olmadığı beyânıyla Sultân Aziz'in idhâr etmiş olduğu yedi milyon liralık konsolidin tam fâizlerini hazînedan alıp halkın gözü önünde alenen Mâbeyn-i Hümayûna takdîm etmesiyle bu dahi herkese hayret vermiştir.

Diğerr tarafdann tevessü' eden Rumeli ihtilâli ise ilerileyip Bulgaristan'da hazırlanan fesâd ve isyân Kızanlık ve Filibe ve Zağra ve İslimye ve Çırpan ve Pazarcık taraflarında baş göstermesiyle her tarafdann telgrafla Bâb-ı Âlî'ye feryâd-nâmeler gelip imdâd ve asker istenilmiş olduğu hâlde gönderilmediğinden başka böyle bir vak'a-i hâile üzerine yetişmek için Edirne Vâlîsi Hurşid Paşa'nın Zağra ve Kızanlık taraflarına azimetle ba'zı

eşkiyâ'yı ele getirmesinden ve Filibe Mutasarrıfı Aziz Paşa dahi o yolda hareket ve müsâra'at eylemesinden dolayı ikisi dahi şediden mu'âheze olunarak azl edilmiş ve buna mümâsil vazîfelerini ifâ eden kâim-makâmlar dahi derhâl değıştirilmiş olmağın bî-çâre ahâli-i müslime me'yûs olarak kendi kendilerini muhâfaza etmek kaydına düşmüş ve arası çok geçmeksizin Bulgarlar taraf taraf İslâm köylerine hücum ederek zükûr ve inâs ahâli-i İslâm dahi silâhlarıyla tehaffüz ve müdâfa'aya kıyâm etdikleri hâl içinde çünkü bunlar bir gûna nizâm ve kumanda tahtında olmayan birtakım köy ahâlisi olmağla tabî'i ba'zı taraflarda tecâvüz olunarak Otluk köyü ve Yatak karyeleri fenâlığı gibi ba'zı uygunsuz vak'alar zuhûra gelmiş ve bunun üzerine Sultân Aziz merhûm işin cesâmet ve ehemmiyetini haber alarak asker sevkini irâde buyurmasıyla ba'zı yerlere asâkir-i nizâmiyye gönderilmiş ise de bunlar gidinceye kadar iş işden geçmiş [160] olduğuna mebnî bu tedbîrin bir fâidesi olmadığından başka bi'l-'akis efrâd-ı ahâlinin usûlsüz harekât ve taksîrâtından birtakımı asker üzerine atf ve tahmîl olunmuştur.

Bu ahvâl ve vukû'ât Rusların tertîb etmiş oldukları mukaddemâtdan bekledikleri âsâr ve ef'âl olmağla Türkler Hristiyanları kırıyorlar âvâzesi ile dünyanın her tarafı doldurulup Avrupa halkı ise bâlâda ta'dâd olunan ahvâl ve esbâba mebnî salâh hâlimizden kat'-ı ümîd ve hakkımızda nazarlarını tahvîl ederek Kırım mes'elesinde mâlen ve cismen bunca fedâkarlık ihtiyârıyla etdikleri mu'âvenetden bile i'lân-ı nedâmet etmekde ve husûsiyle en sonra eshâm-ı umûmiyye fâizlerinden çekdikleri ziyân acısıyla her hâlimizi ta'n ve takbîh eylemekde iken Bulgaristan hâvadisinin dehşetinden hâsıl olan sû'-i zann ve efkâr dahi buna zamîme olmuş ve tahkik-i vukû'ât için devletlerin ta'yîn etdikleri me'mûrların yanına Bâb-ı Âlî'den terfîk olunacak adamlar yerine her birisi için Rusya sefâret-hânesinden adamlar ve kılâğuzlar terfîk olunmasıyla tahkik-i ahvâl için gelenler raporlarını anların ta'rîfâtıyla tezyîn edip gönderdiklerinden Amerika ve Hindistan gazetelerine varıncaya kadar bütün dünyanın evrâk-ı havâdisi Bulgarların mağduriyet ve mazlûmiyetini ve Türklerin haksızlığını müş'ar müfteriyyât ve mübâlâgat ile dolarak bu neşriyât dahi devlet hakkında gerek dâhilî ve gerek hâricî bir kât daha nefret-i umûmiyyeyi celb ve da'vet eylemiştir.

Bulgaristan ciheti ve belki Rumeli'nin nıfsından ziyâdesi fi'len ve hâlen böyle bir ateş içinde iken Mahmud Nedim Paşa buna kat'en atf-ı nazar etmeyip umûr-ı mâliyye hakkında ıslâhât dediği icrââtının tetimmesi olarak devletin bi'l-cümle düyûnunu birleştirep bu vesîle ile hesâbın içine beş on milyon kadar daha şey sokup cümlesini câmi' olmak üzere yeniden bir büyük [161] istikrâz yapmak dâ'iyyesine düşmüş ve bunun için Avrupa sarrafları tarafından ta'yîn olunan vekiller ile hafıyyen müzâkere-i maslahatla meşgûl olarak bu pazarlığın şerâiti cümlesinden olmak üzere mebhûsün-anh olan istikrâzın kontratosu imzalandığı anda Mâbeyn-i Hümâyûna bir milyon lira takdîm olunmasını dahi kararlaştırıp ta'ahhüdü hâvî Zarîfî Bâzergân imzâsıyla Sultân Abdülazîz'e bir sened verilmiştir ki işbu sened hâkân-ı merhûmun halî'ni müte'âkıb meydâna konulmasıyla cülûs günü mevcûd olan ekser-i erkân-ı devletin manzûru olmuştur.

EFKÂR-I UMÛMİYYENİN GALEYÂNI, RÜŞDÜ PAŞANIN SADÂRETİ, SULTÂN ABDÜLAZİZ'İN HAL'İYLE SULTÂN MURAD'IN CÛLÛSÜ

Üç senedir devletin umûr-ı dâhiliyye ve hâriciyyesinde birbirini ta'kîb eden seyyiât ve taksîrât ve her nev' sû'-i isti'mâlâtın sûrî ve ma'nevî kâffe-i mazarrâtı bi't- tabi' memleket ve millete â'id olduğundan ve her ne kadar bunların en başlısı Nedim Paşa'nın ef'âli âsârı ise de umûm nâm beyinde hâsıl olan i'tikâda göre pâdişâhın re'y ve rızâsı olmadıkça bu kadar işleri yapmağa hiç bir sadr-ı a'zam muktedir ve mütecâsir olamayıp husûsiyle Nedim Paşa'nın evvelki sadâretinde sû'-i harekâtı tecrübe olunmuş iken tekrar getirilmesi ve iltizâm olunması cihetiyle asl-ı sebebiyyet oraya atf edildiğinden bu hâle çâre olmak için herkesin kalbinde tebeddül-i saltanat ârzûsu hâsıl olmuş ve hele bir seneden beri vûkelâ ve ulemâdan ve ricâl-i devletden üç beş kişi bir yere geldikçe devlete müte'allik söz açıldıkça herkes tarafından izhâr-ı ye's ve hayret olunarak bu hâlin devâmı devlet ve milleti mahv edeceğinden ve Sultân Aziz'e hatâsını ihtâra kimsenin mecâli olmayıp ihtâr eden olsa bile kabûl etmek ihtimâli [162] olmadığından bahsle tebeddül-i saltanatın lüzûm ve vücûbu husûsunda cümlelerin efkârı müttehid olarak

böyle sözler âdî me'mûr ve ketebe ve esnâf takımının bile lisânlarından tedâvül etmeğe başlamış idi. Daha sonraları eshâm-ı umûmiyye mâddesinden dolayı umûm nâs az çok ziyân çekerek mutazarrır olmasından Mahmud Nedim Paşa'nın kâffe-i ef'âl ve harekâtında General İgnatiyef'in re'y ve ta'lîmâtına etıbbâ' etmesinden ve en sonra icrâ'sına teşebbüs eylediği istikrâz-ı cedîd ile devlet ve milleti beş on milyon lira daha borca sokmağa çalışıp bunun zımnında Mâbeyn-i Hümâyûna verilecek bir milyon liradan başka birtakım irtikâbât ve sû'-i isti'mâlât daha şüyû' bulmasından nâşî âmmenin gayz ve adâveti müşedded olmuş ve husûsiyle teseyyüb ve sû'-i tedbîr eseri olarak zuhûra gelen Hersek Mes'elesi en ziyâde korkulan bir dereceye vardığı ve fesâd ve ihtilâl Edirne ve Filibe'ye kadar geldiği hâlde vaktiyle asker gönderilmekden imtinâ' olunduğundan başka def' ve teskîn-i fesâda çalışan me'mûrların muâheze ve azl edilmeleriyle Bulgarların fırsat bulup ahâlî-i İslâm'ı kesip kırması umûm halka pek ziyâde te'sîr etmiş ve Fatih Medreselerinde bulunan Talebe-i Ülûm'un ekserîsi ve belki de cümlesi Rumeli ahâlisinden olmasıyla bunlardan birtakımının memleketlerinden aldıkları mektûblar ve haberlerde kiminin peder ve vâlidesi veya hısm ve akrabası Bulgarlar tarafından i'dâm olup kiminin dahi malları yağma edildiğine ve-yâhûd hâlleri muhâtara ve tehlikede bulunduğuna dâir fecî' ve müthiş ma'lûmât almalarıyla talebe takımı derslerini ta'tîl ederek ibtidâ şikâyeti hâvî bir arzuhal tanzîmiyle Mâbeyn-i Hümâyûn'a götürüp takdîm etmişler ise de bir cevâb alamadıklarından ve umûmen i'tikâdında asl-ı şikâyet Sultân Abdülaziz merhûmun meslek ve evzâ'ından münba'is ise de bu fenâlıkların vâsıta ve mürettibi Mahmud Nedim Paşa olduğu gibi Şeyhü'l İslâm Hasan Efendi dahi ana mümâşât ve müdâhane etmesiyle [163] lisân ve enzâr-ı halkda makdûh bulunduğundan talebeden bir cemâ'at Bâb-ı Fetevâ'ya ve birtakımı dahi Bâb-ı Âlî'ye gelip o aralık Mahmud Paşa sâlifü'z-zikr kararlaştırmış olan istikrâz mes'elesinin mukâve-nâmelerini imzâ etmek üzere iken talebeden bir cem'iiyyetin geldiği haber verilmesiyle ürküp korkusundan hemân âcilen ve râcilen savuşmuş ve bu vak'a üzerine Nedim Paşa ve Hasan Efendi derhâl azl olunarak Sadârete Büyük Rüşdü Paşa ve Meşihat'a Hayrullah Efendi me'mûr ve ta'yîn buyurulmuş ve yine bu tevcîhâtın tetimmesi olarak Hüseyin Avni Paşa Bursa'dan celb ile ser-asger nasb

olunduğu gibi Midhat Paşa dahi Meclis-i Âliyye a‘zâlığı me‘mûriyyetiyle kâbineye idhâl olunmuşdur.

İşbu tebdilât ve tevcihât-ı cedîde ile efkâr-ı nâsın ta‘dil ve te‘mîn olunması muntazır iken Sultân Abdülaziz’in sonraki üç senede hiçbir kimseyi dinlemeyerek her istediğini yapmağa ve hazîneden hesâbsız akçe almağa alışmış ve zâtınca izzet ve azâmeti merte-i nihâyete varmış olmasıyla ta‘dil-i meslek edeceğine kimse inanmayıp husûsiyle Mahmud Nedim Paşa’nın fevka’l-âde serveti kuvvetiyle sarây halkının çoğunu kazanmış ve Harem-i Hümâyûndan ba‘zılarına Sadâretinde bilâ-muaccele eshâm yapıdırıp bu cihetle dahi memnû‘niyetlerini istihsâl eylemiş ve hâkân-ı merhûmun ise nazarı temâmıyle Mahmud Paşa’ya ma‘tûf ve münhasır bulunmuş olduğundan bu def‘a ma‘ el-mecbûriyye azli vukû‘ bulmuş ise de şu hâle sükûnet geldikten sonra elbette yine re’s-i kara getirilerek mu‘terizlere rağmen daha ziyâde fenâlıklara tasaddî olunacağı tecârib-i adîde ile meczûm olduğuna ve diğer taraftan General İgnatıyef Mahmud Paşa’nın azlinden müteessef ve mütekedder olmasıyla gûyâ anın azli üzerine Der-saâdet’ce bile emniyyet-i münselib olduğunu i‘lân etmek nefsinin ve fâmilyasını Türklerin hücûmundan muhâfaza eylemek için sefâret-hâneye yüz nefer kadar Karadağlı müsellâh Hırvat getirip [164] bekletmek ve kullandığı vesâit ile Galata ve Beyoğlu’nda ve Der-saâdet’de Büyük Çarşı’da Müslümanlar Hıristiyanları kıracaklar diyerek şâyi‘alar çıkarıp halkı dehşete düşürmek misillû ilkâat ve ifsâdâta çalışılmış ve hatta bir gün çarşıdaki dükkânlar kapanıp Hıristiyanlar savuşmuş olduğu hâlde bunların nasıl ve nereden ve ne niyetle tasnî‘ olunduğu pek çabuk anlaşılmalarıyla hükümsüz kalmış ise de Mahmud Paşa’nın Rusya Sefâret-hânesi tarafından bu mertebe iltizâm olunması dahi efkâr-ı halkda mevcûd olan zann ve i‘tikâda kuvvet verdiğine binâen buraları ve hâsıl edeceği neticeler küçük ve büyük cümlelerin nazarında mukâyese ve muhâkeme olunarak ve bunun tebdil-i saltanatından başka çâresi olmadığı umûmun efkârında yerleşerek herkes buna hazırlanmışıdı.

Bu vechle her tarafta ve her lisânda deverân eden sözler bi’t-tabi‘ Sarây-ı Hümâyûna mün‘akis olmasıyla Abdülaziz merhûm ba‘zı mertebe telâş ederek o aralık Vâlide Sultân Kızlarağası Cevher Ağayı Midhat Paşa’ya

gönderip işbu galeyân-ı efkârın sûret-i teskîni hakkında re'yini suâl etmiş olduğundan Midhat Paşa dahi derhâl bir lâyiha tanzîmiyle bu lâyhada devletin hâl-i buhranını da'vet eden esbâbın beyân ve ta'dâddan sonra teskîn ve ıslâhının çâre-i münferidi umûm teba'anın hürriyet ve müsâvâtı ve vükelânın me'zûniyet ve mes'uliyeti esâsilerini şâmil bir kânûnun hemân vaz' ve i'lânı sûretine münhasır olduğu gösterilmiş ve böyle bir şey yapılmaz ise hâlin müceb-i vehâmet ve nedâmet olacağı dahi işâret ve îmâ edilmiş ise de bu sözlerin hiç birisi merhûmun fikir ve mizâcına uymadığından işbu lâyiha dahi hükümsüz kalmıştır. (1)

(1) mebbas anı lâyiha ele geçirilememiş ise de âfideki mektûb o meâlde olduğundan buraya konulması münâsib görülmüştür. Bu mektûndan da anlaşılıyor ki Sultân Aziz fikr-i istibdâdda devâm etmemiş ve teklif edilen ıslâhâtı kabûl etmiş [165]

Hüseyin Avni Paşa ise mukaddemâ Mahmud Nedim Paşa'nın si'âyetiyle haksız ve sebebsiz nefy ve tahkîr olunmuş ve muahharen Sultân Abdülaziz tarafından celb ve taltîf olunarak cebr-i mâ-fât olmak üzere mükerreren Serasker'lik ve sadr-ı a'zamlık me'mûriyyetinde bulunduktan sonra ikinci def'a olarak yine Mahmud Paşa'nın bir sözüyle nefy ve tagrîb sûretiyle Bursa Vâlîliği'ne gönderilip hatta o aralık Hüseyin Paşa hasta ve yatakda olduğu ve azîmetinin mümkün mertebe kesb-i sıhhat ve kudret edinceye kadar birkaç gün te'hiri ricâsında bulunduğu hâlde müsâ'ade olunmayarak cebren çıkarılmış olmasından ve vükelâ-yı sâire gibi bunun da orta oyunlarında resmî ve taklîdi yapılp tezyîf ve tafzîh edilmesinden dolayı münkesir olarak zâten kendisi vükelâdan ve hey'etden olduğu cihetle devletin bu derece sût-i isti'mâl ile zevâl ve izmihlâline nazar-ı bî-kaydı ile bakmayıp selâmet-i vatan ve milleti nefsine takdîm edenlerin birisi olduğuna ve bunun çâresi dahi saltanatın tebdilinde olduğu hayli zamân evvel ta'yîn etmiş idüğüne binâen müşârûn-ileyh bu bâbda olan niyât ve tasmiâtını daha

olsaydı hal' mes'elesi tehaddüs etmeyecekti. Hal'in gazez-i şahsiyyeden ileri gelmediğini isbât eden bu mektûbun pek büyük bir kıymet ve ehemmiyeti vardır.

Sadr-ı a‘zam Mehmed Rüşdü Paşa Hazretlerine

Bugün yine huzûr-ı pâdişâhide devlet ve milletin selâmet ve saâdet-i ahvâline mederres olacak ıslâhât-ı cedîde ve muntazamanın icrâ’sı için istirhâmât mütevâliyyede bulundum. Bir müddet tefekkür-i teemmülden sonra ahvâlin müşkilâtını i‘tirâf ve ıslâhâtın lüzûm-ı icrâ’sını tasdîk ile kabâhati Mahmud Nedim Paşa’ya atf etdiklerinden bu def‘a da taraf-ı sadâret-penâhîlerinden Vâlide Sultân hazretlerine nasâyih lâzıme ifâ ve ta‘ahhüd altına alınacak olursa tebdîl-i hareket etmek hayırlı olur. Zât-ı hazret-i pâdişâhiye olan şu ma‘rûzât-ı âciz-ânem Hüseyin Avni Paşa hazretlerinden mektûm kalması icâb edeceği cihetle ana göre hareket etmek re‘y-i fahîmânelerine menût olmağla ol bâbda.

Sene 93

Midhat

[166]

o vakt zihnine koymuş ve bu def‘a tekrar Ser-asker’lik me‘mûriyyetiyle Der-saâdet’e yine o efkâr ile gelmiş ve vürûdunda umûm halkın isti‘dâd ve ârzûsunu temâmiyle kendi maksadına muvâffak bulmuş olduğundan ibtidâ keyfiyyeti kendüye husûsiyyet tâmesi olan Abdi Paşa ve Redif Paşa ile Kayseriyeli Ahmed Paşa ve sâir ba‘zı askeri ümerâ-yı askeriyye ile kararlaştırıp egerçe mansûb ve ma‘zûl kâffe-i vükelâ ve vüzerâ ve ricâl-i devletin re‘y ve ârzûları dahi bu husûsda müttehid ve müttefik ise de maslahatın fevka’l-âde cesâmet ve ehemmiyeti cihetiyle suver-i icrâ’iyyesine ve icrâ’sının vakt ü zamânına herkesi vâkîf ve muharrem etmek câ‘iz olamamasıyla vükelânın içinde fakat Sadr-ı a‘zam Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa ve Şeyhü’l-islâm Hayrullah Efendi dâire-i mahremiyyete alınarak olunan müzâkerede cemâziye’l-evvel’in dokuzuncu perçembe günü velî-ahd-ı saltanat Sultân Murad’ın usûl-ı mukarrere üzre Bâb-ı Hümâyûn’da ya’nî Sarây-ı Atîk’de icrâ’-yı cülûsuna karar verilmiş ise de andan iki gece evvel Sultân Abdülaziz Hüseyin Avni Paşa’ya haber gönderip kendisini istemiş olmasıyla Hüseyin Paşa mâddenin şüyû‘undan şüphelenerek gitmekden i‘tizâr ile beraber maslahata muharrem olan zevâtı leylen haber irsâliyle

yalısına cem‘ etmiş ve askerce lâzım olan tertîbâtı hazırlamış olmağla ve şu tertîb iktizâsınca cülûsun Bâb-ı Ser-askeriyye’de icrâ’sı zarûrî bulunmağla salı gecesı şafak vakti Hüseyin Avni Paşa Redif Paşa’yı ve Kayseriyeli Ahmet Paşa’yı ve Hasan Paşa’yı alıp Dolmabahçe Sarâyı civârına tertîb etmiş olduğı askerle birleşmek üzere gitmiş ve Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa dahi doğruca Bâb-ı Ser-askerî’ye gelmişidi. Bu iş için herkesin gözü ve kalbi intizârda olmasıyla keyfîyyet çârçâbuk münteşir olarak vükelâya gönderilen haberlerin vüsûlüne kalmaksızın bir taraftan kendileri ve ricâl ve me’mûrîn-i devletin ekserîsi gelmeğe başlamış olduğı [167] gibi i‘lân-ı resmîyeden ve Sultân Murad’ın vüsûlünden evvel halk dahi koşup gelmesiyle an-ı vâhidde Bâb-ı Ser-askerî Meydânı ve Beyazıd havlısı insan ile dolduğundan herkes bir memnû‘niyet-i fevka’l-âde ile yek-digerini tebrik ederek daha cülûs ve bî‘at vukûndan evvel gerek erkân ve ricâl-i devletde ve gerek umûm nâs arasında izhâr ve ibrâz olunan âsâr-ı mesârr ve şâdmânı o gün devlet ve milletin selâmet ve sa‘âdet hâline bir târîh-i cedîd olduğunu göstermiş ve husûsiyle böyle bir emr-i azîm ve cesîmin bir katre kan dökülmeksizin vücûda gelmesi dahi tefe’ül ve tebrik olunarak cihâna hayret bahş olunmuşidi.

Bu hâl arasında Sultân Murad dahi Hüseyin Paşa ile birlikde gelmesiyle resm-i bî‘at icrâ’ kalınmış ve derhâl Avrupa’ya ve vilâyâta telgraflarla beyân-ı keyfîyyet olunup Der-saâdet’ce dahi usûl-ı kadîme üzere dellâllar vâsıtasıyla i‘lân-i cülûs olunmuş olmağla gerek Der-saât’de gerek vilâyâtın hâvî olduğı şehir ve kasabalarda yâlnız devâir-i mîrîyede ve me’mûrîn-i devlet ile mütehayyizân-ı memlekete müte‘allik yerlerde icrâ’sı mu‘tâd olan bir gecelik şehir-âyîn yerine fakir ve zengin umûm halk üç gün üç gecelik şenlik etmiş ve Der-saâdet limânında olan devlet-i ecnebiyye gemilerinin dahi Rusya bandırasında olanlardan mâ‘adâsı kâmilten donatılıp iki gün sonra Rusya sefâyini dahi düvel-i sâireye ittibâ‘en techiz edilmiş ise de Rusyalılar ibtidâ Mahmud Nedim Paşa’nın infisâlinden ve müte‘âkiben Sultân Abdülaziz’in hal‘inden pek ziyâde müte‘essir ve mütekedder olarak o aralık imparator-ı sâbık tarafından sefârete gönderilen ve oradan dahi bir sûreti Hâriciye Nezâretine verilen telgraf-nâmede bir ser-askerin asker kuvvetiyle bir pâdişâhın hal‘ine cür‘et etmesine tahammül olunamayacağı beyânıyla Hüseyin Avni Paşa aleyhinde tâ‘rîz olunmuşidi.

Sultân Abdülaziz'in kâbil-i ta'dîl ve ıslâh olmayan ahvâlinden dolayı [168] mücerred selâmet-i devlet ve memleket için ittifâk-ı umûmi ile hal'î vukû' bulmuş ise de şahs ve zâtı aleyhinde hiç kimsenin garezi olmayıp her sûretle hakkında icrâ'-yı hürmet ve ta'zîmât olunması mültezem olduğundan ve eğerce selefde bu misillû mahlu' olan pâdişâhların birer mahalde habs ve tevkîfî kâ'ideden ise de kendisinden müslim ve gayrimüslim umûm halk nefret etmiş olmasıyla bundan sonra kendüye tarafdâr bulması ve bu cihetle bir fesâd olabilmesi mülâhazasına mahal olmayıp husûsiyle bulunduğumuz asr ve zamânın a'sâr-ı sâlifeye kıyâs olunamamasıyla beraber idâre-i devlet için mutasavver ve musammem olan Constitüsyon ya'nî Usûl-ı Meşveret Kânûnu iktizâsınca dahi böyle mehâzire meydân kalmayacağından hal' ve cülûs mes'elesinde bulunan vükelâ beyninde kable'l-icrâ' olunan müzâkerâtda hâkân-ı müşâr-ileyh için ba'de'l-hal' Beylerbeyi Sarâyı tahsîs olunarak vâlîde ve haremleyle ve evlâd ve cevârisiyle orada ikâmet etmesi ve ba'zı re'ye göre ister ise Avrupa'ya gitmesine müsâ'ade tahsîl edilmesi sûretine karar verilmiş ise de mâtde-i hal'in ber-minvâl-i muharrer vakt-i mu'ayyeninden evvel bağteten icrâ' olunmasından dolayı tasavvur olunan bu tertîbin icrâ'sına zamân kalmadığından ileride ihtiyâr olunacak mahall kararlaşıp irâdesi istihsâl alınıncaya kadar pâdişâh-ı mahlu' harem-i hümâyûnlarıyla ve bi'l-cümle mensûbâtıyla Topkapı Sarâyı'na gönderilmesi iktizâ etmişidi.

Bâb-ı Ser-askerî'de resm-i bîat icrâ' ve ikmâl olunduktan sonra Sultân Murad ve vükelâ Dolmabahçe Sarâyı'na gelip oraca dahi rûsûm-ı mu'tâda ifâ edildiğini müte'âkıb me'mûrin ve vükelânın çekilip hânelerine gitmeleri zamânı gelmiş ise de Sultân Murad şehzâdeliği müddetinde ve husûsiyle son zamânlarında bir hâl ve hiddet ve uzlet içinde iken birden bire bir cem'iyet-i azîme içine düşmesinden ve cülûs günü sabahleyin bulunduğu mahalden bağteten alınıp [169] getirilmesinden ba'zı mertebe vehem ve telâş etmesiyle o gece kendisinin yâlnız bırakılmamasını irâde ettiğine mebnî bu emre imtisâlen Rüşdü Paşa ve Hüseyin Avni Paşa ve Midhat Paşa ve Hayrullah Efendi o gece ve ertesi gün ve daha ertesi gece sarâyda kalmışlaridi.

Mâbeyn-i Hümayûn Başkâtibi serâyir-i devletin sırlarının mahremi ve pâdişâhın en yakını olarak o makâmda emîn ve muktedir bir zât bulunmak mühim olduğundan vükelânın delâletiyle Başkitâbete Sadullah Bey ta'yîn olup Midhat Paşa dahi Şurâ-yı Devlet Riyâsetine nakl olunmuştur.

Mahmud Nedim Paşa Sadâret'den azli üzerine hasbe'l-zâhir işden çekilerek yalısında oturmakda ise de mücerreb ve ma'lûm olan mizâc ve ahlâkına nazaran rahat durmayacağından ve hakkında olan nefret-i umûmiyye ise gitdikce tezâyüd eylediğinden ve şu aralık Der-saâdet'de durması kendi hakkında dahi muzırr olacağı cihetle istediği bir mahalle çekilip gitmesine beyne'l-vükelâ karar verilerek ve pâdişâhdan istizân olunarak kendüye lede't-teblîğ Çeşme'de ikâmeti ihtiyâr etmesiyle oraya gitmiştir.

Abdülaziz merhûm Topkapı Sarâyı'na gittiğinin ikinci günü Sultân Murad'a kendi hattıyla yazdığı tezkirelerde saltanatı kendüye ve Sultân Abdülmecid Hânedânına terk ettiğini beyândan sonra Topkapı Sarâyı'nda bulunduğu dâirenin münâsebetsizliği cihetiyle diğer mahalle naklini istemiş olduğundan derhâl tahattur olunan mahaller kendüye bildirilerek re'y ve irâdesi lede's-suâl Fer'ıyye Dâiresi'ni tensîb etmiş olmağla orasının tanzîm ve tefrîşine teşebbüs olunarak ve gece gündüz ikmâli ta'cîl edilerek Sultân Aziz merhûm vâlide ve âile ve evlâdları ve hazinedârları ile ve'l-hâsıl üçyüz nüfûsdan mütecâviz cem'iyyetle cum'a günü dâire-i mezkûreye nakl olunmuş ve kendisi [170] Topkapı Sarâyı'nda iken bu cem'iyyetden başka mâbeyincilerden ve hademedden dahi bir haylisi oraya gitmiş olmalarıyla bunların birkaç gün kalmalarına birşey denilmemiş ise de pâdişâh-ı mahlu'un yanında kurenâ ve bâş mâbeynci sıfatıyla hükümdârlara mahsûs âdem bulunmak câ'iz ve münâsib olmayacağından bunların yerine Sultân Murad'ın emekdârlarından mücerreb ve müstakîmü'l-etvâr âdemler intihâb olup konulması kararlaştırılmışdır.

KÂNÛN-I ESÂSÎ ÜZERİNE MÜZÂKERE,

SULTÂN AZİZ'İN İNTİHÂRİ

Bu sûretle tebdil-i saltanattan ve bu kadar teklifât-ı ihtiyârından maksad-ı aslî devlet ve milletin uğradığı hâl-i buhrân ve mehâlikden tahlîsiyle idâre-i umûmiyye-i devlet için bir meslek-i sahîh ve sabit ittihâz kılınması kazıyyesi

olarak bunun da tedbîr ve çâre-i münferidi usûl-ı meşveret ve serbesti ve hürriyet esâsı üzerine mü'esses olan ve Avrupa'nın hâl-i medeniyet ve ma'mûriyyetini bugün gördüğümüz derece-i terakiyyâta isâl eden Constitlison Kânûnu gibi memleketimizde dahi bir kânûn vaz'ına mevkûf ve münhasır olduğuna ve bu mâtde Midhat Paşa'nın tâ Tuna vâlîliğinden beri sahîfe-i efkârında mürtesim olup bir dereceye kadar müsveddesi dahi hazır bulunduğuna binâen (1) temâm-ı icrâ'sının sırası gelmiş ise de

(1) Müşârûn-ileyhin bu sözünü te'yîd ve Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânını Avrupa'nın tazyîki ile vukûa geldiğini iddi'â edenlerin sözünü cerh ve tekzîb eden o zamanlarda İngiltere Sefiri bulunan sîr (Elliot) un bir makalesi kitâbın zeyline konulmuştur.

Bunun başka hal'in ârzûyu umûmî ile husûle geldiğini isbât eden Sîr Elliot'un hükûmetine 25 Mayıs târihli çektiği şu telgrafda pek mühim ve câlib-i dikkatdir:

Kânûn-ı Esâsî kelimesi herkesin ağzında duran etdiğinden pâ-yı tahtın münevver el-efkâr olan softaları kânûn-ı mezkûreden istihsâli uğrunda hiçbir gayret-i milliyeden fârig olmayarak umûm ahâli-i müslime ve gayrimüslimenin mu'âvenetlerini taleb edeceklerini ve eger [171]

ebvâb ve fusûlünün muhtevî olduğu mâddeler uzun uzadı bahs ve tetkîke muhtâc olarak ma'mâfih devletin bundan sonra ittihâz edeceği meslek ve usûlü anlamak için umûm halk cûlûs münâsebetiyle sâdır olacak Hatt-ı Hümayûn'a muntazır olduklarından ber-minvâl-i muharrer sarâyda kalan vûkelâ-yı devlet iki gece bunun müzâkeresiyle meşgûl oldukları hâlde Hüseyin Avni Paşa ve ana ittibâ'en Rüşdü Paşa yapılacak kânûnun ba'zı mevâdd-ı esâsiyyesine mu'âriz bulunduklarından ısdâr olunan cûlûs hattında bi'z-zarûre buna dâir bir şey yazılmak mümkün olamayıp fakat Abdülaziz merhûm zamânında şehri doksan bin liraya bâliğ olan Sarây-ı Hümayûn tahsîsâtının altmış bin liraya tenzîli ve Ereğli Kömür Ma'deniyle sâir ma'denin ve Çiftlikât-ı Hümayûn denilen arâzinin mâliyye hazînesine devr ve terki misillû mukaddeme-i ta'dîlât olan ba'zı şeylerle iktifâ olunmuş isede asl mes'ele devletin idâre-i umûmiyyesi mâddesi olarak idâre-i devlet bu hâlde kaldıkca her ne türlü ta'dîlât icrâ' olunması devâmı olamayacağından

ve bunun husûlüne dahi ber-minvâl-i muharrer tasavvur olunan Kânûn-ı Meşveret'den başka çâre olmadığından bütün âlem buna intizârda bulunmuş ve Sultân Murad dahi taht-ı saltanata bu niyet ve azîmet ile gelmiş olmağla Kânûn-ı Esâsiye tarafdâr olanlar bunun vaz' ve te'sîsi efkârında sebât etmiş

Sultân Aziz Kânûn-ı Esâsi'nin ısdârına mûmânaat ederse hal'i için ahâlinin iştirâki de kâbil olacağı cihetle böyle bir kuvvete karşı gelmek mümkün olmayacaktır. Usûl-i idâre-i meşrûtanın şer'i şerif-i Muhammedi ahkâm-ı münîfesine temâmen mutâbık bulunarak hareket-i müstebidd-ânesiyle ahâlinin hukûkunu gasp eden ve memleketin menâfi'ni düşünmeyen bir pâdişâha itâ'at etmek câ'iz olamayacağına dâir birtakım âyât-ı Kur'an'îyenin dahi ahâliye tevzî' edildiğini beyân etmiştim. Pâdişâh'dan adem-i hoşnûdu keyfiyeti büyükden küçüğe kadar intikâl etdiğinden hiç kimse bu bâbda ki fikrini gizlemiyordu. Bu ahvâlî yazdığımdan bir hafta sonra hal'i mes'elesi vukû' bulmuştur. [172]

ve icrâ'sı cülûs merâsimi tekellüfâtından sonra vükelâ ve ulemâ ve sâir erbâb-ı ma'lûmâtdan mürekkeb bir meclisin kararına ta'lik edilmişidi.

Cülûs dağdağası geçerek herkes me'mûriyyetine devâm etmekde ve vükelâ dahi Rumeli hâdisesi için yeniden tedâbîr ve tertîbâta çalışmakda oldukları hâlde Sultân Abdülaziz azîmet-i nefis cihetiyle hal'ini müte'âkıb görüldüğü hâle tahammül edemeyerek ikâmet eylediği Fer'îye dâiresinde nefisini itlâf etmekliğı kurmuş ve hal'inin altıncı pazar günü sabahleyin sâat ikide sakalını kesmek için hazînedâr câriyelerden makas isteyip anınla iki kolundaki kan damarlarını keserek vefât etmiş olduğu haber verilmesi üzerine hasbe'l-mevsim Boğaz içinde yalılarında bulunan me'mûrîn derhâl yetişmiş oldukları hâlde Midhat Paşa Der-saâdet'deki hânesinde bulunduğu cihetle geç vakt haber alarak cümlesinden sonra yetişebilmişidi. Hâkân-ı merhûmun bu vechle nefesine sû'-i kâd ederek bulunduğu odada ve vâlidesi ve âile ve evlâdları ile üç yüz nüfûsdan mütecâviz cevârisinden mürekkeb bir cem'îyyet içinde kendi kendüye evvel sûretle itlâf etmiş olduğuna hâlen ve maslahaten hiç kimsenin diyeceğı yoğ ise de mücerred bu makûle mevt-i müfâcât hakkında cârî olan usûle ri'âyeten merhûmun na'sı keşf olunmak için vak'a üzerine evvelce gelen vükelânın re'yiyle Sarây'da ve Der-saâdet'de ve düvel-i ecnebiyye sefâretleri ma'îyyetinde bulunan ettibbâdan on dokuz nefer tabîb

celb olunarak mu‘âyene etdirilmiş ve tahkîkât için her ne lâzım ise yapılmış olduğundan usûl-ı mu‘tâd üzre merhûmun cenâzesi Topkapı Sarâyı’na nakl olunarak orada ba‘de’l-gasl âlây ile pederleri Sultân Mahmud Türbesi’ne götürülerek defn olunmuştur. [173]

SULTÂN MURAD’IN İNHİRÂF-I MİZÂCI, ÇERKES HASAN VAK‘ASI

Yukarıda zikri geçtiği vechle pâdişâh-ı cedîdin cülûs günü sabahleyin erkenden bulunduğu mahalden çıkarılması cihetle hâsıl olan vehm-i telâşdan muzdarib olmağla beraber mizâcında dahi bir inhirâf huzûr etmiş ve bu hâl içinde iken pazar günü emûcelerinin dahi ol sûretle vefâtını işitmesiyle mükedder olarak inhirâf mizâcı müşedded olunmuş idi. Bu hastalığın neticesi olarak cülûsun sekizinci salı günü şu‘urunda ihtilâl ve âdetâ eser-i cinnet zâhir olduğundan bu keyfiyyet bütün hânedan-ı saltanat ve vükelâ-yı devletden haberdâr olanları mahzûn ve dilhûn etmiş ise de kudret-i beşer hâricinde kazâ-yı ilâhî olmasıyla tedbîrine imkân olmayıp fakat pâdişâhlık makâm-ı celîlinde bulunanlara göre bu hastalık alel-i sâireye makis olmadığından bu mâddenin yâlnız ma‘lûmâtı olan havâss-ı vükelâ ve bende-gân ve tedâviye me’mûr ettibâ beyninde mektûm tutulmasına karar verilmiş idi. Lakin arası yirmi beş otuz gün kadar zamân geçtiği hâlde hastalık kesb-i hiffet etmeyip bi’l-‘akis müşedded olduğundan ve bir def‘a dahi bahçede gezdirilir iken kendisini havuza attığından hakîkat hâl-i bi’t-tabî‘ mektûm kalmayarak şüyû‘ bulmuştur.

Cülûs münâsebetiyle birçok mesâlih-i mühimme terâküm edip husûsiyle meydânda olan Rumeli ihtilâli mes’elesi günden güne kesb ve vüs‘at etmekde olduğuna ve bir taraftan Girid vâlîsi Rauf Paşa Girid cezîresi idâresi için Âlî Paşa merhûmun yapmış olduğu nizâmât hâricinde birtakım şeylere kalkışmasıyla oraca dahi ba‘zı fenâlıklar zuhûra geldiğine binâen vükelâ-yı devlet bunların tanzîmiyle meşgûl olarak hatta gündüzleri yetişdirilemediğinden geceleri dahi vükelâ konaklarında ictimâ‘ olunur idi. Bu usûl üzre cülûsun on altıncı [174] çarşamba günü akşamı akd olunacak meclis Midhat Paşa’nın Der-saâdet’deki hânesinde yapılmak lâzım gelmiş

olduğundan o aralık yalılarında bulunan Şeyhü'l-islâm Hayrullah Efendi ile Safvet Paşa ve bir de Ticaret Nâzırı Damad Mahmud Celaleddin Paşa'dan mâ-adâ kâffe-i vükelâ Midhat Paşa'nın hânesinde ictimâ' ederek ba'de't-taam müzâkereye devâm olunmakda ve hatta Girid cezîresi mesâlihine müte'allik evrâk üzerine bahs edilmekde iken Asâkir-i Nizâmiyye zâbitânından Kolağası rütbesinde ve Çerkes Hasan nâmında bir zâbit Ser-asker paşaya acele ifâdesi olduğu beyânıyla nasılsa kapıda duran hademeyi iğfâl ederek meclis odasına girmesiyle beraber yanında saklamış olduğu rovelverlerden birini çıkarıp Hüseyin Avni Paşayı mi'desi üzerinden iki kurşun ile vurmuş ve odada mevcûd olanların yanlarında müdâfa'aya sâlih bir şey olmadığından cümlesi öteye beriye sâvuşûp fakat Bahriyye Nâzırı Kayserili Ahmed Paşa merkûmu tutmak istediğinden anı dahi kolundan ve kulağından cerh etmiş ve bu sırada Hüseyin Paşa havl-i cân ile odadan sofaya çıktığında kâtil-i merkûm yine ta'kîb ettiği cihetle o hâl üzerine Midhat Paşa'nın hademesinden Ahmed Ağa yetişerek kâtil-i merkûmun arkasından kollarını tutmuş olduğu hâlde merkûm bir takrîb yine rovelverle Ahmed Ağa'yı dahi başından vurup öldürmüştür. Vükelânın hademesi ve ba'zısının yâverleri vakı'ayı haber aldıkları anda koşup yetişmek istemiş iseler de şakî-i merkûmun üzerinde beş aded rovelver bulunup kendisi bunları isti'mâlde gâyet mâhir bulunduğundan ve nerd-bândan çıkanları kurşun ile karşılayıp hatta o aralık yetişmiş olan zabtiyye neferâtından dört beş kişiyi dahi yaraladığından üzerine varmağa kimse cesâret edemediği cihetle kendisi Hüseyin Avni Paşa'yı ve Ahmed Ağa'yı ber-minvâl-i muharrer şehîd ve Ahmet Paşa'dan başka dört beş kişi dahi cerh [175] etdikden sonra tekrar odaya girip dâhil-i meclis olan Hâriciye Nâzırı Raşid Paşa'nın havf ve dehşetle bayılıp sandalye üzerine oturduğu hâlde kalmış olduğunu görmesiyle anı dahi başından kurşun ile vurup ve boğazından kama ile kesip itlâf eylemiştir. Bu hâl içinde ve merkûm bulunduğu odanın perdelerini tutuşdurup bir de harîk ihdâsına çalışmakda iken Bâb-ı Ser-askerî'den asâkir-i nizâmiyye yetişerek merkûmu tutup götürmekde oldukları hâlde nerd-bânın alt başında sadâret yâverlerinden Bahriyye Kolağası Şükrü Bey'i görmesiyle beraber çizmesi içine saklamış olduğu rovelveri üzerine boşaltmasıyla

kurşunu mîr-i mûmâ-ileyhin boğazından isâbet ederek o dahi orada şehid olmuştur.

Şakî-i merkûm istintâkında maksadı Hüseyin Paşa'yı öldürmek iken diğerleri kendini tutmak istemelerinden dolayı anları vurması zarûrî ve mecbûrî olduğunu beyân ile iktifâ eylediğine binâen nâsdan kimisi merhûm Abdülaziz'in intikâmı için kendisinin teşcî' olunduğuna ve kimisi hâricden iğfâl edildiğine dâir birçok mülâhazalara zâhib olmuş ise de hakikati şu vechledir ki işbu Çerkes Hasan Rumeli'de iskân olunan bir Çerkes Beyi'nin oğlu olup Sarây-ı Hümâyûn'da üçüncü kâdına dahi karâbet veya münâsebeti bulunması cihetiyle mekteb-i askeriyyeye konulup orada tahsîl ettikten sonra mülâzımlık rütbesiyle zâbit çıkmış ve ol vakt ittihâz olunan kâ'ide icâbınca mektebden mülâzım rütbesiyle çıkanlar Altıncı Ordu'ya gidecek olurlar ise yüzbaşılık rütbesine terakkî ettiklerinden bu dahi ol vech ile Bağdad'a gönderilmesini talep ederek yüzbaşı rütbesini aldıktan sonra sarâya olan nisbeti kuvvetiyle azîmetden istinkâf etdiğine mebnî Hüseyin Avni Paşa bunu azîmete icbâr ile habs eylemiş olduğu hâlde sarây tarafından himâye olunmasıyla gitmemiş [176] ve arası biraz geçtikten sonra merkûm yine Bağdad'a gitmek şartıyla ve kezâlik iltimâs ile Kolağalık rütbesine çıkmış iken bu def'a dahi Yusuf İzzettin Efendi'nin yaverliği hizmetine sokulup kalmıştır. Kendisi hünersiz ve gaddar bir şahs olmasıyla Hüseyin Paşa'nın mu'âmelâtından bir gazez ve kin hâsıl ederek her hebâseti gözine aldırması ve hatta Hüseyin Paşa bir def'a kendüyi celb ile usûlu muhâfaza için Bağdad'a gitmesini ilhâh etdiği hâlde müşarûn-ileyhin üzerine yürümüş iken meclisde hazır bulunan Serdar Abdi Paşa men' etmiş ve yine bir def'a hal'inden iki hafta mukaddem Hüseyin Paşa İzzettin Efendi ile birlikte Göksu Mesiresinde iken merkûm Hasan müşarûn-ileyhi orada vurup öldürmeğe tasaddî etmiş ise de arkadaşlarının nasîhat ederek men' etmelerinden dolayı niyetini icrâ' edememiştir. Muahharen hal' münâsebetiyle yâverlikden çıkıp açıkda kaldığından emr-i Ser-askerî ile yine Bağdad'a gitmesi teklif olunduğunun kendisi imtinâ' eylediğinin üzerine habs edilmesiyle nihâyet gitmege râzı olarak yol levâzımını tedârik etmek için habisten çıkmış ve artuk niyet-i fecî'asını icrâ' etmekliği fikrinde kararlaştırıp o akşam bu sû'-i kasd ile

merhûmun yalısına gitmiş iken meclisde olduğunu haber almasıyla gelip doğruca meclise girip ibtidâ müşarûn-ileyhi şehid etmiştir.

Katil-i merkûmun istintâkındaki ifâdesi gibi ihtimâl ki Hüseyin Paşa'dan başkasına bir sû'-i kasdı yok iken diğerlerini vurması kendüyi tutmağa tasaddî etmiş olmalarına mebnî zarûrî olabilir ise de merkûmun bî-çâre Raşid Paşa'yı ve yâver Şükrü Bey'i hiç bir sebebe müstenid olmayarak öldürmesine ve Sadr-ı a'zam Rüşdü Paşa ile Kayserili Ahmet Paşa'nın savuşdukları odaya birkaç def'a hücum etmesine ve bir taraftan perdeleri tutuşdurup [177] konağa ateş vermesine nazaran ibtidâ Hüseyin Paşa'yı ve müte'âkiben Ahmed Ağa'yı itlâf etdikden sonra artık kalbi ve gözü kararip azgın ve kudurmuş bir yırtıcı canavar gibi herkese saldıracağına ve karşısına bir çocuk bile çıksa vurup öldüreceğinde iştibâh yoğidi.

Bu vak'ada yaralanan zabtiyye neferâtından biri dahi müte'âkiben ve müte'essiren vefât etmekle merkûmun bu vech ile beş nefer zâtı bi-gayr-i hak şehid ve on kadar adamı cerh etmesi cinâyetin en azîm derecesi olup kendisi cinâyetini mu'terif olmağa beraber cinâyet üzerinde tutulması dahi kânûnen aleyhinde hükme kâfi olduğundan Bâb-ı Ser-askerî'ce olan istintâkî hitâmında vükelânın kararıyla salb ve i'dâm olunmuşdur.

Hüseyin Avni Paşa'nın dirâyet ve ehliyeti ve umûr-ı askeriyyede mahâreti meşhûr ve müsellemler olup Raşid Paşa dahi hâriciyyede ma'lûmât-ı kâmile ve mülekkâ sâhibi bir âdem olmasıyla bu iki zâtın devletde vücûdû elzem ve husûsiyle Rumeli'nin ahvâl-i ihtilâliyyesi hakkında icâb eden tedâbirin bir tarafı cihet-i askeriyyeye ve diğeri hâriciyye te'allük etmesiyle bugün için öyle bir Ser-asker ve böyle bir Hâriciyye Nâzırı'nın bulunması her vaktiden ziyâde ehem iken bunların ol sûretle telef edilmelerinin mâddi ve ma'nevi zaruri temâmiyle devlet ve millete kalmış olduğundan bunun hakâyıkını akl ve insâf ile müvâzene eden ve devlet ve milletini seven erbâb-ı hamîyyet ne kadar mahzûn ve mükedder oldu ise devlet ve milletin düşmanları dahi o derece memnûn ve şâdmân olup vâkı'â devlete lüzûmlu olan adamların zâyî'âtından istifâde eden düşmanlara göre memnû'niyet-i tabî'i olmasıyla istiğrâb olunmaz ise de Nedim Paşa'nın mensûbât ve tarafdarlarından bu devlet ve memleket sâyesinde mütena'im olan

kimselerden ba‘zıları dahi garaz-ı zâtîleri için düşmanların memnû‘niyet ve meserretine iştirâk [178] etmeleriyle devlet ve millete hakikaten bed-hâh olduklarının bir kât daha eserini göstermiş oldular.

Çünkü Hüseyin Avni Paşa Erkân-ı Harp sınıfından yetişmiş ve cemî‘ emsâline tefavvuk etmiş şecî‘ ve muktedir bir asker olduğu hâlde fûnûn-ı askeriyyenin nazariyyât ve ameliyâtını ikmâl ederek birkaç def‘a bi-hakkın ser-asgerlik makâmına gelmiş ve Sultân Aziz zamânında askerin intizâmı ve redif ve müstahfiz sınıflarının sonraki tertibâtı ve teşkilât ve edevât-ı harbiyenin ikmâli gibi yapılan şeylerin cümlesi bu zâtın eser-i himmeti olup emir ve kûmandasına dahi herkesin vüsûk ve emniyeti bulunmuş olduğundan hayâtta ve makâmında kalmış olsaidi Sırp ve Karadağ muhârebelerinin bu derece meydân almayacağına ve belki Rusya muhârebesinin dahi bu neticeye varmayacağına umûmun zann ve i‘tikâdı berkemâlidir. İşte böyle bir zâtın diğer rüfekâsıyla beraber Çerkes Haaan gibi denî ve alçak bir şahs-ı gaddârın mağdûru olmasıyla garaz-ı şahsîlerinin intikâmını almış olmak zann ve ze‘amında bulunanlar bu intikâmlarını muhârebe-i sâbıkada milletin döktüğü kan ve zâyî‘ ettiği mülk ve mâl ile pek pahalıya almış oldular. Her ne ise mukadderât-ı ilâhîden olarak pâdişâhın o sûretle hastalığı vukû‘ bulması ve erkân-ı devlet erkânından iki rûkn-i azîmin bu vech ile zâyî‘ olması hasebiyle umûr-ı devlet pek büyük sekteye uğramış ise de re’s-i kârde bulunanlara göre bu hâl üzerine gelen ve me’yûsiyyet daha ziyâde muzırr olacağından derhâl açılan ser-asgerlik Serdar Abdi Paşa’ya ihâle olunarak kendisi Bulgaristan işi için Edirne tarafında bulunmasıyla vekâleti Redif Paşa’ya tevdi‘ olunmuş ve Hâriciyye Nezâretine dahi Safvet Paşa getirilmiştir.

Mesâlih-i devlet içinde o gün için en mühim olan iş Karadağ ve Sırbistan ve Bulgaristan ihtilâlâtı mes’eselesi olup evvelce Hüseyin Avni [179] Paşa’nın tertîbiyle Abdi Paşa ber-minvâl-i muharrer Edirne’ye gönderilip Hersek kıt‘asında teşkil olunan fırka-ı askeriyye kumandanlığı Muhtar Paşa’ya ve Niş cihetinde tehdâd eden askerin kumandası dahi Ahmed Eyyüb Paşa’ya ihâle olunmuş ve birer fırka-i askeriyye ile Ferik Osman Paşa Vidin tarafına ve Ferik Mehmet Ali Paşa Yenipazar’a ta’yîn kılınmış ve

İşkodra ve mevâki' sâirede dahi asâkir-i kâfiye bulunmuş ise de Sırbistan'a Rusya'dan gelen General Çernayef ve beraber olan birçok Rusya zabitanı i'ânesiyle Sırpılar muhârebe levâzımını ikmâl ederek Hüseyin Paşa'nın vefâtını müte'âkıb resmen i'lân-ı harb ile her taraftan tecâvüze başlamış ve Karadağ dahi Hersek ve İşkodra cihetlerinde askerle harbe tutuşmuş ve bunlara istinâden Bulgaristan'ın tuğyan ve isyânı dahi her tarafa yayılarak bir kât daha kesb-i vüs'at ve şiddet etmiş olduğundan bunların her birine asker ve mühimmât yetiştirmek ve kumandanlarına icâbına göre emr vermek lâzım olup hâlbuki bu işlerin cümlesinin planlarını tertîb etmiş olan ser-askerin ve ecnebi devletlere muhâtab ve merci' bulunan Hâriciye Nâzırı'nın vefâtları cihetiyle cümlesi Bâb-ı Âlî'nin üzerine kalıp Bâb-ı Âlî olan vükelâ ise sadr-ı a'zam Rüşdü Paşa ve Şurâ-yı Devlet Re'îsi Midhat Paşa ile bir de Safvet Paşa'dan ibâret olduğuna ve her tarafda mesâlih ve umûrun hücumuyla beraber en büyük müşkilât dahi zarûret-i mâliyye keyfiyyeti olmasıyla devletin bulunduğu hâl-i buhrân içinde dâhil ve hâricden bir akçe istikrâzına imkân olmadığına binâen ale'l-acele üç milyon liralık kâime çıkarılıp tedâvüle başlamış ve Sırbistan ve Hersek ve Bosna taraflarında açılan muhârebât şiddetle devâm etdiğinden Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa Bâb-ı Âlî'ce olan işlerini rü'yet ve ifâ ile beraber umûr-ı harbiye levâzımına dahi bi'z-zat nezâret etmek üzere ekser vakt ikisi birlikde Tophaneye gidip ve geceleri dahi [180] yine bi'l-ittihâd çalışıp hâsılı kâffe-i umûr-ı devlet tabî'i bunların himmet ve gayretine kalmışdı. Devletin mevcûd olan kuvve-i askeriyyesi bu gavâilin cümlesine kâfi ise de idâre-i devletin tecdidiyle beraber umûm halkda dahi yeniden bir şevk ve gayret-i vataniye hâsıl olarak muhârebâta gitmek için Rumeli ve Anadolu'dan takım takım gönüllü asker tecemmu' etmeğe başlayıp Der-saâdet'de olan talebe-i ulûmdan ve sâireden dahi bu yolda cem'iyetler zuhûr etmiş olmağla vâkı'â halkın şu gayretine diyecek yok ise de bunlar lisanımızda başıbozuk askeri denilen takımdan olup hâlbuki Avrupalıların indinde başıbozuk sınıfı envâ'-ı ta'diyât ve sû'-i harekât ile şöhret bulmuş Bulgaristan'da vukû' bulan fenâlıkların kısm-ı azîmi bunlardan neş'et ve sudûr etmiş olmak i'tikadî yerleşmiş olduğundan şu hâl üzerine bu sınıf askerin muhârebeye sevkî yeniden birçok i'tirâzâtı da'vet edeceği gibi vatan ve devletine hizmet için böyle bir fedâkarlığa

hazırlanmış olanların redd ve men'iyile kırılmaları dahi münâsib olmayacağına ve bunların isti'mâlinde olan mahzûr ve mazarrat nizâmsızlıklar hâli olmasıyla eger kendileri iknâ' olunup da az vakitte ta'lîm öğretilerek nizâm-ı askerî hâl ve hey'etine konulacak olursa bi't-tabi' mahzûru kalmayacağına binâen bunun husûlünü Midhat Paşa ile Mahmud Celaleddin Paşa der-uhde ederek ve bunun için Bab-ı Ser-askerî'de Midhat Paşa'nın taht riyâsetinde bir komisyon yapılarak gönüllü askerinin bâ-husûs Der-saâdet'deki talebe-i ulûmdan ta'lîm etmek ve kendilerine nizâmiyyeden küçük zâbitleri ta'yîn olunarak bölük ve tabur hey'etine girmek ve silâh altında bulunmaları muhârebe müddetine mahsûs olmak üzere bi'l-iknâ' esliha vesâir malzemeleri cânib-i mîrîden ve elbiseleri yine o komisyon ma'rifetiyle toplanılan i'âne akçesinden tesvîye olunmuş [181] ve ta'limleri için Beykoz Çayırı tahsîs olunarak ol vakt mîr-alây rütbesinde bulunan Hidayet Bey ki şimdi Altıncı Ordu Müşîri Hidayet Paşa'dır. Anın bi'z-zat gayret ve ikdâmıyla ve Mahmud Celaleddin Paşa'nın nezâret ve himmetiyle iki aya varmaksızın on iki tabur mu'allem asker hâsıl olmuş olmağla bunlar işbu hey'et-i nizâmiyyeleriyle ve bakıyyesi dahi mahallerinde nizâmiyye taburlarına kalb olunmak şartıyla ve Vidin ve Niş firkalarına gönderilmiş ve Sırp muhârebesinde me'mûlden ziyâde şecâ'at ve hüsn-i hizmetleri vukû' bulmuşdur.

Bu vech ile ahâli-i İslâm'da dahi hamîyyet ve gayret-i vataniye eseri olarak umûmî bir şevk ve havâhiş görüldüğü gibi o aralık müslim ve gayrımüslim teba'a-i devletin hürriyet ve müsâvâtına dâir bir kânûn vaz' olacağı havâdisinin intişârıyla teba'a-i gayrımüslimede dahi ârzû-ı vatan hissiyâtının görölmeğe başladığına ve evvelce Rusya Elçisi General İgnatıyef bir taraftan Rumeli'nin ihtilâl ve efsâdıyla bir taraftan dahi aleyhimizde Avrupa'nın sû'-i nazarını celbe çalışdığı sırada Avusturya Hâriciyye Nâzırı Kont Andraşi'nin dahi Bosna Hersek Hıristiyanlarına dâir Avrupa'ya neşr etdiği beyân-nâmelerinde müslim ile gayrımüslimin bir devlet ta'biyetinde ittifâk ve ittihâdı mümkün olamayacağı ma'nâsına delâlet etmek üzere ay yıldız ile Salîbin bir sancâkda ictimâ'-i gayr-ı mümkün idigüne yazmış olduğuna binâen Midhat Paşa mücerred bu da'vayı mükezzib olmak ve eser-i fi'liyyesini göstermek için Hıristiyandan bir tabur gönüllü askeri teşkîl ederek

ve sancaklarında ay yıldızın yanına bir de salîb ilâve eyleyerek tabur-ı mezkûr Der-saâdet'de cümlelerin manzûr ve meşhûdî oldukdan sonra Niş fırka-ı askeriyyesine göndermiştir ki bu taburun efrâdı dahi hiç bir muhârebede İslâm askerinden geri kalmayarak ibrâz-ı gayret ve şecâ'at etmiş ve harbde hayli zâyî'ât [182] vererek onlarda vatan ve devlet uğrunda fedâkarlık ve İslâm ile birlik âsârını isbât eylemiştir.

Cülûs hattı bahsinde yazıldığı vechle idâre-i umûmiyye-i devlet için tasavvur olunan Kânûn-ı Esâsî'nin müzâkeresi zımmında bir meclis akdî mukarrer ise de Kânûn-ı Cedîd ile teba'a-i devletin nâil olacağı hukûk-ı hürriyet ve müsâvât-ı mücerred ve bi'z-zat pâdişâh tarafından îtâ ve ihsân buyurulmağa mevkûf ve muhtâc olduğu hâlde Sultân Murad'ın uğradığı illetin hâl ve ta'biyyeti iktizâsınca buna imkân olmadığı misillû vükelânın ve bi'l-cümle me'mûrîn-i devletin meşgûl oldukları gavâil-i hâzıra içinde müceddeden kânûn ve nizâm te'sîsini müzâkereye vakt ü zamân yok ise de cem'-i müşkilâtın halli ve umûr-ı devletde ârzû olunan hüsn-i inzibât ve idârenin husûlu bu kânûnun vaz'ıyla hâsıl olacağından o aralık Avusturyalıların sedd etmiş oldukları Kılık Limanı mes'elesinden tehaddüs eden müşkilâtı müzâkere için Bâb-ı Âlî'de umûm vükelâ ve vüzerâdan ve ulemâdan ve ricâl-i devletden mürekkeb olarak akd olunan meclis-i umûmînin ictimâ'ini Midhat Paşa fırsat-ı adîle Kânûn-ı Esâsî için evvelden hazırlamış olan müsveddeyi meydâna koymuş ve orada ve anı müte'âkıb Bâb-ı Fetvâ'da akd edilen meclisde Kânûn-ı mezkûrenin mevâdd-ı esâsiyyesi ekseriyyet-ârâ ile kabûl olunmuş olduğundan müfredâtı tedkîk ve memleketin hâl ve icâbına tevfikân tashîh olunmak üzere yine Midhat Paşa'nın riyâseti tahtında bir komisyon yapılmış ve vâki' olan taleb üzerine Şeh-zâdegân hazerâtına ve sâir ba'zı zevâta bunun birer sûreti takdîm ve îtâ kılınmış idi. [183]

SULTÂN ABDÜLHAMİD'İN CÜLÛSU

Diğer taraftan Sultân Murad'ın hastalığına ta'yîn olunan müte'addid etîbbâ-ı hâzıkadan başka Viyana'dan dahi bu illete müdâvâtda mahâreti meşhûr olan bir tabîb celb olunarak tedâvisine pek çalışılmış ise de ifâkâtı

mümkin olamayarak uzamış ve uzadıkca ba'zı halk beyrinde makâlât ve tefevvühât çoğalmış ve egerçe bi'l-cümle vükelâ ve husûsiyle Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa gece gündüz istitâ'atları derecesine göre sarf-ı makdûr etmekde iseler de cümle umûrun merbût olduğu makâm-ı Hilâfet ve Saltanatda merci' hakiki olmadıkca ve o kuvvet bulunmadıkca yapılan şeylerin te'sîrâtı olamayıp husûsiyle bi'z-zat emr-i Sultâniyye muhtâc olan işler geri kalmış ve cülûs üzerine iki aydan ziyâde vakt geçdiği hâlde düvel-i ecnebiyye elçileri henüz i'timâd-nâmelerini vermek mümkin olamamış olduğundan ve Sultân Murâd'dan sonra nevbet-ı saltanat hasbe'l-usûl Sultân Abdülhamid'e intikâl edeceğinden bi'l-cümle vükelâ ve ulemâ vesâir erkân-ı devlet ittifâkıyla doksan üç senesi şa'bânının on birinci perşembe günü Sultân Abdülhamid'in cülûsu vukû' bulmuştur. Sultân Abdülhamid evvelce Kânûn-ı Esâsî'nin müsveddesini mütâla'a buyurup devletin bulunduğu hâl ve mevkî'e göre devâmı ve terakıyyâtı mutlaka böyle bir kânûnun vaz'ına mevkûf olduğunu tasdik ile birâder-i ekremleri Sultân Murad gibi taht-ı âlî-i saltanata bu niyet-i hâlise ile gelmiş ve bir an evvel vaz' ve te'sîs olunmak üzre tedkikâtını Meclis-i Vükelâ'ya havâle buyurmuşdu.(1)

(1) Midhat Paşa tarafından tanzim kılınan Kânûn-ı Esâsî'nin ta'diline dâir Abdülhamid tarafından müşârûn-ileyhe yazılan mektûb ehemmiyetine mebnî kitâba zeyl edilmiştir. (numero 3 ve 4) **[184]**

Kânûnun mevâdd-ı esâsiyyesi akvâm ve ecnâs-ı muhtelifeden mürekkeb olan teba'a-i Devlet-i Aliyye'nin müsâvâtıyla beraber cümlesinin Osmanlı nâmî ve sancağı altında ictimâ' ve ittihâdî ve umûm teba'anın kânûn dâiresinde hürriyet-i şahsiyyeye nâiliyyeti ve devletin terakkî-i kuvvet ve şevketi ve menâfi'ini câmi' olduğu gibi usûl-ı istibdâd yerine kâim olacak usûl-ı meşveret kuvvetiyle emvâl-i devletin harc ve sarfinda vukû'â gelen isrâfât ve her türlü sû'-i isti'mâlâta dahi nihâyet verileceği cihetle az çok hamıyyet-i milliye ve gayret-i vataniyesi olanlar bunu kemâl-i server ve memnû'niyetle telâkki ederek neşr ve i'lânına muntazır ve müterakkıb oldukları hâlde evvelki hâl-i istibdâddan istifâdeye alışmış olan ba'zı adamlar ve husûsiyle Sarây-ı Hümâyûn'un isrâfât ve tebzîrâtı sayesinde ta'ayyüş edenler bundan hoşnûd

olamayıp ve hüsn-i kubhunu temyîze dahi akılları ermeyip pâdişâhın istiklâli mahv olacakmış ve cumhuriyet yapılacaktı gibi câhi'l-âne ba'zı tefevvühât ve i'tirâzâta başlamış olmalarıyla eğerce bunun hükmü yok ise de bu lakırdılar bed-hâhân devletin fesâd ve si'âyetleriyle tarîk-ı ilmîde bulunan ba'zı zevâtın dahi lisânlarına düşerek ramazan-ı şerîf o âhirinde bu iş için bir fesâd vukû'na az kalmış iken buna meydân verilmeyerek ba'de'l-îd bu fesâda sâ'î olanlar zâhire çıkarılmış ve bunlardan birinci derecede muharrik ve müretteb olanlar Kadıasker Şerîf Efendi ve Muhiddin Efendi ile Ramiz Paşa ve çend nefer dersiâmlık hoca efendiler ile Mahmud Nedim Paşa mensûbâtından Rıza Bey olup Şerif Efendi cülûs münâsebetiyle mücerred böyle bir emr-i azîmede hâlif ta'rif kâ'idesine ittibâen ta'yîn ederek Meşîhat'a geçmek ve Muhiddin Efendi dahi İzzeddin Efendi'nin hocası olduğu ve o sâyede kadıaskerlik rütbesini ihrâz etmiş bulunduğu hâlde sarâydan mehcûr olmasıyla şimdi böyle bir işde bulunup tefeyyüz etmek emeliyle efkârı tahrîka çalışmış ve diğerleri dahi bunlara ittibâ' [185] etmiştir. Kânûn-ı Esâsî'nin mesâiline hakikatiyle vâkıf olmayarak ve-yâhûd akl ve ma'lûmâtı memleketimizin icâb ettiği ahvâli ihâtaya kifâyet etmeyerek bâdî-i emrde i'tirâz edenler sonradan kânûn neşrinde hakikat-i hâli anlamış oldukları gibi şu denilen zâtların dahi işi anlayarak yaptıklarından nâdim olacaklarına şüphe yok ise de devletin bulunduğu hâl-i inkılâbât arasında bunların mütesaddî oldukları hareketleri üzerine sükût olunmak o gün için hatırlı olmasıyla kânûnun ikmâliyle neşrine kadar bunların birer mahalle teb'îdine mecbûriyyet görüldüğünden ol bâbda Vükelâ tarafından arz olunan lüzûm üzerine müte'allik buyurulan irâde-i seniyye mücebince müşâr ve mûmâ-ileyhimden birtakımı muvakkaten Cezâir Bahr-i Sefîd'e ve hocalar da memleketlerine gönderilmiştir.

Sırbistan için Niş ve Vidin cihetlerine gönderilmiş olan asâkir-i Osmaniye muhârebât-ı vâkı'anın cümlesinde galebe ettikleri gibi en sonra ıd-ı fitr günü Aleksinice İstihkâmâtı dahi zabt olunarak Sırlar külliyyen münhezim olmuş ve bu hâl ile asâkir-i Osmaniye'nin ilerileyip Belgrad'a kadar varacağı anlaşılmış olduğundan burası Ruslar'a telâşı müceb olarak Genral İgnatıyef altı hafta müddet Sırlar'la mütâreke talebine dâir Bâb-ı Âlî'ye bir ültûmatom vermiş ve bu teklîf her sûretle insâfdan ve kâ'ide-i

düveliyeden hâric olduğu hâlde mücerred zarûret-i hâl ve maslahat ilcâsıyla Bâb-ı Âlî tarafından kabûl olunarak Sırpîlâr'la muhârebe te'hîr olunmuşdur.

İSTANBUL KONFERANSI

Ruslarca Bulgaristan'ın planı evvelce kurulup hazırlanmış ve mukaddemâtına Hersek vak'asından bedâ' olunarak derece derece tevsi' eden ihtilâlât Karadağ ve Sırbistan tarafından vukû' bulan muâvenât ile maksadın [186] husûlu mutasavver ve müretteb bulunmuşken Sırbistan'ın bu vech ile mağlûb ve münhezim olmasıyla planın başka bir tarîk ile icrâ'sı lâzım gelmiş ve Rumeli vukû'âtı hakkında îkâ' edilen şikâyâtından ve eshâm-ı umûmiyye mâddesinden ve daha sâir birtakım sebeblerden dolayı Devlet-i Aliyye aleyhine hazır Avrupa'nın sû'-i nazarı müşedded olmuş olduğundan bunun arası soğumaksızın istifâde olunmak üzere Rusya devleti tarafından Bulgaristan maslahatı için Der-saâdet'de bir konferans yapılması Avrupa'ya teklîf olunarak ol vech ile düvel-i sitte tarafından ta'yîn kılınmış olan süferâ Der-saâdet'e vâsıl olmuşdur.

Konferansın meydâna koyduğu teklifâtın en başlı mâddeleri Bulgaristan'nın imtiyâzı ve me'mûrlarının kendilerinden intihâbı ve Bulgar'dan milis askeri tanzîmi ve vâridâtından hazîne-i devlet için bir mikdârı alınıp kısm-ı azîminin gayr-i mahdûd olarak mahalli masârifına terkî ve kal'alardan başka mahallerde asker tutulmaması ve Çerkeslerin Anadolu'ya kaldırılması gibi şeyler olup bunlar ise Mahmud Paşa'nın sadâret-i sâniyyesinde Rusya sefâretinden kendine verilen lâyhada muharrer olan müşârün-ileyh tarafından icrâ'sına teşebbüs kılındığı hâlde vûkelâ tarafından kabûl olunmayan teklifâtın aynı olmakla egerçe şimdiki hâlin o zamâna nisbetle pek çok farkı olduğundan böyle bir teklîf-i azîm karşısında devletin bir dereceye kadar muvâfakata mecbûriyyeti müselleme ise de Sırbistan dahi kırk sene evvel bundan daha çok hafîf şerâit ile taht-ı imtîyâza konulmuş olduğu hâlde neticesinde elden çıkmış ve nihâyet Rusya'nın hükmü altına girmiş olduğu gibi şimdi şu teklîfin olunan şerâit ile Bulgaristan o kadar dahi sürmeyerek Rumeli'nin nısfı şimdiden idâre-i devletden çıkmış olacağı aşîkâr olarak buna ise muvâfakat etmek hiç kimsenin elinden gelmeyeceğine

binâen bu bâbda beyne'l-vükelâ cereyân eden müzâkere ve verilen [187] karar mücebince konferansda mes'elenin her ciheti teşrîh ile mübâhase olunarak teklifât-ı vâkı'anın ta'dîlini çalışılması için Devlet-i Aliyye murahhasları olan Safvet ve Edhem Paşa'ya ta'limât-ı mukteziyye verilmiştir.

MİDHAT PAŞA'NIN İKİNCİ SADÂRETİ

19 Kânûn-ı sâni 1876

Bir taraftan bu vechle konferans müzâkerâtı devâm ederken Rüşdü Paşa'nın sadâretten vukû'-i infisâliyle Midhat Paşa def'aten sâniyye olarak makâm-ı sadârete getirilmiştir.

Midhat Paşa'nın bu def'a sadârete vürûdunda meydânda olan Rumeli gavâilinden ve konferans tekâlifinden ve sâir meşâgil-i dâhiliyye ve hâriciyyeden tehdâdüs eden bunca müşkilâta mâliyyece her vakitden ziyâde fevka'l-âde olan müzâyaka ve ihtiyâc dahi munzamm olmuş ve mukaddemâ Rüşdü Paşa zamânında çıkarılan üç milyon liralık kavâim-i nakdiyye levâzımât-ı askeriyeye sarf olunarak tükenmesiyle akçeye ihtiyâc her işi sektelendirmiş olduğundan evvel-be-evvel iki milyon liralık daha kâime çıkarılmasına karar verilip fakat bu husûsda en ziyâde gözetilecek şey kavâimin muhâfaza-i i'tibârî kazıyyesi olduğuna ve bu da sene-be-sene birer cüz'nin tedâvûlden alınması için fâizi tesbitinde bir karşılık tahsîs ve ârâ'esine mütevakkıf bulunduğuna binâen bu vechle iki def'a çıkarılan beş milyon liralık kavâim-i nakdiyye için İzmir ve sâir ba'zı vilâyât emvâl-i âşâriyyesinde senevî kırk bin kîse akçe karşılık tahsîs olunmuş ve bu kuvvete istinâden bir yüzlük kâimenin kıymeti bir yüzlük altuna müsâvî olarak tedâvül eylediğinden i'tibârî bir müddet muhâfaza edilmiştir. [188]

KÂNÛN-I ESÂSÎ'NİN İ'LÂNİ

Birkaç aydan beri Mecâlis-i Vükelâ'da tedkîk ve müzâkere olunmakda olan Kânûn-ı Esâsî'nin tashîhât ve ta'dîlâtı ikmâl olunarak vücûda gelmiş olduğundan vükelâ ve ulemâ ve sâir me'mûrîn-i devletden mürekkeb akd

olunan Meclis-i Umûmiyye’de (1) dahi kırâatla tasdik ve tasvîb olundukdan sonra huzûr-ı pâdişâhiye arz olunmağla ol bâbda şeref-sâdır olan Hatt-ı Hümayûn-ı mülûkâne ile beraber doksan üç senesi zi’l-hiccesine müsâdif bulunan yedinci günü Bâb-ı Âlî meydânında müctemi‘ olan cem‘iyyet-i azîme içinde kırâatla hükmü ve nüshaları dâhilî ve hâricî i‘lân kılınmış ve umûm teba‘a-i devletin bu vech ile taraf-ı pâdişâhide nâil-i ni‘met ve hürriyet olduklarına teşekküren her yerde ve her memleketde icrâ’-yı şehr-âyîn olunmuştur.

Konferansta mevzû‘ bahs olan teklifâtın ta‘diline Devlet-i Aliyye murahasaları tarafından pek çok çalışılmış olduğu hâlde (2) ve düvel-i sitte

(1) Meclis-i mezkûrde Kânûn-ı Esâsî’nin i‘lânı mes’elesi müzâkere olduğu esnâda Damad Mahmud Paşa tarafdarlarından ve efkâr-ı fesâd cûyânesini meydâna koymak için bir zamân taharrî etmekde olan Adliyye Nâzırı Cevdet Paşa herkesden evvel meydâna atılarak “Mâdem ki makâm-ı ma‘lâ-yı saltanata bir pâdişâh âkıl cülûs etmiştir. O hâlde Kânûn-ı Esâsî’nin i‘lânına lüzûm kalmamıştır.” gibi hezeyânlarda bulunmuş olduğundan Midhat Paşa Cevdet Paşa’nın şu i‘tirâzât-ı riyâkârânesine karşı “Sultân Abdülaziz’in hal’i irâde-i mutlakâyâ mani‘ olacak işbu Kânûn-ı Esâsî’yi i‘lân etmek gibi bir maksad mukaddesden ileri geldiğinden eger sair vükelâ dahi Mahmud ve Cevdet Paşalar’ın fikirlerini terevvüc ve Kânûn-ı Esâsî’nin lüzûm-ı i‘lânını tasdikde tereddüd ediyorlar ise sadâretten hemân isti‘fâ edeceğine” bir sûret-i şedîde de beyân eylemiştir.

(2) konferansa â‘id birçok muhâberât sırasıyla zeylde mevcûddur. (numero 5) [189]

tarafından gönderilen süferâ Rusya devletinin metâlebini tervîc etmek niyet-i kat‘iyyesiyle gelmiş olduklarından iknâ‘ edilmeleri mümkün olamayıp fakat bunların konferans hâricinde birkaç def’a münferiden ve müctemi‘ân Midhat Paşa ile mülâkâtlarında vukû‘ bulan mebâhese ve mükâleme üzerine ba‘zı mâddeler bir dereceye kadar tahfif olunarak meselâ Rumeli’de iskân olunmuş olan Çerkeslerin kaldırılmasından sarf-ı nazarla yâlnız yeniden Rumeli’ye muhâcir gönderilmemesi ve başıbozuk askerî kullanılmaması ve a‘şârın lağvıyla virgünün arâzi üzerine tahsîsi ve me’mûrîn-i vilâyetin müslim ve gayrimüslim olarak icâbına göre Der-saâdet’den intihâbı gibi şeylere karar verilmesiyle bunlar hakkında bir nev‘-i ta‘dîlât hâsıl olmuş ise de

Bulgaristan'a imtiyâz verilerek memâlik-i mümtâzeden olmak ve vâridâtından bir mikdârı maktû' sûretiyle alınmak Bulgarlardan mîlîs askerî yapılmak ve polis sınıfı ecnebîden olarak istihdâm kılınmak ve kal'alardan mâ-adâ yerlerde asâkir-i devlet bulunmamak misillû teklîfâtın tağyîri mümkün olamayıp işin en başlı ve ağır mâddeleri ise bunlar olduğuna ve bu denilen ve bunlara teferru' eden teklifler yapılacak olursa konferansın dağılacağı anlaşılarak bu vechle ilerisi için pek ağır ve dehşetli görünüyor ise de teklîf olunan şeylerin kabûlünü redd etmek pâdişâhın ve vükelâ-yı devletin iktidârından hâric bulunduğuna binâen bu iş için bir Meclis-i Umûmî akdiyle ve o vâsita ile efkâr-ı umûmiyyeye mürâca'at olunması lâzım gelerek mensûb ve ma'zûl vükelâ ve vüzerâ ve ulemâdan ve umerâ-yı askerîyyeden ve teba'a-i gayrimüslime rüesâ-yı rûhâniyyesinden vesâir iktizâ edenlerden mürekkeb akd olunan Meclis-i Umûmî'de mes'ele ortaya konularak ve buna dâir olan evrâk okunarak her tarafı teşrîh olunmuş ve konferansın teklîfâtı ağır ise de bunlara cevâb-ı kat'î i'tâsıyla redd olunacak olursa bu mâdde Ruslar tarafından [190] muhârebeye vesîle add olunarak ilerisi daha ağır olacağı der-miyân edilmiş ve hatta Midhat Paşa'nın o Meclis'de îrâd eylediği makâlâtında Devlet-i Aliyye'nin kuvve-i askerîyyesi sâbıklara kıyâsen mükemmel ve muhârebe için eslihası mevcûd ise de düvel-i ecnebiyyenin hiç birinden mâddi ve ma'nevî mu'âvenet ümidî olmayıp ahvâl-i mâliyye ise ma'lûm olmasıyla Muhârebe hâlinde şart-ı âzim olan akçenin tedârikine imkân olmayıp ve kavâim-i nakdiyye ise ol vakt i'tibârdan bi't-tabi' sâkıt olup eski hikâyelerde işidildiği vech ile bir çift çizme bin guruşa çıkmış ve parasızlıktan efrâd ve ahâli hakkında zarûrî icrâ'-yı ta'diyât ile bir muhârebe tahrîbâtından ziyâde zûlm ve memleket tahrîb edilmiş olmak ve her ne kadar esliha-i mevcûde kâfi ise de ekser ceb-hâne Avrupa'dan ve Amerika'dan celb olunmasıyla bunların gelirken düşman zabtına geçip ceb-hânesiz kalınmak misillû ihtimâlât ve mülâhazât dahi ihdâr ve der-miyân kılınmış ise de Rusyalılar tarafından olunan teklîfin hakikati Bulgaristan'ın Rus memleketi olması demek idigünden ve egerçe muhârebe ile bir mağlûbiyet hâlinde devletin böyle bir teklîfin kabûlüne mecbûr ve bu mecbûriyyetde ma'zûr olabilir ise de bilâ sebeb ve bilâ mecbûriyyet mülkûn bir kıt'a-i azîmesini ecnebîye vermek devletin kadr ve nâmûsunu mahv edeceğinden buna karşı

her türlü fedâkârlığın göze aldırılması husûsuna ittifâk-ârâ ile karar verilmişti.

Bu kararın Bâb-ı Âlî'den konferansa tebliğiyle beraber çünkü i'lân olunan Kânûn-ı Esâsî devletlerin memalik-i Devlet-i Âliyye'de öteden beri icrâ'sını nasihat ve teklîf etdikleri ıslâhâtın kâffesini câmi' olduğundan Bulgaristan için istenilen hüsn-i idâreyi te'mîne bunun dahi bir sened-i kavî olduğu anlatılmış ise de Devlet-i Osmaniye'nin mukaddemâ müte'addid hutût-ı hümayûn ile verdiği ta'ahhüdâtın [191] hiç birini icrâ' etmediği gibi işbu Kânûn-ı Esâsî'nin dahi devâm etmeyeceğini General İgnatıyef daha evvel Konferansa beyân ile te'mîn etmiş ve Kânûn-ı Esâsî'nin ise henûz fi'liyyâtına teşebbüs edecek ve âsâr-ı fi'liyyesinden bir delîl ve memnû'na gösterecek kadar zamân geçmemiş olmasıyla elçilerin iknâ' için yalnız sözün te'sîri olamadığına ve her ne ise kendileri daha evvelce devletleri tarafından aldıkları ta'limât ile avdete me'zûn bulunmuş olduklarına binâen Konferansa me'mûr olan zevât vedâ' ederek avdet etdikleri gibi düvel-i sitte tarafından Der-saâdet'de olan sefirler dahi birer vekîl bırakarak gitmişlerdir.

Konferansın bu vech ile dağılması ve altı devletin Der-saâdet'de mukîm elçilerinin dahi bu mes'ele için kat'-ı münâsebet sûretinde kalkıp gitmeleri dehşetli bir hâl ise de İngiltere ve Fransa devletlerinin mukaddemâ Kırım Muhârebesinde mâlen ve cismen ihtiyâr etdikleri fedâkârlıktan maksad mücerred Rusya'nın tecâvüzâtını men' etmek niyetine mebnî olduğu hâlde şimdi Panislavizm esâsından münba'is olan efkârın tervîciyle bir cesîm İslav milletinin meydâna gelmesine ve Büyük Balkan'ın Rusya hudûdu olmasına hiç bir devletin muvâfakat etmeyeceği ma'lûm olup fakat yukarıda ta'dâd olunan birçok esbâb ve ahvâlinde dolayı bir vaktden beri devletlerin hakkımızda nazar-ı emniyyet ve i'timâdları tağyir etmiş ve Rusyalılar Rumeli'de îkâ' eyledikleri ifsâdât ve ilkââtın cürm ve kabâhatleri bizim üzerimize yüklenerek Avrupa'da elsine-i umûmiyye bizden şikâyet başlamış olmağla efkâr-ı umûmiyyeye hem de Rusya'nın şiddet ve hiddetine bir sükûnet ve tarziye vermek için Avrupa devletleri tarafından sâlifü'l-beyân Konferansın teşkiline muvâfakat olunmuş ise de İngiltere devleti cânîbinden Konferansa murahhas ta'yîn kılınan Salisbury bizim memleketin ve

ahâlisinin ahvâlîni yâlnız son günlerde münteşir olan evrâk ve havâdisden öğrenip [192] hakâyıkına vâkıf olmadığı ve Der-saâdet'e vüsûlünde dahi kâffe-i ma'lûmâtını General İgnatiyef'den aldığı cihetle Rusya'nın mutâlib ve makâsidi ne ise temâmiyle anın tervîcini iltizâm etmiş olduğuna mebnî tabî'i konferansdan bir netice hâsıl olamayıp hâlbuki ol vakt İngiltere'de Başvekîl olan Bikonsfild kâbinesinin efkârı Devlet-i Aliyye'ye müsâ'id olduğundan konferansın bu vechle neticesiz kalıp dağılmasına ve ilerisi için daha büyük müşkilâta açık kapı bırakılmasına İngiltere vükelâsı nazar-ı hoşnûdu ile bakmadıkları misillû bu vechle süferânın avdetleri üzerine Avrupa ahâlisinin efkârında dahi ba'zı mertebe-i tebdilât zuhûr ederek Rusya devletinin mutâlib-i nâ meşrû'asına Türklerin dayanıp cevâb vermeleri ve bu mes'ele için altı devlet tarafından her türlü tehdîdât ve tazyîkât icrâ' olunmuş iken cümlesine karşı durup son derece fedâkarlığı göze alıp namûs ve fazîlet-i milliyelerini muhâfaza etmeleri her tarafda ve husûsiyle İngiltere'de beyne'n-nâs alenen takdir olunmuş ve o aralık Kânûn-ı Esâsî'nin vaz' ve i'lâmı dahi bu efkâra kuvvet vermiş olduğundan İngiltere ve Fransa devletlerinin Rusya devletine iktifâen Der-saâdet'den kaldırılmış oldukları sefirlerinin yine i'âdesine bir vesile olmak için şu kesirenin ıslâhı emrinde bir çâre taharrîsine çalışdıkları haber alınmışdı. Midhat Paşa bu hâlden istifâde etmek ve Fransa ve İngiltere vükelâsının efkâr-ı sahîhasının anlamak üzere ve zâhir hâlde İngiltere'den istikrâz için akça aramak şâyi'asıyla Nâfi'a Müsteşârî Odyan Efendi'yi ale'l-acele Avrupa'ya göndermiş olmağla efendi-i müşârün-ileyhin Lord Bikonsfild ve Hâriciye Nâzırı Lord Derby ile mülâkât-ı mahsûsasına dâir yazdığı telgraf-nâmeleri münderecâtı ber-minvâl-i muharrer işitilen ma'lûmâtı müeyyid olarak (1) cümlesinin maksadı

(1) Odyan Efendi'den bâhs-i muhâberât konferansa dâir muhâberâtda mevcûddur. [193]

Rusya Devletinin şiddet ve hiddetini teskîn edebilecek bir şey yapıp şu işin bitirilmesi sûretine münhasır olduğu anlaşılmış ve en sonra Lord Derby'nin ifâdât ve vesâyâsını hâvî olarak efendi-i müşârün-ileyhin gönderdiği mufassal telgraf-nâmesinde: Mâdem ki Devlet-i Aliyye

konstitüsyonu ya'nî Kânûn-ı Esâsî'yi vaz' ve i'lân ederek bütün dünyaya ve Avrupa devletlerine karşı niyât-ı hasenesini göstermiş ve bunun icrâât-ı fi'liyyesiyle her türlü ta'arruzât ve şikâyâta nihâyet verileceği tabî'i bulunmuş olup fakat meydânda olan Bulgaristan mes'elesi için bir şey yapılmadıkca ve Bulgarlar hoşnûd edilmedikce Rusya devletinin iknâ'ı kâbil olmayacağından Kânûn-ı Esâsî'nin ahkâmının fi'len icrâ'sıyla beraber Konferansda mevzû' bahs olan mâddelerden dahi mümkün olanlarının icrââtına hemân teşebbüs olunup ve Sırbistan ve Karadağ ile musâlaha olunarak bu iki gâile ortadan kaldırılır ise Rusya'nın dahi bi-hak bir diyeceği kalmayacağı gösterilmiştir.

Bunun üzerine Midhat Paşa teşmîr-i sâk gayret ederek ricâl-i devletden ve kendisinin mücerrebi olan zevâtdan Tuna ve Edirne ve Sofya taraflarına mahsûs me'mûrlar gönderip usûl-ı cedîde üzre İslâm ve Bulgardan muhtelit jandarma ve polis teşkilâtı ve Bulgarlardan kâim-makâm ve mutasarrıf intihâbı vukû' bulan ihtilâllerde zî medhal olan eşhâs hakkında afv-ı umûmî icrâ'sı ve mukaddemâ Mahmud Paşa vaktinde ilgâ olunan Meclis-i Umûmî-i Vilâyeti'n ibkâsı ve a'sâr usûlünün lağvıyla yerine arâzî üzerine bir virgü ihdâsı gibi tedâbîre teşebbüs edilmiş ve Sırbistan ile bi'l-muhârebe Prens Milan'dan gelen cevâbda tâleb-i sulh olduğu anlaşılmağla me'mûr-ı mahsûs gönderilerek mesâliha-i resmîye icrâ' olunmuş ve Karadağ prensinden alınan cevâb-nâmede o da mâil-i sulh ise de arâzîsinin zirâ'ate adem-i kâbiliyyetinden bahsle musâlahanın [194] icrâ'sını ba'zı arâzî i'tâsına te'allik etdiğinden ve Sutrîne cihetinden ba'zı arâzî i'tâsına Bâb-ı Âlice muvâfakat olunmuş ise de Avusturyalılar muhâlefet eylediğinden bu mâdde dahi beyne'l-vûkelâ tezekkür edilmekde bulunmuş ve bir taraftan dahi Kânûn-ı Esâsî iktizâsınca ictimâ' edecek Meclis-i Meb'ûsân a'zâsının intihâbı için vilâyâta ta'limât gönderilerek intihâba başlanılıp Meclisin ictimâ' edeceği mahallî ve bi'l-cümle levâzımı dahi hazırlanmıştı. Bu teşebbüsât ve icrâât içinde halen bir hüsn-i neticeye vusûlü ümîd olunmağla beraber çünkü Rusya'nın hareketi ne olacağı kesdirilemediği cihetle ihtiyâta ri'âyet dahi vâcibeden olmağın bir taraftan askerin tertibâtına ve edevât ve levâzımât-ı harbiyenin ikmâl-i noksânına çalışılıp umûm ahâli ve teba'a ise ibtidâ idâre-i devletin tebdiliyle ve Kânûn-ı Esâsî mücebince va'd olunan hürriyet lezzetiyle fevka'l-âde memnûn müslim ve gayrimüslim herkesin kalbi devlet

ve vatan gayretiyle meşhûn olarak bu gayret ve memnû'niyetin eseri olmak üzere birçok mahallerde masârıfı ahâli tarafından verilerek müslim ve gayrimüslim teba'anın gençlerinden taburlar teşkiline ve bunların ta'lîmine teşebbüs olunmuş ve hatta Selanik Taburu bir aralık Der-saâdet'e celb olunarak mu'allem ve muntazam bir mükemmel tabur olduğu görülmüş ve muahharen Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânıyla umûm halkın şevk ve gayreti bir kât daha tezâyüd ederek ekser kazâlar bir ve İzmir ve Selanik misillû büyücek şehirler ikişer tabur teşkiline teşebbüs etmiş oldukları gibi Der-saâdet halkı dahi gayrete gelerek her sınıf halkdan vücûdca mütehammel olanlar asker yazılmak için yek-digerine müsâbaka etmeleriyle Osmanlı milleti hakikaten ecdâdının nâm ve şöhretlerini tecdîd edecek eser ve ef'âl ile gayret ve hamiyyet-i fitriyyelerini ibrâz etmiştir. [195]

MİDHAT PAŞA'NIN AVRUPA'YA TEB'İDİ

İşte umûm halkın şevk ve havâhişi bu vech ile derece-i kemâlde olarak herkesin kalbi ve gözü Meclis-i Meb'ûsân'ın ictimâ'ine intizârda olduğu gibi Sırbistan'ın ve Karadağ'ın mesâlihâsı ve Bulgaristan mesâlihinin tanzîmât-ı serî'ası hakkında olunan teşebbüsât dahi İngiltere vükelâsının merzîsine tevâfuk eylemiş olduğundan ve bir kere bu gavâil ve meşâgil ortadan kalkacak olursa Kânûn-ı Esâsî kuvvetiyle ve umûmun hüsn-i telâkkisiyle idâre-i devletin her ciheti yoluna girerek ve Avrupa'nın yeniden emniyeti kazanılarak devleti en ziyâde tazyîk eden müşkilât umûr-ı mâliyyeye dahi ol vakt bir çâre bulunmaklığın tarîki hâsıl olacağından teşebbüsât-ı vâkî'anın ta'cîl-i fi'liyyâtına gece gündüz hasr-ı efkâr olunarak çalışılmakda ve Karadağ'ın mesâlihâsı kararının husûlu için İspeç tarafından bir mikdâr arâzî terk edilip eger bununla husûl-ı maksad mümkün olamaz ise Nikşin kasabasının dahi fedâ edilmesi derecesine kadar gidilmek göze kesdirilmiş olmağla bunun için Karadağ prensinden cevâb beklenmekde iken doksan dört senesi muharremine müsâdif olan kânûn-ı sâninin yirmi dördüncü pazar ertesi günü Midhat Paşa sabahleyin Dolmabahçe Sarâyı'na celb olunarak yedinden mühr-i sadâretin ahziyle azl olunduktan sonra Avrupa'ya teb'îd olunmak

üzre hazırlanmış olan İzzeddin nâm vapura ırkâben ve ıyâl ve evlâdıyla mulâkât etmeksizin aceleden hemân o gün Der-saâdet'den çıkarılıp Brindizi'ye gönderilmiştir.

Midhat Paşa Sultân Murad'ın cülûsü gününden beri tâkat-ı beşeriyye hâricinde çekdiği metâib ve teşkîlâtıdan bu vech ile bir Avrupa seyâhatiyle kurtulduğuna şahs ve zâtince müteşekkîr ve memnûn ise de dört seneden beri [196] yek-digerini te'âkub eden vukû'ât ve sû'-i isti'mâlât ile ve en sonra düşmanların hücumuyla hâl hatır ve tehlikeye gelmiş olan ve devlet ve memleketin mücerred tevfiğ hüdâ ile tahlîs ve selâmeti esbâbına teşebbüs olunarak henüz fi'liyyâtına başlanılmış iken böyle bir tebdilin zuhûru ayniyle mevt hâline gelmişken etibbânın tedâvisiyle kesb-i sıhhat etmeğe başlayan bir hastaya zehir içirmek kabîlinden olarak artık bir daha kâbil-i te'lîf ve tashîh olamayacak fenâlıkları da'vet edeceğinden ıstibâh olmadığından Midhat Paşa bu ahvâlî mülâhaza ile müte'essir ve müteessif olarak o sırada azlî haberini tebliğ me'mûr olan Mâbeyn Ferîki Sa'îd Paşa'ya buralarını beyân ile bu kadar mahâzîri ihtiyâra mecbûriyyetin sebebi ne olduğunu su'âl eyledikde müşârûn-ileyh gidip gelerek Kânûn-ı Esâsî'nin yüz on üçüncü mâddesinde muharrer olduğu vech ile sû'-i hâlleri Zabtiyye Nezâreti'nin tahkikâtıyla tahakkuk edenlerin hâric-i memlekete nefî ve teb'idine pâdişâhın kânûnen hakkî olduğu haberiyle beraber Zabtiyye Nâzırı Ömer Fevzî Paşa'nın mührüyle iki kıt'a jurnal dahi getirmiş olmağla Midhat Paşa tarafından lede'l-nazar bunlar yevm-i mezkûreden bir gün evvelki târîh ile müverrih olup birinin meali gûyâ hafîyye me'mûrlarından birisi Beyoğlu'nda bir gazine top-hâne mülâzımlarından birinin diğer birine Midhat Paşa'nın yakında diktatör olacağını söylerken ıstıtmış olduğunu hikâyeden ve tekmîl-i kelîmât ve münderecâtı birçok satırdan ibâret olduğu gibi diğer varakanın dahi bu kâbilden bulunduğu anlaşılarak artık okumağa değil ele alınmasına bile hâcet kalmamıştır.

Gazine bir şahsın diğerine böyle bir lakırdı söylemiş olduğu sahîh olsa bile şöyle bir vaktde böyle bir lakırdı ile bir sadr-ı a'zam'ın azl ve nefyi beyninde olan farkın bu'diyyeti mikyâs-ı kıyâs-ı akl ve tefekkürden hâric olduğuna ve eğerce bir zamândan beri vukû' bulan bunca inkılâbât ve teklîfât

ve mesâ'î [197] ve ikdâmâtın cümlesi devlet ve memleketin muhâtaradan kurtarılması ve sa'âdet hâlinin istihsâli maksadından ibâret ise de nazar-ı hakikatle bakıldığı hâlde ukul-ı beşerin ihâtasından âciz olduğu esrâr ve kudret-i ilâhiye iktizâsınca her şeyde bir hikmet-i ma'neviyye olduğu gibi bunda dahi esta'zu billah (Îzâ Erâdallahu Bi kavmin Sûen Felâ Meredde Lehu) (Ra'd Suresi 11. Ayet) kavlı celîli üzre murâd ve meşîyyeti samedâniyye başka türlü mukadder ise tedbîrin ve it'âb fikrin faidesi olmayacağına binâen Midhat Paşa bu mülâhâzât ile bir müddet sükût etdikden sonra kemâl-ı tevekkül ve teslîmiyet ile sâdır olan emr ü fermân-ı pâdişâhiyye ittibâ' ve orada mevcûd zevât ile vedâ' ederek gitmek üzre iken yine müşârün-ileyh Sa'id Paşa gelip taraf-ı şâhânedan teblîğ-i selâm ile beraber yakında yine Der-saâdet'e celb olunacağına dâir sâdır olan va'd ve irâde-i seniyyeyi-i şâhâneyi dahi tebşîr etdikde Midhat Paşa bu lûtf-i celîlin teşekkürüyle beraber "te'essüf ederim ki Der-saâdet'e avdetinde ne Şevketlü Efendimizi bu sarâylarda ve ne de bu mülkî yerinde göremiyeceğimden ve edilen hatîyatın ol vakt derecesi ta'ayyün eder ise de telâfî-i mâ-fât mümkün olamayacağından bunların aynıyla ve temâmıyla huzûr-ı Şâhâneye arzını ricâ ederim" deyü tebliğini Sa'id Paşa'ya tevdi' edip ve hemân vapura binip çıkmıştır.

Yevm-i mezkûrede mesned-i Sadâret Şûra-yı Devlet Re'îsi Edhem Paşa'ya tevcîh buyurulup anın yerine dahi Kadri Paşa Şûra-yı Devlet riyâsetine ta'yîn olunmuş olup ancak Midhat Paşa'nın kaç senelerden beri çalışıp meydâna getirdiği Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânıyla beraber dâhilî ve hâricî meşgûl olduğu bunca mesâil-i mühimmenin ta ortasında ve en nâzik hâl ve zamânda bağteten azlinden başka nefy ve teb'îdi umûm nâsa hayret bahş olarak sebebini bilmek için bi't-tabî' cümle halk merâk etdiğinden ve Zabtiyye Nâzırı'nın verdiği ve sâlifü'z-zikr [198] hafîyye jurnalinde muharrer olduğu vechle Midhat Paşa'nın diktatör olacağına dâir gazine söylenilen lakırdıdan bahs olunsa bu muammâyı herkesin halle muktedir olamayacağından yevm-i mezkûrde çıkan gazetelere resmen verilen i'lânâtta Midhat Paşa'nın hıyânetine müte'allik evrâkı tutulmuş ve azl ve nefyi bunun üzerine vukû' bulmuş olduğu yazılmışdı.

O vakte kadar ahâli gazetelerde resmen yalan i‘lânâta alışmamış olduklarından halkın birçoğu bunu sahîh zann ederek birkaç gün bunun lakırdısıyla oyalandıktan sonra Bâb-ı Âlî’den Der-saâdet gazetelerine verilen ve Avrupa gazetelerine yazılmak üzere gönderilen i‘lânâtta Midhat Paşa’nın evrâkı tutulduğu havâdisinin aslî olmayıp fakat kendisi mizâc-ı şâhâneye göre hareket etmeyip muhâlefet ettiğiinden bahisle azl ve teb‘îd edilmesi bu kusûruna mebnî idüğü beyân kılınmıştır. Lâkin Midhat Paşa’nın azlinden beyne’n-nâs tekevvün eden makâlâtı basdırmak için kendisinin evrâkı tutulduğuna dâir olunan i‘lânât-ı efkâr halkı bir iki gün işgal etmiş ise de sonradan yalan çıkması daha ziyâde i‘tirâzâtı da‘vet ettiğiinden yeniden bir şey daha demek ve yapmak lâzım gelmiş ve Kânûn-ı Esâsî’nin vaz‘ından hoşnûd olmayan ba‘zı cühelâ ve humekânın biraz vaktden beri lisânlarında Midhat Paşa’nın bundan maksadı kendisi pâdişâh olmak ve-yâhûd devleti Cumhuriyyet yapmak gibi lakırdılar tefevvüh olunmasıyla egerçe bunlar pek bayâğı ve âdî sözler ise de iskât-ı halka medâr olur ümîdiyle gazetelere yazılmış ve gazeteci Midhat Efendi dahi Midhat Paşa’nın lisânından buna delâlet edecek sözler işitiğine tahrîren şehâdet eylemiş ve lisân-ı edebe sığmayacak şeyler dahi şu‘râdan Ferik Kazım Paşa gibi edebâ-yı asrın hicviyyeleri ikmâl etmiş olup ancak devletin bidâyet-i zuhûrundan beri hiç bir asırda bir kimse tarafından sudûr etmemiş olan [199] böyle bir fikr-i bâtılın şu asırda ve Midhat Paşa gibi bir âdem tarafından sudûrunu me’mûl etmek değil tahayyül etmek bile cinnet derecesinde bir hamâkat olduğundan Midhat Efendi ise on yaşından beri Midhat Paşa’nın ni‘met ve himmetiyle perverde olarak ve Tuna ve Bağdad’da beraber bulunarak okumak ve yazmaklığı dahi o sayede öğrenmiş olduğu hâlde şimdi şu sûretle küfrân-ı ni‘met etmesi nasıl tama‘a müstenid olduğunu dahi herkes anladığından bu i‘lânâtın dahi zararından başka faidesi olamayıp ara yerde bi-çâre Midhat Efendi nâmûs ve kader ve insâniyetini pek küçük bir kıymet ile satmış oldu. Şu‘rânın hicviyyâtına gelince Der-saâdet gazeteleri gibi bunların da üç gün evvel Midhat Paşa’nın medâyiğ ve evsâfı hakkında yaptıkları kasâid ve iş‘ârın ne kadar fâidesi olmuş ise üç gün sonra yaptıkları hicviyyelerin te’sîrâtı dahi o nisbetde olduğundan anlar da bir âdî câ‘ize hırsıyla milletin edebiyât-ı cedîdesine bir sû’-i misâl göstermiş oldular. Her ne ise Midhat Paşa

İzzeddin vapuruyla Birindizi'ye çıkıp Napoli'ye gitmiş ve orada bir ay kadar kaldıktan sonra hazır bu hâli zamânda İspanya'nın Endülüs kıt'asına seyâhat etmekliği tasmîm ederek oraya azîmet eylemiş ve iki ay müddetle İspanya'nın şâyân-ı temâşâ olan memâlik ve âsârını dolaşıp gördükden sonra Paris'e ve andan Londra'ya gidip bir müddet orada kalmıştır.

Midhat Paşa'nın sadâretten infisâliyle teb'îdi haberi Petersburg'a vâsıl olduğunu müte'âkıb Rusya Devleti General İgnatiyef'i me'mûriyyet-i husûsa ile Londra'ya gönderip Bulgaristan mes'elesi hakkında da'vasını tecdîd etmiş ve Bâb-ı Âlî ise buna kat'iyen ehemmiyet vermeyerek Midhat Paşa tarafından vukû' bulan teşebbüsâtın birtakımını ilgâ ile ez-cümle yukarıda zikr olunduğu vech ile Bulgaristan'da ba'zı şeylerin ale'l-acele tanzîmi için gönderilen me'mûrları [200] geri almış ve Karadağ'a verilmesi mutasavver olan arâzî mâddesinde dahi cevâb verilmesiyle tabî'i mesâliha hâsıl olamamış ve Sırbistan ise Karadağ'ın hâline ve Rusların tecdîd-i da'va etdiklerine bakarak evvelce icrâ' ettiği mesâlihadan o da nedâmete başlamıştır.

Midhat Paşa'nın tebeddül nâ-gehânisi üzerine bu ahvâlîn te'âkibi General İgnatiyef'in me'mûriyyetince ne kadar teshîlâtı müceb olmuş ise İngilizlerin dahi devlet hakkında o kadar ye's ve iğbirârını celb eylediğinden İgnatiyef bundan istifâde ile mes'elenin ibtidâ konferansda bahse konulan esâslar üzerine karar verilip bitirilmesini ısrâr etmiş ise de o aralık Der-saâdet'de Meclis-i Meb'ûsân ictimâ' ederek Kânûn-ı Esâsî'nin fi'liyyâtından en başlı ve mühim bir ciheti meydâna gelmiş ve burası İngiltere vûkelâsına ümîd vermiş olduğundan Ruslar'ın mutâlibi Londra'da bir dereceye kadar ta'dîl olunarak bir protokol tanzîm olunmuştur ki sûreti bi'd-def'ât i'lân olunmasıyla cümlelerin ma'lûmu olmuştur.

İş bu protokolde Rusya Devleti'nin ekser mutâlib ve müsted'iyâtı hâl ü zamânın ilcâsıyla kabûl olunabilecek derecede ta'dîl olup fazla olarak Devleti-i Aliyye tarafından serîen Rusya'ya bir sefir gönderilmesi ve Karadağ'ın tevsi'-i arâzisi için Nikşik'in terk edilmesi gibi teklifât-ı cedîde var ise de bunlarda kable'l-icrâ' olduğundan bunlarla şu dâhiyye-i azîmenin önü alınıp bitirilmesi me'mûl ve muntazır iken protokolün mutazammın

olduğu teklîfât Der-saâdet'ce kat'ıyyen redd edilmiş olduğundan bi't-tabi' Rusya Devlet'i i'lân-ı muhârebe ederek mes'ele-i harbiye meydâna gelmiştir.

Bidâyet-i muhârebede Devleti-i Aliyye'nin silâh altında kuvve-i askeriyyesi beş yüz bin neferi mütecâviz olarak levâzım-ı harbiyesi dahi bi'n-nisbe mükkemmel olduğu ve bu kuvvetden başka ekser kazâlarda ve Der-saâdet'de gönüllü askerden teşekkül etmiş [201] taburlar ile bir hayli kuvvet dahi bulunduğu hâlde Ruslar'ın ilk hamlede Tuna Nehri'nden vürûdunu müte'âkıb Rumeli umûm kumandanı bulunan Serdar Abdî Paşa kumandanlıktan ve cûlûs hümâyûnu müte'âkıb asâleten Ser-asker nasb olunan Redîf Paşa dahi ser-askerlikden azl olunduklarından muhârebenin bunlar ma'rifetiyle yapılan planları bozulmuş ve taşralarda teşekkül etmiş olan gönüllü asker taburları lağv olunmuş ve muhârebenin şart-ı a'zâmı akçe mâddesi ise de bunun fıkdanı ve tedârikinin adem-i imkânı cihetiyle bi'z-zarûre kavâim-i nakdiyye teksîr olunmakla beraber Midhat Paşa vaktinde beş milyon kâime için tahsîs olunan karşılık akçe dahi başka ihtiyâca sarf olunmasıyla kavâim-i mütedâvele i'tibârdan sâkat olarak sevk olunan orduların ihtiyâcâtına kâfi akçe olmadığından tabî'i mezâlim ve ta'diyyât ve her türlü sû'-i isti'mâlât ile ahâlî tenfîr edilmiş ve umûr-ı harbiye bir fen-i mahsûs olmasıyla ameliyât ve icrââtı mukarrer bir tertîb ve plan üzerine cereyân etmek ve emr ve kûmanda bir mahalden sâdır olmak elzem ve şart-ı a'zam iken Redîf Paşa ve Abdî Paşa'dan sonra gelen ve birbirini müte'âkıb tebeddül eden ser-asker ve kumandanların her biri yek-digerine muhâlif birer meslek ve plan ittihâz ederek kûmanda işine dahi bilür bilmez herkes karışmağa başlamış olduğundan bu ahvâlin ictimâ'i ve daha sâir sebeblerin inzîmâmı (1) düşmanın galebesine mukaddeme olmuştur. Bir aralık General Gurko'nun Büyük Balkan'ı tecâvüzü üzerine Süleyman Paşa kûmandasıyla yetişmiş olan asâkir-i devletin Zağra taraflarında muzafferiyeti ve Plevne'de Osman Paşa'nın Rusyalılara mukâvemetle mükerreren

(1) Merhûm müşârûnileyhin Avrupa'dan gönderilmiş olduğu bir mektûb-ı müceb istifâde olduğundan kitâbın nihâyetine zeyl edilmiştir. Te'essûf olunur ki mürselün ileyh ma'lûm olamamıştır. (numero7) [202]

vukû'â gelen galibiyet ve muvaffakiyyeti herkese ümîd vermiş ise de evâmir ve kûmanda husûsunda olan ta'addüd ve ihtilâf arâ'siyesi olarak Süleyman Paşa Şıpka istihkâmâtı işiyle azîm müşkilâta uğradığı gibi Plevne'de mütehassın olan Osman Paşa dahi her ne kadar Ruslar'a def'aât ile galebe etmiş ise de Ruslar kilitlü asker tertîb etmiş ve İmparator bi'z-zât oraya gelmiş olduğu hâlde Plevne üzerine sevk olunan Rus askerinin üç beş kere ve daha ziyâde bozulmasıyla Rusya Devleti'nin bu işden çekilmesi ve İmparatorun kalkıp gitmesi mütesavver olunmayıp bi'l-'akis her ne sûretle olur ise olsun mevkı' ve hâle muvâffak tedâbir ile kuvvetini sarf ederek Plevne'ye galebe edeceğine erbâb-ı fen ve ma'lûmât tarafından hükm olunmuş idi.

Midhat Paşa İspanya'dan avdeti gününden beri Paris ve Londra'da bulunarak egerçe bir aralık efkâr-ı âmme-i Devlet-i Aliyye'ye meal ve müsâid bir hâlde görünmüş ise de protokolde teklîf olunduğu gibi Devlet-i Aliyye tarafından Rusya'ya bir sefir irsâliyle mütâleb vâkı'ânın bir kât daha tahfîf ve ta'dîli ve mes'elenin bitirilmesi me'mûl-i kavî iken kabûl edilmeyerek redd edilmesinden ve muahharen i'lân-ı harb olunduğunun üzerine yolsuz ve kâ'idesiz icrâât ile zuhûra gelen ahvâl nâ-maraziyyeden İngiltere Vükelâsı müteessif olduklarına binâen İngiliz Devlet'i tarafından Devlet-i Aliyye hakkında bir günâ mu'âvenet ve mezâhirat ümîdi kalmamış olduğu gibi Fransızlar'da dahi zaten böyle bir meyl ve isti'dâd olmadığından ve Midhat Paşa ise ahvâl-i harbiyeden vatan ve milletine â'id olacak mesâib ve felâketi mülâhaza ile pek ziyâde muzdarıb ve müteallim olduğundan devlet ve vatan için hâl ve istitâ'atı derecesinde bir hizmete muktedir olabilmek ümîdiyle Almanya tarafına gitmekliği kurmuş ve egerçe kendisi Avrupa'ya vusûl ile beraber umûr devletde mesbuk ve ma'lûm olan hidemâtını takdîren İngiltere ve Fransa'da pek [203] ziyâde mazhar-ı ri'âyet ve hürmet olduğu gibi Almanya ve Avusturya tarafından dahi hüsn-i telâkki bulacağında şüphe yoğ ise de menfilik hâl ve sıfatı umûr-ı devlet için sûret-i resmîyede teşebbüsâta mâni' bulunmuş olmağla bu niyet ve azîmetin beyânıyla beraber hiç olmaz ise muvakkaten kayd-ı nefiden ihrâcıyla elinden gelen hizmet ve gayreti ifâ etmek için bir me'zûniyet-i resmîye i'tâsı ricâsını mütezammın Mâbeyn Hümâyûn'a bir telgraf göndermiş (1) ve hemân Viyana'ya müteveccihen hareket etmişdi. Esnâ-yı râhde vâkı' Strazburg'da Mâbeyn Hümâyûn baş

kâtibi imzâsıyla müşârûn-ileyhin aldığı cevâb-nâme-i telgrafide mülâhazât ve tasmîmâtının Viyana Sefâreti şifresiyle tafsîlen yazılması irâde buyurulmuş ve bundan va'd kabûl istibşâr edilmiş olmağın Viyana'ya vüsûlünde Hâriciye Nâzırı Kont Andrassi ile mülâkât etdikden sonra mes'ele-i hâzıra hakkında Avrupa'nın efkârına ve Avusturya'nın Bosna ve Hersek hakkında olan maneviyyâtına dâir ma'lûmâtını şifreli telgraf ile Mâbeyn-i Hümâyûn'a ve tafsîlâtını mektûb ile makâm-ı sadârete iş'âr ile beraber çünkü Midhat Paşa'nın İngiltere ve Fransa'dan kalkıp Viyanaya gelmesi Macaristan'ın Rusya aleyhine isti'mâl ve Lehistan'dan dahi bir mu'âvenet-i ma'neviyye

(1) Viyana'dan çekilen bir telgraf sûreti:

Londra'da ikâmetim esnasında bütün kudret-i âciz-ânemi husûsiyle devletin menâfi'-i ve hükûmet-i metbûamın şân ve haysiyyeti ile mütenâsib bir sulhun akdî husûsunda çalışdım ve bu bâbda ba'zı netâyic-i haseneye muvaffakiyyetimden dolayı müftehirim. Şimdi Viyana'da bulunduğum cihetle aynı hatt-ı hareketi ta'kîb etmek ârzû ediyorum. Teşebbüsât ve icrââtının tasvîb âlî-cenâb pâdişâhiyye mukarin bulunması bi't-tabi' elzem olmağla bu bâbda zât-ı hazret-i pâdişâhinin âmâl-ı seniyyeleri ve hükûmetin ta'kîb ettiği hattı-hareketin âcizlerince az çok ma'lûmatı vusûl-ı emniyeye hâdim bulunacağından tebliğî ârzû eder ve bulunduğumuz buhrân-ı idâre içinde tevdî' olunacak her vazifenin vüs' ve iktidârım dâhilinde ifâsını ma' el-iftihâr kabûlde mecbûr olduğumu arz ederim.

Midhat [204]

istihsâl olunabilmesi hakkında ba'zı zevâtıdan aldığı va'de müstenid olduğuna ve egerçe Avusturya Devleti bulunduğu hâl-i bî-terafıyı muhâfaza ile beraber çokdan beri efkâr ve niyâtına idhâl etmiş olduğu Bosna ve Hersek kıt'alarının istilâsına bu mes'eleden bir mümessek ve mahrec aradığı cihetle devlet müşârûn-ileyhden cüz'î ve küllî bir mu'âvenet me'mûlüne mahall yoğ ise de muhârebede Rusların galebesiyle Bulgaristan ve Sırbistan Devlet-i Aliyye idâresinden çıkarak Slav milleti meydân olduğu takdîrde bunun en birinci muzırratı Macaristan'a dokunacak olmasından ve Macarların zâten Rusya'ya husûmetleri bulunmasından nâşî hazır Rusya ordusunun imparatorlarıyla beraber Tuna'nın beri tarafında ve Plevne istihkâmâtı karşısında meşgûliyyeti bir fırsat add olunarak Macaristan askeri Eflak toprağına duhûl ile hiç olmaz ise Rusya ordusuna imdâd için gelecek askeri işgâl edecek olur ise Ruslar

elbette Tuna'nın beri tarafında kalamayarak bizim için pek büyük menfa'atı mûceb olacağına binâen Midhat Paşa buna dâir evvelce aldığı va'd üzere Macaristan ve Lehistan rüesâsından lâzım olan zevât ile mahrem-âne birleşerek bu tertîbât ve tasmîmât üzerine müzâkere edilmiş ve fi'liyyâtı için Der-saâdet'den cevâb vürûduna yirmi gün kadar intizâr olunmuş ise de lâ ve niam bir cevâb zuhûr etmediğinden ve o aralık Ruslar tarafından Totleben ma'rifetiyle Plevne'nin tazyîkâtına mübâşeret olunarak andan sonra ümîd dahi mûnkat' olduğundan Midhat Paşa me'yûsen ve müteessifen Napoli'ye avdet ederek bir müddet orada kalmıştır.

Arası pek az vakt geçerek Plevne'nin zabtı ve Osman Paşa ile askerinin esâreti haberi gelmesiyle Rusların İstanbul'a kadar geleceğine herkes hükm etdiğinden ve İngilizlerin ahvâl ve niyyâtı evvelden ma'lûm ise de şu hâle göre anların [205] üssü'l-harekâtı dahi değişmek tabî'i idüğünden (1) Midhat Paşa ale'l-acele Napoli'den kalkıp Londra'ya getmiştir.

Bundan sonra Rusların Der-saâdet'e kadar ne vechle geldiklerinin ve İngiliz donanmasının ne sûretle boğazı geçip İstanbul'a girdiğinin ve Ayastefanos mu'âhedesinin vesâir cereyân eden vukû'âtın tafsîlâtı sırf ahvâl-i târihiyyeden olarak bunlar asrımız erbâb-ı kalemin zabt etmiş oldukları vakayı' harbiyede bi'l-itrâf mezkûr olduğuna binâen ve tafsîlâtı anlara havâle kılınarak burada tafsîlinden sarf-ı kalem olunmuştur.

Mes'ele-i harbiyenin müsâlahasına dâir yapılan Ayastefanos mu'âhedesinin ta'dîli için Berlin'de bir kongrenin teşekkül edeceği havâdisi ile beraber mevzu' bahs olunacak mesâilin ekserisini ve Bulgaristan'ın şekli ve hey'et-i cedîdesi hakkında olan tertîbâtı Londra'da Midhat Paşa haber alarak kendisinin bulunduğu hâl içinde fi'len birşey yapmak iktidârından hâric olmağla beraber hiç olmaz ise vatan için şu sırada elinden gelen bir hizmeti ifâ etmekle müteselli olmak üzere Tuna vilâyetinin ahvâl-ı coğrafyasını ve Silistre ve Hezargrat ve Şumnu ve Osmanpazarı gibi kazâlar ahâlisinin kısm-ı küllisi ehl-i İslâm olduğu cihetle bunların Bulgaristan hudûdu hâricinde kalması lüzûmunu ve bu mübâheseye mukaddeme olarak Devlet-i Osmaniye'nin bidâyet-i zuhûrundan beri Selâtîn-i Osmaniye'nin Hıristiyan teba'a hakkında masrûf ve mebzûl olan inâyât-ı celîlesini Rusya

Devleti'nin hak ve insâfdan hâric vukû'â gelen mu'âmelâtı tafsîlâtını mütazammın bir risâle yazıp umûma ma'lûmat olmak üzere Fransızca ve İngilizce beş bin

(1) Bu sırada Meşihat'a gönderdiği mektûb fevka'l-âde mühim olduğu için kitabın nihâyetine zeyl edilmiştir. (numero 7) **[206]**

kadar nesh matbûasını Avrupa'da neşr etmiş ve bir sûretini dahi kongreye azîmetden evvel Re'îs-i Vükelâ Beconsfield'e verilmiştir.

Midhat Paşa Avrupa'ya azîmetinden beri bir sene müddetle her tarafı dolaşıp gezmiş ve İngilizler tarafından pek ziyâde mazhar-ı hareket ve ikrâm olduğu cihetle en sonra orada ikâmeti tercih ederek kalmış ise de (1) müddet-i medîd ıyâl ve evlâdından mehcûr olduğuna binâen mücerred bunlara mülâkî almak ârzûsuyla muzdarip olduğu ve şehir-i Ağustos'da med'uvven Dük de Sadirlandi'nin İskoçya'da vâki' sayfiyyesinde bulunduğu hâlde taraf-ı şâhânedan mazhar-ı afv olarak (2) ol bâbda Mâbeyn-i Hümâyûndan gelip Londra Sefîri Mûsürüs Paşa ma'rifetiyle kendüye teblîğ olunan telgraf-nâme-i âlîde "Müşârün-ileyhin şimdilik familyasıyla beraber Girit cezîresinde ikâmetine irâde-i seniyye müte'allik buyurularak refâh veistirâhatı için şehriye iki yüz lira ma'âş tahsîsi ve masâraf-ı seferiyye olmak üzere başkaca bin lira harc-i râh dahi ihsân buyurulduğu" tebşîr kılınmış olduğu gibi ailesinin dahi vapur-ı mahsûs ile Girit'e gönderilmek üzere olduğu (3) ve bunlara dahi elli

(1) Sultân Abdülhamid efkâr-ı umûmiyyenin Midhat Paşa'ya mütemâyil ve müncezib olduğunu hoş göremediğinden İstanbul matbûatı vâsıtasıyla müşârün-ileyh aleyhinde neşriyyâtda kusûr etmiyordu. Bundan haberdar olan Midhat Paşa Teşrifât Nâzırı Kâmil Bey'e Kitâbın zeylinde 8 numarolu mektûbu göndermiştir.

(2) Sultân Abdülhamid Midhat Paşa'nın Avrupa'da temdîd-i ikâmetini ârzû etmediğinden dâhile gelmesi için Teşrifât Nâzırı Kâmil Bey'i bi't-tavsît mîr-i mûmâ-ileyh vâsıtasıyla cereyân eden müte'addid muhâbereleri kitâbın zeylinde 9 numeroda derc olunmuştur.

(3) Mâbeyn Başkâtibi'nin bu bâb da iki kıt'a telgrafı kitâba 10 numero ile zeyl edilmiştir.

[207]

bin guruş atıyye-i şâhâne ihsân buyurulduğu anlaşılmış olmağla Midhat Paşa bu ihsân-ı pâdişâhiyyenin ifâ-yı vacîbe-i teşekkürîyle beraber kalkıp doksan beş senesi şevvalinin birinci günü Hanya'ya gelmiş ve müte'âkiben mahsûs vapur ile familyası halkı dahi vâsıl olmuş olmağla Hanya hâricinde bir hâne tedârik ederek müsterîhen ve müteşekkiren ikâmet etmekdeydi. Bu aralık Mâbeyn-i Hümayûn'dan bir telgraf-nâme zuhûr edip meal-i âlîsinde kendisinden te'mînât almak için taraf-ı şâhânenen bir me'mûr gönderilmek üzere olduğu muharrer olup Midhat Paşa'nın ise te'mînât i'tâsına muhtâc bir hâli ve huzûr ve rahatından başka bir emili olmadığına nazaran şu iş'ârda bir yanlışlık var ise de hakikati hall edilemediğinden mev'ûd olan me'mûrun vürûduna terakkub ve intizâr eylemekte iken biraz sonraca ya'nî Girit'e vusûlünden iki ay mürûrunda uhdesine Suriye vilâyeti tevcîh buyurulmuştur.

MİDHAT PAŞA'NIN SURIYE VÂLİLİĞİ

Midhat Paşa hiç bir hizmet ve me'mûriyyet ârzûsunda olmayıp cismen ve fikren yorulmuş ve sinni şeyhûhete varmış olduğundan bakıyye-i ömrünü rahat geçürmek üzere bu me'mûriyyetden afvı istid'âsını tasmîm etmiş ise de ol vakt makâm-ı Sadâret'de bulunan Safvet Paşa'nın iş'ârât-ı mahsûsasına göre bu me'mûriyyet bi'l-intizâm karîha-i pâdişâhîden sâdır olup iltifât ve inâyet-i pâdişâhîye delîl olmak üzere mahsûs vapur dahi irsâl buyurulmuş olmağla Midhat Paşa i'tizârdan teeddüb ile ber-mûceb irâde-i seniyye hemân Suriye'ye azîmet etmiştir.

Midhat Paşa'nın mukaddemâ Tuna'da ve Bağdad'da masrûf olan mesâ'isi derecesinde Suriye'de dahi çalışmaklığa cismen ve hâlen ve maslahaten tahammülü [208] kalmamış ise de hemcinsinin ve vatan ve milletin hayr ve menfa'atine çalışmak ve çalışdığının âsârını göstermek ile mütelezziz olan bir adamın kırk sene mütemâdiyen bu yolda meşâgul ile hâsıl eylediği ülfet âdetâ bir maraz ve illet olarak ta'dîl ve tahfîfi yed-i ihtiyârda olmadığından Suriye vilâyetinin her türlü âsâra kâbiliyyeti ve ahâlisinin

fevka'l-âde isti'dâd ve zekâveti Midhat Paşa'nın gayret-i me'lûfesini tehyîc ve tecdîd ederek oraca dahi birtakım âsâr-ı nâfi'aya teşebbüs etmiştir.(1)

Suriye'ce en birinci derecede nazar-ı ta'accüb ve te'essüfe isâbet eden şey ba'zı memleketlerde bulunan ulemâ-yı dîniyeden mâ-adâ umûmen ehl-i İslâm'ın bir hâl-i cehâletde kalmış olması keyfiyyeti olup bunun sebebi dahi Mısır ve Berrüş-şâm taraflarında düvel-i garbiyyenin politikaca nazariyyâtı ve ticâretce münâsebât ve mu'âmelâtı tezâyüd etdikce Avrupa ahâlisinin sermayesi ve devletlerinin i'âne-i mâddiyye ve ma'neviyyesi ile her memleketde müte'addid mektebler yapılarak ve bunlar git git[e] tekessür ederek ahâli-i gayrimüslime etfâli bu mekteblerde tahsîl-i ulûm ve fûnûn etmekde ve hatta yâlnız Beyrut mekâtib ve medârisinde zûkûr ve inâs on bin nüfûsdan ziyâde talebe ve etfâl bulunup sâir yerlerde ve Cebel-i Lübnan ve Dürz ve Cebel-i Nusayri gibi yerlerde te'sîs olunan Fransız ve İngiliz ve Amerikan mekteblerinde dahi buna mukayyes külliyetlü talebenin ictimâ'ı ile ahâli-i gayrimüslimenin fûnûn ve edebiyyâtca tahsîlât ve müktesebâtı günden güne terakkî eylemekde olduğu ve sekene-i vilâyetin yüzde sekseni İslâm bulunduğu hâlde ba'zı kasabalarda mukaddemce ihdâs olunmuş olan bir rüşdiyye mektebinden başka mekteb ve medrese ve husûsiyle sıbyân için muntazam mekteb-i ibtidâiyye olmayıp ekser etfâl ve sıbyâna eczâ-yı Kur'aniyyenin çarşılarında ve esnâf dükkânlarında okutdurulduğu

(1) Suriye Islâhâtına â'id iki mühim lâyihası zeyl edilmiştir. (numero 11) [209]

görülmesiyle etfâl-i müsliminin bu hâl ve usûl iktizâsınca tabî'i tahsîl-i ulûmiden mahrûm kalması mâddesidir.

Binâberîn bu hâlin ıslâhı herşeye takdîm ile bu mâtde için ibtidâ cem'iyet-i hayriyye nâmıyla ulemâdan ve erbâb-ı hamiiyetden intihâb olunan ba'zı zevâtdan mürekkeb bir cem'iyet teşkîl olundukdan sonra Midhat Paşa'nın bi'z-zât ikdâmıyla herkesden i'âne sûretiyle senevî birer mikdâr akça tahsîs etdirilerek metrûk ve mu'attal olan ba'zı cevâmî' ve medâris mekteb-i ibtidâiyye ittihâz olunmak ve her mektebde yüz yüz elli

neferden iki yüz nefere kadar sıbyân bulunmak ve bunlar ta'yîn olunan muvazzaf mu'allimler ma'rifetiyle usûl-ı cedîde üzre ta'lîm ve tadrîs edilmek ve beş altı yaşından sonra mektebe gitmeyen çocukların velileri cezâ-yı nakdî ile mahkûm olmak üzre bir ta'lîmât yapılmış ve masrafı için bidâyeti emirde ahâliden ve ba'zî evkâf vâridâtından tedârik olunan karşılığın mikdâr-ı senevîsi yüz bin gurusu geçmiş olduğundan etfâl-i zükûr için başka ve inâs için başka olarak aylık senesi on beş mekteb kadar açılmış ve bunlardan her birinin yüz ellîşer ve ikişer yüz mevcûd şâkirdi olduğu gibi cem'iyet-i hayriyenin himmet ve ikdâmıyla ertesi sene gerek etfâlin ve gerek mekâtibin adedi tekessür etmiştir.

Şam-ı Şerîf'de te'sîs olunan şu usûlün sancak ve kazâlarda ve sırasıyla büyücek karyelerde dahi ta'mîm ve icrâ'sına teşebbüs olunduğunun üzerine Beyrut ahâlisinden ve erbâb-ı hamîyyetden birtakım zevât böyle bir fırsat ve vesîleye müterassîd olmalarıyla orâca dahi beynlerinde makâsıd-ı hayriyye nâmıyla bir cem'iyet teşkîl ederek Trablus ve Sayda ve Akkâ ahâlisi dahi bunlara pey-rev olarak hâsılî cemi' kazâlar bu husûsda ve i'âne mâddesinde yek-digerine rekâbet ve müsâbaka-i gayret etmeleriyle her kasabada üçer beşerden sekiz onar adede [210] kadar mekâtib-i cedîde vücûda gelmiş ve Şam mekteblerinden sonra Beyrut ve Trablus ve Sayda mektepleri emsâlinde ziyâde terakki ederek husûsiyle Trablus'da hamîyyet-i vataniye sâhibi olan zevâtın kesreti cihetiyle oranın mektepleri ilk hamlede sekiz adede bâliğ olup inâs mektebi dahi bir muntazam hâlde te'sîs olunduktan başka kız mettebine Avrupa usûlü üzre ta'lîm-i san'at eylemek için mahsûs mu'allime celb olunarak ve Fransızca mu'allimler tedârikiyle lisân için dahi ayrıca bir mekteb yapılarak bu te'sîsât ile orası emsâline tefavvuk eylemiştir.

Mukaddemâ Tuna vilâyeti icrââtına iktifâen Şam-ı Şerîf'de dahi bir ıslâh-hâne yapılmış ise de tertibâtı ve idâre edecek vâridâtı kâ'ide-i mevzûasına tevfiğ olunmamış olduğundan az vaktde lağv ve mahv olmuş olmağla bu def'a yeniden bir ıslâh-hâne te'sîs olunarak nizâmına tevfiğân müslim ve gayrimüslim fukarâ eytâmı olmak üzre iki yüz kadar etfâl cem' edilmiş ve bunların idâre-i masârıfı için şuradan buradan ve birtakım evkâf-ı mûnderise vâridâtından ve i'âne akçesinden senevî iki bin lira kadar irâd tedârik edilmiş

ve etfâlin ta'lîm ve terbiyyesi ve harf ve sanâyi' mâddesinde usûl-ı tahsîliyyesi vesâiresi emsâli vechle tanzîm kılınmıştır.

Trablus-Şam memleketi Suriye'nin en latif memâlikinden birisi olup ahâlisi dahi eshâb-ı gayret ve hamîyyetden olduğuna ve bununla beraber Bağdad demiryolu için Bahr-ı sefid sevâhilinde mebd-e-i tarîk olmağla sâlih ve münâsib Trablus'dan başka nokta olmadığına binâen mahall-i mezkûrun imâret ve ehemmiyeti her sûretle i'tinâyâ şâyân bulunmuş ve Suriye'nin mukaddemâ Fransız kumpanyası ma'rifetiyle yapılan Beyrut Câddesinden mâ-adâ hiç bir cihetinde araba işlemeğe kâbil tarîk olmadığından Midhat Paşa ibtidâ Şam'dan Halep Câddesi üzerinde [211] Katif'eye kadar sekiz sâatlik bir şose tarîkin Tuna vilâyetinde tutulan usûl üzre ve ahâli ma'rifetiyle inşâsına başlamış olduğu gibi Trablus'un dahi ma'mûriyyeti tezyîd ve mu'âmelâtı teshîl olunmak için oradan Humus'a kadar yirmi sâatlik tarîkin kezâlik usûl-ı mezkûre üzre inşâsına mübâşeretle sene-i âhirinde cümlesi tekâmül olmuş olduğundan yolun iftitâhı için Midhat Paşa Hama'ya ve oradan Humus tarîkiyle Trablus'a kendi arabasıyla gitmiş ve andan sonra noksanları ikmâl olunarak o tarafda bir araba câddesi vücûda gelmiş ve Sayda Kasabasından dahi Şam-ı Şerîf'e muntehî olmak üzre bir şose tarîke mübâşeret olunarak Sayda cihetinden epeyce mahalleri inşâ kılınmıştır.

Trablus Kasabası sâhilinde üç çâr-yek mesâfe içerde olup ticâret-i bahriyye ile me'lûf olan ahâlinin bir kısmı sâhil bahrde Mine denilen ve başkaca bir kasaba hey'etinde olan mahalde ikâmet etmekde ise de tüccârdan birtakımının mesken ve hâneleri nesf-i Trablus'da ve hükûmet mahalli ve çarşı ve cevâmi' ve mekâtıb vesâir imârâta müte'allik şeylerin cümlesi orada olmasıyla kasaba ile iskele beyninde mu'âmelât ve mevâridât hiçbir ân eksik olmadığından dört kilometre tûlden ibâret olan bu mesâfe üzerine bir tramvay hattı vaz' olunur ise iskeleden kasabaya ve kasabadan iskeleye insan ve eşyâ naklini teshîl ederek mukaddemce Bağdad ile Kazimiyye Kasabası arasında yapılan tramvay hattı gibi hem sekene-i memleket ve hem de tarîki inşâ edecek şirket hakkında menafi'-i müceb olacağı ve bunun kâffe-i levâzımı dâhil olarak iki yüz bin frank masarıfla vücûda geleceği anlaşılmış olmağla Midhat Paşa bi'z-zât Trablus'da olduğu hâlde beher hissesi yüz franga olmak

üzre iki bin hisse açılıp cümlesi ahâlidenden vesâireden zuhûr eden tâliblerine [212] az vaktde satılarak akçesi alınmış ve şirketin teşkiline dâir iktizâ eden emr-i aliyyesi istihsâl kılınmış olduğu gibi tramvayın demirleri ve arabaları ve edevât-ı sâiresi dahi İngiltere'den celb ve mahallerine vaz' olunarak ve me'mûrları vesâir malzemeleri yapılp tanzîm kılınarak hâsılı şirketin te'sîs ve teşkiline mübâşeretden bir sene geçmeksizin tarîk-i mezkûr kâffe-i levâzımıyla tekâmül olup işlemeğe başlamış ve yevmiyye hâsılâtına kıyâsen menâfi'-i anlaşılmış olduğundan derhâl hisselerin kıymeti yüzde yirmi kadar terakkî etmiştir.

Şehir ve kasabât dâhilinde olan sokakların tevsî'ât ve tanzîmâtı işi devâir-i belediyyeye â'id umûrdan ise de bizim memleketlerde olan devâir-i belediyye hâl ve sıfat ve iktidârca matlûb olan dereceye varamadığı cihetle vâlinin bi'z-zât re'y ve himmeti olmadıkca başlıca birşeyin yapılması kâbil olmadığına ve Şam-ı Şerîf'de Büyük Çarşı dâhilinde muhterik olan ve birkaç yüz dükkânı hâvî bulunan Buzuriyye Çarşısı Şam'ın en mu'teber mahallerinden olduğu hâlde ashâbı dükkânlarını yine hey'et-i kadîmesi üzre inşâ etmek için ısrâr etmelerine binâen Midhat Paşa bu işe bi'z-zât ikdâm ve nezâret ederek ve ashâbının rızâsına bakılmayarak harîk mahalinden hatt-ı müstekim üzre bir câdde terk olunduktan sonra tarafeynine ashâbı tarafından kâr-gir dükkânlar yapılmakla bir muntazam çarşı hâsıl olmuş ve bu hüsn-i intizâm semeresi olarak orada olan emlâkın kıymeti üç dört kât tezâuf ve terakkî etmekle fevâid ve muhasenâtını herkes anlamış olup fâkat çarşının içinde ve tâ ortasında bir kısmı bu vechle istikâmet ve muntazam bir şekl ve hey'etde olduğu hâlde iki ucunun ya'nî mebde' ve müntehâsında olan sokakların gâyet dar ve mu'avvec kalması lâıyk ve münâsib olmayacağından ve tarîk-i mezkûr ise pek ziyâde işlek bir câdde [213] bulunduğu Şam'ın meşhûr olan Dervîşîyye Câddesi'nden Buzûriyye Çarşısı istikâmetiyle tâ Bâb-ı Tuma'ya kadar dört kilometre mesâfede ve hatt-ı müstakîmde bir câdde hâsıl olmak üzre haritaları tanzim ile işe başlanılıp yolun Dervîşîyye cihetinde olan kısmına isâbet eden hamâm ve hân ve dükkân gibi emlâk vesâire dâire-i belediye hesâbına bi'l-mübâyâ'a hedm olunduktan sonra açılan sokağın iki tarafına kâr-gir dükkânlar inşâsına başlanmış ve bu vechle Dervîşîyye Câddesinden Buzûriyye Çarşısı'nın öteki ucuna kadar müstekîm ve kesdirme

bir câdde hâsıl olarak andan ötesinin ya'nî Bâb-ı Tuma'ya kadar olan kıt'anın tanzîmi dahi berideki kıt'anın ikmâline teallik olunmuş ve Beyrut kasabasında açılan Re's-i Beyrut Câddesi dahi Midhat Paşa'nın cümle-i icrââtından bulunmuşdur.

Midhat Paşa'nın Suriye'de bıraktığı âsâr-ı nâfi'adan beride Akkâ Kal'ası zindânı denilen mahbusun lağvî keyfiyyeti olup işbu habs-hâne metânet ve mazbûtiyetiyle müteârif olan Akkâ Kal'ası dâhilinde olmasıyla erbâb-ı cürm ve cinâyet için merkez habs-hâneleri ittihâz olunan mahallerden birisi olduğundan Suriye ve Halep ve İzmir ve Adana ve Konya vilâyetlerinden ve Adalar ve Der-saâdet'den oraya gönderilen mücriminin ardı arkası kesilmeyerek vürûd ettiği hâlde mevcûdunun adedi dört yüz neferi geçmeyip sağlam çıkmış olanları dahi pek nâdir vukû' bulduğuna ve bunun sebebi ise mahbus-ı mezkûr Cezzar Ahmed Paşa zamânında mücrimini itlâf için Kal'a bedenleri altında ve rutubet içinde kat'â hava ve zıyâ' olmayan ve zindân denilen mahallin hâl ve mevkı' olup orası nasılsa habs-hâne-i umûmî ittihâz kılınmış ise de içinde olan mahbûsiyyenin bu yolda itlâfını tecvîz etmek hem insaniyete ve hem de kâ'ide-i ma'delet-i devlete mugayir olduğundan ve Trablus kasabası hâricinde vâki' [214] Trablus Kal'ası mürtefi' ve havâdâr bir mevkı'de ve binâsı metîn ve mazbût olmasıyla üç yük gुरुş kadar akçe sarfiyla habs-hâne-i umûmî ittihâzı kâbil idüğünden bu sûretin icrâ'sı Midhat Paşa tarafından bi't-tensîb Bâb-ı Âlî'ye bildirilerek ol bâbda verilen ruhsat üzerine kal'a-i mezkûre tanzîm ile Akkâ zindânındaki mahbûsın takımıyla oraya nakl edilerek telefden kurtarılmış ve Şam'da olan mahbes dahi Akkâ mahbesin ikinci derecesinde ve uygunsuz bir hâlde olmasıyla o dahi kaldırılıp Şam Kal'ası derûnunda yapılan mahalle nakl edilmiştir.

Bu işlerin arasında Mâbeyn-i Hümâyûn'dan Midhat Paşa'ya bir telgraf-nâme-i âlî gelip (1) mealde Mısır'dan infisâl ile Avrupa'ya gitmiş olan Hidiv-i sâbık İsmail Paşa oğlunu Der-saâdet'e gönderip familyasıyla İstanbul'da ikâmetine ruhsat istid'â etmiş ise de müşârûn-ileyh Der-saâdet'e gelmek istemesi fesâd niyetine mebnî olduğundan bu iş için huzûr-ı şâhâdene mün'akıd olan meclis-i umûmîde bu istid'ânın reddine ittifâk-ı ara ile karar verilmiş olduğu misillû keyfiyyetin bir kere de sadr-ı ma'zûlleri olan vükelâ-

yı devletden su'âli meclis-i mezkûrenin kararı icâbından olmasıyla Midhat Paşa'nın dahi bu bâbda olan re'y ve mülâhazasını yazması irâde buyurulmuş ve bununla beraber meclis-i mezkûrenin kararı hâricinde bir diyeceği var ise memhûr kağıtla beyân eylemesi dahi ilâve kılınmıştır. Bunun cevâbında marazî-i âliye muvâffak olmak için meclis-i mezkûr kararının isâbetini tasdîk etmek kolay ise de İsmail Paşa pâdişâhın sâdır olan emrine bilâ tereddüd inkıyâd ile hemân Mısır'dan çıkmış ve harem ve cevârîsi vesâiresi olarak birçok nisvân ile beraber İtalya'ya gitmiş ve hâlbuki İslâm'dan tâife-i nisânın usûl ve merâsim-i

(1) Mezkûr telgraf zeylde mündericdir. (numero 12) [215]

dinîyyesini muhâfaza ederek Avrupa'da kalıp yaşaması imkânsız olup İsmail Paşa'ya isnâd olunan niyet-i fesâd ise bir zann ve şüpheden ibâret bulunmuş olmağla şu hâlde müşârûn-ileyhin Avrupa'da kalmasını tercîh etmek Zât-ı Şâhâne hakkında ta'rîzât celb ve da'vet edeceğinden iştibâh olmadığından Midhat Paşa meslek-i kadîmi vechle istikâmet-i maslahat üzerine mültezimi olan re'y ve fikre ittibâ' ile yazdığı cevâbda mülâhaza-i mesrûdenin beyânıyla beraber İsmail Paşa'nın bi'l-farz ve el-takdîr mugayir rızâ-yı âliye bir sû'-i fikir ve niyeti melhûz olsa bile devletin kuvvet ve kudretine göre buna meydân verilmemek ve her sûretle taht-ı nazar idârede bulundurmak mümkün iken vücûdundan tevki ve ictinâb edilmesi acze mahmûl olarak bu ise uluv kadar ve şân-ı pâdişâhiye muvâfık olmayacağı beyân kılınmışıdi. Midhat Paşa'nın şu cevâbı nasıl niyet-i hâlise ile yazılmış ve ne derece muvâfık hâl ve maslahat bulunmuş olduğu ma'lûm iken matlûbun muhâlifî olmasıyla iğbirâr-ı şâhâneye müstelzem olduğundan başka hakkında ba'zı şüpheyi dahi dâ'î olmuşdur.

Her ne ise Midhat Paşa Suriye'de bir taraftan mesâlih-i vilâyetle ve bir taraftan i'mâra müte'allik te'sîsât ve ıslâhât ile meşgûl olduğu hâlde Der-saâdet'ce birtakım tebeddülât ve inkılâbât vukû'â gelip Mahmud Celaleddin Paşa Der-saâdet'den teb'îd için Trablusgarp vâlîsi olmuş ve Büyük Rüşdü Paşa Manisa'ya ve Şeyhü'l islâm-ı esbak Hasan Efendi Hicaz'a nefy olunup

Kazî-askerlerden Kasım Molla Kütahya ve Emîn Efendi Konya ve Hasan Efendi-zâde Haydar Molla Atina ve Seyfeddin Efendi Haleb ve Şirvani-zâde Ahmet Efendi Diyarbakır Niyâbetleriyle teb'îd kılınmış Şeyhü'l islâm-ı esbak Hayrullah Efendi Meşihât-ı Harem-i Şerîf me'mûriyyetiyle Medine'ye gönderilmiş ve bunların derece-i sâniyye sâlisinde ricâlden ve âmirâ-yı askeriyyeden ve me'mûrinden birtakım [216] zevât dahi şuraya buraya ib'âd olunmuş olmağla ve Meclis-i Meb'ûsân ise daha evvel sûret-i kat'ıyyede dağıtılıp Kânûn-ı Esâsî'nin lağvî mukaddemâtı görünmeğe başlamağla bu inkılâbât ve icrââtdan Midhat Paşa hakkında dahi bir sû'-i nazar istidlâl olunmuş ise de Midhat Paşa Der-saâdet'den çıkalı üç sene olmuş ve Avrupa'da müddet-i seyâhatinde kendisinin devlet ve memleketi hakkında gayret ve hizmetden başka lafzan ve ma'nen müceb-i ta'rîz olacak bir hâli vukû' bulmamış ve en sonra pâdişâhın ihsân buyurduğu te'mînât ve taltîfâta müsteniden kalkıp gelmiş olduğundan bu husûsda bir günâ sû'-i zan ve şüpheyne mahall olmayıp lâkin bununla beraber ekser vükelânın hasm-ı kadîm ve kuvvîsi olan Mahmud Nedim Paşa'nın sû'-i ef'âl ve harekâtı bütün dünyanın ma'lûmu olduğu gibi irâde-i pâdişâhî ile gazeteci Midhat Efendi'ye yazdırılıp neşr olunan Üss-i İnkılâb nâm Risâlede dahi birtakım mesâvîsi ta'dâd ve i'lân kılınmış olduğu ve kendisi Midilli cezîresinde bulunduğu hâlde şu sırada mahsûs-ı me'mûr irsâliyle müşârün-ileyh Der-saâdet'e celb ve da'vet olunarak Dâhiliye Nezâretine ve Midhat Paşa'nın aleyhine çalışan Cevdet Paşa Adliyye Nezâretine ta'yîn olunup yine Midhat Paşa'nın Tuna vilâyetinde iken Rusçuk Niyâbetinden azl ve tard ettiği Sürûri Efendi Cevdet Paşa'ya mu'âvin olmak üzere Mahkeme-i İstînâf riyâsetine getirilmiş ve yine bu takımdan Deli Nusret Paşa Sarây-ı Hümayûn'a takarrüb ederek i'tibâr bulmuş ve'l-hâsıl Midhat Paşa'nın yakından uzaktan husemâsı kimler ise ekserîsi bu cem'iyyetin etrâfına toplanmış olmağla bu enmûzec acâyıbâtından erbâb-ı dikkat ve basîret zâyîçe-i keşf ve hesâblarında türlü neticeler istihrâc etmişidi.

Yukarıda hikâye olunduğu vechle mukaddemâ eshâm-ı umûmiyye fâizleri hakkında verilen karar bi'l-hâssa Nedim Paşa'nın cümle-i seyyiâtından olduğu hâlde bu def'a [217] müşârün-ileyh Der-saâdet'e gelir gelmez bu işe ol vakt vükelâdan bulunan zevâtı teşrîn etmek ve en ziyâde

Midhat Paşa'yı kendüye şerîk-i töhmet göstermek için bu karara dâir cümlelerin mühürleriyle yapılan mazbatayı ve evrâk-ı müteferri'asını Bâb-ı Âlî'den alıp Midhat Efendi'nin gazetesine derc ile i'lân etmiş ise de işbu mazbatada olmayıp asl mes'elenin ruhu Mahmud Paşa'nın ol vakt Mâbeyn-i Hümayûn'a takdîm etmiş olduğu takrîrde bu maslahata düvel-i ecnebiyye süferâsının muvâfakatleriyle karar verildiğini yazıp halef-i vâki' böyle bir söz ile hem pâdişâhı ve hem de vükelâ-yı aldatmış olması kaziyyesi olduğuna ve takrîr-i mezkûr ise nasılsa ne müşârûn-ileyh ne de gazeteci tarafından dikkat olunmayarak sâir evrâk ile beraber aynen tab' ve neşr olunmuş idigüne binâen Mahmud Nedim Paşa bu işte kendüye şerîk-i töhmet arar iken o maksadı hâsıl olmadığından başka bir azîm yalânı irtikâb etmiş olduğunu dahi yine kendi fi'liyle isbât etmiş ve işin ne olduğunu bilmeyenler dahi hakikatini bu def'a lâyıkiyla anlamış oldu. Binâen-aleyh bu i'lân ile Mahmud Paşa'nın aleyhine mazarratdan başka bir eser ve netice hâsıl olamamış ise de şu teşebbüsâtına ve ba'zı etvâr ve mu'âmelâtına nazaran müşârûn-ileyhin mansıb-ı cedîdi kuvvetiyle Midhat Paşa hakkında olan niyeti meydana çıkmış ve bizim memlekete mahsûs âdetlerden olduğu üzre bir me'mûrun şahs ve zâtı aleyhinde icrâ'-yı gazez için o me'mûrun idâresine mevdû' olan umûr-ı devlet ve memleketin fedâ olunması pek kolay olup Mahmud Paşa ise Dâhiliyye Nezâreti münâsebetiyle cümle vilâyâta merci' olduğundan mesâlih-i vilâyet hakkında dahi ikâ' eylediği müşkilât ile sû'-i niyyât ve efkârının eserleri görünmeğe başlamış ve Midhat Paşa aleyhinde olan ve bulunmağa tergîb olunan cem'iyyet âzâsı dahi Nedim Paşa'nın efkârına ittibâ' etmeleriyle Midhat Paşa aleyhinde türlü erâcîfe münteşir olmuştur. [218]

Lâkin Midhat Paşa üç senedir İstanbul'da olmadığından mukaddemâ i'lâm olunduğu vechle diktatör olacakmış ve-yâhûd Cumhuriyyet teşkil edecekmiş gibi lakırdıların hükmü olmayacağına mebnî anın yerine bu def'a dahi Suriye'yi zabt edecekmiş ve-yâhûd ayrıca bir hükûmet-i müstakile yapacakmış gibi ercûfeler ihdâs olunmuş ve o aralık Mektûbî-i Vilâyet Bahâ Bey'in ıslâh-hâne için tanzîm ederek binâsının kapısı üzerine yazdırılmış olduğu târihin ibâresinde Midhat Paşa'ya dâver ve hidîv ta'bîr olduğundan bundan Midhat Paşa'nın hidîvlik niyetinde ve istiklâl-i hükûmet ârzûsunda olduğu istidlâl kılınarak Der-saâdet'de i'lân ve işâ'a olunduğundan başka

ecnebi gazetelerine dahi yazdırılmış olduğuna ve Frenkler ise hidiv kelimesinin âsaf ve dâver gibi vüzerâ elkâbından olduğunu bilmeyerek Mısır Vâlîsi hakkında kullanıldığı cihetle bir hükûmet-i mümtâze veya mahsûsanın ism-i mahsûsu zann olunduğu misillü ıslâh-hâne kapısı üzerine yazılan târîh dahi Midhat Paşa tarafından bir i'lân-ı resmî kıyâs edilmiş ve-yâhûd öyle anladılmış idüğüne binâen bu bâbda gazetelerde bir gülünç sûretde yazılmış ve işin aslî anlaşılincaya kadar Avrupa'da dahi epeyce kimselere merâk olmuş idi. O aralık Şam tiyatrolarından birinde ahâliden ve me'mûriyyetinden müctemi' olan halkdan ba'zısı Midhat Paşa'nın Şam'da bu vechle tiyatro ve memleket bahçesi gibi tenezzüh mahalleri ihdâs etmiş olmasından dolayı beyinlerinde ibrâz-ı memnû'niyet ve teşekkür ederek "Yaşasun Midhat Paşa" dediklerini orada mevcûd olan ve sekr hâlinde bulunan bir asker mülâzımı işitip "Yaşasun ta'bîri pâdişâha mahsûsdur" diyerek ve kılıç çekerek bu lakırdıyı tefevvuh edenleri darb etmesi üzerine mülâzım-ı mûmâ-ileyh polis tarafından tutulup kışlaya teslim olunmuş ve zâten kendisinin başka cihetle dahi kabâhati bulunmuş olduğundan habs [219] edilmiş olduğu hâlde arâsı iki üç gün geçerek Der-saâdet'den telgraf ile gelen emirde mülâzım mûmâ-ileyhin bahsinden dolayı müşîr Ahmed Eyüp Paşa tevbîh ve tekdîr olunmağla beraber mülâzım mûmâ-ileyh li-ecli'l-mükâfât Der-saâdet'e istenilmiştir.

Bu şeyler her ne kadar umûr-ı âdiyyeden gibi görünür ise de bu gibi ahvâlin birbirini te'âkub etmesi ve Midhat Paşa'nın harekâtına nezâret etmek için birçok me'mûrîn-i hafîyye gönderilmesi ve bir aralık habs-hânede bakır kâbdan iktisâb-ı semmiyyet etmiş peynir eklîyle müteesiren vefât eylediği sabit olan bir hırsız Çerkes'in keyfiyyet-i katlini tahkik etmek vesîlesiyle Cevdet Paşa'nın Midhat Paşa hakkında birtakım mu'âmelât-ı nâ-be-câye kalkışması Der-saâdet'ce vukû'ı işitilen sû'-i niyyât ve tasmîmâtın vücûduna delâlet eden ahvâlden olmağla Midhat Paşa bu mu'âmelâtdan müte'essir ve meftûr olmuş idi.

Bu hâl-i fûtûr ve zucret içinde Fransızlar tarafından dahi birtakım müşkilât vukû'â gelip şöyle ki Cebel-i Lübnan için mukaddemâ verilen imtiyâz esnâsında Fransızların iltimâsıyla Cebel'e i'âne-i seneviyye olarak muvakkaten Berrüş-Şam gümrüklerinden tahsîs olunmuş olan yirmi beş bin

liranın dâimi olarak i'tâsı hiç bir hak ve mecbûriyyete müstened olmadığı cihetle Midhat Paşa birinci sadâretinde bu akçeyi kat' etmiş olmasından dolayı Fransızların nâ-hoşnûd oldukları hâlde bu def'a Midhat Paşa'nın Suriye'ye gelip yollar ve mektebler gibi terakkiyâta dâir şeylere teşebbüs etmesi dahi Fransızların Suriye hakkında ma'lûm olan enzâr-ı politikalarına tevâffuk etmemiş ve bir aralık Cebel Mutasarrıfı Rüstem Paşa Der-saâdet'e gidip gelerek i'lân eylediği havâdisde Midhat Paşa'nın Cebel nizâmâtını ve imtiyâzını bozmağa çalışdığını işâ'a edip o da Fransızların efkârını karışdırmış ve ber-minvâl-i muharrer Cebel'e i'âne-i seneviyye olarak verildiği [220] hâlde mukaddemâ kat' edilmiş olan akçenin devlet tarafından yine ibkâsıyla Suriye emvâlinden i'tâsı havâle buyurulmuş ise de müzâyaka-i mâliyye cihetiyle bi'z-zarûr te'diyesinin teehhür etmesi Cebel-i umûriyyenin sektelenmesi niyetiyle gareze haml edilmiş ve Cebel-i Lübnan dâhilinde Havâss-ı Hümâyûn nâmıyla emlâk-ı mîrîyeden kırk elli bin lira kıymetinde birtakım arâzî ve zeytinlik olup bunlar vaktiyle nizâmât-ı Cebel hâricinde ve devlet idâresinde bırakılmış iken aranılmayarak kaldığı ve bedel-i icâr seneviyesi olan dört bin lira kadar akçenin mahall sarfı mechûl olduğu cihetle hazînenin şöyle bir ihtiyâcî hâlinde bunun aranılması ve hazır olan müşterilerine satılması evvelce Midhat Paşa tarafından Bâb-ı Âlî'ye ihtâr olunmasıyla bu ihtâr menfa'at-ı devlete bir hizmet add olunarak icâbına teşebbüs olunacak yerde Cebel idâresine Midhat Paşa'nın bir gazez ve husûmeti renginde olarak Sefârete haber verilmiş ve Fransızların himâye etmek istedikleri Kudüs-i Şerîf bandırasını hâmil ba'zı gemiler hakkında Beyrut liman re'îsinin Der-saâdet'den aldığı emr üzerine hilâf-ı uhûd icrâ' etmiş olduğu bir hareketten Midhat Paşa'nın kat'â haber ve ma'lûmâtı olmadığı hâlde Sefâret tarafından Bâb-ı Âlî'ye vâki' olan şikâyeteye cevâben bu mâtdeyi Midhat Paşa'nın kasd ve gareze mebnî icrâ' eylediği bildirilmiş ve Fransız hamîlerinden birinin hazîneden yüz bin guruşa iştirâ etmiş olduğu bir harâb karye arâzîsinden dolayı ikâme eylediği da'va üzerine Cevdet Paşa Suriye vâlisi iken müddeînin haklı olduğu tasdîk olunarak yedindeki arâzî kendisinde kaldıktan sonra Nablus'da on bin liradan ziyâde kıymeti olan ve ekserîsi ashâbı uhdesinde bulunan birtakım arâzî-i cesîmenin merkûme verilmesi kararlaştırılmış ise de böyle bir fâsid kararın icrâ'sına Midhat Paşa

muhâlefet etmesiyle ol bâbda dahi Sefâretin iştikâsı üzerine [221] verilen cevâbda Midhat Paşa'ya devlet emr etmiş iken icrâ' etmediği beyânıyla i'tizâr kılınmış olduğundan bu ahvâl ve esbâbın ictimâ' ile Fransızlar Midhat Paşa hakkında temâmıyla münfa'îl ve mütegayyirü'l-efkâr olarak aleyhinde ârzû olunan sözleri i'lâna yardım etmek için bir şikâyetci dahi o taraftan tedârik edilmiştir.

Artık dâhilî ve hâricî bu kadar bed-hâhâne hücum üzerine dayanıp durmak mümkün olamayacağından Midhat Paşa isti'fâya mecbûr olarak doğruca Mâbeyn Hümâyûn'a takdîm eylediği isti'fâ-nâmesinde hâl-i herem ve pîrî ile ifâyı me'mûriyyete iktidârı kalmadığından bir tarafa çekilip ıyâl ve evlâdıyla bakıyye-i ömrünün müsterîhen imrârına müsâ'ade buyrulmasını ricâ etmişti. Ana cevâben Mâbeyn-i Hümâyûn Başkâtibi Ali Fuat Bey imzâsıyla gelen telgraf-nâmede şimdiye kadar iktisâb vukuf ve ma'lûmât ile temâm-ı devlet ve millete hizmet edecek bir sinn ve iktidârda bulunduğunuz hâlde terk-i hizmet ve me'mûriyyet etmeniz nezd-i şâhânede kat'â lâyı ve münâsib görülmediğinden kemâ-kân ifâ-yı umûr-ı mevkûlenize devâm ve ikdâm buyurmanız muktezâyı irâde-i seniyyedendir deyü yazılmış ve lisân-ı azbû'l-beyân-ı pâdişâhîden olarak birçok iltifât ve taltîfât-ı seniyye dahi ilâve kılınmıştır. (1)

Lâkin Midhat Paşa aleyhinde her taraftan vukû'a gelen mühâcemâtın ardı ve arâsı kesilmeyerek devâm ettiği misillû bir aralık İngiltere elçisi Mösyö Layard'ın seyâhat için Suriye'ye gelmesi dahi hem Der-saâdet'ce neşr olunan erâcîfin teksirini ve hem de politikaca rekâbet-i nüfûz münâsebetiyle Fransızların bir kât daha zann ve şüphesini da'vet eylediğinden Midhat Paşa isti'fâsını

(1) Bu bâbda teâtî olunan muhâberât sırasıyla zeylde mündericidir. (numero 13) [222]

tekrar etmeğe mecbûr olmuş ise de o aralık zuhûr eden Dürz gâilesi müceb-i te'hîr olmuşdur.

Gâile-i mezkûrenin sûret-i vukû‘ ve tehaddüsü şu vechledir ki Cebel-i Dürz Havrân denilen mahalde meskûn Dürz tâifesinden birtakım eşhâs Havrân karyelerinden Basrû‘l harîri karyesine hücum ederek ahâlisinden ba‘zı fellahları katl etmiş olduklarından hükûmete müterettib vazîfe iktizâsınca bu bâbda müttehem olan eşhâsın tutulup hükûmete teslîm olunması Cebel rüesâsından istenilmiş ve bu emri icrâ‘ için Havrân’daki askere emr verilmişidi. Havrân denilen mahall arâzînin kâbiliyyeti ve mahsûlâtının feyz ve bereketi münâsebetiyle meşhûr ve ma‘mûr seksen kadar karyeden ibâret bir nâhiye olduğu hâlde yirmi kadar karyesinin ahâlisini Cebel-i Dürzi’leri bu vechle birer ikişer bâsub ve fellahlarını kaçırıp zabt etmiş oldukları gibi işbu Basrû‘l-harîri karyesi hakkındaki hareketleri dahi yine öyle bir niyetden münba‘is olduğu ve rüesâyı Cebel’in inzimâm re‘yiyle vukû‘ bulduğu cihetiyle hükûmetden gönderilen emri icrâ‘dan imtinâ‘ etdiklerinden başka gönderilen asâkir-i nizâmiyye ve zabtiyye karşı durmuş olmalarıyla ve mâdde ise kâffe-i milel ve edyânda ve her memleketde vacibü‘l-itinâ umûr-ı hukûkiye ve kânûniyeden olduğu hâlde Dürzi’lerin muhâlefetleri üzerine bunun aranılmayıp bırakılması mahâzîr-i azîmeyi müstelzem bulunmağla katillerin cebren ahz ü giriftine mecbûriyyet gelerek Şam’dan birkaç tabur daha asker daha gönderilmiş ve buna karşı Dürzi’ler dahi müdâfa‘aya hazırlanmış olmanın tabî‘i ve zarûrî maslahat kesb-i ehemmiyet etmiştir.

Drüz kavmî şecâ‘atle meşhûr bir tâife olup bunların bir kısmı Cebel-i Lübnan’da ve birazı Şam dâhilinde vâki‘ ba‘zı kazâ ve karyelerde olduğu gibi birçoğu dahi zikr olunan Cebel-i Dürz civârında olmasıyla egerçe Cebel-i [223] Lübnan’da vesâir mahallerde olan Dürziler bulundukları mahallerin usûlüne ve tekâlifine etibbâ‘ etmiş ise de Cebel-i Dürz’de olanlar on bin nüfûsdan ziyâde olup mevkı‘leri dahi bir taraftan çöl ve bir taraftan menâ‘atı meşhûr ve ma‘rûf olan Laca nâm mahall ile muhât olduğundan bunlara istinâden öteden beri o emr-i hükûmete muhâlefet sûretinde bulundukları cihetle mukaddemâ Suriye’nin Mısır’lı idâresinde bulunduğu esnâda üzerlerine sevk olunan kuvve-i askeriyyeye Dürzilerin Laca halkıyla birleşerek ne vechle galebe etmiş oldukları ve muahharen Kıbrıslı Mehmet Paşa’nın Şam’dan bir fırka asker ile bi’z-zât bunların üzerine azîmetinde o

dahi muvaffak olamayarak ne sûretle avdet eylediği ma'lûm ve meşhûrdur. Bâlâda beyân olunduğu vechle bu def'a zuhûr eden mes'ele bâdî-i emrde bir cinâyet-i âdiyye işiyle başlamış olduğu hâlde Dürzlerin cem'iiyetle mukâvemetle kalkışmaları ve bir taraftan Ferik Cemil Paşa kûmandasıyla müte'addid taburlar gönderilerek orada bir fırka-i askeriyye teşekkül etmesi cihetiyle şu hâlde maslahat sırf umûr-ı askeriyyeden olarak Şam'da bulunan Ordu Müşîrinin işi ise de anın azîmetine müsâ'ade buyurulmayarak kâffe-i mes'uliyet Midhat Paşa üzerinde kalmış olduğundan Midhat Paşa'nın mağlûbiyyeti ârzûsunda bulunanlar vakâyi' sâbika delâletiyle bu mâddenin sû'-i neticesine intizâren memnûn olmuşlar idi.

Fransa ve İngiltere devletlerinin Suriye hakkında yek-digere rekâbetle tezyîd-i nüfûz için öteden beri iltizâm eyledikleri efkâr ve politikaları âsârından olmak üzere Fransa devleti Marûnî denilen katolik tâifesini himâye ettiği gibi İngiltere Devlet'i dahi Dürziler'i tesahhub ettiğiinden bu def'a Dürziler üzerine olan teşebbüs aleyhinde olarak İngiliz elçisi şikâyet ve da'vaya kıyâm ile Mâbeyn-i Hümâyûn ve Bâb-ı Âlî'yi izâç ve tazyîk eylemiş olmasıyla yevmiyye Mâbeyn-i Hümâyûn'dan ve Bâb-ı Âlî'den gelen o emr-i seniyyede bu işin hemân yatışdırılıp [224] bitirilmesi ve lâzım gelir ise bi'z-zât mahalline gidilmesi kemâl-i ehemmiyetle arâda buyurulduğu gibi Şam ve Beyrut İngiliz konsolosları dahi Dürziler hakkında bir gûne şiddet olunması için Midhat Paşa'yı tazyîk eylemekde olduklarına ve Dürziler ise bunları işidip gördükce bir kât daha şımarıklarına binâen şu hâle göre maslahat bir kere bu dereceye gelmiş iken usât-ı müctemi'a hakkında isti'mâl-i silâh etmekden mâ-adâ her ne yapılsa hem devletin şân-ı âlisine muhall ve hem de birtakım sû'-i te'sîrâtı müstelzem olacağıında şüphe olmadığından asker üzerine gelen cem'iiyet-i usâtın vurulması için Midhat Paşa tarafından kumandan paşaya emr verilmesiyle vukû' bulan Ma'reke'de Dürziler altı yüz bu kadar telefât vererek münhezim olmuş ve bunun üzerine rüesâsı istîmân ederek Şam'a gelip ve kâtillerden dört neferini birlikde götürüp her ne emr olunur ise icrâ'sını dahi ta'ahhüd etmiş olmalarıyla mes'eleye netice verilmiş ve avn ve inâyet-i Hüdâ ile vukû' bulan muvaffakiyet Mâbeyn-i Hümâyûn'a ve Bâb-ı Âlî'ye ale't-tafsîl arz ve iş'âr kılınmıştır.(1)

İşbu galebe ve muzafferiyet üzerine Cebel-i Dürz'ün idâresi için Cebel-i Lübnan Dürz umerâsından Sa'id Bey Telhukî kâim-makâmîliğe ta'yîn olunarak umûr-ı şer'îyye ve zabtiyye me'mûrları dahi istihâb ve irsâl kılınmış olduğu gibi Cebel'in inzibât-ı dâimisi için orada bir kışla yapılmak ve Laca içerisinden bir şose yolu açılmak ve virgü ve a'sâr vâridâtı tanzîm kılınmak misillü tedâbire dahi teşebbüs olunmaklığın sırası gelmiş ise de Midhat Paşa aleyhinde mâddî ve ma'nevî olunan muhâcemâtın arkası kesilmeyerek devâm ettiğinden başka mes'elenin bu vechle karîn-i hüsn-i hitâm olması müceb-i memnû'niyet olmak lâzım

(1) Bu bâbda teâtî olunan muhâberâtın elde mevcûd olan bir kısmı zeyle derc edilmiştir. (numero 14)

[225]

gelir iken Midhat Paşa'nın ber-minvâl-i muharrer yazdığı telgraf-nâmelere Der-saâdet'den hiç bir cevâb gelmemiş ve Dürziler'in inhizâmı haberinin Der-saâdet'e vusûlünden evvelce Midhat Efendi'nin çıkardığı Tercümân-ı Hakikat gazetesinde Midhat Paşa Dürziler aleyhine asker sevkiyle devlete bilâ müceb bir gâile açtığından ve bunun başa çıkamıyacağını kendisi dahi anlayıp isti'fâ etmiş ise de isti'fâsı kabûl olunmayarak redd edildiğinden bahsle o da almış olduğu efkâr ile böyle bir sû'-i niyet meydâna koymuş olduğundan artık şu hâle karşı durmak ve çalışmak tahammül-i beşer hâricinde olduğu cihetle Midhat Paşa evvelce tasâmim ettiği vechle isti'fâsını tekrar etmişti.

Anâ cebâben yine Mâbeyn-i Hümâyûn'dan gelen telgraf-nâme-i âlîde kemâl-i lütuf ve merhamet-i pâdişâhı iktizâsınca Midhat Paşa hakkında olan mahâsin-i teveccühât-ı aliyye-i mülûkânenin derecâtından bahsle kendisinin bu vechle isti'fâsında ısrarı mukaddemâ Girit cezâiresinde iken ba'zı tebligât için tarafına gönderilmesi mev'ûd olan me'mûrîn henüz gönderilememesinden neş'et etmiş olacağına ve ol vechle irsâli musammem olan zât ise el-hâletü hâzihi me'mûriyyetle sâir tarafda olmasıyla mevcûd olmadığına binâen kendisine bildirilecek irâdât-ı seniyye-i şâhâne tevdi' olunmak üzere tarafından emîn ve mevsûk bir zâtın Mâbeyn-i Hümâyûn'a

gönderilmesi muktezâyı irâde-i seniyyenin olduğu iş‘âr buyrulmuş ve hâlbuki isti‘fânın esbâb-ı mecburesi ma‘lûm olup öyle iki sene evvel mev‘ûd olan me‘mûrun henüz gelmemesinden müteessir olmağla me‘mûriyyetini terk etmek hâtra bile gelmemiş ise de mâdem ki bu vechle emr ve irâde buyurulmuştur. Anâ imtisâlen Beyrut Mutasarrıfı Raif Efendi (1) bi‘l-ittihâb gönderilmiştir. (2)

(1) Şûra-yı Devlet re‘îsi Raif Paşa’dır.

(2) Teâtî olunan muhâberât sırasıyla zeyle derc olunmuştur. (numero 15) [226]

Efendi-i müşârün-ileyhin vusûlüne müte‘âkıb resmî ve gayrı resmî alınan habere göre Midhat Paşa’ya ba‘zı tebligât için yâverân-ı pâdişâhîden Altıncı Ordu Müşîri sâbık Hüseyin Fevzi Paşa’nın Şam’a gönderildiği anlaşılmış ve arası bir hafta kadar zamân geçerek Midhat Paşa’nın Der-saâdet’de ba‘zı muharrem dostlarından aldığı mektûblarda kendisinin her ne kadar ordu müşîri Ahmet Eyüp Paşa ile arası bozuk ise de beynlerinde bu vechle adem-i imtizâc sûrî ve ca‘lî olup yohsa hakikatde ikisi dahi müttefik olduğundan ve Midhat Paşa ise hemân i‘lân ve isyân etmek üzre bulunduğu bahsle ba‘zı bed-hâhânın îkâ‘ etdikleri si‘âyet ve müfsidet üzerine gâyet hafî ve mahrem-âne bir tedbîr ile Hüseyin Fevzi Paşa’nın gönderildiği müşârün-ileyhin me‘mûriyyeti ibtidâ Cebel Mutasarrıfı Rüstem Paşa ile bi‘l-mülâkât oralarca lâzım olan tahkikâtı icrâ’ etdikden ve Şam’a vusûlünde dahi Ahmet Eyüp Paşa’nın azlî ve yerine Hüseyin Paşa’nın nasbi ile kuvve-i askeriyye ele alındıktan sonra Midhat Paşa’nın dahi bi‘l-suhûle oradan kaldırılması sûretinden ibâret olduğu yazılmış ise de bu sözler akl ve hayâle gelir şeyler olmadığından erâcîf nazarıyla bakılmış ve vâkı‘â Hüseyin Paşa’nın Beyrut’a vusûlü üzerine Rüstem Paşa’yı bulmak için tâ Deyrû‘l Kamer’e kader gitmesi ve orada Beyrut’da ba‘zı tedâbîr-i askeriyye ile uğraşması Der-saâdet’den verilen habere uymuş ise de buna inanmak değil şüphe etmek bile ayıb olduğundan Midhat Paşa tarafından ehemmiyet verilmemişti.

Hüseyin Paşa Şam'a vusûlünün ertesi günü Midhat Paşa'ya gelerek taraf-
ı şâhânedan tevdi' buyurulan selâm ma'âlî ittisâm-ı pâdişâhînin tebliğinden
sonra kendisinden te'mînât-i kavviyye ahzine dâir şeref-sünûh ve sudûr
buyurulan irâde-i seniyyeye tafsîlen beyân ve ifâde ve me'mûriyyeti bundan
ibâret olduğunu dahi ilâve eylemiştir. Midhat Paşa bir müddet tahayyür ve
te'essüfden sonra [227] cülûs-i Hümâyûn gününden şu anda bulunduğu hâle
kadar cereyân eden ahvâl ve vukû'âtı muhtasaran hikâye ile bunların içinde
te'mînât i'tâsına muhtâc olan hâl ve etvâr ve efkâr ne ise beyân olunması
lâzım geleceğini irâd eylemesi üzerine Hüseyin Paşa cevâbında Suriye
vilâyetinin bir hükûmet-i mümtâze hey'etine tahvîli husûsuna dâir münteşir
olan havâdisi müeyyid ba'zı icrââtıdan ve Mösyö Layard'ın seyâhatinde
lüzûmundan ziyâde icrâ' kılınan ihtirâmâtıdan ve Cebel-i Lübnan gûyâ Suriye
ile birleştirilmesine dâir rivâyet olunan teşebbüsâtıdan bahs etmek istemiş ise
de Midhat Paşa'dan te'mînât istenilmesi bunlardan daha çok zamân evvel
kendisi Avrupa'da ve muahharen Girit'de iken zuhûr etmiş olmasına ve şu
denilen gözler ise Suriye'ye geldikten sonra tehaddüs ederek anlar dahi aslî
faslî olmayan birtakım hayâlet ve isnâdâtıdan ibâret olmasıyla erbâb-ı insâf
nazarında hiç bir hükmü olmadığına nazaran müşîr-i müşârûn-ileyhin
hakikaten me'mûriyyeti nedir ve bu tekellûf nasıl maksada mebnî ihtiyâr
edilmiştir anlaşılamayarak o gün ki mülâkât bu derecede kalmıştı. Ertesi gün
Ahmed Eyüp Paşa'nın azliyle müşârûn-ileyh Hüseyin Paşa'nın Beşinci Ordu
Müşîrlğine me'mûriyyeti emrî vürûd etdiği gibi üç gün sonra Bâb-ı Âlî'den
Midhat Paşa'ya gelen telgraf-nâme-i resmîyede anın dahi İzmir Vâlî'si
Hamdi Paşa ile becâyış-i me'mûriyyeti icrâ' buyurulmuş ve Hamdi Paşa'nın
vusûlüne kadar vilâyet umûru dahi müşârûn-ileyh Hüseyin Paşa'ya havâle
buyurulmuş olduğundan ve Hamdi Paşa mahsûs vapur ile hareket
eylediğinden anın Beyrut'a vusûlünde vapur-ı mezkûr ile hemân İzmir'e
azîmet olunması emr buyurulmuş ve bu maslahat için Mâbeyn-i Hümâyûndan
vapur ile bir yaver dahi gönderilmiş olmağla Midhat Paşa Şam'dan kalkıp
Beyrut'da Hamdi Paşa ile mülâkât ettikten sonra vapur-ı mezkûr ile doksan
yedi senesi ramazan-ı şerîfi evâsıtında İzmir'e muvâsalat etmiştir. [228]

MİDHAT PAŞA’NIN AYDIN VÂLİLİĞİ

Midhat Paşa zâten işden çekilerek uzlet ve ferâgat niyetinde olduğu hâlde mükerreren vukû‘ bulun isti‘fâsı karîn-i müsâ‘ide-i seniyye buyurulmadığından hiç olmaz ise Suriye’den infisâliyle aleyhinde olan muhâcemâta sükûnet gelmek ümîdiyle müteselli olmuş ve bir müddet İzmir’de vakt geçirdikten sonra sırasını bularak yine isti‘fâ etmek niyetinde bulunmuş olduğundan artık Suriye’de olduğu gibi burada dahi mesâlih-i vilâyet için ittiâb-i vücûd etmesine sebep ve mahall kalmamış ise de yukarıda hikâye olunduğu vechle bu âdet ve gayret bir maraz ve illet olup terk ve ta‘dîli yed-i ihtiyârda olmadığından ve İzmir vilâyetinin muhtâc olduğu ıslâhât ve icrââtının birincisi vilâyetin her tarafını isti‘âb etmiş olan haydûd ve kıtâ‘-i tarîk makûlesinin fesâd ve muzırratlarından vilâyetin tadhîri ve husûsiyle nefs-i İzmir şehrinde yerli ve ecnebi birtakım eşirrâ ve fesedanın galebesiyle emniyyet-i umûmiyye münselib olmasıyla bu hâle bir nihâyet verilmesi kazıyyesi olarak bu da umûr-ı zâbıtanın âlât ve esbâbı olan zabtiyye askerinin intizâmıyla hâsıl olacağından Suriye vilâyetinde tanzîm ve ihdâs olunduğu gibi burada dahi zabtiyye askeri yerine polis ve jandarma askeri tertîb olunarak bu kuvvet ile ez vakt içinde gerek nefs-i İzmir’de ve gerek dâhil vilâyet olan mahallerde emniyyet-i matlûba hâsıl olmuş ve evvelce Hamdi Paşa’nın himmetiyle mekâtib-i ibtidâiyyenin ıslâhâtına teşebbüs olunmasıyla bunların ve İzmir’de olan ıslâh-hânenin vesâir âsâr-ı nâfi‘adan noksan olan şeylerin ikmâlîne başlanılmış ve İzmir şehrinin vasatından yirmi zirâ‘ arzında bir sokak açılmış ve bir tarafına tramvay vaz‘ olunmak üzere ve altmış bin lira sermâye ile bir şirket te’sîs olunup [229] ruhsatı hâvî emr-i âlîsi dahi istihsâl kılınmış ve İzmir’den Urla’ya kadar bir soşe yola teşebbüs olunup Karataş tarîkiyle iki sâatlik mahalli dahi açılıp vücûda gelmiştir.

Midhat Paşa İzmir’de dahi bu şeylerle meşgûl iken Der-saâdet’ce aleyhinde hazırlanan cem‘iyyet durmayıp işleyerek hakkında yine erâcîf ve müftereyât çoğalmaya ve İzmir’ce yapılan işler ba‘zı kimselerin lisânında hedef ta’n ve mezemmet olmağa başlamış ve İzmir’de yapılacak cadde ve tramvay şirketine dâir verilen fermân-ı âlî gerü alınmış ve Midhat Paşa’nın ahvâline ve Manisa’da ikâmet eden Rüşdü Paşa ile muhâberesi olup

olmadığına yakından nezâret etmek için etrâfı müte‘addid me’mûrîn hafıyye ile ihâta edilmiş ve o aralık Yunan gazeteleri Devlet-i Aliyye aleyhinde birçok şeyler yazdıklarından Midhat Efendi çıkardığı gazetesinde bu şeyleri Midhat Paşa’nın yazdırdığını neşr ve i‘lân eylemiş ve en sonra Midhat Paşa’nın tecennün etmiş olduğuna dâir havâdis çıkarılıp bu havâdis bütün Der-saâdet gazetelerine derc ile işâ‘a kılınmıştır. Bu makûle azviyyât ve isnâdâtın akîbetde yalan çıkmasından müte‘essir olmayan ve yalancılığı ayb saymayanların zannına göre bunlar halkın kuvve-i sâmi‘asını doldurmak ve alışdırmak için yapılıyor ise de vukû‘ât ve neşriyyât-ı sâbika ile herkes hakikat-i hâlle müttali‘ olduğundan bu ercûfelerin âdâb-ı millet ve memleketi teşhîr etmekden başka te’sîrâtı olamayıp husûsiyle Midhat Paşa’nın bir kusûru var ise o da devlet ve milleti hakkında efrâd-ı gayreti olduğu cihetle şu hâlde devlet ve memleketi hakkında i‘lân-ı husûmet eden Yunanlılar gibi a‘dânın efkârına iştirâk etmek ihtimâtı dâhili ve hârici tasdik edecek bir kimse bulunmayacağı ma‘lûm ve müsellemlen iken taraf-ı devletden İzmir gibi bir vilâyet-i mühimmede vâlî bulunan adama böyle [230] bir fi‘l ve hareketi isnâd etmekle murâd olunan nasîka-ı hakikaten devlete â‘id olduğundan ve mezkûr Tercümân-ı Hakikat gazetesi Baş-vekîl Sa‘id Paşa’nın bi’z-zât taht-ı himâyesinde bulunduğundan bu hatânın tashîh ve ıslâhı Midhat Paşa tarafından müşârûn-ileyhe yazılmış ise de (1) bir cevâb verilmeyerek sükût ile geçirilmiştir.

Bu muhâvelât ve muhâcemât arasında ve şehir-i nisân içinde Der-saâdet’den İzmir’e gelip münteşir olan havâdise göre Sultân Abdülaziz’in vefâtı kendisinin nefesine sû’-i kasdıyla olmayıp üûyâ ol vakt Sultân Murâd’ın dâiresinden Sultân Aziz’in hizmetine gönderilmiş olan Pehlivan Mustafa nâm-ı şahs ile refiklerinin eser-i fi‘li olduğundan ve bunlar celb ile olunan istintâklarında Sultân Aziz’i öldürdüklerini ikrâr etmiş oldukları gibi bu işde Damad Mahmud Celaleddin Paşa’nın ve Damad Nuri Paşa’nın ve hâkân-ı merhûmun Mâbeyncilerinden Fahri Bey’in ve daha sâir ba‘zı zevâtın dahi müdahil ve ma‘lûmâtları bulunmuş idüğünden cümlesinin Yıldız Sarâyı’nda habs olundukları işidilmiş idi.

Sultân Abdülaziz'in Fer'îyye Dâiresi'nde ve vâlîde ve gâilesi arasında bulunduğu hâlde kendi kullarının kân damarlarını keserek ne vechle nefsinî telef etmiş olduğu cümlelerin ma'lûm ve müsellemin olup bunda kimsenin şüphesi yoğ iken beş sene sonra böyle bir lakırdı çıkarılması âmmenin ta'accüb ve te'essüfünü müceb olarak bundan ne çıkacağına intizâr olunmakta iken Midhat Paşa'nın Der-saâdet'de bulunan ba'zı ehîbbâsı tarafından almış olduğu mektûblarda kendisinin ve Rüşdü Paşa'nın ve bir müddetden beri nazar-ı şâhânedan iskât olunan Mahmud Celaleddin Paşa'nın ve daha sâir ba'zı zevâtın haklarında olan adem-i

(1) Mebhûsün-anh mektûb zeylde mündericdir. (numero 16) [231]

emniyyete mebnî bir sûretle Der-saâdet'den teb'îd olunmuşlar ise de bunların bütün bütün mahv-ı vücûdları iltizâm olunmasıyla inzâr-ı nâsda gûyâ bir cinâyet-i azîme ile lekedâr edilmek için böyle bir iftirâ tertîb edilmiş ve Mahmud Nedim Paşa ve Cevdet Paşa ve Deli Nusret Paşa ve Sürûrî Efendi ve Şurâ-yı Devlet azâsından Mahmud Bey ile sâir ba'zı zevâtdan mürekkeb olarak teşekkül eden cem'îyyet geçen seneden beri bu fecî'anın esbâbını istihzâr ederek fi'liyyâtının sırası gelmiş olduğundan Sürûrî Efendi re'îs olduğü meclis-i istinâf cinâyet me'mûrlarından bu işe kâbil ve muharrem olanlarla beraber Sarây-ı Hümayûn'a nakl olunarak ve yukârıda esâmîsi beyân olunan Pehlivan Mustafa ile refikleri vesâir zevât oraya celb ve habs edilerek gâyet hafî istintâklarına başlanılmış ise de bunlar tabî'î işin kızbini ve adem-i sıhhatini beyândan başka birşey demediklerinden cem'îyyet kararıyla ve Sürûrî Efendi'nin bi'z-zât himmetiyle Pehlivan Mustafa'ya ve refiklerine ve Mâbeyinci Fahri Bey'e işkence ve eziyet olunması tensîb olunarak her biri uykusuz bırakılmak başları kızgın sobaya sokulmak ve darb edilmek ve koltuklarına kızgın yumurta konularak misillû zamân-ı kadimede bile işitilmeyen tazyîkat icrâ' kılınmış olduğü hâlde cümlesi ifâdelerinde sebât edip fakat Pehlivan Mustafa azâbın şiddetine tahammül edemediğinden kendüye ta'lîm olunduğu vechle hâkân-ı merhûmu Mahmud Paşa'nın emriyle ve refikleri mu'âvenetiyle i'dâm ettiğini ikrâr etmiş olduğü ber-tafsîl yazılmış ve bu mektûbları müte'âkıb her gün İzmir'e gelen vapurlarla

yerliden ve ecnebîlerden ba‘zı kimselere gelen haberlerde daha ziyâde tafsîlât ve ma‘lûmât alınmışıdı.

Lâkin pâdişâhın iğbîrârı olan ve huzûr ve vücûdundan emniyyet olunmayan vûkelâ-yı umûrda kullanmamak ve yanından teb‘îd etmek yed-i iktidârı ve ihtiyârında ise de bu vechle asılsız bir mâdde ile ithâm için sâhte da‘va tasnî‘ [232] edilmek Sarây-ı Hümâyûn kâsırları ve dâireleri habs-hâne ittihâzıyla birtakım adamlar orada habs olunmak ve husûsiyle haklarında işkence ve tazyîkat icrâ’ kılınmak misillû mu‘âmelât yâlnız kavânin ve usûle muhâlefet derecesinde kalmayıp devletin kader ve nâmûsunu ile‘l-ebed mahv ve berbâd edecek ahvâlden olmasıyla bunların hiç birinin vukû‘na zât-ı hazret-i pâdişâhînin rızâ göstermeyeceği tabî‘i ve bedîhî olduğundan zikr olunan mektûbların muhtevî olduğu havâdis ve hikâyât-ı mübâlağaya haml edilmiş ve hatta o aralık Sakız cezîresinde vukû‘ bulan hareket-i arzdan musâb olan ahâlinin ihtiyâcâtı hakkında Midhat Paşa’nın İzmir’den icrâ’ eylediği âsâr-ı mesâ‘i ve ikdâmâtı nezd-i Şâhânede takdîr buyurularak kendisi bu vesîle ile mazhar-ı taltîf olduğu misillû bu mâdde için taht-ı riyâset mülûkânede teşkil buyrulan komisyon a‘zâlığına dahi ta‘yîn buyurulması ve anı müte‘âkıb vesâil-i sâire ile yine Mâbeyn-i Hümâyûndan gelen telgraf-nâmelerde Midhat Paşa hakkında fevka’l-âde icrâ’-yı mu‘âmele-i nevâziş ve iltifât olunması dahi sâlifü’l-beyân ihtârât ve hikâyâtın bir dereceye kadar kezb ve mübâlağadan hâlî olmadığını te‘yîd etmişıdı. Arası birkaç gün geçerek Midhat Paşa’nın asdikâ-yı ehîbbâsından ve Sarây-ı Hümâyûn’un serâyir-i ahvâline ma‘lûmâtı olanlardan birinin mahsûsen İzmir’e gönderdiği adamı vâsıtasıyla Midhat Paşa’ya vâki‘ olan ihtârâtında ber-minvâl-i muharrer kurulan dolab-ı müfteriyâtın cümlesi mücerred kendisiyle Rüşdü Paşa’nın ve daha sâir ba‘zı zevâtın ithâmı maksadına mebnî olarak egerçe vûkelâ-yı hâzîradan birtakımı bu işin müceb-i rezâlet ve mahcûbiyyet olacağından bahsle men‘ine çalışmışlar ise de mümkün olamadığından esta‘zübillah “fahrec anilen minennasihî” kavî-i şerîfi mücebince savuşmasını nasîhat etmiş ve işe vâkıf olan Avrupalı ba‘zı dostları tarafından dahi [233] bu yolda ihtârât vukû‘ bularak hatta Avrupa’ya gitmek için mahsûs bir vapur dahi tedârik ve teklîf olunmuş ise de Midhat Paşa’nın itikâdına göre böyle esâsı olmayan bir işe ehemmiyet verip savuşmak hakikat-i hâlî

bilmeyenlerin nazarında işin sıhhatine ve bunda kendisinin san'ı ve medhali olduğuna haml olunacağından ve bu cümle ile beraber Sultân Abdülaziz'in vefâtı mâddesinden dolayı Der-saâdetce tertîb olunan da'vanın Midhat Paşa'ya ve Rüşdü Paşa'ya teallük eden bir ciheti var ise elbette kendilerine yazılıp sorulmak ve-yâhûd isticvâb ve muhâkeme gibi birşeyi mürettib ise de resmen da'vet edilen lâzım gelerek ol hâlde verilecek cevâblarla sıhhat-i mâdde meydana çıkacağından bunların ikisi dahi bu işe ehemmiyet vermeyerek Midhat Paşa yine mesâlih-i vilâlet ile meşgûl olduğu hâlde Mâbeyn-i Hümâyûn yaverlerinden bin başı rütbesinde ve Hüsnü Bey nâmında birisi nisan evâhîrinde İzmir'e gelip ve bir otele inip leyl ü nehâr Mâbeyn-i Hümâyûn ile icrâ' eylediği telgraf muhâberâtıyla meşgûl olduğu haber alınmışıdı.

Bunun üzerine mayısın dördüncü salı gecesi Midhat Paşa hükûmet konağının harem dâiresinde ve familyası halkı içinde uykuda bulunduğu hâlde nısf-ü'l-leylde hükûmet konağının etrafı bağteten üç tabur askerle sarılıp Midhat Paşa'nın bu vechle İstanbul'a götürüldüğü ve orada nasıl isticvâb ve muhâkeme edildiği ve kendisinin ve Mahmud Celaleddin Paşa'nın ve sâirenin aleyhine bi-gayrı hakkın ne sûretle hükm olunup bunların ve birtakım bî-günâh zevât ve kesânın ne hükm ile Taif'e gönderildikleri bu risâleye cild-i sâni olarak yazılması müsemmem olan Mirat-ı Hayret nâm kitâbede tafsîlen muharrer olmağın Midhat Paşa'nın şu vak'a'ya gelinceye kadar tercüme-i hâlini mübeyyin olan ahvâl ve vukû'âtı tahrîre burada hitâm verilmiş ve müşârün-ileyh hakkında gerek Sultân [234] Abdülaziz merhûmun hal'inden ve gerek sâir ahvâlden dolayı neşr ve i'lân edilen isnâdât ve azviyyâtın ne vechle bî-asl ve esâs olduğu ve nasıl niyet ve mülâhaza ile yapıldığı bilinmek için anlar dahi birer birer muhâkeme edilerek ahvâl ve derecâtı zîrde başkaca yazılan lâhikada icmâlen beyân kılınmışdır. [235]

LÂHİKA

Sultân Abdülaziz'in hal'i mes'elesi mücerred-i selâmet-i devlet ve memleket için ittihâd-ı efkâr-ı umûmiyye ile vücûda gelmiş ve Sultân Abdülhamid'in taht-ı saltanata vürûdu bu icrââtın netice-i tabi'yyesi

bulunmuş olduğu hâlde hal‘ mâddesine vâsıta olan vükelâ-yı devletin cülûs-ı hümayûn ile beraber nasılsa nazar-ı i‘tibâr ve itimâddan iskâd olunarak Midhat Paşa’nın bağteten sadâretten azliyle ve Avrupa’ya teb‘îdi bu müneşşeden tehattüs etmişidi. Lâkin o vaktin maslahatı icâbınca bunun meydâna konulması Midhat Paşa’nın azl ve teb‘îdine mu‘teriz olan halkı iskât etmeyeceğinden düruğ-ı maslahat âmîz bih ez rast-ı fitne-engiz kavlı-i hakîm-ânesi üzre başka türlü tedâbîr ile efkâr-ı nâsî oyalandırmak iktizâ etmiş olmağla Midhat Paşa’nın kağıtları tutulmuş ve hânedân-ı saltanat-ı seniyyeye adâveti varmış ve irâdât-ı seniyyenin infâzına muhâlefetle itâ‘atsizlik etmiş gibi neşriyyât acâyibü’l-hayl ile geçirilmiş ve biraz sonra da Rüşdü Paşa Manisa’ya ve Hayrullah Efendi Hicaz’a teb‘îd olundukları gibi evvelce Serdar Abdi Paşa’nın ve Redif Paşa’nın bilâ muhâkeme Rodos’a nefy olunmaları ve Süleyman Paşa muhâkemesinde haklı çıkarak hasmı olan Rauf Paşa mahkûm-ı aliyye olmak lâzım gelir iken bi’l-‘akis Süleyman Paşa’nın mücâzâta uğratılması ve birçok zâbitân ve ümerâ-yı askeriyyenin tard ve taşralara def‘ edilmeleri ve’l-hâsıl Sultân Abdülaziz’in hal‘i husûsunda uzaktan ve yakından az ve çok ma‘lûmât ve mesmû‘âtı olan ve-yâhûd bu işle münâsebetleri maznûn bulunan ricâl-i devletden ve ulemâdan ve ümerâ-yı askeriyyeden ve sarây mensûbâtından birçok zevâtın tard ve teb‘îd kılınmaları dahi birbirini te‘âkub etmiş olmasıyla [236] maksad-ı aslî meydâna çıkmışidi. Bu icrâât Sarây-ı Hümayûn’ca te’mîn-i efkâr etmek lâzım gelir iken Rusya muhârebâtının sû’-i neticesini âsârından olmak üzre beyne’n-nâs makâlât ve i‘tirâzâtın çoğalmasi ve Sultân Murad’ın temâmıyla kesb-i sıhhat etdiğine dâir sözler münteşir olması ve bir aralık Suavi Vak‘ası’nın zuhûra gelmesi Sarây-ı Hümayûn’ca pek ziyâde vehim ve telâşî mûceb olduğundan mukarribân-ı pâdişâhîden ba‘zı zevâtın cülûs-ı hümayûn gününden beri işitilen tefevvuhâtı vechle Sultân Murad hayâtta ve Sultân Aziz’in hal‘i mes‘elesini vücûda getirenler meydânda oldukça zât-ı pâdişâhîden ale’-d-devâm bi-huzûr olacakları zann ve i‘tikâdı tevsî‘ ve te’kid etmiş ve mes‘ele-i harbiyeden sonra bir aralık me’mûriyyetle Rusya’ya gidip gelen Rauf Paşa’nın Rusya İmparatoru tarafından olmak üzre Kânûn-ı Esâsî’nin mahv ve iptaline ve pâdişâhın muhâfaza-i istiklâline ve sâir hayr-hâh-âne işlere dâir getirdiği nasâyif ve tebligâtın bir mâdde-i mühimmesi dahi

Abdülaziz'in hal'inde bulunanlar hakkında ahz-ı intikâm olunması nasîhatini mutazammın olunmasıyla bu dahi Sarây-ı Hümâyûn'ca olan efkâra kuvvet vermiş olup fakat umûr-ı devletde kadim hizmetleriyle ta'yîn ederek kesb-i iştihâr etmiş bu kadar zevâtın yâlnız hal' içinde bulunmalarından dolayı haklarında ve husûsiyle Sultân Murad aleyhinde açıkdan bir mu'âmele-i şedîde icrâ'sı kâbil olamayacağından ve egerçe Sultân Aziz'in vefâtı kendisinin eser-i fi'lî olmasında gerek hânedan-ı saltanatdan ve gerek hâricden kimsenin şüphesi olmadığı gibi hîn-i vefâtında birlikde bulunan dâiresi halkından dahi bu bâbda bâ'is-i şüphe olacak bir ifâde alınmak mümkün olamamış ise de hâkân-ı merhûmun hal'ini müte'âkıb mecrûhan vefâtı Sultân Murad'ın emriyle icrâ' olunmuş bir fi'l-i katl rengine konulmağa münâsebet alacağı cihetle böyle bir mes'ele-i katl meydâna çıkarılır ise esbâb ve edillesi dahi kolayca [237] tedârik olunarak bununla ve Cevdet Paşa'nın himmetine mahûl olan Usûl-ı Cedîde-i Adliye kuvvetiyle istenilen zevâtın ithâmı kolay zann edildiğinden böyle bir dolab-ı iftirânın tasni' ve icâdı tasmiîn edilmiştir.

Fakat böyle bir emr-i azîm için devlet nâmına yalandan da'va açmak ve bu da'vayı isbât için tasnî'âta çalışmak pek ağır bir şey olduğu ve hakikat-i hâl-i ise hiçbir zamânda mestûr kalamayıp el-hakku ya'lû ve lâ yu'lâ aleyh medlûlî üzre ne vakt olsa meydâna çıkarak suveri ve ma'nevî intâc edeceği ayıp ve rezâletten başka devletin dahi ile'l-ebed kader ve nâmûsunu mahv edeceği müsellemler olduğundan fazâil-i nâmûsiyyesini muhâfaza eden vükelâ ve ümnâ-yı devlet içinde bu işe âlet olacak kimse bulunamayak erbâbının tedârikine mecbûriyyet görülmekle Mahmud Nedim Paşa bu mâdde için mahsûsen Midilli'den celb olunup yukarıda esâmîsi beyân olunan zevâtın dahi birer ikişer tedârikiyle bir cem'iyyet yapılmıştır.

Bu cem'iyyet bir sene kadar zamân içinde gâyet hafî çalışarak ve esbâbı hazırlanarak icrâ'sının vakti gelmiş ve egerçe Damat Mahmud Paşa Sultân Aziz'in hal'i içinde bulunan vükelâdan değil ise de bizce hakikati meçhûl olan bir kusûru için anın dahi mahv-ı vücûdu mültezim olup kurulan plan ise vâsi' bir mikyâsda tutulduğu cihetle o da diğer birtakım zevât ve kesân ile beraber bu işin içine idhâl olunmuş idigünden nihâyet Yıldız Sarâyı'nda istintâk ve

muhâkeme nâmıyla icrâ' olunan komedyâda Sultân Murad'ın ve vâlikesinin ve Rüşdü ve Midhat ve Mahmud ve Nuri Paşaların vel-hâsıl on bir kişinin i'dâmına ve iki kişinin onar sene müddetle mücâzâta devletin Adliye Nezâreti nâmıyla hükm olunmuşdur ki bu mel'abe-i fecî'anın bidâyetinden nihâyetine kadar tafsîlâtı işbu Tabsıra-i İbret'e cüz-i sâni olan Mirât-ı Hayret nâm-ı kitabecede muharrerdir. [238]

Vükelâ-yı devlet bu işin nasıl düzme kizb ve iftirâdan ibâret olduğunu evvelden bildikleri cihetle hükm-i mezkûrun icrâ'sına muvâfakat etmediklerinden mahkûm-ı aleyh olanlardan Sultân Murad ile vâlikesinden ve bir de Rüşdü Paşa hasta olduğu hâlde hakkında icrâ' kılınan mu'âmelât-ı tazyîkiyyeye tahammül olamayarak vefât etmesiyle andan mâ-adâsı menfiyen Taif'e gönderilmiş ve Mekke'de bulunan Şeyhü'l İslâm-ı sâbık Hayrullah Efendi dahi bilâ suâl ve cevâb bu cem'iyet içine idhâl olunmuşdur.

İşte bu kadar vaktden beri uğraşılıp çalışılan bir işbu sûretle vücûd bulup maksad-ı hâsıl olmuş ve verilen karar bir mahkeme-i resmîyenin hükmüyle i'lâma rabt edilmiş ve mâdde ise nev'i beşerden sudûr edebilecek kâffe-i cinâyâtın a'zamı bulunmuş olmasına nazaran bu karara hasbe'l-zâhir kimesnenin bir diyeceği olmamak ve husûsiyle müttehim denilen adamlar i'dâm ile mahkûm iken ana bedel nefy olunmaları pâdişâhın merhamet ve şefkatine hamil edilmek zann ve hesâb olunmuş iken katl mâddesinin ne vechle tasnî' edildiği ve bir takım adamlara Yıldız Sarâyı'nın mahbus-ı ittihâz kılınan yerlerinde ne sûretle işkence ve eziyet olunduğunu ve ahvâl-ı sâiresi daha evvelden şayi' olarak hele muhâkemede bütün bütün meydâna çıkmış ve herkes işi anlayıp Avrupa gazeteleri bu fâci'aların takbîhât ve tafsîlâtıyla dolmuş olduğundan devletin dâhilî ve hâricî tefzîh ve terzilini müceb olan böyle bir fi'lin müellif ve merettibi olanlara nedâmet gelerek hükm-i i'lâmının ve istintâk-nâmelerin i'lânına cesâret olunmamış ve İstanbul gazeteleri dahi bu mâdde hakkında cüz'-i ve küllî bahs etmekden men' edilmiş ise de bir muhâkemenin yalan olduğunu bildiği bir da'vayı tasdîk ve belki kendisi tasni' ederek devletin en büyük erkânından bu kadar nüfusun i'dâmına hükm etmesi ve i'lâm vermesi hilkat-ı [239] âdemden beri dünyada birinci def'a olarak vukû' bulmuş bir fecî'a-i acîbe olmasıyla halkın ve

husûsiyle ecânibin bu bâbda lisân ve vicdânını men‘ etmek kâbil olamamış ve husûsiyle Taif’e gönderilen menfiler âdetâ nefy ve iclâ sûretiyle i‘zâm olunarak familyalarının dahi kendi yanlarına gönderileceği taraf-ı şâhânedan va‘d ve te‘mîn buyurulduğu hâlde familyalarını göndermek şöyle dursun bu işin ledünniyyât ve hafâyâsını ifşâ etmeğe yol bulamamaları mütâlâ‘asıyla kendileri Taif Kal‘ası’nda birer odada ve müte‘addid karakollar altında mahbûs ve evlâd ve ıyâlleriyle dahi muhâbere ve mekâtebeden memnû‘ olarak dâimî ve husûsî iz‘âc ve tazyîk altında bulunmalarıyla hâlbuki her nasıl cürm ve cinâyet ile olur ise olsun bir mücrimin cezâsına hükm olunduktan sonra evlâd ve ıyâliyle muhâbereden ve bâ husûs menfî olanların ihtilâtdan men‘i hiç bir kâ‘ideye ve bir kânûna sığmaz iken bunlar hakkında şu sûretle mezâlim ve tazyîkât icrâ’sı mücerred kendülere azv ve isnâd olunan müfteriyyâtın hakâyıkını neşr edebilmeleri korkusundan neş‘et eylediğine herkes vâkıf olarak bu hâl dahi vakı‘anın bî-asl ve esâs olduğunu temâmiyle ortaya çıkarmış olmağla “ez kazâ serkencebin safrâ fezud ruğen bâdâm haşkî ternemûd” kavlı-i şerîfi üzre edilen tedâbîr aksini intâc etmiş ve ikmâl-i huzûr ve emniyyet için çekilen emekler bir kât daha emniyyetsizliği ve rahatsızlığı arttırmış ve o vakte kadar zât-ı pâdişâhî cuma‘a selâmlıklarından başka hiç olmaz ise üç beş ayda bir kere olsun araba ile tenezzüh için çıkararak teba‘a-i şâhânelerini müşâhede-i didârlarıyla memnûn buyurdukları hâlde bu vakı‘adan sonra Yıldız Sarâyı’nda kapanıp kalmaları ve umûm halkdan emniyyetsizlik göstermeleri cümleyi mahzûn ve dilhûn eylemiştir.

Efkâr-ı âmmenin bu derece heyecân ve galeyânına karşı hiçbir şeyi dinlemeyip [240] sükût olunmak Taif’de mahbûs olanların bî-gayr-ı hakk mağdûr ve mazlûm olduklarını i‘tirâf etmekle mesâvî olarak bu ise pek çok kimselere dokunacağı cihetle işe el vermeyeceğine ve katl mes‘elesinde i‘tirâz olunan mâddeler halkın iskât ve ilzâmı için ortaya konulup bahs edilmeğe cevâz gösterilse işin bir kât daha kezb ve batılânî zâhir olacağı anlaşılacak hatta i‘lâmın ve muhâkemeye esâs olarak birçok zevâtın izâfe-i himmetleriyle yapılan ve on bin kelimeyi hâvî olan ithâm mazbatasının neşr edilmemesi ve gazetelerin ve halkın bu mâddeyi bahs etmekden men‘ ve menfiler familyalarıyla muhâbereden bile men‘iyle hilâf-ı kâ‘ide bu derece bir mu‘âmele-i zâlimânenin ihtiyâr edilmesi dahi hep bu ser ü hikmetden ileri

gelmiş tedbîr olduğunu cihetle bu mes'elenin tekrar karışdırılmasında mahzûr küllî mülâhaza olduğuna binâen hem katl mâddesinin lakırdısı kapatılıp halka unutturulmak ve hem de Taif'de menfî olanlar kabâhatsiz olmayıp her birinin devletce birtakım kusûru ve sû'-i harekâtı olduğu anlatılarak gûyâ efkâr ve ezhân-ı umûmiyye bu şeylerle iskât ve iknâ' olunmak için yeniden birçok neşriyyata teşebbüs olunmuştur ki bunların bir nev'i Midhat Paşa'nın şekl ve hey'et-i devleti değiştirmek ve cumhuriyet yapmak ve hânedân-ı Osmanîyi kaldırmak ve kendisi diktatör olmak niyetinde olduğuna dâir Avrupa'ya gitmezden evvel hakkında i'lân olunan müfteriyyâtın aynı olup diğer nev' dahi Rusya muhârebesinin küşâdıyla devlet ve memleketin bu kadar felâket ve mesâibe uğraması ve idâre-i devletin nizâmından çıkması vel-hâsıl devletde ne kadar fenâ ve yolsuz işler vukû' bulmuş ise cümlesi Midhat Paşa'nın eser-i seyyiâtı idügüne mübeyyin olmak üzere yeniden tertîb edilerek Damat Mahmud Paşa'ya dahi bunlardan bir hisse çıkarılmış ve hatta Der-saâdet'de basılan Arabîü'l-i'bare el-Cevâib gazetesinin geçen doksan dokuz sene-i hicriyyesi evâilinde çıkarıldığı nüshalarında devletin mâlen ve mülken dûçâr [241] olduğu mesâib ve hasârâtın sebebi Damat Mahmud Paşa olup esnâ-yı muhârebede Mahmud Paşa'nın yatak içinde orduları verdiği emr ile kumandanların bozulması ve Midhat Paşa'nın dahi şekli devleti tağyîr etmege kalkışması ve Mahmud Paşa ile bi'l-ittihâd menâfi'-i şahsiyeleri için birtakım fenâlıklara cür'et eylemeleri mülk ü devleti hâl-i izmihlâle getirmiş olduğuna dâir mufassal bir bend yazdırılmışdır.

Galibâ bu sözleri memâlik-i mütemeddinede istimâ' edecek kimse kalmamış olmalıdır ki şu isnâdât-ı ahîre yâlnız El-Cevâib gazetesine basılmış ve binlerce nüshaları çöllerdeki Urbân şeyhlerine varıncaya kadar meccânen dağıtılmak üzere Arabistan'a gönderilmiştir. Ne acâyip ahvâldir ki orduyu hümayûnlar kumandalarında bulunan müşîrân ve ümerânın her biri ehliyet-i sahiha ile temeyyüz etmiş zevâtdan olduğu ve Zübdetü'l Hakâyık'da mûnderic olan telgraf-nâmelere göre harb üzerinde bulunan asâkir-i şâhânenin en küçük ve âdî işlere varıncaya kadar hâl ve hareketleri için Mâbeyn-i Hümayûn'dan ta'limât i'tâ buyurulduğu hâlde yâlnız Mahmud Celaleddin Paşa'nın devlete hıyânet ve sû'-i kasd için kumandanlara verdiği emre ittibâ'en cümlesi bu zeylî vermiş de hiç birisi sesini çıkarmamış ve

yazılmış denilen emirlerin bir tanesini olsun meydâna koyamamıştır. Ve keزالık ne büyük ve hârikü'l-âde şeydir ki Midhat Paşa i'lân-ı harbden dört mâh mukaddem İstanbul'dan çıkıp Avrupa'ya giderek muhârebenin devâmı müddetinde hem Avrupa'da bulunmuş ve hem de İstanbul'da Mahmud Paşa ile birleşip şu denilen işleri yapmıştır. Sübhânallâh.

Efrâd-ı nâsdan iki kişi beyninde ba'zan bir ihtilâf ve nizâ' zuhûrunda isbât-ı müdde'adan âciz olan tarafeynden her birinin tebriye-i zimmet için kusûr ve kabâhati veya sebebini yek diğerine atf ve azv etmeleri çok def'alar görülmüş [242] ahvâlden olmağla istib'âd olunmaz lâkin devlet nâmına olarak böyle bir mu'âmele işitilmemiş ve târîhlerde dahi görülmemiştir. Zirâ devlet denilen hey'et birçok rüesâ ve erkân ve vükelâ vesâireden mürekkeb bir cem'iyet-i azîme olup millet ve memleketin ahvâlinden bunlar mes'ûl olmağla eger denildiği gibi böyle iki kişi mülkî ve devleti tahrîb ederek şu hâl-i izmihlâle getirmiş ise bu kadar erkân-ı devlet ne acz ve mecbûriyyete mebnî sükût etmiştir ve fâ'il ve mütecâsirleri meydânda iken bundan dolayı icrâ'-yı muhâkemeleriyle haklarında mecâzât edilmeğe ne mâni' olmuştur. Ve mülk ve devleti tahrîb etmiş denilen iki âdemden birinin Avrupa'dan te'mînât ve taltîfât ile celb olunarak Suriye ve İzmir gibi iki vilayet-i mühimmeye ve diğerinin Trablus vilâyeti gibi cesîm ve nâzik bir vilâyet hükûmetine me'mûr edilmelerine ihtiyâc ne idi? Bu bâbda devlete devletlik hak ve vazîfesi üzre terettüb eden şeyler yapılmayıp ve müttehim denilen adamlara bir kere olsun su'âl olunmayıpda şimdi hâl-i gıyâb ve felâketlerinden istifâde ile devletce vukû' bulmuş olan hatîât ve seyyiâtın şahsın beyninde ve belki ekseriyâ çocuklar arasında vukû' bulan münazaât ve isnâdât gibi bunlara azv ve isnâd edilmesinin koca bir hey'et-i devlet için inzâr-ı âlimde tebriyye-i zimmet ne kadar müdârî ve bu sözlerin ne dereceye kadar ve i'tibârı olabilir.

Her ne ise buraları muvâzene ve mülâhaza edilmeğe ihtiyâc görünmeyerek yedi seneden ve belki daha evvelden beri ahvâli devletde vukû'â gelen fenâlıklar bunlara isnâd olunmak üzre böyle bir kapı açılmış ve bu yolda mükâlât hoşla gitdiğinden mevsim ve zamâna göre mazmûn arâyan şu'râ gibi hırs ve tama'ları kuvve-i insâniyye ve nâmûsiyyelerine galebe etmiş

olan müdâhinler dahi mizâca muvâffak ihtirâ‘at ve azviyyât ile cemîle ibrâzına heves ederek kimisi Midhat [243] Paşa’nın Tuna vâlisi iken Bulgarlar hakkında icrâ‘ eylediği mu‘âmele-i şedîde ile Rusya Devleti’nin gazabı da‘vet edilmemiş olsaydı muhârebe olmazdı ve kimisi Midhat Paşa şose yollarını yapmamış olsaydı Ruslar koca Balkanı geçip de İstanbul’a kadar gelemezdi. Ve birtakımı dahi Der-saâdet’de yapılan Avrupa Konferansının teklifâtı kabûl edilseydi maslahat-ı muhârebeyi müntec olmayarak bitmiş olurdu gibi lakırdılar ile ukul basîte ashabını kandırmağa çalışdıklarından ve bu makûle sözlerin ne kadar sâde ve âdî erâcîf olduğu zâhir ise de ekseriyyetle ahvâl-i âlemden bî-haber ve gafil olan halkımızın içinde böyle şeylere inanacak adamlar bulunmak tabî‘i olup hâlbuki Midhat Paşa ve Mahmud Paşa diğer refîkalarıyla beraber Tâif Kal‘asında mahbûs olmalarıyla bunların hukûkunu müdâfa‘a şöyle dursun haklarında lakırdı söylemeğe ve isimlerini bile telaffuz etmeğe cesâret eden kimse bulunmadığından Sultân Abdülaziz’in katli mes‘ele-i fecî‘asında olan müfteriyyât ve isnâdâtın butlânı ber-minvâl-i muharrer Mîrat-ı Hayret nâmıyla başkaca kaleme alınan kitâbcede tafsîlan beyân ile isbât olunduğu misillû anın hâricinde vukû‘ bulan azviyyât ve neşriyyâtın dahi hakâyıkı meydâna konulmak ve bunlardan dolayı nâsdan ba‘zısının efkârında bir günâ şüphe ve ilişik var ise hall ve îzâh edilmek için birer birer muhâkemesi münâsib görülmüş ve binâberîn işbu lâhika o maksad ve niyet üzerine yazılmış.

İbtidâ Midhat Paşa’nın şekl ve idâre-i devleti tahvîl ederek bir cumhuriyet yapmağa ve kendisi re‘îs-i cumhûr olmağa ve hânedân-ı Osmaniye kaldırmağa dâir olan niyet ve hareketinin muhâkemesinden başlayalım. İdâre-i Devlet’in tahvîli ne demektir. Eger bundan murâd Kânûn-ı Esâsî ile tanzîm ve te’sîs olunan usûl demek ise pek doğrudur. Zîrâ Kânûn-ı Esâsî devleti idâre-i istibdâdiyeden usûl-ı [244] meşverete ve umûm teba‘a-i devleti esâretten hürriyete nakl ve tahvîl etmek için yapılmış ve vükelâ ve rüesâ için hudûd ve vezâif-i cedîde ta‘yîn kılınmış olduğundan bu Kânûn ile şekl ve hey‘et-i devlet bi’t-tab‘ tebdil ve tağyir etmek lâzım gelmiş ve bu da Sultân Abdülhamid’in millet ve memlekete bir lütûf ve ihsânı olmak üzre kabûl ve irâdeleriyle neşr olunmuştur. Cumhuriyet mâddesine gelince bunun

münâsebet alacak ve hâle yakışacak bir ma'tûf ve mahmûli olmayıp câhil-âne ortaya çıkarılmış bir sözdür. Çünkü cümleinin bildiği şeydir ki cumhuriyet denilen hükûmet pâdişâhı olmayan bir hey'et devletidir. Hâlbuki Kânûn-ı Esâsî'nin mevâdd-ı mütenevviyasında musarraha olduğu üzere devletin idâresi hânedân-ı Osmanî'den bir pâdişâhın vücûduyla meşrûd olmak ve cemî' teba'a-i devlete hânedân-ı Osmanî nâmına olarak Osmanlı denilmek kânûnunun rûhu ve esâsî olduğundan bunlar olmadıkça kânûnunun dahi hükmü kalmaz. İmdi hâl böyle olunca Midhat Paşa'nın on seneden beri çalışıp bunca mahâllin ve muhâtarâta karşı sebât edip meydâna getirdiği Kânûn-ı Esâsî'nin bir taraftan neşriyle beraber diğer taraftan anı fesh ve ibtâl ederek hükûmet-i cumhuriyye tasavvur etmiş olması mümkün müdür. Ve husûsiyle Hükûmet-i İslâmiyye için bir imâmın ya'nî bir pâdişâhın vücûdu dîn ve mezhebimizde şart-ı a'zâm iken anın hilâfında hiçbir müslümanın kabûl etmeyeceği bir idâreyi ârzû etmek mecnûn olmayan bir adamın hatrına gelmek ihtimâli var mıdır.

Bu edille ve kıyâsât bir tarafta kalsun da hâydi Midhat Paşa farz-ı mahall olarak öyle bir riyâset-i hırs ve tama'nda bulunmuş olsun Sultân Murad'ın cülûsundan sonra hastalanması üzerine kâffe-i umûr-ı devlet üç ay müddet Rüşdü Paşa ile Midhat Paşa'nın idâresine kalmış ve ol vakt her istedikleri şey'i yapmak yed-i iktidârlarında bulunmuş iken acabâ bunlardan birinin leyl ü nehâr umûr-ı [245] devletde hâlisâne bezl-i vücûd ve efkâr etmekden başka böyle iftirâya yakışacak bir gûne tavr ve hareketi vukû' bulmuşmudur. Eger bulmuş ise ne makûle şeydir. Öyle bir müsâ'id zamânda fikr ve hayâle getirilmeyen bir da'vaya Sultân Abdülhamid'in cülûsuyla beraber mülk ü devletin metbû' hakikisi geldikten sonra kalkışmasını dünyada kabûl edecek bir akl ve mülâhaza var mıdır.

İşte bu azviyyât ve neşriyyâtın bi'l-küllîyye bâtıl ve bî-esâs olduğu bu vechle hâlen aklen ve mâddeten sabit ve zâhir iken bu lakırdıların ba'zı kimseler beyrinde tefevvüh olunmasının ve iki de bir de tecdid etmesinin elbette bir sebebi ve menşe'-i aslîsi olmak hâtra geleceğinden şimdi burasını dahi izâh etmek lâzım gelmiştir. Şöyle ki Rusya Devleti'nin ahvâl-i târîhiyye ve usûl-ı politikîyesine vukufu olanlara hafî değildir ki. Rusların ef'âl-i

harbiyede kuvvet ve şöretleri ne kadar ziyâde ise diplomasi denilen fûnûn-ı hîl ve dessâyisde kendilerine mahsûs mahâretleri dahi o kadar vûs'atlı olmağla bu üslûb ve san'at ile makâsad-ı mahsûsalarını istihsâle ne derece muvaffak oldukları Lehistan ve Kırım ve Asya vasatî ve en sonra Bulgaristan mes'elelerinde vukû'bulan mu'âmelelerinden dahi ma'lûmdur. Şu menfa'at ve hikmete mebnî Rusya me'mûrlarının kâffesi bu efkâra hâdim olduklarından ve husûsiyle bizim ahlâk ve âdâtımızın nasl şeylerle kâbil-i ifsâd ve ihlâl olduğunu bizden âlâ bildiklerinden Rusya elçisi General İgnatiyef Midhat Paşa'nın Tuna vâlisi iken oradan kaldırılması hakkında ikâ'eylediği entrikalara zamime olarak müşârün-ileyhin kendüye celb eylediği efkâr-âmme kuvvetiyle devlete isyân etmek ve şekl-i devleti tağyîr eylemek efkârında bulunduğuna dâir ercûfeler ihdâs ederek vesâid-i ma'lûme ile sarây-ı pâdişâhiye ve harem-i hümayûna varıncaya kadar esmâ' etmiş ve birtakım sâde dillerin kulaklarını doldurmuş idi. [246]

Sultân Abdülaziz merhûm böyle entrîkaların nereden geldiğini ve ne maksadla çıkarıldığını pek güzel bildiği cihetle nazar-ı mülûkânede bunların hükmü ve te'sîri olamamış ise de ba'zı ukûl-ı hafife ashabının zihinlerinde bu ma'lûmâtın mâyası kalmış ve Mahmud Nedim Paşa'nın sadâret-i sâniyyesinde hem Midhat Paşa'ya olan garzini icrâ' etmek ve hem de General İgnatiyef'i tasdik ile Ruslara cemîle gösdermek için bu müşârün-ileyh Sarây-ı Hümayûn'a ve husûsiyle Vâlide Sultân'a olan si'âyetiyle bu sözler beslenip dirilmeğe başlamış olduğu hâlde Sultân Abdülaziz'in hal'i vukû' bulmasıyla beraber Kânûn-ı Esâsî'nin vaz'ı ve Meb'ûsân Meclisi'nin ihdâsı havâdisi dahi meydâna çıkarak artık andan sonra Sarây-ı Hümayûn'da bin iki yüz seyis ve bin bu kadar tabla-kâr ve aşçı ve altı yüz kayıkcı ve alî hazâ el-kıyâs hademe ve bekçi ve bahçivân bulunmak ve bunların her biri hazînedan ma'âş tahsîsiyle çerâğ olunmak mümkün olamayacağını anladıklarından ve hâkân-ı merhûmun zâtına ve dâiresine mensûb olan takım ise hal' münâsebetiyle zâten müte'essir ve münfail olmalarıyla anlar dahi bi't-tabi' şikâyet ve i'tirâzâta hazır ve müste'ad bulunduklarından bunların cümlesinin lisânı birleşip kânûn-ı cedîd ile ve pâdişâhın istiklâli mahv olacağına ve hilâfet-i saltanat-ı seniyyenin hükmü kalmayacağına dâir tefevvüh etdikleri erâcîfe kanâat etmeyerek ba'zıları hânedan-ı Osmanî

kaldırılacak ve yerine Midhat Paşa'nın re'îs olacak gibi birtakım türrahât câhilane ihtirâ' etmişleridi. Diğer taraftan Midhat Paşa'nın sadâret-i sâniyyesiyle Kânûn-ı Esâsî i'lân olunarak hükm-i kânûnî tervîh ve tatbîk olunmasıyla devlete yeniden bir hayât gelmiş ve yukarıda hikâye olunduğu vechle Rusya'nın Rumeli hakkında olan mütâleb ve teklifâtına cevâb verildiğinden sonra Avrupa'nın muvâfakatı istihsâl olunarak Rusları iskât ve ırzâya lâzım olan şeylerin fi'liyyât ve icrââtına [247] teşebbüs edilmiş ve bu cümle ile beraber devletin kuvve-i mevcûde-i askeriyyesine zamîme olmak üzere vilâyetlerin hâvî olduğu ekser kazâlarda gönüllü neferâtdan birçok taburlar teşkîl olunarak ve herkese hiçbir zamânda mislî mesbûk olmayan derecede şevk ve gayret gelerek umûm-ı millet-i Osmaniye'nin menafi'-i vatan ve devlet husûsunda gösterdikleri ittihâd ve eser-i hamîyyet inzâr-ı âlemde bir delil-i selâmet olduğunu te'mîn eylemiş vel-hâsıl üç senedir çekilen meşâğil ve müşkilâta nihâyet verilmesi zamânı geldiğine i'tikâd-ı tâm hâsıl olmuşidi.

Lâkin bu şeylerin hiç birisi Rusya planına uymadığından ve General İgnatiyef'in evvelden ekmiş olduğu tohum-ı fesâd yetişip semere vermeğe yaklaştığından bunu ta'cîl etmek için yeniden ikâ' ve neşr eylediği erâcîf ve ifsâdât Rusya karbonları kuvvetiyle acayib ve serî' te'sîrât hâsıl ederek sarây halkı ve mensûbâtı lisânında Midhat Paşa halkı kendüye uydurmuş ve diktador olmaklığı kurmuş ve vilâyetlerde ve muahharen Der-saâdet'de millet-i askeri yapmağa kalkışması dahi bu niyete mebnî etmiş. Eger bir çâresine bakılıpta önü alınmaz ise yakında sarâyı basıp hükûmet ve devleti gasb edecekmiş gibi sözler çoğalmağla bu mukaddeme-i garibenin âsârı olmak üzere Midhat Paşa bir gün bağıteten sarâyı celb ve azl olunup Avrupa'ya gönderilmiş ve vilâyetlerde gönüllü neferâtdan teşkîl olunan taburlar lağv edilmiş ve Der-saâdet'ce tecemmü' eden millet-i askeri dahi husûl-ı emniyyet ve itminân için birkaç türlü şekl ve sûrete konulmuş ise de nasılsa yine emniyyet olunamadığından o dahi kaldırılmış ve en büyük makâsâdın biri dahi Kânûn-ı Esâsî'nin mahv ve ibdâli mâddesi olduğu hâlde kânûn-ı mezkûr daha yakın vaktde neşr olunarak cem'-i düvel ve milel-i âleme resmen i'lân olunmasıyla birdenbire kaldırılması uyamadığından refte refte ahkâm-ı mündericesi [248] ihlâl edilerek ve nihâyet Meb'ûsân Meclisi bir daha

tecemmü‘ etmemek üzere dağıdılarak Kānûn-ı Esâsî’nin dahi yâlnız nâmı kalmıştır.

Bâlâda muharrer neşriyyâta hizmet edenlerin sa’y ve emekleri boşa gitmemiş olduğundan her biri kendi nazariyyât ve hissiyâtına göre birer sûretle müstefid olduğu ze‘amıyla müteselli olmuş ise de kâr ve temettü‘ eden kimlerdir? Zarar eden kimlerdir? Hesâbı kolay olup yekûn-i icmâlîsini vukû‘ât meydâna koymuş ve General Ignatiyef dahi pâdişâhın muhâfaza-i menâfi‘i niyetiyle ettiği nasihat ve sarf eylediği himmet ve gayretlerden maksad ne idüğünü Ayastefanos Ahid-nâmesini yazdığı kaleminin lisânıyla anlatmış olduğundan biz bu bahisde ziyâde izâha hâcet görmeyiz.

İşte bu azviyyât ve neşriyyâtın nasl dolab-ı hile ve entrika olduğuna aklı ermeyenler ve-yahûd aslını bilipde mücerred müdâhene için tervîcine çalışanlar sonradan işin ne olduğunu görmüş ve çıktıkları ağacın dalını âharı izrâr için kesmeye çalışanlar kendi bindikleri dalı kesmiş olduklarını düştükden sonra anlamış iseler de telâfi-i mâfât için zamân ve imkân kalmamıştır. Bu hâl iktizâsınca Midhat Paşa aleyhinde olan müfteriyyât dahi tabî‘i isti‘mâlden sâkit olmuş ve husûsîyle yukarıda zikr olunduğu vechle Midhat Paşa’dan sonra Abdî ve Redif ve Rüşdü ve Süleyman Paşalar’ın ve birçok kaz-askerlerin ve ricâlden ve ulemâdan ve umerâ-yı askeriyyeden vesâireden nice bin kişilerin nefy ve teb‘îdleriyle hânelerinin mahv ve perişan edilmesi mücerred hal‘ mes‘elesinden tevellüd eden bir vehim ve vesvese eseri olduğu meydâna çıkâarak bu vechle dahi diğer isnâdât ve azviyyâtın uydurma ve sırf iftirâ olduğu anlaşılmagla hiç hükmü kalmamış ise de milletin ittihâd-ı efkârıyla vukû‘â gelen hal‘ mâddesinden dolayı şer‘en ve kânûnen [249] ve aklen ve hükmen hiç kimsenin mes‘ûliyyetine mahall olmadığından ve ba‘zı zevât hakkında musammem olan mu‘âmele-i zâlimânenin icrâ’sı yakışdırılmak için arada bir katl mâddesi icâd edilmiş ise de anında yalan olduğu meydâna çıktığından yeniden bir şeyi meydâna konulmağa ihtiyâc görünmüş ve Midhat Paşa’ya azuv olunmağa yakışacak başka bir kusûr bulunmamış olmasıyla bi’z-zarûre yine eski sözler tazelenerek fakat Der-saâdet’de ve vilâyâtda artık buna inanacak kimse kalmadığına ve Araplar her ne kadar ezkiyâdan ise de memleketlerinin

bu'diyyeti cihetiyle ekserîsinin ve husûsiyle Ceziretü'l Arab ve Bağdad çöllerinde bulunan Urbânın ahvâl-i câriyye-i devlete vukufları ve işitdikleri şeyleri nefsü'l-emre tatbîk ile kezb ve sıhhatini temyîze kudretleri olmadığına binâen hiç olmaz ise bunlara anladılmakda bir fâide mülâhaza edilmiş ve işte geçen sene El-Cevâib gazetesine Midhat Paşa devleti taklîb edecekti. Cumhur yapacaktı. Re'îs olacaktı. Damat Mahmud Paşa da yataktan emr vermişidi. Ruslar anın zafer için galebe etmişidi gibi sözlerle bendler yazılarak bâd hava nüshalarının Urbân şeyhlerine kadar me'mûrlar vâsıtasıyla dağıdılması bu mülâhaza-i acîbeden neş'et etmiştir.

İşte bu sözler nasıl câhi'lâne düzülmüş ercûfe ise Midhat Paşa'nın Hânedan-ı Saltanat'a gazez ve adâveti varmış denilmesi dahi hiç münâsib olmayacak bir iftiradır. Eger bundan maksad adâvet-i şahsiye demek ise doğru olamaz. Zirâ Midhat Paşa'nın hânedân-ı saltanata müte'allik zevât-ı fehâmeden hiç birisiyle şahsen münâsebet ve muarefesi olmadığından adâvet hudûsuna sebep ve mahall yoktur. Eger bu söz Sultân Abdülaziz'in hal'î mes'elesinden istihrâc olunmuş ise bu da pek yanlıştır. Zirâ erkân-ı saltanattan birinin ahvâli matlûbe-i muhâlif denilmesiyle bunun cümlesine şümûlünü istidlâl etmek [250] ne kadar bâtıl-ı kıyâs idüğü meydândadır. Evet Sultân Abdülaziz mesâlih-i devlet ve milletin ilcâsıyla hal' edildi. Lâkin yerine gelen Sultân Murad ve andan sonra câlis-i taht-ı pâdişâhî olan Sultân Abdülhamid o hânedân-ı refi'ü's-şânın erkânından değil miydi? Öyle ise vükelâdan birinin veya birkaçının hânedân-ı saltanata gazez ve adâveti varmış denilmesinde ne meziyyet ve muhassenât olabilir? Ve bir pâdişâhın emr-i azîm hal'ini adâvet-i şahsiyye gibi hasîs ve denî bir sebebe isnâd etmek nasıl lââyık ve revâ görülüyor? Yâlnız şurasının müvâzenesi bu bahs için cevâb-ı kâfidir.

Bu münâsebetle hal' mâddesine nakl-i kelâm edelim. Bu mâddenin sebep ve devâ'îsini bilmeyen kimse olmadığından burada tecdîd ve tekrarına lüzûm görünmez ise de Sultân Abdülaziz'in havâs-ı mensûbatı bi't-tabi' hal' mâddesinde aleyhinde olduklarından kendi hulûs ve safvet-i kalbiyyelerinin hakkını ifâ etmek ve eserini göstermek için hâkân-ı merhûmun berâet-i zimmetini iddi'â ile beraber eger ba'zı kusûr ve hatâsı var ise anın dahi

ihâtıyla tahsîhî vükelânın mütehattim zimmeti olduğu hâlde yapılmayarak birdenbire hal'ine gedilmiş olmasına i'tirâz ederler. Ve bunlar ta'alluk-ı zâtîler cihetiyle ifâdelerinde ma'zûrdur. Lâkin bu i'tirâzât sarây hâricinde dahi erbâb-ı gazez için bir mümessek olarak sû'-i niyet ile isti'mâle sâlih görüldüğünden bu işin bahs ve hikâyesi açıldıkca Sultân Aziz merhûmun hatîâtı ıslâh edilmek mümkün iken üç dört kişinin menfa'at-i şahsiyyeleri tama' ile bi ğayr-ı hak hal' edildiği lakırdıları ba'zı kimseler lisânından işidilmiş ve hatta hâkân-ı merhûmun saltanatında bekâsı devlet ve milletin mahvînı intâc edeceği sözleriyle meclislerde da'va-yı hamîyyet eden ve Sultân Murad'ın cülûsü günü vükelânın ellerini eteklerini öperek tebrîk-i cülûs ve i'lân-ı meserret husûsunda emsâline [251] müsâbakat eyleyen ba'zı münâfık sîret adamların dahi sonradan müdâhene-i hasîse ile efkâr-ı muhâlifine iştirâk eylemiş oldukları haber alınmış olmağın bu mes'elenin dahi şurada bir de muhâkemesi iktizâ etmiştir.

Sultân Aziz merhûmun hal'ini müceb-i ahvâl ve harekâtı vâki' ve sahîh mi yohsa değil mi idi? İbtidâ bu esâsdan başlayalım. Hâkân-ı merhûmun evâhir-i saltanatında idâre-i devletin ahvâl-i dâhiliyye ve hâriciyyesine müte'allik vukû'ât bir kere sathîce bir nazar-ı bî-araf-âne ve munsif-âne ile müvâzene ve mütâla'a olunur ise ilk nazarda sabit olur ki Sultân Abdülmecid merhûmun irtihâlinde bıraktığı dünyûnun kâffesi yirmi beş milyon liradan ziyâde olmadığı hâlde sonradan birtakım isrâfât ve sû'-i isti'mâlât ile Millet-i Osmaniye'nin iki yüz milyon liradan mütecâviz borc altına konulması ve düvel-i garbiyyenin Kırım muhârebesinde mâlen ve bedenlen etdikleri fedâkârlık semeresi olarak Devlet-i Aliyye'nin temâmiyyet-i milliği Paris Mu'âhedesiyile kefâlet-i müştereki altına konuşmuş ve devletin Rusya'ya karşı mahfûziyyet ve selâmeti düvel-i garbiyye ittifâkına münhasır bulunmuş olduğu hâlde Paris Mu'âhedesî'nin tetimmesi olarak hutût-ı hümayûn ile te'mîn olunan ta'ahhüdâtın ve sunûf-ı teba'a-i devletin tanzîm-i ahvâli için va'd edilen kavânîn ve nizâmâtın fi'liyyât ve icrââtına Rusya entrikasıyla muhâlefet olunmasından dolayı düvel-i garbiyyenin ıslâh-ı hâlimizden me'yûs edilmesi ve Âlî Paşa'dan sonra re's-kâr-ı devlete getirilen Mahmud Nedim Paşa'nın kader ve nâmûs-ı devleti ihlâl eden seyyiâtı ve bunca sû'-i harekâtı meydânda iken tekrar makâm-ı sadârete getirilerek Rusyalılardan başka

cümle âlemin tenfir olunması ve eshâm-ı umûmiyye mâddesinde izhâr-ı mu'âmele-i iflâsiyye ile devlet ve milletin altı yüz seneden beri kazanmış olduğu i'tibârının mahv kılınması ve umûr-ı devletin nâ ehl adamlar elinde bırakılması ve Mısır vilâyeti için tahmilinden hâric [252] istikrâz etmek ve ecnebi ile mu'âhede yapmak üzere vukû' bulan teklîf vükelâ tarafından redd olunmuş iken hilâf-ı usûl ve kâ'ide hatt-ı hümayûn ile me'zûniyet verilmesi ve en sonra Hersek İsyânı gibi bir vak'a-ı âdiyyenin mücerred re'y-i hûd-ser-âne seyyiesi olmak üzere iktisâb-ı vüs'at ve cesâmet ederek devlet ve memleketin uğradığı felâket ve mesâibe mukaddeme olması Sultân Abdülaziz'den sudûr eden seyyiâtın en başlı mâddelerinden olup şu vukû'ât arasında mâliyye hazînesinden Sarây-ı Hümayûn tahsîsâtı hâricinde açıktan para alınmak ve mensûbât-ı şâhânedan ba'zılarına bilâ-bedel eshâm yapılmak ve halkın akça verip aldığı konsolidlerinin fâizleri kesilmiş iken hâkân-ı merhûmun yedi milyonluk konsolidlerinin fâizi temâmen ve alenen verilmek ve Mahmud Nedim Paşa'nın emvâl-i hazînedan çaldığı sabit olan yüz bin lira afv edilmek ve vükelâ ve vüzerâdan birçok zevâtın muhâkemesiz hilâf-ı kânûn nefy ile mücâzât olunmak ve Bulgaristan isyânında hizmet eden me'mûrlar muâheze edilerek ve ahâlî-i İslâm'ın muhâfazası için vaktiyle asker irsâlinden imtinâ' olunarak bunca nüfûs-ı İslâmiyye Bulgarların hücumu altında perişân edilmek misillû lâ-yu'add velâ yuhsâ birçok sû'-i isti'mâlât dahi hatîyyât ve seyyiât-ı vâkı'aya munzamm olmuş ve bunların cümlesinin neticesinde dahi Mahmud Nedim Paşa'nın taklîb-i tahvîl-i düyûn nâmıyla kararlaştırıldığı istikrâz-ı cedîdin mukâvele-nâmesi imzâ olundukda hâkân-ı merhûma bir milyon lira takdîm olunması ta'ahhüdüne dâir Zarîfî Bâzergân tarafından Mâbeyn-i Hümayûn'a verilmiş olan bir kıt'a sened dahi meydâna çıkmıştır.

Maksadımız mes'elenin bî-tarafâne muhâkemesi husûsu olduğundan şimdi şu da'vaya üç suâl tevcih eder. Birisi işbu ta'dâd olunan şeyler sabit ve muhakkak mıdır. İkincisi fâ'ili kimdir. Üçüncüsü bunlar sabit olmağla [253] devletin hâl-i hatr ve tehlikede bulunduğu hüküm olunabilir mi. Vâkı'â-ı hakâyık-ı ahvâle vâkıf olmayan ve-yâhûd vâkıf olupda bir başka gareze mebnî i'tirâz etmek isteyenlere göre şu suâller ne kadar tabî'i ise cevâbları dahi o kadar vâzıh ve kolaydır. Zirâ beyân olunan vukû'ât-ı umûr-ı

ma‘neviyyeden olmayıp her birisinin fi‘liyyâtı mâddeten meydâna gelmiş ve sû’-i te’sîrâtı yâlnız memlekete değil dünyâyâ şâyi‘ olarak âmmenin ma‘lûmu bulunmuş olmağla her kimin hangi mâddede şüphesi var ise âsâr ve delîl ve senedâtına yeniden ıttılâ‘ ile hall-i şüphe etmek esheldir. İşte vukû‘âtın sıhhatı nasıl sabit ise kimden sudûr etdiği ve kimin ef‘âli olduğu dahi öylece zâhir ve bedîhîdir. Çünkü bunların Sultân Abdülaziz’den sudûr etmediği farz olunmak lâzım gelse ve zamânında âmr-ı müstakil olarak diğer bir pâdişâhın daha vücûdunu tasavvur etmek iktizâ eder ki bu da bâtıldır. Ve egerçe bahs olunan fenâlıkların birtakımı Mahmud Nedim Paşa’nın ve Hersek Vak‘ası’nın tevessü‘i Es‘ad Paşa’nın zaman-ı sadâretlerinde olarak birinin hıyânet ve si‘âyeti ve diğerinin adem-i iktidâr ve ehliyeti âsârı ise de bunların ikisinin dahi hâl ve sıfatları ma‘lûm olduğu hâlde yâlnız Sultân Abdülaziz’in ef‘âl-i müstebid-ânesine hizmet etmek şartıyla sadr-ı a‘zam olmuş ve istenilen şeylerde alet olarak kullanılmış ve husûsiyle Mahmud Nedim Paşa’nın memleket ve devleti tahrîb eden ef‘âl ve harekâtı evvelki sadâretinde ma‘lûm ve mücerreb olduğu hâlde halkın şikâyâtına rağmen ikinci def‘a tekrar sadârete getirilerek evelkinden ziyâde tahrîbât ve sû’-i isti‘mâlâtına müsâ‘ade gösterilmiş olduğundan bunların vâsıtasıyla olan fenâlıkların dahi fâ‘il ve âmiri Sultân Aziz olduğunda iştibâh yokdur.

Ahvâl-i mezkûrenin devlet ve memleketi hatr ve tehlikeye düşürmüş olması bahsine gelince kadimden beri cümlelerin müsellemleri olan kâ‘ide-i küllîyedir ki bir [254] devletin medâr-ı devâm ve hayâtı mâl ve ricâldır. Bizde ise şu iki mâdde esâsından bozularak menâbi‘-i mâliyye bunca isrâfât ve tebzîrâta kifâyet etmediğinden Millet-i Osmaniye ifâsına mütehammil olmayacağı borc altına girmiş ve fazla olarak bir de izhâr-ı mu‘âmele-i iflâsiyye ile küllîyen i‘tibârını gayb etmiş ve devletin kavânîn ve nizâmât ile idâre ve bekâsını te’mîne çalışan me’mûrlar yerine idâre-i keyfiyyeye hizmet eden adamlar konulmasıyla her nev‘-i umûr ve mesâlih-i devlet muhattel olmuş ve Kırım Muhârebesi’nden beri Rusya’nın çalışdığı şey düvel-i garbiyyenin Devlet-i Osmaniye’den tebrîd ve tefrîki husûsî olduğu hâlde bizim kendi fi‘l ve hareketimizle bu maksad kolayca hâsıl olarak hakkımızda umûm-ı Avrupa halkının sû’-i nazarı celb ve da‘vet edilmiş vel-hâsıl Lehistan’ın taksîmi mukaddemâtında Rusya Devleti’nin General Rebnin

himmetiyle tedâbîri ne olmuş ve Kırım'ın istîlâsında Şahin Giray'ın iğfâl ve izlâline nasl esbâb kullanılmış ise bizde de General İgnatiyef'in gayretiyle onların kât kât ziyâdesi vücûda gelmiş olduğundan mebhûs-âne olan hâl-i hatr ve tehlikeye bu ahvâlin delâleti kâfi bulunmuş ve çok geçmeyerek zuhûra gelen ba'zı netâyic-i fi'liyyesi dahi mukaddemâtın hakikatlerini meydâna koymuşdur.

Ol vakt bu hâle karşı ne yapmak iktizâ ederidi. Pâdişâhiden sonra umûr-ı devletde en büyük mes'ûliyyeti hâmil olan vükelâ-yı devletin vazîfesi ne idi. Acûze-i efrâd-ı ahâli gibi bunlar da Allah belasını versün diyerek bir inkisâr ile kâni' yâhûd hissiyât-ı insâniyyesi maraz-ı hırs ve tama'ile alîl olan ba'zı kimseler gibi yâlnız vaktini hoş geçürmek için müdâhene ile her denilen ve yapılan şeylere tâbi' olmak mı lâzım gelirdi. Böyle hareket olunup da devlet ve millet için korkulan hâller ol vakt zuhûra gelmiş olsaydı mes'ûl kim olacaktı. Şüphe yokdur ki adını mertebe-i cemiyyeti devlet [255] ve milletine muhabbeti olan erbâb-ı gayretten her birinin mertebesine göre vatan ve devletin muhâfazası hizmetinde bir hissesi ve bir borcu olduğu gibi bu vazîfe ile en birinci derece mükellef olanlar dahi erkân-ı devletden ma'dûd olan adamlar olmağla bunlar devlet ve memleketin muhâtarasını görüp de farîza-i zımmetlerini ifâde bilâ-özr kusûr ederler ise hıyânet etmiş olacaklarında iştibâh yokdur.

Şimdi şu kıyâs ve hâle göre devlet ve milleti böyle bir muhâtara-i mütehakkıkanın esbâbından tahlîs etmek niyetiyle canlarını tehlikeye koyarak fedâkârlık edenler vazîfe-i insaniyet ve hamîyyetlerini mi icrâ' etmiş yoksa gazez ve nefsâniyete mi ittibâ' eylemiştir. Ehl-i insâfın vicdânı temyîz eder. Fakat şurada Hakka makrûn bir ifâde vardır ki ba'zı kimselerin dediği gibi hâkân-ı merhûmun hatîyyât ve seyyâtı ıslâh edilmek mümkün ise hal'-i derecesine kadar gidilmeğe mecbûriyyet ne idi. Vâkı'â pâdişâhlara hatâlarının isâbet olmayıp hatâ olduğunu anladacak ve fikr ve hareketlerini ta'dîl edecek vükelâ-yı devlet olmağla anların ibtidâ bu tarîke çalışmaları lâzım idüğüne en doğru yolda bu olduğunu kimse inkâr etmez. Lâkin bunlar yapıldı mı. Âlî Paşa merhûmun Girit'den avdetinde yazdığı lâyihasıyla devletin hâl-i hatr ve tehlikede olduğunu ve bunun önünü almak için tashîh-i

meslek-i idâre ile sunûf-ı teba'anın müsâvât ve hürriyetini ve hukûk-ı şahsiyyesini te'mîn edecek nizâmât ve kavânîn yapılmadıkca ve fi'len icrââtıyla Avrupa'ya karşı te'mînât gösterilmedikce hâlin devâm ve bekâsı mümkün olamayacağını bi'l-etrâf bildirilmiş olduğu hâlde te'sîrâtı ne oldu. Bi'l-a'kis bu ihtârât ve niyyât-ı hâlisasından dolayı mağzûb ve menfûr-ı pâdişâhî olarak vefât eyledikten sonra Nedim Paşa Sadârete getirilip Âlî Paşa'nın icrââtını bozmak ve kavânini kaldırmak vel-hâsıl devleti herc ü merc etmek için neler yaptı ve ol vakt Hüseyin Avnî Paşa ile [256] Şirvani'nin bi gayr hakk nefy ile cezâyâ uğramaları ıslâh-ı idâre-i devlet-i efkârıyla Âlî Paşa'ya ittibâ' etdiklerinden nâşî değil miydi. Ve Midhat Paşa'nın birinci sadâretinde Mısır vilâyeti için önü açık istikrâza ve düvel-i ecnebiyye ile doğrudan doğruya mu'âhede akdîne müsâ'ade olunmak nihâyet-i emirde Mısır'ın idâre-i devletden çıkmasını müntac olacağı pâdişâha mukarrerem arz olmuş ve fermân i'tâsında muhâlefet edilmiş olduğu hâlde ana rağmen hatt-ı hümayûn ile me'zûniyet verildiğinden sonra Midhat Paşa'nın iki buçuk ay içinde sadâretten azlî bu ihtârında sebât etmesinden ve bir de Mahmud Nedim Paşa'nın çaldığı yüz bin lira mâddesinde meydâna çıkarılmasından neş'et etmedi mi. Ve muahharen Şirvanî'nin sadâretinde Avnî Paşa ve Şirvanî vesâir ba'zı zevât-ı mebâlig-i küllîye ile etmâ' olunarak Mısır için istenilen dereceden vâsî' fermânlar vermekle bu kadar ihtârâtın semeresi ne olabilirdi. Ve kezâlik Şirvanî'nin sadâretinde ve kendi yalısında ba'zı havâss-ı vükelânın ictimâ'ıyla umûr-ı devletde isrâfâtın önü alınmak için muvâzene-i mâliyyenin bir hey'ete tevdî'i ve millet-i Osmaniye'nin hürriyyet ve müsâvâtı mâddeleri gibi devletce idâreye esâs olan şeyler müzâkere olunmağla beraber çünkü bu sözlerin hâkân-ı merhûma şifâhen arzına ve husûsiyle millet ve hürriyyet ve kânûn lafzlarının tefevvühüne bile kimse cesâret etmediğinden bunların bir lâyiha ile ve Vâlide Sultân vâsıtasıyla arz ve ıhtârına ve bu lâyihayı Midhat Paşa'nın kaleme almasına karar verildiğini müte'âkib işbu tasmîmâta hâkân-ı merhûm vâkıf olmasıyla hemân Midhat Paşa'nın Ahkâm-ı Adliye Nezâretinden azl olunarak vâlîlik sıfatıyla Selanik'e ve Şirvanî'nin dahi sadâretten azliyle Haleb'e teb'id olunmaları pâdişâha arz-ı hakika hâl etmeğe teşebbüslerinden neş'et eylediği unutuldu mu ve Mahmud Nedim Paşa'nın def'a-i sâniyye sadârete vürûduyla beraber Avnî [257] Paşa'nın

Bursa'ya teb'îd olunması dahi bunun için değilmi idi ve Mahmud Paşa'nın ef'âl-ı hiyânet-kârânesine mebnî Midhat Paşa'nın ikinci def'a Ahkâm-ı Adliye Nezâretinden isti'fâ ettiği gün sebeb-i isti'fâsı hâkân-ı merhûm tarafından Bâş Mâbeyinci Mehmed Bey vâsıtasıyla suâl buyurulması üzerine Midhat Paşa yazıp takdîm eylediği cevâb-nâmesinde devletin bulunduğu hâl ve felâket ve buhrânın sebeblerini açık açık yazmış ve üç dört aya kadar netices-i vahîmesi görüleceğini dahi tasrîh eylemiş iken kendisi niçün bir kere celb olup sorulmadı ve yine Mahmud Nedim Paşa'nın igfâlâtı üzerine gidilen yolun ve tutulan usûlün vehâmeti görülmeğe başladıktan sonra Vâlîde Sultân'nın hâkân-ı merhûm irâdesiyle ve Dârü's-sa'âde ağası Cevher Ağa vâsıtasıyla Midhat Paşa'nın re'y ve ma'lûmâtı suâl buyurulması üzerine takdîm eylediği lâyihasında ittihâzı iktizâ eden şeyler tafsîlâtla arz olunmuş iken niçin kabûl olunmadı. Hâkân-ı merhûmun müsellemler olan kibir ve azameti karşısında kânûn ve kâ'ide ve millet lafzlarını bile tefevvühe cesâret edenlerin duçar-ı kahr ve gazab oldukları görülüp durur iken tashih-ı hatîyyâtı ve ta'dîl-ı meslek ve harekâtı için şu hikâye olunan ihtârât derecesinden ziyâde ne yapılmak ihtimâli varidi. Egerçe Hersek Mes'lesi ve Bulgaristan isyânı olunan sû'-i tedâbîr ile dâhilen ve hâricen kesb-i müşkilât etdikten ve halkın şikâyet ve nefreti artıp bir galeyân-ı umûmî meydâna geldikten sonra Mahmud Paşa azl olunarak Rüşdü Paşa'nın sadârete Avnî Paşa'nın Serasker'liğe getirilmesi ve Midhat Paşa'nın dahi Meclis-i Vükelâ'ya alınması zâhir hâlde bunlara teslîm-i umûr etmek sûretinde gibi görünür ise de hakikat hâl öyle olmayıp çünkü hâkân-ı merhûmun her türlü ef'âl-i müstebidânesine Mahmud Paşa kadar hizmet ve muvâfakat edecek bir sadr-ı a'zam bulmak ve binâen aleyh andan [258] ayrılmak ihtimâli olmadığı mukarrer olunan tecârib-i fî'liyye ile tahakkuk etmiş olduğuna nazaran şu tebdilât mücerred-i hâlin gösterdiği zarûret ve mecbûriyyet üzerine ma'el-kerâhe icrâ edilmiş ve hatta tevcîhâtın icrâ'sı günü sadr-ı cedîd Rüşdü Paşa ile Şeyhül islâm ve Serasker ve Serdâr-ı Ekrem huzûr-ı hümâyûna çıktıklarında Sultân Abdülaziz'in cümlesine hitâben ilk lakırdısı halk sizi istiyormuş bakâlım ne yapacaksınız ta'bîriyle ta'rîzi meş'ar olmasından dahi bu tevcîhâtın muvakkat bir şey olduğu istidlâl kılınmış idüğünden ve Mahmud Paşa ise azlî gününden başlayarak dâhiliden Vâlîde Sultân ve hâriciden İgnatîyef ve mu'âvinleri

vâsıtalarıyla yine makâmına avdeti esbâbını hazırlamağa çalıştığından bir kere müşkilât-ı vâkı‘aya haft ve halkın heyecân ve galeyânına sükûnet geldikten sonra be-heme-hâl yine sadârete getirileceğinde ve geldiği gibi artık evvelki def‘a yaptığı vechle muhâliflerini yâlnız nefy ile kâni‘ olmayıp elinden gelen her türlü fenâlıkları icrâ’ edeceğinde hiç kimsenin şüphesi kalmamış idi. İşte hâkân-ı merhûmun ta‘dîl-i meslek ve ahlâk etmesinden bu sûretle ye’s-i tâm hâsıl olarak umûm halkın mertebe-i nihâyete gelen galeyân-ı efkârı ise tebdil-i saltanattan başka bir tedbîr ile sükûnet bulmak derecesni geçmiş ve zaten Hüseyin Avnî Paşa dahi Bursa’dan hal‘-i efkârıyla gelip vesâil ve esbâb-ı lâzimesini hazırlamış idigünden cild-i sânde tafsîl olduğu vechle hal‘-i icrâ’ olunarak kâ‘ide-i kadîme-i mer‘iyye üzre velî-ahd-ı saltanat olan Sultân Murad cülûs etmiştir.

Sultân Aziz’in ef‘âl ve harekâtından devlet ve millet ve memleketin ne olacağını düşünmek vazîfesiyle mükellef olmayanlar merhûmun yâlnız şahs ve zâtına hasr-ı nazar ederek başka şey tanımadıklarından ze‘amlarınca hal‘in haksız olduğunu göstermek için gûyâ kimsenin haberi olmaksızın üç dört [259] kişinin menfa‘at-i şahsiyyesi gareziyle yapıldığını söyleyip bununla Vükelâyâ ta‘rîz etmek istediler. Lâkin bir pâdişâhın hal‘i gibi emr-i azîmin icrâ’sı mutlakâ efkâr-ı umûmiyyenin ve erkân-ı devletin ittifâkına mevkûf iken bu teklife hâcet olmayıp âdî bir iş gibi üç dört kişinin menfa‘at-i şahsiyyesi bir hükümdârın hal‘ ve tebdiline kâfi olduğunu i‘lân etmek işi ve makâm-ı celîl-i saltanatı ne derece tahfif eylemek olduğunu hesâb etmediler.

Bunu söyleyenler efkâr-ı umûmiyye huzûrunda yalan çıkmış ayb ve nakîsasından muhteriz oldukları ve cümlesinin önünde vükelâ-yı gördükleri cihetle bunu andan yakışdırmış olsunlar diyelim. Fakat menfa‘at-i şahsiyye ne demektir. Eger bundan murâd rütbe almak ve zengin olmak demek ise esnâd olunan adamlar devletde mukarrerden Sadâret ve Meşihat ve Serasker’lik mansıplarında bulundukları misillû yine cümlesi yine o makâmlarda olup Sultân Aziz zamânında bir sadr-ı a‘zâmın şehriye iki bin beş yüz lira ma‘âşlı olduğu ve bununla beraber Mısır’dan alınan kırkar ellişer bin lira gibi pâdişâhın ruhsatıyla istenildiği kadar akçe almaklığın dahi kapısı açık bulunduğu hâlde Sultân Aziz zamânından ziyâde menfa‘at-i şahsiyyeye

müsâ'ade bir hâl ne zamân olur. Ve husûsiyle Kânûn-ı Esâsî Vükelânın ef'âl ve harekâtını Meclis-i Meb'ûsan'ın taht-ı nezâretine koyup her türlü isrâfâtı men' edecek olmasına nazaran bu kânûnun müellif ve mürevvici olan vükelâ için menfa'at-i zâtiyye mülâhazası nasıl tasavvur olunabilir ve eger bu sözden maksad ba'zı âdî adamların dediği gibi pâdişâhı kaldırıp hükûmeti zabt edeceklermiş demek ise bu ne kadar muvâzenesiz ve ölçüsüz bir kelâmdır.

Vâkı'â memleketin uğradığı vukû'ât ve mesâib içinde hâkân-ı merhûm hayâtta ve saltanatda bulunmuş olsa idi bu derece felâketler olmazdı gibi mülâhazât [260] çok kimselerin hatrına geldi ve gelebilir. Lâkin bu mülâhaza doğru mudur. Bunun aksî olarak idâre-i devletde hüsn-i intizâm ve muhârebâtta muzafferiyet hâsıl olsaydı yine böyle mi denilecekti. Sultân Murâd'ın müddetinde ve Sultân Abdülhamid'in evâil-i saltanatında asâkir-i Osmaniye'nin Sırbistan'da muzafferiyeti ve müte'âkiben Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânıyla zât-ı şâhânenin ibrâz buyurduğu hüsn-i niyyâta müteşekkiren umûm halkın gösterdiği şevk ve gayreti ve Bulgaristan ve Karadağ ve Sırbistan mes'elelerinin ıslâhına olunan teşebbüsâtdan herkesin hâsıl eylediği ümîd ve emniyyeti zamânlarında Sultân Aziz'in niçin lakırdısı olmuyordu. Sonra niçin oldu. Öyle mühim ve mu'tenâ hâl ve zamân içinde mücerred vehm ve vesveseye ittibâ'en bir sadr-ı a'zâmın bağıteten azl ve nefyiyle şu hâlin bozulmasına ve halkın selb-i havâhiş ve emniyyetine mecbûriyyet ne idi. Muhârebe niçin ihtiyâr edildi. Mademki muhârebe başlanılmışdır harbin planlarını tertîb eden Serdâr ve Ser-asker niçin azl olundu. Bunlardan sonra haftada ayda bir kere kumandan ve Ser-asker değiştirilmesinin fenâlığı niçin bilinmedi. Meclis-i Meb'ûsan niçin kaldırıldı. Devletin işine yarayan nice bin adamlar nefy ve teb'îdlerine sebep ne oldu. İşte bu şeyler yapıldıktan ve daha nice nice esbâb ve devâ'î ile da'vet olunan musîbet ve felâketler zuhûra geldikten sonra bunlara Sultân Abdülaziz'in hal'i ve vefâtı sebep oldu denilmekliğin tebrî-i zimmete ne medârî olabilir. Midhat Paşa'nın esnâ-yı mahâkemede söylediği gibi Sultân Aziz vefât etdi ise satın aldığı Krupp toplarını ve Martini tüfenklerini de beraber mi götürdü. Niçin hüsn-i isti'mâl olunmadı. Kendisi kable'l-hal' saltanatda iken vefât etmiş olsaydı kime ne denilecek idi. Merhûmun zamânında tahrîb-i mülk ve milleti müceb olan

fenâlıklarla beraber vücûdunu temennî etmek hakikaten ihlâfı [261] için ne demektir. Bunlar bir mülâhaza-i sathîyye ile ma'lûm olur.

İşte Sultân Abdülaziz merhûmun hal'ini da'vet ve icâb eden sebebler bunlar olup her birinin delâil ve senedâtı dahi mâddeleriyle ve âsâr-ı fi'liyyeleriyle beyân olunmuş olduğundan bu mâddelerin tafsîlâtını bilmek isteyenler o zamânın mazbût sahâyif-i havâdis olan vukû'ât ve ma'lûmâtına mürâca'atla hakâyıkına vâkıf olacakları misillû bu mes'elede umûm halkın efkârı müttehid olup olmadığına şüphe edenler dahi yalnız Sultân Murâd'ın cülûsü günü Bâb-ı Ser-askerî'de ve Bayezid havalisinde ictimâ' eden het'et-i azîminin ve cem'iyet-i nâsın tanîn-endâz esmân olan sadâ-yı meserretlerinden maksad ne olduğunu tahattur etmek kâfidir. Ve eger ba'zı ashâb-ı agrâzın dediği gibi cülûs için Bâb-ı Ser-askerî'de toplanan erkân-ı devlet ve ulemâ ve vüzerâ vesâireden mürekkeb cem'iyetin ibrâz eylediği server ve memnû'niyet ol vakt Hüseyin Avnî Paşa'dan ve rüfekâsından ihtirâza mebnî zarûrî olmuş ise bugün şu ihtirâza dahi mahall olmadığından devletce murâd olunduğu hâlde yine o hey'etin cem'iyetle suâl ve tahkik edilmek her ne kadar tekellüflü olsa da böyle bir emr-i azîmin hall-i eşkâli için ihtiyâr edilmesi devlet hesabına yalân söylemek ve bi-gayr-i hakk âhara azv ve iftirâ etmek nakîsasından ehven ve eslemidir.

Yukarıda mücmelen beyân olunduğu vechle hal' mes'elesinden başka Midhat Paşa hakkında müceb ta'n ve teşnî' olur zann ve mülâhazasıyla ihtirâ' edilen neşriyyâta nakl-i kelâm olunduğu hâlde bunların içinde ez-cümle Midhat Paşa Rusya'nın gazabını tahrîk etmiş olsaydı muhârebe olmazdı şose yollarını yapmamış olsaydı Ruslar Balkanı geçemezdi gibi sözler kailinin cehâletini isbât ve i'lâna ve kâfi olduğundan şu asırda millet-i Osmaniye'yi idâreye me'mûr olan hey'et içinde böyle efkâr sâhibi âdem bulunduğu te'essüfden [262] başka bir şey demeğe hâcet görülmez. Fakat Rusya'nın mutâlebini tervîc etmek için İstanbul'da ictimâ' eden Avrupa Konferansı'nın teklîfâtı kabûl olursa idi muhârebe olmazdı kelâmı konferansın istediği şeylerin ne olduğunu bilmeyen ve husûsiyle muhârebenin hasârât ve muzırrâtıyla musâb olan ba'zı efrâd-ı ahâlinin ezhânına te'sîr edebileceğinden bunun izâhı için birkaç söz söylemek lâzım

gelir. Rusya'nın mutâlebi olarak konferansın dediği şeyler ne idi. Bulgar olan memleketleri devletin taht-ı hükûmet ve idâresinden çıkarmak ve ileride Rus memleketi olmağa hazırlamak değil miydi. Bu mâddenin mübâhisesi Rüşdü Paşa'nın sadâreti zamânından beri mümtedd olarak bu belânın def' ve ıslâhı için her türlü sarf-ı makdûr olduğu ve birtakım fedâkarlıklar dahi edildiği hâlde Rusların iskâtı mümkün olamaması üzerine Midhat Paşa ne yapmalı idi. İstedikleri şeyleri vermek ya'nî Rumeli'nin nısfı derecesinde vâsi' ve en ma'mûr olan bir kıt'a-i azîmeyi sebepsiz ve muhârebesiz terk ve teslim etmek mi lâzım gelir. Bunun dünyada ve hangi millet ve devletde emsâli görülmüştür. Bu kadar bir kıt'a-i cesîmenin değil devletin mülkünden en küçük bir cüz'ini düşmana teslim etmekliğin tecvîz edecek teba'a-i devletden bir âdem bulunabilir mi. Ve bu mes'ele için müslim ve gayrimüslim umûm erkân-ı devletden ve me'mûrından ve rüesâ-yı milel muhtelefeden mürekkeb olarak akd olunan Meclis-i Umûmî'de her türlü mahâlin muhâtarât göze aldırılarak teklifât-ı vâkî'anın redd olunmasına ittihâd ve ittifâk-ı umûmî ile karar verildiği sırada Rusya'nın istediğini vermeğe re'y eden kimse çıkmı mı. Bu hâle karşı ne yapmak mümkün idi. Şu cümle ile beraber maslahat muhârebeyi müntec olmamak için Midhat Paşa İngiltere ve Fransa devletlerinin ihtârâtı üzerine derhâl Sırbistan ile musâlaha etmiş ve konferansın teklifâtını iskât edecek tedâbire teşebbüs [263] ile Rumeli'ne me'mûrlar göndermiş ve Karadağ ile musâlaha müzâkeresine başlamış iken kendisinin Avrupa'ya ib'âd ile beraber bunlar niçin bozuldu. Ve Midhat Paşa sulh için Karadağ'a arâzi verecekmiş deyü ne kıyâmetler koparıldı. İşte konferansın teklifâtı kabûl olunsaydı muhârebe olunmazdı demek ne kadar âdî ve ma'nâsız hezeyân ise Midhat Paşa'nın Tuna'da iken isyân eden Bulgurlar hakkında şiddeti Rusya'nın gazabını ve adâvetini celb ve da'vet etdi ve muhârebeye sebep oldu demek dahi anın aynıdır. Mahmud Nedim Paşa Rusya'nın adâvetini değil hüsn-i teveccüh ve muhabbetini celb etmiş ve anların nasîhatına ittibâ' ile Bulgarların fesâd ve isyânını serbest bırakmış olduğu hâlde ne netice hâsıl oldu. Tuna'da iki sene birbirini müte'âkıb Rusya'dan gelen ve yerli Bulgarlardan anlarla birleşen eşkıyâ' üzerine Midhat Paşa tarafından tedâbir serîa icrâ' olunmayıpda bırakılmak ve on sene sonra meydâna gelen Bulgaristan o vakt vücûda gelmiş olmak mı isteniliyor.

Ve Midhat Paşa'nın bezl-i vücûd ederek vatan ve devlete etdiği hizmeti kabâhat mi oluyor.

Hulâsa-i kelâm devletde kırkar ellîşer sene hizmet ve sadâkatleriyle müteârif ve meşhûr olan Rüşdü Paşa ve Midhat Paşa'nın ve erkân ve ekâbir-i devletden ve ulemâdan ve umerâ-yı askeriyyeden daha birçok zevâtın haklarında bu kadar mu'âmelât-ı zalimiyyenin icrâ'sı ve cülûs-i hümayûn gününden beri ardı arâsı kesilmeyerek me'mûrîn ve müstahdimin-i devletden nice bin kişilerin teb'îd ile hânelerinin tahrîb olunması başka bir sebebe müstened olmayıp mücerred Sultân Aziz'in hal'i gibi bir fi'lin daha tekrar-ı vukû'nu men' etmek ve pâdişâhın huzûr ve emniyyetini hâsıl eylemek için ittihâz olunmuş bir tedbîr-i acîb ve garibdir. Sultân Abdülaziz'in hal'i hakkında yukarıda tafsîl ve ta'dâd olunan esbâb-ı müceb ve meşrû'a bir tarafa bırakılıp da haydi Hâkân-ı [264] merhûmun hal'i vükelâdan birkaç kişinin gazez ve nefsâniyeti ile olmuş farz edilsin. Birkaç kişi yerine birkaç bin kişinin yâlnız bir vehem ve vesveseye mebnî kurbân olması ve mâl ve mülklerinin mahv ve perişân edilmesi rûy-ı arzda hangi devlet ve milletde hangi zamânda işidilmiş şeydir. Bu kadar mazlûmiyyenin bî-kes ve bî-çâre kalan ve hasretleriyle ah ü figân eden evlâd ve ıyâllerinin ve bunlara mensûb ve müte'allik olan lâ-ta'ad ve lâ-tahsî nüfûsun inkisâr-ı kulûb ile pâdişâha beddu'âlarını celb ve da'vet etmeğe alet ve vâsıta olanlar ve husûsiyle Abdülaziz merhûmun katli mes'elesi gibi hiç aslı ve esâsî olmayan bir fecîâyı tertîb ve tervîc ile devleti terzîl ve tefzîh edenler pâdişâha sadâkat mi etmiş oldular ve bununla pâdişâhın huzûrunu mu ikmâl etdiler. Bu kadar fenâlık yapıldıktan ve devletde iş görecekt adamlar Rusların dil-hâhî üzre mahv ve perişân edildikten sonra yek-digerini te'âkub eden vukû'ât ve mesâibi men' ve tedbîre çâre bulamayıp da âhire atf ve tahmil etmeğe çalışmak ne küçüklükdür. Midhat Paşa'nın altı senedir altı sâat olsun Der-saâdet'de ve me'mûriyyet üzerinde bulunmamış olduğu herkesin ma'lûmu iken bunları Midhat Paşa yaptı veya sebep oldu demekle herkesin iknâ' olunacağını zann etmek ne kadar yanlış kıyâs ve hayâldir. Kânûn-ı Esâsî hükmünce umûr-ı devletden vükelâ mes'ûl olup Zât-ı Şâhâne her türlü mes'ûliyyetden masun olduğu hâlde mes'ele-i harbiyede vukû' bulan sû'-i tedâbirin mes'ûliyyetinden pâdişâhın zimmetini tebrîe etmek için orduların ve asâkir-i

şâhânenin en küçük ve âdî hareketlerine varıncaya kadar Mâbeyn-i Hümâyûndan yazılan telgrafların bir takımı Midhat Efendi'ye yaptırılan Zübde't-ül Hakâyık nâm kitabçe ile inzâr-ı âmmeye konularak pâdişâhın zâtını makâm-ı mes'ûliyyetde göstermek ve bununla beraber inûdâhalâtın vukû' bulmadığını fi'len inûdâhalâtın vukû' ile isbâta çalışmak nasıl [265] ters ve nâ-becâ bir tedbirdir. Ve kezaîk bâ irâde-i seniyye neşr olunan Üss-i İnkılâb'da Abdülaziz merhûmun seyyiâtine ma'în olmak ve emvâl-i hazîneyi itlâf ve isrâf eylemek töhmetiyle âleme teşhîr olunan Mahmud Nedim Paşa'nın Dâhiliyye Nâzırı olmakla beraber Müsteşâr-ı pâdişâhî olduğunu fi'len âleme bildirmek pâdişâha ihânet değildir. Bu işlerin en garibi devletde vukû' bulan fenâlıklardan tebrî-i zimmet etmek için (Sultân Aziz hayâtda ve saltanatda olsaydı bu fenâlıklar olmazdı) demek ve bir taraftan gazetelerle işbu mesâib ve vuku'âtın on beş yirmi seneden beri devletde çârî olan sû'-i isti'mâlâtın âsârı olduğunu neşr etmektir. Acaba bunun hangisi sahîhdir. Sultân Abdülaziz'in Sultân Abdülhamid yerine pâdişâh olması ârzû olunuyor ise Zât-ı Şâhâne'ye iddâ-yı sadık ve ubûdiyyet edenlerin lisânından bu lakırdı nasl sudûr edebiliyor. Ve eger devletin dûçar olduğu hâl-i felâket on beş seneden beri icrâ' olunan sû'-i idârenin netâyici ise Sultân Abdülaziz'in lüzûm-ı hal'inde tereddüd olunmak neden iktizâ ediyor. Acaba koca devletde bu şeyleri muvâzene ederek ihtâr eden olmadı mı.

Cumhuriyet idâresi halkın ya'nî efkâr-ı umûmiyyenin kabûl ve muvâffakatiyle yapılacak iş olmasıyla (Midhat Paşa Cumhuriyet yapacaktı) demek bu efkâr ile halkı ithâm eylemek olduğundan bu ilkâat ve neşriyyât ile pâdişâhın nihâyet halkdan dahi emniyyeti selb olup ve umûm teba'a-i devlete düşman nazarıyla bakılıp pâdişâhın kendi teba'asından kendisini muhâfaza için Yıldız Sarâyı istihkâmâtında tahassun etmesini intâc edecek esbâb ve ahvâlî teşdîd edenlerin maksad ve merâmı ne idi. Pâdişâhın huzûr ve râhatını hâsıl etmek için Midhat Paşa ve Rüşdü Paşa vesâir hakkında yapılan şeylerin şu hâle göre fenâlığı anlara mı yohsa pâdişâha mı yâhûd millet ve memlekete mi râci' oldu zararını kimler çekti. [266]

Maksadımız yanlış anlaşılmasın. Biz Midhat Paşa'nın şahs ve zâtını iltizâm ile her türlü tasavvur ve nakâisden sâlim olduğu da'vasında değiliz.

Hilkat-ı beşeriyye iktizâsınca ihtimâl ki kendisinin ahlâk ve ef'âl-i şahsiyyesinde birçok ma'âyib kusûru bulunur. Lâkin mevzû' bahsimiz olan mesâilin cümlesi umûr-ı devlet ve memlekete müte'allik i'mâl ve ef'âle mahsûs olmağla ef'âl-i şahsiyyenin buna dâhil olamayacağı derkârdır. Binâen aleyh Midhat Paşa'nın kırk beş sene müddet mütemâdiyyen hizmet-i devletde ifâ eylediği ef'âl ve harekâtından devlet ve millet ve memlekete müceb-i muzırrat olmuş bir şey'i var ise fi'len ve mâddeten meydâna konulmak ve lede'l-iktizâ-i muhâkeme edilmek lâzım gelir. Ve ne getirilir ise Midhat Paşa'nın gıyâbında neşr ve i'lân ile halkın inanacağını kıyâs etmek halkın vicdânına dahi sû'-i zann eylemektir. Ama bu cümle ile beraber Midhat Paşa ıyâl ve evlâdından mahrûm ve mahcûr edilerek kâffe-i kânûn ve kâ'idenin hâricinde Taif'de bir mazîk-i habs ve ezâc içinde telef olur. O mülâhaza bu bahse karışmaz ve zulmün hudûd ve kâ'idesi olamaz. Midhat Paşa'nın hâl ve istidâ'atine göre devletde vuku' bulan hidemâtın fihrist-i icmâlîsi Tabsıra-ı İbret nâmıyla yazılan tercüme-i hâlinde muharrer ve mastûr olmağla andan ma'lûmât-ı icmâliyye olup fi'liyyâtıyla tatbik etmeğe rağbet edenler hakikatlerine vâkıf olur ve Midhat Paşa mahv olsa da âsârı dünyada ve meydânda kalır. [268]

MİDHAT PAŞA'NIN TAİF'E NEFYÎ

Yıldız mahâkemesi tarafından verilip o devrin vükelâsı ve ricâl-i hükûmeti tarafından tasdîk edilen hükm ve karardan sonra, Midhat Paşa sâir felâket refikleriyle beraber İzzetdin vapuruna erkâb ve bin türlü ezâ ve cefâ ve tazyîkât ile Cidde'ye ve oradan tahte'l-hıfz Mekke'ye ve oradan bir cebhesinin resmî münderic olan meşhûr Taif Kal'ası Habs-hânesi'ne i'zâm edilmişidi. Gerek vapurda ve gerekse Taif'e kadar karayolunda emr-i nezâret ve muhâfaza yâverândan Mîr-alâı Karzek Süleyman Bey'le Çerkes Hasan'ın birâderi Kolağası Osman Bey'e ve ma'iyetlerinde bulunan tüfenkci, ma'iyet çavuşu ve askerden ibâret bir müfreze-i müsellahaya havâle edilmiş olup merkûmân icrâ'-yı mezâlim ve şedâid husûsunda hiçbirşey dirîğ etmemişlerdir.

Habs-hânedede icrâ' olunan mu'âmelât ve tazyîkât hakkında ma'lûmâtı câmi' bulunan ve bi'z-zât Midhat Paşa tarafından yazılıp aile-i muhteremesine gönderilen mektûblar buraya aynen derc olundu.

Bu mektûblar üzerine ailesi fevk'al-âde telâşa düşerek lâzım gelen mahallere i'tâ-yı ma'lûmât etdiklerinden azîm bir halecânı müceb olmuş ve İngiltere'nin Der-saâdet sefiri Lord Dofrin Mâbeyne giderek bu mu'âmeleye karşı protesto eylemiş ve cevâben Midhat Paşa'nın sıhhat ve istirahatına i'tinâ olunması için evâmîr-i şedîde verileceği tebliğ olunmuş idi. Bu tebliğâtın ne ma'nâya alınması lâzım geleceği Midhat Paşa'nın âtîdeki mektûblarından [269] istihrâc olunacağı gibi şeyhül islâm-ı esbak Hayrullah Efendi'nin Midhat Paşa ailesine umûm-ı mevkûfinin kararıyla gönderdiği ta'ziyyet-nâme ile de hakikat-i elime meydâna çıkar. (1)

(1) Taif'deki mağduriyyetin aileleriyle muhâbere ve mekâtibeleri Hicâz vilâyeti evrâk müdir mu'âvini Âli Vasfî Efendi isminde hamiyetli bir zât tarafından te'mîn edilmiş idi. Mûmâ-ileyh, Midhat Paşa'ya â'id mektûb ve emânetleri necâb-ı mahsûsla Mekke'de İzmir tüccârlarından musallî Hasan Efendi'ye gönderir. Hasan Efendi de bunları ta'ahhüdlü olarak İzmir'de ailesine ve yaşar ikene irsâl ve ol vechle Midhat Paşa ailesine isâl edilirdi. Midhat Paşa'ya gelen mektûb ve emânetlerde aynî sûretle vâsıl olurdu. Gerek bu sûretle vâsıta-i muhâbere olmasından ve gerekse Fahri Bey tarafından kendisine tevdi' olunan evrâkı bir emânet-i mukaddese sûretinde yirmi sekiz sene muhâfaza etmesinden dolayı mûmâ-ileyh Âli Vasfî Efendi hakikaten şâyân takdîr ve şâyeste-i teşekkürdür. [270]

MEKTÛBLARIN SÛRETLERİ:

İffetlü Naîme Hânım ve Şehribân Hânım efendiler (1)

Bugün çamaşırlar ve çocukların resimleriyle gönderdiğiniz mektûbların cevâbını yazmış idim. Yine bunları getirenler Mekke'de bulunup verilmek üzere işbu mufassal mektûbu dahi başkaca yazmağa ve çünkü şimdiye kadar beş altı kıt'adan ziyâde yazdığım mektûbların hiç birisi vâsıl olmamış olduğu bu mektûbunuzdan dahi anlaşılmağla biraz ziyâdece tafsîl etmeğe mecbûr oldum. Vaktâ ki İzmir'den müfârekat olundu. İstanbul'a vüsûlümüzde bizi Yıldız Sarâyı'nda vâki' Çâdır Köşkü'ne koydular. Mahmud Paşa ve Nuri

Paşa vesâir birtakım kimseler başka başka mahallerde mahbûsidi. Abdülaziz merhûmun gûyâ vefâtı kendi kendini etlâf ile olmayıp Sultân Murad ve vâlidesinin emriyle ve Mahmud Paşa ve Nuri Paşa tarafından verilen ta‘lîmât ile merhûmu üç kişinin telef etmiş olduğuna dâir bir da‘va hazırlamışlar ve bu işde benim ve Rüşdü Paşa’nın ve Hayrullah Efendi’nin de gûyâ müdahil ve re’y ve ma‘lûmâtımız var imiş diyerek bizi de bu yolda ithâm eylemişler. Bunun üzerine

(1) Menfâdan ilk alınan mektup olup İzmir Konsolosunun haremi Madam (Dönis) tarafından merhumun büyük haremi Hânım Efendi’ye gâyet mahrem-âne ve büyük bir telâş ve heyecân ile etki altından çıkarak verilmiştir. Midhat Paşa gibi metîn ve fedâkâr bir zâtın şerike-i hayâtı olmağa her vechle lâayık bulunan Hânım müşârün-ileyhâ zevce-i muhtereminin mektûblarını ve metrûkât kalmayasını bir ve dâ-i sûretinde hıfz etmiş, Abdülhamid ve avnesinin yed-i gasbına düşmemeleri için her türlü fedâkârlığa katlanmıştır. Kitabımızın gerek metnin bir kısmını ve gerekse zeylinde görülen mektûblar ve lâyhalar kâmilten Hânım müşârün-ileyhânın himmet ve fedâkârlığı sayesinde bugün evlâd-ı vatanın inzâr-ı istifâdelerine arz olunmaktadır. [271]

istintâk başladı. Hâlbuki biz İzmir’de iken Der-saâdet’den bize yazdıklarına göre bu işin kat’a ve kâtıbeten aslî faslî olmadığı hâlde Abdülaziz’in vaktiyle hizmetine gönderilmiş olan üç kişi ki birisi Pehlivan Mustafa ve birisi Hâcî Mehmed ve diğeri Cezâyirli Mustafa nâmında adamlardır. Bunlar memleketlerinden celb olunarak bunlardan ikisi Abdülaziz’i gûyâ Mâbeynci Fahri Bey ile birlikde öldürmüş olduklarını müddet-i medîde icrâ’ kılınan eziyyet ve işkence ile takrîr etmiş isede bunların ol vakt sarâydan me’mûriyyetle Fer‘iyye Dâiresi’ne i‘zâmlarında merhûm müşârün-ileyhin yanına ve hizmetine girmelerine vakt kalmayıp kendileri karakolda iken bu iş vukû’ bulmamış ve merhûmun kendi kendini etlâf ettiği zamân bulunduğu dâirede vâlidesi ve çocukları ve kâdınları ve hazînedârları ve halâyıkları olmak üzere üçyüzden ziyâde nisvân mevcûd olarak merhûmun böyle âharı tarafından etlâf olunduğuna dâir şimdiye kadar hiçbir ifâde bile vukû’ bulmamış olduğu hâlde şimdi böyle yokdan bir da‘va çıkarılması başka niyete mebnî olduğuna dâir evvelce mevcûd olan ma‘lûmâtın sahîh olduğunu orada dahi o görüldüğümünden ve bi’l-farz Abdülaziz’in âharı tarafından etlâf

olunmuş olduğu sahîh olsa bile benim ile Rüşdü Paşa'ya dokunur ve-yâhûd cüz'î bir ma'lûmâtı müeyyid olur birşey olmadığından buraları uzun uzadı anlatıldı ve hîn-i muhâkemede dahi daha ziyâde tafsîlâtıyla beyân-ı keyfiyyet olduğundan herkes dahi işin musanna' olduğunu lââyıkıyla anladı ise de asl-ı maksad şahs ve zâtlarından emniyyet olunmayan adamların çeviridilmesi kazıyyesi olup Mahmud Nedim Paşa ve Cevdet Paşa gibi ba'zı zevâtlar dahi bu bâbda sa'y ve gayret de kusûr etmediklerinden her ne hâl ise Mahmud Paşa ve Nuri Paşa ve mîr-alây ve binbaşı ve Mâbeynci olarak ve'l-hâsıl on bir kişinin şiddetle cezâsına karar [272] verildikten sonra nihâyet vükelâ ve ulemanın bu karara muvâfakat etmedikleri cihetle bir mahalde nefylerine karar vermişler ve bizi de bu gürûha katmışlar idi. Çadır Köşkü'nde bulunduğum müddetce egerçe zât-ı şâhâne ile mülâkât müyesser olmadı ise de iki üç günde bir kerre Mâbeynci ve Tüfenkci başı gibi adamlar gelip gûyâ tesliyet için taraf-ı şâhânedan ba'zı irâde teblîğ etdikleri gibi en son gece dahi gelip gûyâ Mahmud Paşa ve Nuri Paşa kâtillere ta'lîmât verdiklerini ikrâr etmişler ise de asl emr eden Sultân Murad olup kabâhat anda olduğundan diğerlerinin nefylerine karar verildiği gibi bizimde anlarla birlikde nefy olunmaklığımız lâzım gelmiş olmağla harem halkından her kimi ister isem gideceğimiz mahale celb etmekliğimize müsâde buyrulduğunu beyân etdiler ve kimler istenilecek ise hemân bir mektûb yazıp vermekliğim dahi irâde buyurulduğunu söylediler. Gedilecek mahallin neresi olduğunu ketm etdikleri cihetle böyle mechûl mahalle harem celbi akl ve mülâhazaya tevâffuk etmedi ise de mâ-adâm ki böyle irâde buyurulduğundan ve gideceğimiz yerler Rodos ve Akka gibi bir mahall olmak lâzım geleceği tahmin edildiğinden derhâl söze hitâben öyle bir mektûb yazılıp verilmiş ve bu mektûbda ne yapacağınız ta'rîf olunmuş idi. Sarâydan vapura bineceğimiz sâatde bizim çamaşır ve eşyâ çantasını hazırlayıp birlikde arabaya almak üzere iken oradaki zâtlar biz göndeririz diyerek alıkoyduklarından ve zâten bizim uşak Arif gitdiğimiz günden beri vapurda başkaca mahbûs olup yanıma salıvermediklerinden biz de çamaşır çantası arkamızdan vapura gelecek hülyâsıyla ve yâlnız üzerimizdeki elbise ile vapura gelerek çanta için pek telâş ve ısrâr etdim ise de bir fâidesi olmadı. Hele uşağı vapurda bulunduğumdan ve bizim Yusuf'un bir gecelik entarisi ve bir hırkasıyla bir tâkıyyesinin sehven anda

bulunduğunu anladığımdan anları telebbüs etdim ise de [273] don ve gömleğe çâre olmadığından anları dahi vapurda yıkatıp ve kuruyuncaya değin bekleyip öylece idâre etdik. Çâdır Köşkü'nde iken gördüğüm mu'âmelâtdan dolayı artık dünyadan nefret ettiğimden ve biraz da nâ-mizâc olduğumdan bir vasiyyetnâme yazıp çantaya koymuşidim. Şimdi çamaşır çantasını Tayfur Ağa'nın getirmiş olduğu mektûbunuzdan anlaşıyor ise de bu kâğıtlara dâir söz olmadığından anlar sarâyda alıkonulmuş demektir. Her ne ise İzzeddin Vapuru'nun ne tarafa gideceğine dâir hiç birimizin ma'lûmâtı olmadığı hâlde ben ve Mahmud Paşa ve Nuri Paşa küçük ve murdâr birer küçük kamâra içinde ve diğerleri kömürlük yanında kapalı ve mesdûd ve mahbûs olduğumuz hâlde Cidde'ye vâsıl olduk. Temmuz içinde ve Bahr-i Ahmer'de vapur ocağının sıcaklığı bir taraftan ve abdest-hânelerin ta'affûnâtı bir taraftan nasıl azâbü'l-elîm olduğunu ta'rîfe hâcet yoktur. Bizle ne hâl ise tahammül edebildin ise de Nuri Paşa tecennün etdi. Hâlâ mecnûn ve divâne olarak bir odada kapalıdır. Cidde'ye vusûlümüzde Taif'e gideceğimiz ve Mekke'den mürûr edeceğimiz ta'yîn etdi ise de her birimizin yanında sekiz on nefer karakol olup kimse ile değil birbirimizle ihtilât dahi mümkün olmayıp Mekke-i Mükerreme'ye geldiğimizde çünkü bizi îsâne-i me'mûr olan zevâtın birisi ma'hûd Çerkes Hasan'ın kardeşi olarak bunlar ellerinden gelen tazyîkât ve tahkîrâtı icrâ' ederlerdi. Hatta Mekke'de iki gün müddet ikâmetimizde oturduğumuz mahall harem-i şerîfin bir dâiresi iken bir kere ziyâret etmek mümkün olamadı. Taif'e vusûlümüzde cümlemizi orada bulunan asker kışlasına koyup her oda kapısına birer karakol vaz' etdiler. Dışarı çıkmak ve birini görmek şöyle dursun bir müddet kışla nerd-bânından aşağı inmeğe bile müsâ'ade göstermediler ise de birbirimizle ihtilâtın men'î ya'ni cümlemiz bir [274] dâirede iken birbirimizi görmemekliğimizin devâmı mümkün olmadığından şimdi hep birlikde bulunuyoruz. Bizim için birkaç Arab gömleği ve don ve hırka tedârik olunduğu gibi Allah razı olsun Mısırlı Saffet Paşa'nın haremi tarafından çamaşır ve gecelik gönderilmekle şimdiye kadar anıyla idâre olundu. Mâbeyn-i Hümâyûn'dan Şerîf Hazretlerine ve vâlî-i vilâyete gelen emirlerde bunlar menfî iselerde firâr etmeleri melhûz olduğundan bahsle muhâfazalarına dikkat olunması lâzımdır deyü irâde buyrulmuş olmağla Şerîf Hazretleri bir aralık bizim arkadaşlara ya'nî benimle

Mahmud Paşa'dan başkasına pranga takdırdı ise de cümlesi hasta olduğundan bir ay sonra yine prangaları çıkardılar. Fakat buna mukâbil cemî' pencerelere yeniden demir parmaklık koydular yine Mâbeyn-i Hümâyûn'un sâlifü'l-beyân emrinde bunlardan familyalarına ve familyalarından kendilerine mektûb yazanların mektûbları açık olarak Şerîf Hazretlerinin postasıyla gelip gitmek arada buyurulmağla ana istinâden herkes birçok haftalar familyalarına açık mektûblar yazdıkları gibi bende sizin İzmir'de veya İstanbul'da olduğunuzu bilmediğimden size vermek üzre Tayfur Ağa'ya ve hemşireye olarak beş altı mektûb yazdım ise de hiç birinin verilmediğini cevâbları gelmediğinden anladığım cihetle hâricden nasılsa bir sâhab hayra tesâdüf olunarak ya'nî ba'zı vâsıta ile buldurularak hemşireye iki mufasssal mektûb yazdım. Ve bu mektûbları rüfekâmızdan Mahmud Paşa'nın hemşiresine olan mektûbuna melfûfen gönderdim. Hangi gün sizin mektûbunuz gelip mealinden bizim arkadaşlara ma'lûmât verdiğimde cümlesinin müte'addid çocukları ve ıyâlleri olup bugüne kadar bir haber alamamış oldukları cihetle cümlesi o derece ağlamağa başladılar ki yürekler tahammül etmez. Biçârelerden birinin zerre kadar kabâhati olsa insan cezâsıdır çeksün deyü müteselli olur [275] siz yazacağınız mektûblarda da'vadan ve işden bahs etmeyerek yâlnız hâl-i âfiyyetinizin ve bir de familyaca maslahatının beyânıyla iktifâ ederek ve vâlî paşaya bir mektûb yazarak ana leffen göndeririseniz vâsıl olur zan ederim.

Gelelim şimdiki hâlimize ya'nî ahvâl-i şahsiyyemize bizim arkadaşların cümlesi bi't-tabi' mağmûm ve mükedder ise de ben anlar kadar mükedder değilim ve şu hâl benim için tasavvur olunduğu derecede güç ve ağır gelmiyor sebebi yaşın altmışı geçmiş olmasıdır. İnsan şu ömr üzerine daha kaç seneye kadar yaşayabilir. Bir de ma'lûmunuzdur ki geçen seneden beri bir تنها mahall olsada çekilip ve her şeyden ferâgat edip bakıyye-i ömrü ahret için sarf etmeliği kurmuşidim. Ve bunu çok kere söyleridim. En ziyâde meşgûliyyet-i zihniyyeyi tilâvet-i Kur'ana hasr edip elhamdü'l-minne Kur'an-ı Kerim'i yeniden ezberleyip hıfz etmek müyesser oldu. Şimdi kuddis-semi Allahü Teâlâ cüz'üne geldim. Salâta dahi ârzû vechle devâm olunuyor. Esteüzü billah "mâ asâbe min musîbetin illâ bi iznillah ve men yu'min billahi kalbeh" Âyet-i Kerime'si benim için en büyük teselliyettir.

Hele aleyhimde olan müfteriyât ve neşriyât ve hicviyât-ı bâtinî ve ma'nevî ni'met ve inâyetdir. Ben herhâlde Cenâb-ı Âdil-i Mutlak'a tevekkül ve teslîmiyet halindeyim sizde ana teslîmiyetle Cenâb-ı Hakk'ın zuhûrâtına müntezir ve lutf ve ihsân-ı ilâhîye müteşekkir olmalısınız bu mekbûba cevâb yazar iseniz tevekkül ve teslîmiyete dâir mektûbunuz geldi. Okuduk dediğiniz hâlde bunun vusûl bulduğunu anlarım. Ziyâde tafsîlât lâzım değil hâsılı sizin ve çocukların tahassüründen başka bî-hakkın şikâyet edecek derdim olmayıp anıda Hazret-i Halâk-ı azîmden ümîd ederim. Bir de bizim âriyyet dış kırıldığından ve burada yapacak kimse olmadığından zahmet çekiyorum. Tayfur Ağa'ya yazdığım mektûbların birinde beş altı kıyye kadar tütün ve bir sigara ağızlığı istemişidim. Bundan başka kitablardan [276] İzmir'de olan iki cild Tefsîr-i Beyzâvi ve bir de İsmail Hakkı Hazretleri'nin Ruhu'l-beyân tefsîrini ve Fransızca kitâblardan ekseriyyâ okuduğum sarı kaplı dört cild kitâbın bir cildi burada benimle beraber ise de üç cildi İzmir'de olduğundan ve bunun ismi Plotarak idigünden mümkün olur ise bunların dahi gönderilmesini ricâ ederim. Çocukların derslerine devâm ve himmet olunduğunu mektûbunuzdan anladığım cihetle memnûn oldum. Ali Haydar ve Vesime ve Sabire'nin gözlerini öperim Düriye Hanım'a kalfalara ağalara selâm ederim.

Hazır buraya kadar gelmiş iken ifâ-yı hac edilmesi geldiğimiz günlerde ârzû olunmağla Şerîf dahi birlikde götürmege râzı olmuş idi. Lâkin sonradan Mekke'de şiddetli kolera hastalığı zuhûruna mebnî bu niyet terk olundu. Bir hafta evvel Mahmud Paşa hazretleriyle müşterek Mâbeyn'e bir mektûb yazdık mealinde burası bir küçük karye olup kışın kimse kalmadığından evvelce taraf-ı şâhânedan va'd ve irâde buyurulduğu vechle haremlerimizden ve cariyyelerimizden ba'zıları yanımıza celb olunmak için minfâmızın âhar mahale tebdîlini ricâ etdin kabûlune hiç me'mûl etmez isemde bakalım ne çıkar.

Bizim nişânların ve senedlerin mevzû' olduğu iki küçük sandık emâneten hıfz olunmak üzere İzmir Rıhtım Kumpanyası direktörü Mösyö Kefro'ya bırakılmış idi. Sonra buradan kendüye yazdığım mektûbda bu sandıkları sizin mührünüzle sened alarak taraflarınıza teslîm etmesini yazdım ise de bu

mektûb size vâsıl olmayan mektûblar içinde olduğundan vükelân mektûbunuzda buna dâir işaret olmadığından şüphe olundu. Eger sandıklar hâlâ Kefro'da ise ve Kefro'da İzmir'de ise kendüye yeniden yazılmak üzere işâr eyleyesiz ve çiftliğin ve sizin bağın mahsûlü ne olmuş ise eğlence olmak üzere ma'lûmât veresiz. Bâkî du'â fi 5 Zi'l-hicce sene 1298 Midhat [277]

İffetlü Hanım Hazretleri

Ramazan-ı Şerîf'den evvel gelen çamaşırlarla beraber aldığım mektûbunuzdan sonra mektûbunuz gelmediğinden bu vechle gerek sizin ve gerek çocukların ahvâlinden ve âfiyetlerinden ma'lûmât olamadığımdan müte'essifim elbette şimdiye kadar mektûb ve akçe ve belki me'kûlât ve ihtiyâcâta müte'allik ba'zı şeyler dahi göndermiş olacağınız derkâr ise de bize vâsıl olamayarak şurada burada kalmış olması karîbü'l-ihimâldir. Akçe husûsunda zarûret ve ihtiyacımız ziyâdedir. Geçen sene sizin gönderdiğiniz elli lira ile Der-saâdet'den gönderilen bir mikdâr akçe ol vakt ihtiyacımıza hayli midâr olup çünkü buraya vürûdumuzdan altı yedi ay zamân mirûrune değin me'kûlât ve melbûsâta müte'allik kâffe-i ihtiyâcâtımız cânib-i hükûmetden ifâ olunarak vekil-harc ve farâş ve aşcı vesâir hademe dahi mümkün mertebe mükemmel iken muahharen aşçıdan mâ-adâ hudemanın cümlesi kaldırılmış ve me'kûlât ve havâyic-i zarûriyye tenkîs ve tenzîl olunarak idâreye gayr-i kâfi dereceye indirilmiş olduğundan ve elbise ve çamaşıra müte'allik eşya hiç kimseye verilmediğinden zarûrî ba'zı elzem olan şeyler akçe ile tedarikine mecbûriyyet geldiği ve husûsiyle bizimle burada arkadaş olanlardan ekserîsinin bir paresi olmadığı cihetle bunların birtakımına benimle Mahmud Paşa'nın müsta'mel çamaşırlarımızdan don gömlek fanila misillû şeyler verilmekde ise de yırtıklarını yamamak ve ayakkabı tedârik etmek için bunlarda az çok paraya muhtâc olduğundan ve uşaklar ise mücerred bizim sebebimize şu hâl-i müzâyakaya dûçâr olmalarıyla anlar dahi hiç olmaz ise bir dereceye kadar gözetmek icâb eylediğinden elde olan pareler sarf olunarak cüz'î birşey kalmış ve hatta uşağa ma'âş olarak biraz müddet verilen akçe geri alınmıştır. Geçen sene ki elli liranın vusûlüne dâir size yazdığım cevâbda bir müddet akçeye [278]

ihtiyacımız olmayacağını göstermek ber-minvâl-i muharrer ol vakt ihtiyacatımızın cânib-i hükûmetden ifâ olunmasına mebnîdi. Şimdi bir müddetden beri hâl değişmiş olduğundan akçeye ihtiyacımız fevk'al-âde ziyâdedir. Burada münâsib bir ticâretten bir poliçe almak mümkün ise de ana da hükûmetce musâ'ade edilmiyor ve Der-saâdet'den istizân olunsun denildi ise de galiba ana da cesâret olunmuyor.

Refikalarımızın içinde binbaşılık ve mîr-alâyılık rütbelerine hâiz olmuş adamlar olup bunlar ellerine verdiğimiz beş on guruş ile çarşıdan bez aldırıp don ve gömleklerini kendileri dikmekde ise de bunlar gerek bu makûle levâzım için ve gerek sâir havâyic için akçeye muhtâc oldukları gibi rûfekâmızın nısfından ziyâdesi dâimâ sâim olmalarıyla anlarda zeytin ve üzüm gibi zarûriyyât için iâeye muhtâc olduklarına ve başka memleketlerde habs-hânelerde bulunan mücrimîne ashâb-ı hayr tarafından tasdik yolunda akçe ve sadaka dağıtıldığı cihetle bu bî-çâreler dahi o hâlde ise buraca ana dahi imkân olmadığına binâen hasbe'l-insâniyye gerek bunlara iâe-i cüz'îyye ve gerek bize â'id ihtiyâcâtı tesvîye için akçenin şiddet-i lüzûmu olmağın hiç olmaz ise şimdilik kırk elli liranın vâsita-i hükûmetle yetiştirilmesi ve İzmir'de ahvâliniz ne merkezde ise ana dâir ma'lûmât verilmesi ve mukaddemâ yazdığım kauçuk denilen şeyin dişlerim için lüzûmu olduğundan anın ve birkaç kıyye kadar duhânın gönderilmesi temenni olunur. Çocukların gözlerini öper ve cümleye selâm ederim. Hâl böyle kalıpta bir müddet daha akçe gelmez ise gönderdiğiniz gümüş su tası ve sâat gibi şeyleri satmağa mecbûr olacağımız hâtıra geldikce ve bunun ise ne türlü ayb ve rezâleti mûceb olacağı düşünüldükce bu dahi başkaca mûceb-i ızdırâb olmaktadır. 25 Ağustos 98 sene [279]

İffetlü Haremim Hanım Efendi Hazretleri

.....burada iki gece evvel acayib ve garîb bir vak'a oldu. Emîr-i Mekke Şerîf-i Abdulmuttalib Efendi hasbe'l-mevsim Taif'de bulunduğu anda ağustosun otuzuncu salı gecesi hânesinde ıyâl ve evlâdı içinde uykuda iken gece yarısı sâat altıda hânesi üç tabur askerle ve dört top ile kuşatılıp ve yatağındann cebren alınıp ale'l-sabâh gecelik elbisesiyle bizim

bulunduğumuz kışlaya getirilerek karakol altına konuldu. Abdulmuttalib İstanbul'a ve-yâhûd âhir mahale gönderilecek olmalıdır. Gûyâ kus'ru İngilizlerle muhâbere etmesi imiş diyorlar her ne ise bu zât İstanbul'a yaranmak için bize pek çok eziyyet etmiş olmasıyla şimdi ef'âline mücâzât olarak bizim hâlimize girmesi ve karşımızda harâb dâireye konulup habs edilmesi büyük ibret ise de bu zâtın yüz yaşında bir ihtiyâr âdem olduğuna nazaran ve nesl-i âlîsine hürmeten insâna rikkat ve re'fet geliyor. Şerîf Abdulmuttalib Efendi'nin sâat altıda hânesi bağteten askerle muhâsara edilmesi bizim İzmir vak'asının aynı olup yâlnız bunda dört top fazladır. Sübhâne'l-mülkü'l-müteâl

1 Eylül 1299 Midhat

İffetlü Naime Hanım Efendi Hazretleri

Ramazan'dan beri sizden ve çocukların ahvâlinden bir haber alamadım ve bende ahvâlimizden size istediğim vechle ma'lûmât-ı kâmile veremedim. Sebebi bulunduğum hâl-i tazyîkâtdır. Zirâ biz buraya gelirken zât-ı şâhâne tarafımdan haremlerimizden dahi yanlarımıza gönderileceği mükerreren va'd ve irâde buyurulmuş iken [280] harem göndermek şöyle dursun ıyâl ve evlâdlarımızla muhâbereye dâir yazılıp hükûmete verilen mektûblar hiç bir devlet ve milletde vukû' bulmayan bir mu'âmele-i garibe ile tevkîf ve şakk ve hark olunarak mahallerine verilmediğinden mukaddemâ Şerîf Abdulmuttalib Efendi ve tevâbi'-i vâsıtasıyla ba'zı mekâtîb olunup verilmeğe muvaffakiyyet hâsıl olmuş ise de muahharen anın dahi tarîki mesdûd olmuş ve bundan dört beş ay mukaddeme gelinceye kadar bizim mu'ayyenâtımıza nezâret eden ve îvâz gibi hizmetcilik eyleyen birkaç âdem var iken anlar dahi men' ve ihrâc edilmiş ve bir aralık Der-saâdet'den irâde-i seniyye-i mahsûsa ile Ömer Bey nâmında bir mîr-alây gelip bu âdem bizim için mu'âmelât-ı tazyîkiyeden eksik kalmış ne var ise ikmâl ederek muvaffak olduğundan ve her ne kadar kendisi ihtiyâr ve ma'tûh ve bî-şu'ûr bir âdem ise de icrâ' etdiği mu'âmelâtı zerre kadar insâniyeti olan bir ehl-i insâf ve merhamet irtikâb etmeyeceği cihetle bu âdem bu bâbda kendi hesâbına hizmet ve nâmûs-ı insâniyeti üzerine hayli fedâkârlık etdiğinden bu hizmetine mükâfât olmalıdır

ki geçende rütbesi mîr-livâlîğa terfî‘ olunarak paşa olmuşıdi. Bu âdemcağız şu yolda hizmetinde terkîsiyle daha büyük rütbeye nâil olmak için midir nedir geldiği günden beri bizim telefimizi kasd ederek fakat bu adamların bu vechle tazyîkât ile vefâtları hayli uzayacağından ve kendisi ihtiyâr olmasıyla beklemeye vakti olmadığından kesdürme yoldan bir tarîkini düşünüp bizim ya‘nî Mahmud Paşa’nın ve Hayrullah Efendi’nin ve Nuri Paşa’nın ve benim uşaklarımız elbette bizimle beraber böyle müddet-i medîdde mahbûs kalmasını istemeyip gitmesini isteyeceklerinden paşalar olmadıkca kendilerinden hiç birinin çıkması mümkün olamayacağını Ömer Paşa uşaklara haber göndermiş ve hatta Nuri Paşa’nın uşağı Bekir Ağa’yı çağırıp binbaşı Bekir Efendi dahi hazır [281] olduğu hâlde oda kapısını kapayıp uşakların selâmeti paşaların vefâtıyla hâsıl olacağına dâir mukaddemâtdan sonra kendisinin hizmet ettiği Nuri Paşa’nın aklında haft olduğu cihetle pencereden kendüsünü aşağı atacak olduğu hâlde mâni‘ olmamasını tenbîh etmiş ve pencerenin parmaklığı mâni‘ olur denilir ise anın için dahi dülger gönderip parmaklığı kestireceğini va‘d eylemiş vel-hâsıl paşanın itlâfı nasıl mümkün ise kendi nefsinin selâmeti için anı ihtiyâr ve icrâ’ etmesi hakkında hayr-hâh-âne her ne lâzım ise söylemiş ve bunun zımmınında diğer uşaklara vereceği hisse-i ta‘lîmâtı dahi anın teblîgatına hâvele eylemiş olduğuna binâen bu mâtde bizim arkadaşlarca pek çok telâş ve evhâmı müceb olmuşıdi. Paşa cenâblarının bu gayretinden me’mûl ettiği semere zuhûr etmediğinden ve ta‘lîmâtı mute‘âkıb uşakların hiçbir vaktde kapıdan dışarı çıkmamaları emrini vererek uşakları dahi bizim gibi taht-ı tazyîkâta koymuş ya‘nî verdiği ta‘lîmâtı icrâ’ etmeğe kendilerini bir nev‘ icbâr eylemiş ise de bundan dahi birşey çıkmadığından damadı olan İzmirli Yüzbaşı Mustafa Efendi nâmında birini bizim muhâfazamıza me’mûr bölükle beraber ta’yîn ederek bu âdem dahi kâh matbahda ve ekser vaktde kahve ocağında bizim yiyeceğimiz ve içeceğimiz şeylere müdâhale edip kahveyi tesmîm edecek bir tavr ve hareketde bulunduğu anlaşıldığından içtiğimiz kahve kilid altına konulmuşıdi. Paşa ile damadı hüsn-i niyet ve hizmetlerinin bir taraftan mükâfât-ı dünyeviyesini kazandıkları gibi mükâfât-ı ma‘neviyyesini dahi elden bırakmamak için geçende Mekke’ye hacca gitmiş olduklarından muvakkaten bundan masûn ilgâ ile olduk ise de maslahat yâlnız bunların sû’-

i niyyât ve harekâtına münhasır olmayıp yevmiyye hakkımızda olan tazyîkâtın teşdîdi ve birçok seneden beri kapıdan dışarı çıkmak müyesser olamayarak müte‘addid karakollar altında [282] bırakılması ve hiç kimse ile ihtilât değil ıyâl ve evlâdıyla hiç kimsenin muhâbere idememesi dahi bir nev‘ tesmîm olduğundan ve yanımızda yabancı olarak bir aşçı kalıp anında bırakıp çıkması için zâbitân tarafından tahvîf ve tehdîd edildiği haber alındığından bu hâl ile bizim erzâk miktarımızın yakında tükenecek zamânı gelmiş olduğu anlaşılıyor.

Bizim şu derece tazyîkât ile muazzib olmaklığımızdan maksad Abdülaziz’in telefî mâddesinin kizb-i sarîh olduğu hâlde Yıldız Sarâyı’nda icrâ’ olunan mu‘âmelât-ı garibenin ve ba‘zı kimseler hakkında olunan eziyetlerin münteşir olmaması maksadıyla ise bu pek abes. Zirâ dâhilî ve hârici bunun hakikatini duymayan kalmadı ve eger bir keyf-i zâtî için birtakım nüfûs-ı mazlûmenin hâneleri yıkılıp ıyâl ve evlâdlarından devr ve mehcûr ve perişân olarak muazzeb olmalarından nasıl telezzüz olunur. Cenâb-ı Hakk Hâkim-i mutlakdır. Adâlet-i ilâhiyyesi üzre inşâallah vech-i lâıykı ne ise icrâ’ edeceğinde şüphe yokdur. Cümleye ve çocuklara selâm ve ehl-i isâf ve merhamet birisinin bulduğumuzdan ale’l-acele ma‘lûmât olmak için bu mektûbu yazdım.

5 Muharrem sene 1300 Midhat

Vâlî-i Vilâyet Topal Osman Paşa’ya Yazılan Mektûb Sûreti:

Geçende mîr-alây izzetlü Mahmud Bey’e gelen tahrîrât-ı aliyyelerinin bir fıkrasında Ömer Paşa’nın teşebbüsât ve harekât ma‘hûdesi gûyâ taraf-ı âciziden İngiliz konsolosuna esmâ’ edilmiş olduğu beyânıyla bundan dolayı ba‘zı kelimât-ı tevbihaya münderic ve muharrer olup hâlbuki ne tahrîran ve ne bi’l-vâsita böyle bir şeyin vuku’u şöyle [283] dursun tasavvuru bile hâtıra gelmediğinden ve Ömer Paşa ta‘lîmâtı ise herkes beyninde şâyî’ olmuş idüğünden eger konsolosun mu‘âmelâtı sahîh ise burada ve Mekke’de olan adamları tarafından istihbâr etmiş olacağı mîr-i mûmâ-ileyhe anlatılmışıdı. Bu ifâde-i senâverîyi tabîatı maslahat dahi müeyyid olmasıyla başka izâhâta hâcet görünmemiş iken ikinci def’a olarak yine mîr-i mûmâ-ileyhe vârid olan

tahrîrât-ı devletlerinde evvelki tevbîhât ve ta'rîzât daha şedîd olarak tekrar edilmiş ve havâdis-i merkûmanın buradan mahsûsen esmâ' olunduğu âdetâ cedî ve sahîh sûretinde yazılmış olmanın her ne kadar mûceb-i tasdî' ise îzâhı mâdde için ba'zı tafsîlâta mecbûriyyet gelmiştir.

Şöyle ki Ömer Paşa'nın mevkûfını tesmîm etmek için me'mûriyyet-i mahsûsası var imiş gibi gösterdiği etvâr ve harekâtı ve bunu müeyyid birtakım tefevvühâtı ve en sonra metbû'larını öldürmeğe çalışmak için uşaklara verdiği ta'lîmâtı gizli ve saklı bir iş olmayıp askerin kâffe-i zâbitânı ve neferâtı işitmiş olduğu halk beyninde dahi şâyî' olmuş ve muahharen uşakların bizim gibi mahbûs kalmasını dahi emr etmesiyle bu da kendilerine verdiği ta'lîmâtın bir an evvel hükmünü icrâ'ya icbârdan başka ma'nâya mahmûl olmadığından havâdisin beyne'n-nâs intişârına tabî'i-i ehemmiyet verilmiştir. Ecnebinin ma'lûmâtına gelince İngiliz konsoloslarının bulundukları memleketlerde en küçük vukû'âtı bile haber alarak devletlerine yazmaları vazîfe-i me'mûriyyetleri olmak ve bu mâddenin az çok ehemmiyeti bulunmak hasebiyle bu işi konsolosun Taif'de ve Mekke'de bulunan adamları vâsıtasıyla havâdis kabîlinden olarak haber almış olacağından iştibâh olmadığı zât-ı âlînin dahi mülâhaza-i sathîyye ile tasdîk buyurursunuz işte hâl böyle ve bizim ise hâricden hiç ferd ile ihtilât değil lakırdı etmekliğimizin ihtimâli olmadığı gibi beş on günde bir kerre [284] ihtiyâc için müteaddîd zâbit ve çavuş refâkatiyle sokağa çıkan uşakların dahi bir kimse ile böyle lakırdı etmesi ve söz söylemesi imkân hâricinde iken bu havâdisin bizim taraftan esmâ' olunduğunu bu vechle katiyyen hükm etmeğe ve bundan dolayı tevbîhât-ı şedîde icrâ' eylemeğe insâf ve hâkkâniyetiniz nasıl kâil olabilmiştir. İnsânın hâl-i hayâtında hürriyetinden ve ıyâl ve evlâdından ve emlâk ve emvâlinden mahrumiyyet en büyük musîbet ve akûbet olduğu hâlde bu felâkete zamime olarak bir de familyamızla muhâbereden ve insân ile görüşmekden dahi mahrûm ediliş şu hâl ve kâ'idenin ise hiçbir mücrem ve menfî ve-yâhûd mahbûs hakkında vukû'u ve müselli mesbûk olmamasıyla eger İngiliz konsolosuna esmâ'-i ma'lûmât olunmuş denilmekden ve böyle bir söz icâd edilmekden maksad familyalarımızla muhâberenin men'ine gösterilen lüzûmun bu vesîle ile yakışdırılması için ise familyalarımızla zâten bî-asl ve esâs azviyyât ve müfteriyyât ile şu derece belâya uğramış adamlara

bu sûretle dahi asılsız bir şeyin azv-ı esnâdı ne kadar büyük vizr ve vebâl olacağını elbette takdîr buyurursunuz birinci mektûb-ı âlînizde Fransız Konsolos-hânesi'ne gitmiş olduğuma ta'rîz buyurulmuş idi. Bu iş'âr-ı devletiniz dahi mâddenin sûret-i cereyânına ma'lûmât-ı seniyyeniz olmadığından neş'et etmiş olmalıdır. Zirâ elli sene müddet devlete bilâ kusûr ifâ-yı hizmet ederek altmış iki yaşına gelmiş ve mahfûz telgraf-nâmeler mücebince en son gûne kadar pâdişâhın lütf ve ihsânına mazhar olmuş bir âdem pâdişâhın vekîli olarak İzmir gibi bir vilâyet de vâlî olduğu ve gece yarısı familyası içinde ve uykuda bulunduğu hâlde üç tabur askerle bağteten sarılıp ve basılıp ve bir tarfadan tüfenk sesleri işitilir ise ol adamın ne hâlde bulunacağını tahmîn etmek için insâfınıza havâle ederim. Eger murâd muhâkeme ve da'va ise sûal olundu da cevâbı mı [285] verilmedi. Mahâkemeye da'vet edildide icâbet mi olunmadı. Ben asker ve leşkerle isyân mı etmişim. Bunca müddet vükelâlık ve iki def'a sadâret makâmında bulunduktan sonra hükûmet etdiğim bir memleket-i azîmede halka karşı müsellâh neferâtın önüne düşüp ne olduğu bilinmeyen bir iş için habse gitmek ve çocuk çoluğun feryâdını habse giderkende işitmek rezâletinin ihtiyâr olunması töhmetine oluyor. Fransa'nın ve-yâhûd başka bir devletin konsolos-hânesine gidilmesini vâkı'â gönül istemez ise de bunu ilcâ eden esbâb niçin müvâzene buyurulmuyor. Siz olsanız ne yaparidiniz. Hakkımızda bî-dirîğ ve ibzâl buyurduğunuz hüsn-i niyet ve ihlâdınızı beyândan sonra mahkûm tanılanların umûr-ı zâbitasına ma'mûr olduğunuzdan ve her şeyi yapmak yed-i iktidârınızda olduğundan bahsle ayak patırdısına papuc bırakmayacağınızı yazmışsınız. Bizler yâlnız zât-ı âlînize değil sizden sonra çavuş ve onbaşıya gelinceye kadar derece derece büyük ve küçük zâbitanın taht hükmünde ve belki âdî bir neferin emri altında bulunduğumuzu bildiğimizden herhâlde kendi acizemizi ve herkesin ne diler ve ne ister ise yapmağa muktedir olduğunu inkâr edemeyiz. Bizim cânî olup olmadığımıza vukufunuz ya'nî hakâyık-ı ahvâle vâkıf olan halk-ı âlim ile beraber sizinde ittilâ'nız şüphesiz olduğu hâlde cânî ta'bîrini elbette bir lüzûm ve hikmete mebnî ihtiyâr buyurmuş olacağından ve iş'âr-ı devletiniz vechle her şeyi yapmak ve söylemek yed-i iktidârınızda olduğundan bunun için sûalle salahiyyetimiz yoğ ise de hükûmet-i âlîlerinde insâniyet ve mürüvete dâir

güzel güzel bast ve beyân buyurduğunuz âlî-cenâb-âne kelimâtın lezzetini böyle bir ta'bîr ile bozup mahv etmeğe neden mecbûr oldunuz. Hâsılî iki senedir bulunduğumuz ve günden güne şiddetine uğradığımız hâl-i dünyâda hiçbir kimse hakkında vukû'ı işitilmeyen ve hiçbir devlet ve milletin [286] kânûn ve kâ'idesine uymayan mu'âmelât ve ahvâlden olmasıyla hâfız-ı kavânîn-ı usûl-ı adâlet olan zât-ı şâhânenin bu dereceye rızâsı olmadığı ma'lûm ise de dûçâr olduğumuz hâl içinde sabr ve tahammûlden başka bizim için medâr olmadığı cihetle cenâb-ı hakka tefvîz-i umûr ederek tevekkül ve teslîmiyet-i kâmilede bulunduğumuzdan ve hele mahlasları sinn-i pîrî ve şeyhûhet münâsebetiyle çokdan beri hayât-ı dünyâdan kat'-ı ârzû ederek mevtimin temennisinde olduğumdan artık bu hâlde ve şu derece mesâib ve felâket içinde olan adamlar hakkında ne mülâhaza ve ne mu'âmele etmek muvâffak-ı insâf ve insâniyet olacağını ümîd var olduğumuz sıfat-ı memdûha-i hamîyyet ve hâkkâniyetinize tevdî' ile iktifâ eyleriz ol bâbda irâde efendimindir.

7 Safer 1300 Midhat

İffetlü Haremim Hanım Efendi Hazretleri

.....Geçen sene olduğu gibi bu sene dahi Midhat Paşa'nın Avrupa'ya veya Hindistan'a firâr etmiş olduğuna dâir gazatelere havâdis yazdırılmış bunun garîb ciheti şudur ki Paris'deki Tan Gazetesi'ne İstanbul'dan telgrâf çekdirilip Midhat Paşa kaşmış diye rivâyet etdirilmiş ve sonradan İstanbul gazeteleri dahi gûyâ Avrupa'dan duymuşlar gibi bu erâcîfi kayd etmişler ve birkaç gün sonra Mısır gazeteleriyle tekzîb etdirilmişlerdir. İzmir'de iken Midhat Paşa tecennün etmiş deyü ol vakt dahi aynıyle böyle bir sahte rivâyet çıkarılmışıdi. Sübhanellah acâbâ ertesi günü meydâna çıkacak bir yalanı bir gün evvel düzüp koşup çıkarmakda ne meziyyet ve fazîlet mütâla'a olunuyor...

23 Safer 1300 Midhat [287]

Şeyh Süleyman Efendi'ye Yazılan Bir Mektûb Sûreti: Ulüvvü'l-himem Şeyhim Azizim Efendim Hazretleri

Mukadderât-ı ilâhîden olarak bulunduğumuz hâli felâket iştîmâl ki bî-cürüm ve kusûr birtakım adamlar senelerce evlâd ve ıyâl ve mâl ve menâllerinden ve husûsiyle hürriyet-i şahsiyyelerinden bî-gayr-ı hakk mahrûm edilerek uğradıkları azâb ve ızdırâbdır.

Vâkı'â bu ahvâl insân için tasavvur olunabilen mesâibin derece-i nihâyeti olmağla bâdî-i nazarda müceb esef ve kadr olmak tabî'idir. Lâkin cenâb-ı halâk âlemden başka mevcûdât ve mâfîü'l-arz ve's-semavât kâffe-i mahlûkâtın müsteid zevâl ve izmihlâl ve belki aslî olmayan bir hayâl ve zalâl olduğunu mu'tekid olan nazar-ı hakikat erbâbına göre "canân-ı mahall ikâmet adem diyâr sefer, cihânda helak etmeklik edip konağa sürer" mâ-sadakı üzere bu misâfir-hâne-i âlemde insânın ömür dediği hayât müste'ârın kadr ve ehemmiyeti ve melâib ve melâhîden ibâret olan vukû'ât âlemin gülmege ve ağlamağa değer kıymeti olmadığından dünyânın varlığıyla müftehar yokluğuyla mütekeddir olmak hakikaten abesdir. Bu cümle ile beraber işbu dâr mihan ve ibtilâda bu gibi vukû'ât ve zuhûrât inşallah-ı müceb mükâfât ve muvassal merâtib-i terkiyyât olmasıyla enbiyâ-i azâm evliyyâ-yı kırâm hazerâtının uğradıkları mesâib ve beliiyyât ve İmâm-ı Âzam ve İmâm-ı Musa el-kâzım ve İmâm-ı Rabbâni gibi ekâbir ve e'âzımden bunca zevât-ı fehâmın habs-hânelerde terk-i hayât idinceye kadar çekdikleri müşkilât ve tazyikât bize ve rüfekâmıza ta'ziyet için kâfi ta'lîmâtdır. Mahlasınızın ahvâl-ı mahsûsama gelince bidâyet hâlimden beri sâlik ve mâlik olduğum ve vicdanım iktizâsınca sahâyif-i ömr ü hayâtım her ne kadar lâyük ve gayr-ı lâyük birçok [288] esbâb ve alâik ile memlû ise de ser levhası lillah kûn fi'd-dünyâ ke-enneke garîb hükm-i şerîfiyle müzeyyen olduğundan kâffe-i ef'âl ve ahvâlimde bu i'tikâdım rehber ve her nerede bulunsam ve bulunduysam benimle beraber olduğu hâlde vâsıl-ı sinn-i herem ve şeyhûhat oldum. Altmış yaşından sonraya kalan altı günlük ömür için nice kâffe-i alâik ve halâikden tabî'i inkıtâ ile hâsıl olan uzlet ve vahdet temâm istifâde için bir vakt fırsat olduğundan çalışmak ârzûsu herşeye galebe etmiş ve nezd-i âcizide bulunabilen kütüb ve mu'allefât sırasında eser-i himmet-i alileri olan

mecmuâ-i resâilin mütâla‘ası dahi bu ârzûyu teşdîd eylemiştir. Fakat insânın aciz hâlî cihetiyle yâlnız başına fikir ve ictihâdında musîb olamayarak her hâlde ve husûsiyle usûl-ı tarîkatda delîl ve reh-nümâyâ muhtâc olduğundan bu bâb da dest-i gîrî-i himmet-i aliyyelerini ricâ için bi’z-zât takbîl yed-i aliyyeleriyle teşrif etmeğe bulunduğumuz hâl müsâ‘id olmadığı gibi başka sûretle mülâkâtâ dahi şu hâl içinde imkân yoğ ise de ifâza ve istifâza mutlakâ râbîta-i cismâniyyeye mevkûf olmayıp râbîta-i ma‘neviyyeleri dahi kâfî ve müstemir ve belki daha ziyâde müfid ve mü’esser olacağına ve tarîkat-ı aliyyenin bizim gibi mübtedîlere telkîn olunacak mukaddime-i âdâb ve usûlu hakkında ta‘lîmât ve vesâyâ-yı mürşid-âneleri olduğu hâlde anın dahi bir kâğıd üzerine yazılarak ta‘yîn olunan vesâid ile tahrîran veya şifâhen ifâsı mümkün olduğuna binâen şu emniyye-i âciz-ânemi huzûr-ı alilerine işbu arızamla takdîm ve teblîğ eyletim. Artık ne vechle re’y ve tensîb buyurulur ise ana göre hareket olunmak üzre şifâhî veya tahrîrî işâret-i aliyyelerine intizâr eylerim efendim.

19 Şevvâl sene 1300 Ahmed Midhat [289]

İffetlü Haremlerim Hanımlar

Bundan otuz beş kırk gün mukaddem Sa‘îd Bey nâmına olarak size bir mektûb göndermişdim ki en son mektûbım odur. Evvelki mektûbların fihristi ve numeroları anda beyân olunmuş idi. Anın üzerine bir hafta kadar zamân geçerek hasta oldum. Sebebi de arkamda ve sağ küreğim üzerinde zuhûr eden bir çibân idi. İşbu çibân git gide büyüyüp şîr-pençe olduğu anlaşıldı. Ve beni hayli hasta etdi. Burada bir hekim mu‘âvini olarak genç bir âdem var ise de tecrübesi olmadığından bizim arkadaşlar hayli telâş ederek Mekke’de bulunan vâlî paşaya bir mektûb tahrîr ile benim haberim olmayarak bir hekim istemişler ise de bir cevâb bile gelmemiştir. Mükerrer bu aralık vâlî paşanın vezâret menşûrunu getirmiş olan yâver ile vâlî paşaya gelen emirde Taif’de menfî denilen mahbûsların birân evvel mahv-ı vücûdlarını ta‘cîl etmek için me’kûlât vesâir husûsâtta tazyîk olunmalarına dâir bir me’mûriyyet zûhur etmiş ve bu me’mûriyyet vezâret menşûruyla birlikde gelmiş olduğundan mukaddemâ bizim için mahsûsen intihâb ve irsâl kılınmış

olan Binbaşı Bekir Efendi vâli paşa tarafından me'mûren Taif'e gelerek ibtidâ bize verilen ta'yînâtı külliye kat' ile işçileri dahi kaldırdıktan ve yanımızda olan uşaklar ki biri bizim Ârif ve diğerleri Mahmud Paşa'nın ve Hayrullah Efendi'nin ve Nuri Paşa'nın olmak üzere topu dört neferden ibâretdir. Anlar dahi yanımızdan alıp çıkardıktan sonra binbaşı herbirimizin yanımıza gelerek ben ise yatakda hasta ve çıbanın şiddetiyle uğraşmakta iken almış olduğu emri gâyet merhametsiz bir vech ve lisân ile anlatıp neferât-ı askeriyyeye akşam sabah verilen çorba ve sebze ne ise bizlerde andan birer karavana [290] şey verileceğinden ve çarşıdan me'kûlât olarak az çok birşey aldirmek memnû' idigünden bahsle verilecek karavana içindeki gıda ile iktifâ edilmesini ve evvelki gibi çamaşırlar hâricde yıkanmayıp herkes kendi çamaşırını yıkamasını tenbîh etmiş ve bununla beraber herkesin yanında ne kadar kâğıd ve hokka ve kalem ve yazılı evrâk var ise toplatdırıp almışdır. Bereket versün sizin mektûblarınızı evveli yakmışdım. İçinde birşey yoğ ise de ihtimâl ki söz olurdu. İşte binbaşı efendi bu vechle ifâ-yı me'mûriyyet ederek bizim uşakları ve Hayrullah Efendi'nin iki yaşından küçük bir oğlu ile bir hânede sâkine olan vâlidesini ve aşçıları alıp o gece Mekke'ye gitmişidi. Bu mu'âmele tesmîmin bir başka nev'i olup çünkü otuzar kırkar sene evlâd ve ıyâlleri içinde lezâiz-i a'timeye alışmış olanlar neferât-ı askeriyyeye verilen çorbayı açlık zoruyla birkaç vakt akl ve tağdî itseler bile mi'deleri ve vücûdları mütehammel olmayarak ve tabî'i mizâcları bozularak bu hâl-i vefâtlarını müceb olacağı gibi oda çâr-çâbuk hâsıl olamayıp nice işkence ve eziyetlerden sonra alacağından herkes bir türlü ibrâz-ı hüzn-i vâsıf ile dergâh-ı lâ-yezâle ve bâr-gâh-ı cenâb müteâle nasıl ve ne lisân ile arz-ı tazarru' ve şekvâ eylediklerinin ta'rîfine hâcet yokdur. Bana gelince şöyle bir hastalığın en şiddetli zamânı içinde her ân ve dakika mu'âvenet ve hizmetine muhtâc olduğum uşağı cebren ve kahren yanımdan alıp götürmeleri vesâir mu'âmeleleri benim için sâirlerinden ziyâde te'sîrli olmak tabî'i ise de böyle bir tehlikeli çıbanın zuhûr etmesi ve istenilen hekîmin gönderilmemesi ve bu hâl içinde binbaşı efendinin mekâlât ve mu'âmelâtının bir kât daha hastalığı teşdîd eylemesi cihetiyle birkaç güne kadar terk-i hayât etmek ve bu sıkıntıların cümlesinden kurtulmak ümîdi benim için en büyük medâr-ı teselliyet olmakda idi. Lâkin [291] ecel-i mukadderin ta'cîl ve te'hîri mümkün

olmadığı misillü cenâb-ı hakkın nice müşkilâtı pek âdî esbâb ile teshîl ettiği dahi aklımızın ermediği hikmet-i ilahiye cümlesinden olmağla öyle bir hâl ye's ve zucret içinde kalmış ve çıbanın açılmasından ve işlemesinden ümîd münkat' olmuş iken Allah-ü Teâla cümlesini maksadına isâl buyursun birlikde olan arkadaşlar beni yâlnız bırakmayıp tertîb etdikleri bir çoban melhemiyle çıban açılmış ve işlemeğe başlamış ve on beş gün kadar fevka'l-âde işleyip ve ağrısı günden güne kesb-i haft edip öyle ki yüz tutmuş ve hele birkaç günden beri bütün bütün kesb-i iltiyâm etmek derecesine gelmiştir. Binbaşı efendi işçiler ve uşaklarla buradan Mekke'ye vardığı gibi cümlesi İstanbul'a gönderilmek üzre ibtidâ Hayrullah Efendi'nin çocuğu ve haremi Cidde'ye irsâl olunmuş ve uşaklar dahi müte'âkiben gönderilmek için hazırlanmış iken telgrafla Der-saâdet'den gelen emr üzerine efendinin haremiyle bizim uşakları Binbaşı Bekir Efendi tekrar Taif'e getirmiş ve bî-çâre uşaklar olsun mahbûsiyetinden kurtulmuş iken yine teng-nây habse girmiştir.

İşte hâlimizin hulâsası bundan ibâret olup evvelki gibi mektûb gitmege imkân olmadığı gibi çamaşır ve me'kûlât ve akçe gibi şey gönderilecek olur ise şu hâlde o makûle şeyler dahi bize vâsıl olması mümkün değildir. Meğer hâl tağyir ide. Eger ısmarlanılan âriyet dişler yapılmış olupda gönderilir. Lâkin akçe ve me'kûlât gönderilmemelidir. Hem de lüzûmu yokdur. Zîrâ çarşıdan et ve pirinc vesâir o makûle besleyici me'kûlât mübâyâ'a etdirilmesi memnû' olup kahve ve odun ve kömür ve sabun gibi şeyler için akçeye [292] ihtiyâc olsada mevcûd kâfidir. Memdûha Hanım'ın ve çocukların gözlerini operim sâirine umûmen selâm.

8 Cemâziye'l âhir 1301 Midhat

HÂŞİYE

Sekiz kişiye bir karavana olmak üzre cümlesi için sabahları iki karavana çorba ve akşamları turp yaprağı veya sâir şeyden yapılan keزالık iki karavana yiyecek getirilip önlerine konuluyor. Herkes başına toplanıp açlıktan derece-i nihâyete gelmiş olanlar zâr ve zor ekl eder. Ve ba'zısı sakladığı ekmeğin parçasını ekl ile iktifâ eyler. Parası olanlar sabun ve kömür alıp ve su ısıtıp

çamaşırını yıkar. Olmayanlar küllü su ile zarûretini def' eder. Benim zâten dişlerim olmadığından terîf ile tagdî ediyorum. Çıban kapanmak derecesine gelmiş ise de vücûdumun za'fî pek ziyâde olmağla yine bir derece hasta halindeyim. Yukarıda hikâye olunduğu gibi bu tedbîrler mevcudu öldürmek için tertîb olunmuş olduğundan bakalım kimler müsâbekat eder.

Halile-i muhteremelerim Naîme ve Şehribân Hanımlar kerimem
Memdûha ve mahdum-ı mükerrerem Ali Haydar ve Vesime ve Mesrûre

Bu mektûbum ihtimâl ki en son mektûbumdur. (1) Zirâ evvelki iki kıt'a mektûbda tafsîl olduğu vechle bizim ta'âmlarımızı kesmekden ve mekâtibeye ihtimâl kalmamak için kalem ve kâğıdları bütün bütün kaldırıp bir tazyîk altına

(1) Fi'l-hakîka bu, ailesine son mektûbu olmuştur. [293]

koymakdan maksad cümlemizi birer birer tesmîm ile öldürmek niyetinden münba'is olduğu meydâna çıkdı ve teşebbüs dahi etdiler. On gün mukaddem benim için bizim uşak Arif'in bir zabtiyye vâsıtasıyla aldırılmış olduğu sütün içine zehir koymuş oldukları Arif sütü pişirir iken anlayıp tecrübe etmekle mesmûm olduğu anlaşıldı. Dört gün sonra Arif bir mikdâr et tedârik edip ve pişirip odaya bırakmış olduğu hâlde geceleyin tenceresi zehir doldurulmuş olduğu sabahleyin tebeyyün ederek dökdürüldü. Birkaç gün sonra içtiğimiz su destisine zehir koydular. Bunlar Arif'in dikkatiyle meydâna çıkıp eseri zuhûra gelmemiş ise de muhâfazamız için iki sene evvelsi Der-saâdet'den bi'l-intihâb gönderilen ve sol kolağalığın binbaşılığa terfî' etdirilen Çerkes Bekir Efendi ma'hûd Çerkes Hasan'ın mekteb refikalarından olup bulunduğumuz dâireye konulan üç nefer küçük zabıt dahi niyetinde anâ şerîk olmalarına ve bunların revîş ifâdelerinden anlaşıldığı vechle Vâlî Osman Paşa'ya müşîrlik rütbesiyle beraber bizlerin mahv ve vücûdlarımız için Der-saâdet'den yevmiyye o emr-i ekîde gelip dünki gün dahi Mekke'den Mîr-alây Çerkes Mahmud dahi gelmesi bunun için olduğuna binâen bu kadar hücûma

karşı artık tehaffüzün hiçbir medârı olmayıp beheme hâl bizim için böyle bir sû'-i fi'lin zuhûr-ı eseri meczûm bulunmuşdur. İltimâl ki bu mektûbum varmazdan evvel vefât haberini alırsanız bundan dolayı ziyâde keder ve te'essüf abesdir inşallâh cenâb-ı hak günahlarımızın kefâretiyle mezhur afv ve merhamet ederek bir de bu yolda nâil şehâdet buyurduğu hâlde bundan büyük ni'met olamaz.

Sizin için tevdî' edeceğim vasiyetin hulâsası o dur ki vefât vukû'ndan sonra sizin İstanbul'a avdet etmenize müsâ'ade buyurulur. (1)

(1) Hâlbuki ailesi İzmir'de menfiyen ikâmet etdirilmiş ve menfa'at-i şahsiyyeden başka sâiki olmayan ba'zı eşhâs-ı rezilenin tahkîrât ve iz'âcâtına uğramakdan hâlî kalmamıştır. [294]

Ve belki ma'âş dahi verilir. Pek ricâ ederim. Cümleniz konakta birleşip kardeş gibi hüsn-i ünsiyyet etmelisiniz. Ve hemşirem Sıdika Hanım'ı birlikde alıp kendisine terekenin sülüsünden yüz elli kadar bir şey vermelisiniz. Bâki cümlemenizi halâk-ı bâkiye emânet ederim.

10 Receb 1301 24 Nisan 1300 Midhat

<<Tayfûr Efendi'nin Mektûbu>>

İsmetlü Hanım Efendilerimiz Hazerâtı

21 Nisan 1300 târîhli ihsân-nâme-i ismet-penâhları vâsıl-ı dest-i âcizânem olup mâl-ı âlîsi rehîn müdrike-i abidânem olmuştur. Paşaların ahvâline mebnî Damad Mahmud Paşa tarafından bir zâta gelen bir mektûbda ba'zı tafsilât olduğundan bundan zât-ı afitânelerine dahi ma'lûmât i'tâsıyla oraca ba'zı teşebbüsde bulunması tavsiye olunmuştur. Şöyle ki geçenlerde Hicâz Vâlî'si Osman Paşa'nın menşûrunu getirmiş olan Mâbeyn Hümâyûn yaverlerinden Binbaşı Çerkes Bekir Efendi paşaların yanına gidip uşaklarını yanlarından ayırarak onları uşaksız bırakmış olduğu gibi yanlarında ne hokka ne kalem ne de bir parça kâğıd bıraktırmayıp işçilerini dahi koğdurmuştur. Bu icrâât paşa efendimiz hazretlerinin şîr-pençe çıkardığı bir zamâna tesâdüf

etmiş olduğundan ve hekîmlerini alıp başka hekîm vermek istemişlerse de anıda kendileri kabûl etmediklerinden bî-çâre paşa efendimiz pek ziyâde sıkıntı çekmiş ve nihâyet uşaklarının tekrar yanlarına i'âde olunmaları için vâlî paşadan istid'â [295] etmeleri üzerine dışarı çıkmak üzere uşaklarının yine kendilerine gönderildiği ve o aralık cenâb-ı hekîm-i mutlakın inâyet rabbânisiyle paşa efendimiz hazretlerinin çibanına Damad Mahmud Paşa bir melhem bularak yarasına kullanmıştır. Ve anınla kesb-i ifâkat edip şimdi sıhhati ber-kemâl olduğu ve fakat bir mikdâr asker çorbasıyla âdem başına bir asker ekmeğinin üç de birini vermekde oldukları ve bununla karınları doymayıp açlıktan ölmek derecesine geldikleri ve hiçbir yere çıkarılmayıp fenâ hâlde tazyîk olundukları ve hatta kendilerinin hayâtlarından ümîdlerini kesdikleri anlaşılmıştır.

Bu sözler Damad Mahmud Paşa'nın mektûbunda görülmüştür. Binâen-aleyh oraca mürâca'at olunacak yerlere mürâca'at olunup bunları ifâde etmeniz re'y-i ismet-penâhîlerine mahûldur. Fakat işbu mektûb-ı âcizânemi okuduktan sonra yırtıp ateşde yakmanızı ricâ ederim. Zirâ bu günlerde işi ziyâde sıkıştırdılar. Cenâb-ı Hakk hıfz etsün bâkî irâde efendimiz hazretlerininindir.

26 Nisan 300 Bende Tayfûr

<< Seyhü'l islâm Hayrullah Efendi'nin Mektûbu >>

İsmetlü Hanım efendiler hazretleri

Mahsûsen hâkipâ-yı ismet-penâhîlerinize ta'zîmât-ı layîkâlar olunup Memdûha Hanım Efendi ile Ali Haydar Beyefendi'nin ve Vesîme ve Mesrûre Hanım efendilere dahi mahsûsen selâm ve du'âlar olunup veli ni'met bî-minnetimiz pederleri Midhat Paşa hazretlerinin vukû' bulan şehâdetleri münâsebetiyle cümle hânedân-ı âlîlerini sünnet-i seniyye üzere ta'ziyet ve tesliyet ederim. Şehîd müşârün-ileyh hazretleri defin-i hâk-ıtrnak oldukca türâb-ı mestûrî kadar hakk-ı sübhâne ve teâla hazretleri [296] ıyâl ve evlâd ve ahfâd-ı âlîlerine sabr-ı cemîl ihsân buyursun. İşin sûret-i cereyânından elbet bir dereceye kadar âhz-ı ma'lûmât etmişsinizdir zannındayım. Cerîdelerin

i'lânı gibi müşârün-ileyh hazretleri şîr-pençeyi müte'âkıb hıyarcıktan irtihâl etmedi. Vâkı'â şîr-pençe çıkardı ise de iyi oldu hıyarcık hiç çıkarmadı. Mahmud Paşa ile beraber ikisi bir gecede ve bir sâatde mahsûsen ve mahnûkan şehîd olundular. Rahmetullâhi aleyhümâ rahmeten vâsia.

Nukud ve eşyalarına gelince me'mûrlar tarafından yağma ve garet olunandan mâ'adâsı çarşıda bey' olunarak muvakkat şer'le ve defter-i kassâmı tanzîm olunup Der-saâdet'e irsâl olunduğuna dâir mevsûkan haber alındı. Iskat-ı salât ve kefâret-i savm gibi şeyleri icrâ' etmediler. Ve'l-hâsıl yazacak şey pekçok ise de zâlimlerin şerrinden havf olunuyor. Hatta bu şukkâmın yed-i ismet-penâhîlerinize vusûl bulduğunu beyân ederseniz teşekkür ederim. Bununla beraber şukka kimin tarafından olduğunu beyân buyurmayınız ve ba'zı suâl edilecek şeyler var ise suâl ediniz cevâbını iş'âr ederim.

İnşâllahü teâlâ paşaların şehâdetinden sonra ağaları dahi bendenizle beraber habs ve tevkîf etmezler. Arif bendeniz paşa efendimize pek güzel hizmet etdi. Veli ni'meti kendisinden hoşnûd ve râzı etdi. Hatta kendisine terâküm eden ma'âşları için biri yüz altun diğeri elli altun iki kıt'a sened vermişdi. Şimdi ise Arif Ağa mahbûs olup yanında dahi parası olmadığından lütfen ve merhameten müşârün-ileyhin hâkkına hürmeten mahsûb olmak üzere mûmâ-ileyh Arif Ağa bendelerine bir mikdâr akçe irsâl buyurmanızı bu mahlasınız dahi ricâ eder. Herhâlde lütf ve kerem-i zât ismet-penâhîlerinizindir efendim.

15 Zi'l-ka'de 1301 Es-Seyyid Hasan Hayrullah [297]

Midhat Paşa Merhûmun Şehâdetinden Bir Gün Evvel Yazıp Ali Vasfi Efendi'ye Gönderdiği Tezkere(1)

İdris'e olan mektûb leffen gönderildi. Bir de bizim tercüme-i hâlden tekmîl edilmiş bir cüz'î beyhûde yanımızda kalmamak için o da taraf-ı şerîfinize gönderilmekle ba'de'l-mütâla'a bir aralık emin vâsıta ile İdris Efendi'ye gönderirsiniz. İdris'in kâğıdını okuyup hâlî anlarsınız. Sizde bâki kalan on beş aded yanınızda dursun. Sandıkda olan şeyleri dahi bi't-tevkîf

mezcûm olan bir hâlin vukû' ve zuhûrunda helâlen ve tayyiben harc buyurursunuz. Bizden ümîd yokdur. Zirâ vesâit ile tesmîmin icrâ'sı uzayacak olur ise habs-i münferid ile bi's-suhûle icrâ'sına teşebbüs edecekleri anlaşılıyor. Cenâb-ı Hakk rahmet ve inâyetinden dûr etmesin. Âmin. Şâyet bundan sonra bir muhâbere mümkün olamayarak vefât dahi vukû' bulur ise sizde olan akçeden on lira kadar fukarâyâ tasadduk buyurmanızı ricâ ederim. Eger daha ziyâde sarf olunup İzmir'den talep olunur ise dirîg etmezler zân eylerim. Şeyh Süleyman Efendi'nin ellerini öper du'âlarını ricâ eylerim. Dervîş Selahaddin'e emniyet etmemelidir. Zirâ ahlâkı bozuk bir şahıs imiş. Ma'mâfih idâre etmelidir. Fevka'l-âde şiddet lüzûm olmadıkca ne buradan ve ne de oradan birşey yazılmaması elzemdir. Zirâ muhâtarı meydândadır.

(1) Bu mektûbu Hâfız Âlî Vasfî Efendi'ye getirmeğe vâsıta olan Bölük Emîni Kütahyalı Hâfız Abdülkadir'dir. Bu mektûbda görüldüğü üzere gerek mahbûsiyyenin gerekse vâsıtaların birer nâm-ı müste'âr varidi. Nâm-ı müste'ârların kimler olduğu bilinmedikce bu mektûbdan bir şey anlaşılamayacağı için bunların bir hâtıra olmak üzere berice âtî yazılmasını münâsib gördük: Bu mektûbdaki İdris Efendi İzmir şehridir. Vâsıtalara umûmiyyetle (Kaytan) denirdi. Meselâ kaytan bir nüsha gönderdşm demek vâsıta ile bir mektûb gönderdim demek idi. Vâsıtalık edenlerin içinde en ziyâde hizmet [298] eden hükûmet tarafından ta'yîn olunan Trabzon'lu tabîb Salih Efendi'dir. Hatta bir kere Salih Efendi gerek Midhat Paşa'nın gerek Mamud Paşa'nın mektûblarını, bi'z-zât İstanbul'a kadar gelerek sahiplerine teslim etdi. Sonra efendi-i mûmâ-ileyhin mahbûsîn ile münâsebeti anlaşıldığından mevkı'-ı mezkûrden çıkarılmış ise de yine hâricden vâsıta olmağa sa'y-ı gayret de kusûr etmemişdir. Bundan sonra vâsıta olan ve hizmeti sebkât eden bâlâda mezkûr aşağıda Abdülkadir Efendi'dir.

Nâm-ı Müste'ârlar:

Midhat Paşa: Şeyh Mehmed

Mahmud Paşa: Şeyh Muhsin

Hayrullah Efendi: Seyyid Halid

Fahri Bey: Şeyh Fazıl

İzzet Bey: Aziz

Seyyit Bey: Süleyman

Namık Paşazâde Ali Bey: Şeyh Abdullah

Binbaşî Necib Bey: Şeyh Necmeddin

Tabîb Salih Efendi: Mirza

Bölük Emîni Abdülkadir: Hatib

Sultân Hamid: Şeyh Kerim (mahbûsîn) arasında (Kelemen) ve (Akreb)

Topal Osman Paşa: Şeyh Kasım

Cemile Sultân: Cafer Ağa

Medine-i Münevvere: Macid

Mekke: Mükella

Kal'a: Zaviye

Cidde: Cabir

Taif: Tahire

İzmir: İdris Efendi

İstanbul: İstefan

El-Cevâib Gazetesi: Elec (Sonradan bi'l-cümle gazetelere âlem oldu)

İbrahim Ağa = Güzer, Hayrullah Efendi'nin dışarda bulunan ağası

Hayrullah Efendi'nin Der-saâdet'de bulunan damadı Turşucu-zâde
Ataullah Efendi'nin nâm-ı müste'ârı hâtırda kalmamıştır.

Ali Vasfî Efendi: Hüsnü, Ebûlmehdi. Ahmed Sıdkı ve Derviş Ahmed (28
senede hasbe'l-icâb dört def'a değiştirildi.)

Mektûbî-i Vilâyet Fikri Bey = Küfrî Dede (gâyet ahlâksız ve şerîr olduğu
için Midhat Paşa tarafından ismindeki harfler taklîb edilerek vücûda
getirilmiştir.)

Adliye Zabıt Kâtibesinden Behçet Bey= Behzad. Mahmud Paşa'nın
mensûb beyninde olup İstanbul'ca vâsıta-i muhâbere idi.

Diğer Behçet Bey= Behlül. Mîr-alâyy İzzet Bey'in kaynı olup kezâ
İstanbul'ca vâsıta-i muhâbere idi.

Mustafa Efendi= Kelleci (Meclisi idâre Başkâtibi olup mahbûsînin yeni geldiklerinde nezâretlerine ta'yîn kılınmış idi.)

Sofî Ahmet Efendi= Kutub. (Hayrullah Efendi'nin kayınpederi olup mücâvereten Medine-i Münevvere'de bulunan arpacılar imâmı) [299]

MİDHAT VE DAMAD MAHMUD PAŞALARIN SÛRET-İ ŞEHÂDETLERİ

Cinâyet-i elimenin şâhid-i dil-hûnu olan zevâtdan Şeyhü'l islâm Hayrullah Efendi (1) vak'a-i cinâyeti, refik-i felâketlerinin inzimâm-ı mu'âvenetiyle, ber tafsîl yazarak bu fecî-i hakikat-i târîhiyyeye, bir vesika-i kıymetdâr olmak üzere, ahlâfın nazar-ı ibret ve intibâhına arz etmiş ve bu sûretle büyük bir vazîfe-i mukaddese ifâ eylemiştir. Müşârün-ileyhin bu eserini, yine o cinâyetin şâhid-i zî hayâtı olan Fahri Bey'den alınan ma'lûmât-ı şifâhiye ile tevsî' ederek, enzâr-ı ibrete arz ediyoruz.

Ma'lûm olunduğu vechle, adâlet ve insâniyet nâmına Avrupa'nın protestolarına ve efkâr-ı milliye'nin galeyan ve heyecânına karşı, Abdülhamid, Midhat Paşa'yı alenen i'dâm etmekden çekinmiş ve Taif'e nefy ve tagrîb etmek mecbûriyetinde bulunmuş idi. Hâlbuki kendisi bu mecbûriyeti ketm ederek, mahzâ kendi merhamet ve şefkati ilcâsıyla Midhat Paşa'yı i'dâm cezâsından afv etdiğini gazetelerle i'lân etdirmekden utanmamıştı.

(1) Müşârün-ileyh 24 Cemâziye'l-âhir 316 târîhinde Taif Kal'a Habs-hânesi'nde vefât etmiştir. Merhûm Şeyhü'l-harem vaîfesiyle Medine-i Münevvere'ye teb'îd edilmişti. Midhat Paşa ile rûfekâsının Taif'e nefyinden bir sene evvel Emîr-i Mekke Abdülmuttalib İstanbul'dan istihsâl eylediği emr üzerine Şerîf Abdülmecid'i Medine-i Münevvere'ye gönderip müşârün-ileyhi Mekke'ye celb ve ihtilâtdan men 'ile bir hâneye ikâme etdirdi. Yazın hükûmet ile beraber Taif'e götürölüp orada kışlada bir dâireye konuldu. Muahharen Selânikli Mirliva Necib Paşa, Abdülmuttalib'den aldığı emr üzerine merhûmu, zevât-ı [300]

Abdülhamid, Avrupa hükûmetlerine ve efkâr-ı milliye-i Osmaniye'ye karşı verdiği teminâta rağmen, Midhat Paşa'nın mahvı husûsunda, şiddet-i azm ve tasmîm bilemekde idi. Çünkü o nadire-i hilkat hayâtda ve meydânda

kaldıkca istediği gibi milleti ezemeyeceğini ve öteden beri tasarladığı idâre-i istibdâdiyyeyi te'sîs edemeyeceğini bilirdi. İşte bunun içindir ki, vak'a-i fecî'a-i şahâdetin îkâ'yı husûsunda, muhtelif vesâid-i cinâiyye mevki'-i tatbîk ve isti'mâle konulmuştur. Bu bâbda ki tasmîmât ve tertîbâtın tafsîlâtı ber-vech-i âtî beyân olunur:

Taif Kal'ası'nda mahbûsiyetlerinin üçüncü senesi nihâyetinde, Midhat Paşa'nın sağ küreginde, iki başlı bir çıban çıkmış ve cümleyi merâkda bırakmışıdı. Beş altı gün sonra asâkir-i Osmaniye tabîbi Naşid Efendi çıbanın “şîr-pençe” olduğunu haber vermiş ve ameliyât iktizâ ederse de ihtiyârlık münâsebetiyle paşanın acıya tahammül edemeyeceğini söylemişıdı. Her ne kadar, sonradan tabîb mûmâ-ileyh ameliyâtı cerrâh Mehmed Efendi nâmında birisine yaptırmak istemiş ise de Midhat Paşa bunlara i'timâd etmediğinden ameliyâta

sâirenin mahbûs olundukları kal'a habs-hânesine nakl ile habs eyledi. Hâlbuki Vâlî Safvet Paşa, müşârûn-ileyhin habsine dâir bir emr almadığından bahisle habs-hânedan çıkarıp birlikde ifâ-yı hac için Mekke'ye götürmüş, Osman Paşa kumandanlıkla vârid olunca tekrar müşârûn-ileyhi Binbaşî Bekir ma'rifetiyle kal'aya sevk ve habs ettirmiş. Hayrullah Efendi'nin sebep-i felâketi, Sultân Abdülaziz'in hal'ine fetvâyı şer'i vermiş olmasıdır.

Şer'i Şerîf ahkâmını tenfize vâsıta olan böyle bir Şeyhü'l-islâm, gasb-ı makâm bir hilâfet bir hükümdardır. Müstebdil ducâr-ı zulm ve gaddarı oldu. Rahmetullahi aleyh rahmeten vâsiaten.

Şerif Abûlmuttalib'in müşârûn-ileyhe karşı icrâ'-yı adâvet etmesi, Sultân Aziz'in hal'i ile Sultân Murad'ın iclâsı için Bâb-ı Ser-askerî'de ictimâ' olunduğu zamân Abdülmüttalib da'vet olunmuş, teberrûken ilk önce bi'at etmesi teklîf edilmiş, o da “Sultân Aziz'in kabâhati ne idi ki hal'ine fetvâ verilmiş” diye Hayrullah Efendi'ye itâb etmiş; Müşârûn-ileyh de: “sizi istişâre için değil, bi'at için da'vet etdik, istemezseniz avdet buyurunuz” cevâbında bulunmamasından ileri gelmiştir. [301]

muvâfakat etmemiş ve Mahmud Paşa'nın dahi Naşid Efendi'ye (1) itimâdı olmadığından mezkûr çıbanın tedâvisi için Mekke-i Mükerrreme'deki etibbâ-yı hâzıkadan birinin gönderilmesini, iktizâ eden harcîrâh ve masarîfin kendi tarafından tesvîye olunacağını, Müş'ir Hicaz Vâlî'si Osman Paşa'ya (Midhat

Paşa'nın haberi olmaksızın) gönderdiği sûzişli ricâ-nâmeye mukâbil hekîm gönderilmek söyle dursun cevâb bile verilmemişti.

Tabîb Naşid Efendi Yüzbaşı İbrahim Ağa ile birlikde her gün Midhat Paşa'nın çıbanını tedâvi için gelmekde ise de kendisine emniyet olunmadığından bir çoban merhemi tertîb ve anınla tedâviye başlandı. Mâbeyinci Fahri Bey tarafından, yara her gün temiz yıkanarak kaynamış bezlerle sarmak sûretinde gösterilen ihtimam ve gayret sayesinde, çıban günden güne iyileşmeğe başladı. Her gün çıbanın ne hâlde olduğuna dâir bâ-jurnal Hicaz vilâyetine ordan da telgrafla Mâbeyne ma'lûmat verilmekdeydi.

Bir gün ber-mu'tâd hekîm Naşid Efendi, Yüzbaşı İbrahim Ağa ile birlikde gelerek Midhat Paşa'nın çıbanı değiştirilirken hazır bulunuyordu. İş bittikten sonra her günkü gibi biraz öteden beriden bahs olunduğu esnâda, Naşid Efendi damdan düşer gibi: (şimdi Avrupa'da i'dâm cezâsına mahkûm olanlar hakkında katl ve asmak gibi şeyleri kaldırmışlar “kloroform” denilen eczâyı koklatarak bayıltıyorlar ve bir daha ayıltmayıp öldürüyorlarmış) demesi bir ma'nâya haml olunamamış ve bâis-i ta'accüb olunmuş idi.

(1) Bunu te'yîden şu vakı'ayı Âlî Vasfî Efendi hikâye ediyor: Bir gün Doktor Naşid Efendi yanıma gelmiş idi. Söz Taif'deki mahbûslara intikâl idince şöyle söylemiş idi: “Geçenlerde Binbaşı Bekir beni çağırdı. Zehir istedi. Bende biz mektebden çıkarken zehir vermemek ve çocuk düşürmemek için yemin etdik, veremem dedim. O hâlde sen bize en müessir zehiri söyle; kendimiz tedârik ederiz; dedi. Ma'mâfih ben onu da yapamam dedim”. [302]

Mahbûsların muhâfazasına me'mûr onuncu âlâyın üçüncü taburu binbaşısı mektebli Çerkesü'l-âsl Bekir Efendi, birkaç ay evvel Mekke-i Mükerrreme'ye oradan da Medine-i Münevvere'ye gitmiş idi. Me'mûrluk gayrı olarak martın ikinci pazar günü Naşid Efendi ve İbrahim Ağa ile birlikde Midhat Paşa'nın çıbanını görmeye gelmiş idi. Esnâ-yı sohbetde ne için geldiği bi'l-münâsebe sorulduğu zamân (hem Taif'deki askerin işlerini düzeltmek hem de “türbe” ve civârı köylerinin ahâlisi birkaç senedir zekâtlarını “virgü” vermediklerinden yakında oraya tahsîle gidileceği cihetle şimdiden yol tedârikinde bulunmak üzre müşîrden emr almış olduğunu) söyledi.

Binbaşı Bekir Efendi'nin Taif'e avdetinin altıncı günü, paşaların ağaları ber-mu'tâd me'mûr-ı mahsusla Abdullah ibn-i Abbas hazretlerinin mescid-i şerîflerinde cum'a namazını edâya gitmişlerdi. Yalnız Midhat Pasa'nın ağası Arif Ağa, müşârün-ileyhin hastalığı münâsebetiyle gitmemişdi. Halk câmi'den çıktıkdan sonra binbaşı efendi, ağaları ve aşçıları çarşı ortasındaki karakolda durdurmuş ve Arif Ağa için dahi kal'aya bir mülâzım göndermişti.

Arif Ağa ise paşa-ı merhûmun hasta ve dōşekde olduğundan bahsle gidemeyeceğini ve emirleri ne ise beyân olunmasını ifâde eylemişti. Mülâzım tekrar gelerek aldığı emre binâen be-heme-hâl Arif Ağa'yı götüreceğini söylemesi üzerine, paşalar tarafından Binbaşı Bekir Efendi'nin keyfiyyet ne ise kal'aya gelerek beyân etmesi münasib olacağı bildirilmişdi. Bekir Efendi gönderilen cevâb üzerine yarım sâat sonra kal'aya geldi ve Hayrullah Efendi'nin odasına giderek: "Paşaların ağaları ve aşçıları çıkarılıp mîrîden verilmekte olan ta'yînlerin kesileceğini; asker karavanalarıyla yemek verilerek tütün ve yemişden başka hâricden me'kûlât alınmasına müsâ'ade [303] edilmeyeceğini; her kimde hokka ve kalem ve kâğıd var ise alınacağını; Hayrullah Efendi'nin hâricde bir evde oturan emzikli haremini alıp Mekke-i Mükerreme'ye götüreceğini ve oradan Der-saâdet'e göndereceğini aldığı emr iktizâsından ve me'mûriyyeti icâbâtından olmak üzere kat'i bir sûretde ifâde eyledi. Bunun üzerine cümleye bir hayret ve dehşet gelerek âkıbetin vahîm olacağı anlaşılmışdı. Ne çâre ki elden birşey gelmezdi. Mahmud Paşa merhûm hiddetli bir zât idi; Binbaşı Bekir'e hiddet ve şiddetle pek çok sözler söyledi. Lâkin fâidesi olmadığından hiç olmazsa ağaların gelip efendileriyle hesâb görmelerine müsâ'ade istenildi. Merkûm: her ne kadar buna me'zûniyeti yok ise de kendiliğinden müsâ'ade edeceğini beyân eylemiş olduğundan ağalar kal'aya gelerek, bir me'mûr ile beraber oldukları hâlde hesâbları görüldü. Bâlâdaki emr mûcebince kağıtlar, kalemler, hokkalar, aşçılar bakır tokmakları alınmış ve ağalar kışla kapısı yanında olan bir odaya ikâme edilmişleridi. Binbaşı da yol hazırlığında bulunmak üzere dâireden çıkmış ve o gece kışlada yatmıştır.

Midhat Paşa Devlet-i Aliyye’de iki def’a makâm-ı sadâreti ihrâz etmiş, devlet ve millete bunca büyük hizmetleri sıbkat eylemiş iken, merhûmun ne bu hizmetlerine ne ihtiyarlığına bakılmadı! Mazlûmen mahbûs olduğu ve hastalanıp arkasında müz’ic bir şîr-pençe çıkararak en ziyâde hizmete muhtâc bulunduğu bir zamânda, evlâd ve ıyâlinden ve câriyelerinden yanında kimse bulunmadığına zerre kadar merhamet olunmadıktan mâ’adâ, aylıkla hizmet eden hizmetcisi bile yanından alındı.

Her ne kadar neferât-ı askeriyyeden birisi hizmetine ta’yîn olunmuş ise de hizmetini öğreninceye kadar vakt geçeceği âşikâridi; İşte birdenbire hâtırlara gelmeyen böyle şiddetli bir mu’âmele cümleyi dil-hûn ve mükedder etmişti. [304]

Midhat Paşa iyileşinceye kadar, sabah ve akşam çıbanın değiştirilmesi ve ta’âminin ihzârî vesâir hizmetleri refîk-i felâketleri tarafından der-uhde edilmiş olduğu gibi geceleri de yalnız bırakılmaması için Ali Bey’in yanında yatması da kararlaştırılmışıdı.

Midhat Paşa merhûm salâbet ve metânet-i ma’lûmesi muktezâsınca, hiç fütûr getirmedi; salât-ı hamsede evrâd ve ezkârından mâ’adâ, haftada bir hatim-i Kur’an-ı Kerim eylerdi. Her gün kâdı-ı Beyzâvî Tefsir-i Şerîf-i ile şifâ-i şerîf okumakla meşgûl olurdu. Dâimâ: “Her ne yaparlarsa yapsunlar; el-hamdü lillâh bizler arâzi-i mukaddese de bulunuyoruz. Ve el-hamdü lillâhî Tealâ her şeyden temizlendik; Olsa olsa bizleri şehîd ederler; Buda bizim için dünya ve ahiretde bir büyük ni’metdir ” diye büyük bir tevekkül ile teslîmiyet-i tâmmе de bulunurdu.

Martın on sekizinci cum’a ertesi günü Binbaşı Bekir Efendi ağaları, aşçıları ve Hayrullah Efendi’nin haremini alıp Mekke-i Mûkerreme’ye azîmet edeceği zamân, ba’zı sözler kapıp sermâye etmek için vedâ’ vesîlesiyle Midhat Paşa’nın yanına gelmişti.

Müşârûn-ileyhin: “Bugün gidiyor musunuz?” buyurması üzerine: “Evet efendim bugün gidiyorum; bir emriniz var ise beyân buyurun” dedi. Buna cevâben merhûm müşârûn-ileyh: “Evet ba’zı ifâdem vardır; güzelce dinleyin ve vâlî paşaya olduğu gibi söyleyin” mukaddemesiyle başlayarak şöyle buyurmuşdu:

“Vâlî paşayı Sultân Abdülhamid müşîr etdi. Midhat Paşa’nın bu devlet ve millete etdiği hizmetler, eserleriyle meydândadır. İşte bu Midhat Paşa’nın bugün ne hâlde bulunduğunu görüyorsunuz. Edilen mu‘âmelelerden anlaşıldığına göre bir sû’-i niyet olup anı da icrâ’ya sizleri [305] vâsita edecekler. Vâlî paşa nasl müşîr oldu ise siz de kâim-makâm, mîr-alây ve livâ olursunuz. Mîr-alây Bey dahi livâ ve ferîk olur. sâirleride sırasıyla rütbe alırlar. Lâkin sizler Sultân Abdülhamid’den evvel vefât ederseniz rütbeler mezâr taşına yazılır. Yok Sultân Abdülhamid sizlerden evvel vefât ederse artık orasını bilemem; iş nasıl olur; Orasını sizler düşünün. Zirâ Sultân Abdülhamid teşkîl etdiği mahâkeme-i fevka’l-âdenin re’îs-i evveli Sürûrî Efendi’yi gerçi Kazî-asker yaptı; fakat sonra Manisa’ya mutasarrıf edip def’ etdi. Yine o mehakemenin nâzırı olan Cevdet Paşa’yı azl etdi; konağında muhakkaren oturtuyor. Buralarını güzelce mütâla‘a etmelisiniz. Cereyân eden mu‘âmelelerden bir sû’-i niyet anlaşılıyor. Böyle iş de bulunanlara şu Âyet-i Kerime kifâyet eder:

Esteüzubillah: “Ve men yaktul mu’minen muteammiden fe cezâuhu cehennemü hâleden fihâ ve gadıballâhu aleyhi ve leanehu ve eadde lehu azâben azîmâ.”

Merhûm müşârün-ileyh bu âyet-i kerimeyi okuduktan sonra ilâveten: Ma‘lûmunuzdur ki müslîmin gözünün nûru olan Hazret-i Hüseyin Radiyallahü anh Efendimiz Hazretleri, zamânı pâdişâhının vezirine ve anında vâsıtalara verdiği emr ile şehîd olundular, Lâkin bu vâsıtalara el’ân ve kıyâmete kadar lâ‘netle yâd olunuyorlar; içinden birisini ma‘zûr tutmuyorlar; cümlesinin azâb ve gazab-ı İlâhiyye müstahak olduklarını düşünmelisiniz. Vâlî paşaya bu sözlerimi temâmıyla söyleyiniz” buyurdu.

Bekir Efendi: “Efendim! ben vâkı‘â muhârebelerde bulundum. Lâkin anın hâricinde bir tavuk bile kesmedim. Allah etmesin böyle şeyde bulunmağı kimse ârzû etmez” sözüyle meclise hitâm vererek vedâ‘ etdi. Ağaları, [306] aşçıları ve Hayrullah Efendi’nin haremîni alıp akşama yakın (Cebel-i Kira [kura]) tarîkiyle Mekke-i Mükerreme’ye gitdi.

Merkûm Taif’den hareketinin yedinci cum‘a ertesi gecesi akşamla yatsu arasında Ağalarla beraber tekrar Taif’e gelerek bunları yine hizmetlerine

i'âde eyledi. Ancak Hayrullah Efendi'nin müte'ehhil bulunan ağasını hâricde bıraktı. Efendi'nin haremi ise Mekke-i Mükerreme'den bir aşçı kâdın ile beraber Der-saâdet'e gitmek üzere Cidde'ye gönderilmiş iken o dahi avdetle ağalardan birkaç gün sonra Taif'e vâsıl oldu. Eski oturduğu hâneye inerek yiyecek ve içeceklerine ve evin sâir işlerine bakmak üzere Hayrullah Efendi'nin muvâfakatiyle hademesi İbrahim Ağa hâricde bırakıldı. Anın yerine neferât-ı askeriyeden bir hizmetci ta'yîn olundu.

Binbaşı Bekir ertesi gün dâireye geldi. Paşalar ile mülâkâtında ta'yînâtın kesilmesi, aşçıların çıkarılması ve ağaların alınıp yine i'âdesi Mâbeyn-i Hümayun'dan gelen emr-i telgraf iktizâsından olduğunu beyân eyledi. Vâlî'nin Midhat Paşa hazretlerine edilen selâmı tebliğ ederek-Hastalık hâline ri'âyeten mi yoksa başka bir sebebe mebnî midir nedir? - Çarşıdan her ne ister ise alınmasına müsâ'ade olduğunu bildirdi. Kendisi dahi böyle işlerde bulunmağı ârzû etmezse de ne çâre asker olduğu için emre itâ'at vecîbe-i zimmet bulunduğunu ilâve ederek kışla kapısı yanındaki odaya çekilmişdi. Midhat Paşa'nın çıbanı bu aralık bütün bütün iyileşmiş ve sıhhati de yerine gelmeğe başlamıştı.

Bir gün Midhat Paşa merhûmun cânı sūd istediğinden, Taif'de Eşref nâmındaki südcüden sūd almak üzere bir nefer gönderilmişti. [307] Kal'ada me'mûr olan mülâzımlardan Nuri (1) kılıcını beline takar; neferin arkasından yetişerek beraberce südcünün evine varırlar. "Eşref'e sūdün var mı yok mu" diye sorduklarında merkûm; "Binbaşı Bekir Efendi sūd istemişdi; anın için üç okka sūd ayırdım; şimdilik bundan başka yokdur; İsterseniz bir okkasını Midhat Paşa'ya verelim" der. Nuri buna muvâfakat eder. Neferle beraber o, bir okka sūdü daireye irsâl eylemiş ise de Nuri'nin bu güne kadar hiç görülmeyen böyle bir işgüzarlığından şüphe olunmamıştı. Midhat Paşa'nın hastalığı münâsebetiyle hademesi Arif Ağa'nın pişirdiği yemeklere, Seyyid Bey (2) nezâret etmekte idi. (Alınan sūdü koydukları tencerenin kapağını kaldırıp bakar. Sūdün rengini beğenmeyip bir kahve kaşığının ucuyla ağzına alır. Sūd fenâ hâlde acı olduğundan Seyyid Bey'in ağzını, boğazını berbâd eder. Mûmâ-ileyhe bu südden yanında bulunan birkaç kişiye ve hatta

mülâzım Mehmed Ağa'ya da verir. Anlar da içer içmez ba'zıları gaşeyân eder, birtakımı da birkaç gün rahatsızlığını çeker.

Vakı'a, Midhat Paşa merhûma hikâye olunduğu zamân mülâzım Mehmed Ağa'yı çağırdı. Ârifâne bir tecahül ile: “Bugün süd aldıldık. Südcü, binbaşı efendiye de bize verdiği kapdan süd vermiş. Bize gelen südü zannım bakır çalmış olmalı ki kim içmiş ise birtakımı gaşeyân etmiş. Birtakımının da ağzı berbâd olmuş. Galiba siz de içmişsiniz” diyordu. Mehmet Ağa:

(1) Bu mülâzım Nuri şimdi mîr-alây rütbesinie hâizdir. Midhat Paşa'nın şehâdetinden sonra terfî' ederek geriye kalan mazlûmiyenin muhâfazasına me'mûren Taif Kal'ası'na muhâfız ta'yîn ve iki bin gurus zamm-ı ma'âş ile taltîf olunmuş idi. Merkûm Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânını müte'âkib İstanbul'a celb edilmiş ve muahharen taht-ı tevkîf ve muhâkemeye alınmışdır.

(2) Sultân Murad merhûmun ikinci Mâbeyncisi idi. Seyyid Bey ile mîr-alây izzet Bey onar seneye mahkûm oldukları hâlde vefâtlarına kadar mahbûs kalmışlardır. [308]

“Evet içdim. Süd ağuludur” dedi. Merhûm: “Öyleyse binbaşı efendiye git söyle içmesinler. Bizimkini bakır çalmış, südün hepsi bir kabda imiş, belki onun da bakır çalmışdır” diyerek merkûmu binbaşıya gönderdi. Getirdiği cevâbda: “Binbaşının şimdi şüdcüyü celb ile kablarını ba'de'l-mu'âyene iktizâ eden tahkîkâtı icrâ' etdikden sonra habs ve darb edeceğini ve işin nihâyet derecede arkasına düşerek tedkîk eyleyeceği” bildirdi. Hâlbuki Bekir hasta-hânenin bahçesinde arkadaşlarıyla beraber oturup bu haber kendine gitmeden ol aralıkda: “Südü içdiler mi? Çâbuk te'sîr eder mi? Acabâ oldu bitti mi?” dediği muahharen haber alınmış idi. Binbaşı için verilen südü birkaç nefer içip gaşeyân etdikleri rivâyet olunmuş ise de hakikat anlaşılamamışdır.

Midhat Paşa için alınan südden bir mikdâr ayrılmış ve tahlîl alınmak üzere Binbaşıya gönderilmiş ise de “tahlîl âlâtı yokdur” cevâbı gelmişdir.

Binbaşı, südcü Eşref'i celb eylediği zamân merkûm südün kabını getirip yeni kalaylatmış olduğunu göstermiş ve “südünde böyle bir şey bulunmadığını ve eger varsa sonradan konulduğunu” söylemiştir. Hâlbuki Binbaşı, Midhat Paşa'ya gelip süd böyle olmuş, şöyle olmuş demediğinden

cümlenin evhâm ve şüphesi ziyâdeleşmiştir. Merhûmun hastalığı münâsebetiyle hizmetcisi Arif Ağa geceleri müşârün-ileyhin odasında yatarıdi. Bunun için odasında bulunan yemek tencerelerine mevkûfin tarafından nişân konulup oda kapısı kilitlenir, anahtarı alınırıdi.

Bu süd vakı‘asında on beş gün sonra Arif Ağa bir sabah kalkıp yemek tencerelerine bakdıkda nişânlarını bozulmuş bulur. Kapaklarını açar; içlerinde birtakım eczâlar görüp derhâl Midhat Paşa’ya haber verir. Merhûm [309] müşârün-ileyhede Mahmud Paşa merhûmu vesâirelerini yanına çağırarak tencereleri gösterdiğinde hâricden birşey konulduğu anlaşılmış; Fakat kimin yaptığı bilinmemiş; yemekler kedilere verilerek tencereler kalaylatılmışıdi. Kediler yemekden müteesir olmadıklarından mezkûr eczânın zehir olmadığı zann olundu. Hâlbuki vak‘a-yı elime-i şehâdetin vukû‘ndan sonra bunu yapanlar Mülâzım Memiş Ağa ile Mülâzım Nuri olduğu ve pencereden Arif Ağa’nın odasına girerek tencerelere zehir koydukları -bi’z-zât ikrârlar ile- tahakkuk etmiştir.

Mahmud Paşa birkaç def’a şiddetli sancılarla ishâle mübtelâ olmuş ve sebebi anlaşılamadığından kahveyi bırakmaya mecbûr olmuş bunun üzerine sancı ve ishâli de kesilmişıdi. Bir kere de esnâ-yı ta‘âmda (bürâd) ta‘bır olunan destilerin birinde suyun rengi ve lezzeti bozuk olduğundan desti hemân kırılmış ise de böyle şeylerin fâ‘ili bilinemediğinden cümlesine havf ve dehşet gelmiştir.

Mesmû‘âta nazaran kullanılan semeleri Mısır’dan celbe vâsıta olan Tabur Ağası İsmail Ağa isminde bir şahs idi. Merkûm avniye askerî delibaşılığı ile Mekke’ye gelmiş, zabtiyelige girmiş, vâlî ve emîrlere temellük ve hülûlü sayesinde terakkî etmiş ve nüfûz kazanmış olduğu gibi Osman Paşa’nın da muhremi idi. Binbaşı Bekir şeytanatlı ve yapacağı cinâyetlerde ihtiyâtla iş görür bir herîf olduğundan böyle büyük bir işi yâlnız başına der-uhde etmemişdir. Herhâlde işin acele ile bitirilmesi matlûb olduğundan 1301 senesi Receb-i Şerîfinin dokuzuncu ve şehir-i mezkûre tesâdüf eden nisanın yirmi üçüncü pazar günü Mekke-i Mükerrema’dan iki bölük asker ve iki top ve bir mikdâr topçu ile beraber Yedinci Ordu’nun Elli Üçüncü Âlâyı mîr-alâyı çerkezü’l-asl Mehmed Lütî Taif’e geldi. Der-akab beher bölükten onar kişi

olmak üzre tüvânâ kırk kadar asker seçti. İktizâ eden ta'limâtı vererek [310] kal'ada ya'nî mahbûsların bulunduğu dâirede mevcûd olan askere ilâve eyledi.

Mîr-alây Lütî Taif'e gelmezden evvel Binbaşı Bekir Mahmud Paşa'nın hizmetcisi Hacı Şükrü Ağa'yı gece vakti, herkes uykuda iken, iki kere kışlada yanına celb ile havâyî şeylerden bahs etmiş Bekir, kendisinde öyle isti'dâd görmediğinden midir? Nedir? Yine bir işe mahrem etmeksizin kal'aya göndermişidi. Mîr-alây geldiği gün yukarıda söylediğimiz vechle askerî tertîb eyledi; süd maddesini vesile ederek Arif Ağa'yı yanına çağırdı.

Mîr-alây, Arif Ağa'ya: "Mithat Paşa'yı zehirlemesini; zehirinde hazır olduğunu, eger bu işi yaparsa kendisini her sûretle mükâfât edileceğini, yapmazsa öldürüleceğini ve Mahmud Paşa için başka âdem hazır ise de, onun da der-uhde ettiği hâlde, Midhat Paşa için bin, Mahmud Paşa için altı yüz altun verileceğini söyler. "Bu sözlerin Paşalara söylenmemesini de" tekrar tekrar tenbih eder. Arif Ağa sâdık bir âdemidi; Herîfin ne va'd ettiği paralara, ne de tehdîdine kulak vermez; böyle işlerin erbâbı olmadığını kat'iyen anlatır. Lâkin Arif Ağa bu tehdîdlerin yalnız sözde kalmayacağını iyice bildiğinden vukû'âtı paşalara haber vermek için zâbitânın yanında işi kabûl ediyor gibi görünerek kal'aya avdet eder; Mâcerâyı diğer rûfekâyâ söylenmemek şartıyla, Midhat ve Mahmud Paşalara hikâye eder. Anlar da arkadaşlarını bir nebze işden haberdâr ederler. Cümleten bu işler düşünüldükde, bir kısmı görülen tazyîkât ve edilen tedâbîrin sû'-i niyet alâmetleri olduğuna, bir kısmı da Arif Ağa'nın kal'adan kurtulmak için bu sözleri uydurduğuna haml etmişlerdi. Her hâlde işin ve mu'âmelenin rengi iyi görünmüyordu.

İşte ahvâl bu merkezde ve mahbûsın hayret ve ızdırâbda iken [311] Mîr-alây'ın kal'aya gelip de bir kere "Ne yapıyorsunuz?" dememesi sû'-i niyet için gelmiş olduğunu takviye ediyordu. Mîr-alây işi ta'cîl ve geldiğinin ikinci salı gecesı mahbûsların bulunduğu dâirenin etrâfını lüzûmu kadar askerle muhâsara etdi. İçerideki askerlerde lâzım gelen ta'limâtı verdi. O gece "vak'a-i şehâdet" vukû' bulacak iken tedbîrleri takdîre tevâfuk etmeyerek ertesi geceye kalmıştır. Şöyle ki:

Salı gecesi verdikleri karar üzerine yatsı vakti, Yüzbaşı İbrahim Ağa ile üç mülâzım dâirede kendi odalarında, Arif Ağa'yı çağırırlar. “Bu gece Midhat Paşa'yı bitireceğiz; sana zehir verdik; söz verdiğin hâlde almadın; sen geceleri paşanın yanında yatıyorsun; bu gece paşanın oda kapısını bize açacaksın; eger açmazsan hakkında pek fenâ olur.” derler. Arif Ağa “Ben böyle şey yapamam. Kapıyı açamam.” cevâbını verir. Bunun üzerine cânilerin ısrâr ve tehdid etdikleri bir sırada mahbûslar yatsı namazını bitirmiş ve berice mu'tâd toplanılıp orta odasında ba'de'l-mülâkât tahminen sâat üç kararlarında yatmak üzere Midhat Paşa merhûmun odasına gitmek için merdivenlerden indiğini Arif Ağa duyar. Hemân “Aman efendim inmeyin sizi bu gece bitirecekler hep beraber odada oturun.” diye zabıtların yanından feryâd eder. Merhûm derhâl merdivenden yukarı çıkarak yine orta odasına avdetle rûfekâsına mülâkâ olur ve Arif Ağa'nın feryâdını hikâyeye edip bir tedbîr düşünüldüğü sırada zabıtlardan vukû'âtı ale'l-acele mîr-alâya haber verir. O da Arif Ağa'nın kal'adan kaldırılıp kışlaya götürülmesini ve mahbûsiyetinin yâlnız başına habs edilmelerini emr eder. Bunun üzerine Arif Ağa kışlaya götürüldüğü gibi Mülâzım Memiş de herkesin müctemian oturduğu odaya geldi: “Mîr-alây Bey selâm etdi; [312]

İhtilatdan memnû'sunuz; Buyurun odalarınıza gideceksiniz!” dedi. Midhat Paşa ile Mahmud Paşa: “Buradan bir yere gitmeyiz, eger süngü ile çıkarırsanız onu da siz bilirsiniz?” cevâbını verdiler. Buna karşı Memiş: “Böyle ifâde ideyim mi?” demesine “Evet böyle ifâde et” diye mukâbele buyurmuşlaridi. Bu aralık Yüzbaşı İbrahim'in dâirede bulunduğu haber alındığından çağırıldı. Memiş ile beraber Paşalar'ın oturduğu odaya geldi; merkûmlara ba'zı şeyler suâl olunmuş ise de cevâbdan âciz olduklarından Binbaşı Bekir'in gelmesi için emr verildi. Bekir dâireye gelip Paşaların bulunduğu odaya girer girmez, Arif Ağa'dan bahs ile: “Bu çapkın söylediği sözü bilmiyor. Buradan kurtulmak için şimdi de bu haltı yedi ki deniz suyu temizleyemez; müsâ'ade buyurun bunu bir müddet habs ve terbiye ideyim” diyerek menhûs ağzını açdı. Paşalar tarafından icâb eden suâller irâd ve sût-i niyete dâir olan alâmetler beyân olundu. Bekir cevâbında: “Şimdiki hâlde böyle bir emr yokdur; mâmafiye asker olan aldığı emri icrâ'da ma'zûrdur” diye söylenen sözlerin ba'zısını red ve ba'zısı için yalân yere yemîn ile inkâr

eyleyüp herkesin istirahat etmesini bi'l-beyân kışlaya avdet eyledi. Bunun üzerine herkes odalarına çekilmiş, Arif Ağa ise işi fâş etdiğinden dolayı kışlada pek çok tahvîf ve tazyîk olunmuş idi! Bu vak'a üzerine hakikat temâmıyla tezâhür eylediğinden ahvâli ailelerine yazmayı kararlaştırdılar. Midhat Paşa'nın yazdığı mektûp bir vedâ-nâme sûretinde olup yukarıda, aynen nakl edilmiştir. Mahmud Paşa'da Sultân Hazretlerine ve evlâdlarına hitâben yazıp gönderdiği mektûbda, tesmîm teşebbüsâtı hakkında tafsîlat-ı lâzime verildikten sonra, vak'a-i şehâdetin vukû' bulacağında kanâat hâsıl olduğu beyân olunmuş; bu husûs [313] için âlet olarak kullanılan eşhâsın isimleri ve künyeleri verilerek "Bu hâinlerden âhım ve intikâmımı almanızı vasiyet ederim" sûretinde mektûba nihâyet verilmiş buna müt'e'âkıb mühr ile Sultân Hazretlerine ve mahdûmlarına bir zarar îkâ' edilmesi ihtimaline binâen kullandığı mührünü parçalayıp atmıştır.

VAK'A-İ ŞEHÂDET

Ber-vech-i bâlâ hikâye olunan vak'a, teşebbüsât-ı me'lûnânenin yakında bir neticeye muncerr olacağını göstermişti. Fi'l-hakika Mîr-alây Mehmed Lütfî'nin Taif'e geldiğinin üçüncü ve 1301 sene-i hicriyesi Receb-i Şerîfinin on ikinci ve şehir-i mezkûre müsâdif olan nisanın yirmi altıncı çarşamba gecesi sâat altı buçuk raddelerinde Midhat Paşa ile Mahmud Paşa'nın bir suret-i gaddâr-âne ve mahnûkan şahadetleri vukû' bulmuştur:

O gece Mîr-alây Mehmed Lütfî ile Binbaşı Bekir kışla kapısı yanındaki odada kalmışlardı. Evvelce tertîb etdikleri vechle mahbûsların bulundukları dâirenin hârici lüzûmu kadar asker ile muhâsara, ve içerüde bulunan askere lüzûmu kadar ceb-hâne ve iktizâ eden ta'limât itâ olunmuş ve yüzbaşı ile üç mülâzım dâirede bırakılmıştır. Sâat beş râddelerinde Mahmud Paşa'nın hizmetcisi Hacı Şükrü Ağa uykudan uyandırılıp kışlada Binbaşı Bekir'in yanına götürülerek orada bir odada tevkîf olundu. Binbaşı Bekir'de, sâat altı râddelerinde kışladan kalkıp mahbûsların olduğu dâireye gelerek evvelce edilen tertîb-i vechle herbir mahbûsun oda kapıları önüne ikişer süngülü nefer konulmuş ve koridorlarda asker ikâme edilmiş ve süngüleri tüfenklerine takılı

ve ceb-hâneleri bellerinde olduğu hâlde ayaklarından postalları çıkartılmış ve sâir iktizâ eden tedâbir icrâ' edilmiştir. [314]

Midhat ve Mahmud Paşaların emr-i şehâdetlerine ayrılan zâbitân ve neferâtın (1) edilen tahkik üzerine, esâmisi ber-vech-i âtîdir:

Mîr-alây Mehmed Lütî (kışlada odada kalmıştır (2)

Binbaşı Bekir (Zabitlerin odasında bulunup işe nezâret etmiştir (3)

Midhat Paşa'yı Şehîd Edenler:

İkinci Ordunun Onuncu Alâyı Üçüncü Taburu birinci yüzbaşı Anapa'lı Çerkes İbrahim Ağa (4)

İkinci bölüğü mülâzım-ı sânisî Kumlalı (yahut Sandıklılı) Nuri Ağa

Birinci bölükden Çanakkaleli Ahmet Çavuş

Birinci bölükden Yozgatlı kunduracı İsmail

İkinci bölükden Kütahyalı Ahmed

İkinci bölükden Gümülcineli Mehmed

İkinci bölükden Gümülcineli Receb

Dördüncü bölükden Karahisarlı Osman

İkinci bölükden Edine'de Bayezîd mahalleli berber İsmail (5)

Mahmud Paşa'yı Şehîd Edenler:

Mezkûr tabur dördüncü bölüğü mülâzım-ı evveli Ispartalı kel Memiş Ağa (6)

İkinci bölük mülâzım-ı evvel Ödemişli Mehmed Ağa (7)

İkinci bölükden Kütahyalı Hüseyin Çavuş

Karahisar'da Aşıklı Ovalı Süleyman Çavuş (8)

Dördüncü bölükden birinci on başı Tekeli Mehmed

Birinci bölükden Karahisarlı Baltacı Osman

Birinci bölükden Çorumlu Ahmed

Birinci bölükden Rumelili Samanlı Köylü Ali

Dördüncü bölükden Gümülcineli berber Mustafa

Dördüncü bölükden Zileli Ali (8)

İkinci bölük onbaşılardan Edirneli İsmail

Midhat Paşa'nın şehâdeti için tefrîk olunan askerlerden ikinci bölükden Kangırlı (Osman Çavuş) isminde birisi böyle zulümde bulunmağı hamiiyet-i İslâmiyesine muvâffak bulmadığından helâya kaçmış ve muahharen bunun için hem döğölmüş hem de tekdîr olunmuştur. (9)

(1) İşbu askerler 97 Rumîsi kar'a neferâtından olup ancak senesi efrâdındandır.

(2) Refik iken vefât etmiştir.

(3) Merkûm bu cinâyetinin mükâfâtı olarak refik rütbesine kadar vâsıl olmuş ve iki gözü alil olarak Beyrut'da vefât eylemiştir.

(4) Kâim-makâm rütbesinde iken Yemen'de Urbân taraftan parçalanmıştır.

(5) Midhat Paşa'yı eliyle boğup şehîd eden bu habîsdir.

(6) Binbaşî rütbesinde iken Yemen'de muhtel eş-şu'ûr olarak vefât etmiştir.

(7) Merkûm Binbaşî olup hâlâ Yemen'dedir.

(8) Mahmud Paşa'nın boynuna ipi takan bu iki cânî olduğu ikrârları ile sabit olmuştur.

(9) Vak'a-i şehâdete me'mûr olan asâkir ertesi günü kendilerine verilen [315]

Bâlâda beyân olunduğu üzere Midhat Paşa merhûm hizmetcisi Arif Ağa'nın Kışlada habs ve tazyîkı münâsebetiyle yâlnız kaldığından Namık Paşazâde Ali Bey müşârûn-ileyhin odasında ve yanında yatmakta idi. Sâat altı buçuk râddelerinde herkes derin uykuda iken odanın kapısı kırılarak Ali Bey dışarı alınmış ve mezkûrû'l-esâmî eşhâs tarafından derhâl Midhat Paşa boğularak şehîd edilmiştir: Midhat Paşa kendisini şehîd etmeğe gelenlere hiç mukâbele etmeksizin Allah'dan korkmaları için müessir sözler söylemiş ve vatan muhâfazasına me'mûr olan askerın böyle cinâyetlerde istihdâmına te'essüf eylemiştir.

Mahmud Paşa'nın odasının kapısı kırılarak mezkûr neferât içerüye girmişler ve evvelce Mülâzım Mehmed Ağa tarafından hazırlanan yağlı ve

sabunlu ipi boynuna takmışlar ve pek çok uğraştıktan ve her biri birer sûretle azâb ve işkence etdikden ve Memiş Ağa tarafından kolu sopa ile kırıldıktan sonra şehîd eylemişlerdir. Hatta içlerinden Ali Baba denilen nefer çabuk vefât etsün diye husyeteynini bükdüğü rivâyât mevsûkadandık. Kâtiller oda kapısını kırdıkları zamân Mahmud Paşa merhûm uyanmış; yastık ile üzerlerine hücum edip ve bunlarla bir müddet uğraşarak mukâvemet edemeyeceğini anladığı vakt (Aman Allah) diye feryâd ve figânını âsümâne çıkarmıştır. Bu feryâdı hâricde ve dâhilde işitmeyen kalmamıştır. Hatta hâricden işidenler (Eyyühe'l müslimün! cinâyet icrâ' olunuyor paşaları öldürüyorlar, zâlimlere la'net!) diyerek mazlûmların ikâmet ettikleri odaların karşılarındaki evlerden bağırılmışlardır.

Müşârün-ileyhimâ şehîd olur olmaz şiltelerine konulup derhâl askerler

paranın azlığından şikâyet ederek (bu kadar az para verileceğini bilseydik bu işe girişmezdik) diye çarşıda pazarda söylendikleri mevsuken haber verilmiştir. Tevzî' olunan para neferler için beşer Riyal, onbaşı ve çavuşlar için (10-20) Riyal idi. [316]

vâsıtasıyla kışlanın hasta-hânesi ittisâlindeki magsele nakl edilmiştir. (1)

Magselde sabaha kadar bırakıldıktan sonra geceleyin mezarçıya mezarlar kazdırıldığı cihetle, na'ş-ı mağfiret nakşileri tulû'dan evvel yine askerler vâsıtasıyla çıkarılarak Taif'in kal'a duvârı hâricinde mezbaha kurbunda metrûk kabristânda Hâkk-ı rahmete tevdî' edilmişlerdir. Rahmetullah aleyhimâ rahmeten vâsiaten.

Gece vakti Bursa'lı Ali Bey'in dükkânı açdırılarak kefenlik alınmış; gasl için Tabur İmâmı Yunus Efendi'ye teklif edildiği hâlde bunlar boğulmuş diyerek imtinâ' eylediğinden gasl olunmaksızın ve kefensiz defn olunmuşlardır.

Hayrullah Efendi'nin bulunduğu oda, Mahmud Paşa'nın odasının karşısında idi. Müşârün-ileyhin kapısı kırılırken Hayrullah Efendi'nin odası önüne konulan nöbetçiler aldıkları emr mücebine "Efendi, sen korkma; sana bir şey yok, yarın sabah evine gideceksin" diye sesleniyorlardı. Hâlbuki

merhûm gürültüden uyanır uyanmaz ne olduğunu bilmeyerek ve Mahmud Paşa'nın feryâdı üzerine büsbütün tevahhuş ederek odada bulunan eşyaları kapının arkasına yığmış, odanın içinde meyt-i müteharrik sûretinde sabâhı bulmuştur.

Mâbeyinci Fahri Bey'de Mahmud Paşa'nın feryâdını işidir işitmez uykudan sıçrayarak kalkmış odadan çıkmak istemiş ise de nöbetçi "Yasahdır" diye süngüyü göğsüne dayadığı için, nâ-çâr odasında sabâha kadar beklemek mecbûriyetinde kalmıştır, bu gece şiddet-i teessür ve havfdan husûle gelen halecân-ı kalb ve ra'ş-e-i asabiyye hâlâ devâm ve mûmâ-ileyhi iz'âc etmektedir.

(1) Mahmud Paşa şilte üzerinde magsele nakl olunurken hareket eylediğinden vefât etmemiş denilerek yere atılmış ve tekrar boğazı sıkılmışdır. [317]

Sabahleyin kapıların önüne ikâme olunan karakollar kaldırıldığından mahbûsîn odalarından çıkıp birbirlerini görünce hasbihâle başlamışlar ve birbirleriyle istihlâl-i hukûk ederek mevt-i karîbe hazırlanmışlar idi. Vak'anın ertesi günü ahâleden ba'zıları, cenâzeleri kabre nakl ederken gördükleri cihetle akşamki feryâdların hakikati anlaşılmış ve vak'a derhâl şehir içinde münteşir olmuştur.

Mîr-alây Mehmed Lütî ile Binbaşı Bekir îkâ' eyledikleri cinâyet-i fecî'a hakkında mufassal bir jurnal tertîb etdikleri gibi Doktor Naşid Efendi'ye de, Midhat Paşa'nın şîr-pençe akabinde kasığından çıkan hıyarcıktan nisanın yirmi altısında, bir hafta sonra da Mahmud Paşa'nın tifodan vefât eylediklerini mübeyyin bir rapor tanzîm ettirmişler ve o gece me'mûr-ı mahsûsla Mekke'de bulunan Osman Paşa'ya göndermişlerdi. (1) İstanbul gazeteleri de Midhat Paşa'nın, tabib raporunda zikr edildiği cihetle hıyarcıktan vefât eylediğini i'lân etmişlerdir.

Sâhte-kârlık daha da ileriye götürülerek vak'a-i şehâdetden bir ay sonra belediye tarafından kabirleri tâbtâb ile yapıdırılmış ve baş uclarına dikilen âdî

taşların üzerine (Midhat Paşa 26 Nisan’da vefât etmiş) (Mahmud Paşa 2 Mayıs’da vefât etmiş) ibâreleri yazılmışdır.

Bu taşlar bir hayli vakt bu hâlde kalmışlar, muahharen Ahmed Ratıb Paşa tarafından yıkdırılmış ve orada mezâr olduğu anlaşılmayacak dereceye getirilmiştir.

Midhat Paşa merhûmun yukarıda arz edildiği vechle şîr-pençesi

(1) Tesâdüfât garibeden olmak üzere bu haber Necab vâsıtasıyla Osman Paşa’ya vâsıl olduktan birkaç gün sonra nüzûl isâbet etmiştir. [318]

iltiyâm bulmuş ve sıhhati düzelmiş olduğu hâlde şîr-pençeden vefât etdi denilerek herkes iğfâl edilmek istenilmiştir. Hâlbuki gerek Mahmud Paşa’nın feryâd-ı figânı dışarıdan işidilmesinden, gerekse geceleyin kazılan iki mezârın ve sabahleyin götürülen cenâzelerin görülmesinden ve bu cinâyet-i azîmede kullanılan neferâtın ikrâr ve ifâdelerinden hakikat-i mes’ele herkesce ma’lûm olmuş ve bu sâhte-kârlığa kimse inanmamıştır.

Cinâyetin asâkir üzeinde husûle getirdiği âlâim-i hüzn ve te’siri gören Mîr-alây Lütfî ile Binbaşı Bekir vak’a-i şehâdetin ertesi sabahı ya’nî çarşamba günü taburu ta’lîm ettirmek üzere dışarı çıkarmışlar; mûsıka çaldırarak zeybek oyunu oynatdırmışlardır.

Şimdi muhterem Midhat Paşa mevtin takribini biliyor ve vürûdunu bir teslîmiyet-i sabûrâne ile bekliyordu. Şehâdetinden birkaç gün evvel söylemiş olduğu garip bir sözü nakl ediyoruz:

Midhat Paşa akşam namâzını edâdan sonra rüfekâsıyla beraber oturmakdalar iken merhûm bir hayli müddet dalgın ve mütefekkir kalmıştı. Sebeb-i tefekkürü sorulduğu zamân “Evet ölümü tefekkür ediyorum. Ölüm denilen şey beş dakikalık bir acıdır. Lâkin hangi ölümle ölmek evlâdır. Asılmak mı, kesilmek mi, yoksa kurşun veya gülle ile mi, yahûd emrâzdan biriyle mi ölmek kolaydır; Anı düşünüyorum. Zirâ bu kalıb eskidi. Yaş altmış beşe geldi. Bundan sonra yaşamak benim için iyi değildir. Bu hastalıkda

aradan çıkmış olsaydım pek güzel olurdu. Lâkin ne yapalım? Ecel gelmemiş. Bizler için burada birtakım bî-günahları (1) habs etdiler. Hiç

(1) Merhûmun bî-günahlar dediği adamlardan yalnız Nâmık Paşazâde Alî Bey, birâderi Cemil Paşa merhûmun Hicaz Vâlisi hünkâmında Medine’de ikâmete me’mûr olmuş [319]

olmazsa anlar halâs olurlardı” demiş ve herkesi hüzn içinde bırakmışıdi.

Esnâ-yı şehâdetde müşârül-ileyhimânın odalarının kapıları kırılmış olduğundan ale’l-sabâh Mehmed Ağa ile Memiş Ağa tarafından ta’mîr etdirilmiş ise de o sırada gerek bunlar ve gerekse Nuri odalara defa’âtle girip çıkmışlar ve bulduklarını aşırımlardır. İki gün sonra da eşyaları kaldırılıp kışla kapısı yanındaki odaya konulmuş ve kapısına bir karakol dikilmiştir. Yirmi gün sonra hükûmet Taif’e nakl etmiş olduğundan eşyalar sevk-i sultânîde alenen satılmış, tanzîm kılınan kassâm defterleri Mâbeyne gönderilmiştir.

Yüzbaşı İbrahim, Mülâzım Memiş ve Nuri’nin ifâdelerine nazaran kassâm defterlerinden birisinin yekûnu altı bin ve küsür, diğerinde sekiz bin küsür gurus tutmuştur. Midhat Paşa’nın nukûd mevcûdî gayr-ı ez eşya iki yüzden ziyâde yüzlük altın ile iki yüzden ziyâde riyâl ve mecidiye; Mahmud Paşa’nın ise kezâ gayr-ı ez eşya iki yüzden ziyâde altunu bulunduğu rûfekâ-yı felâketlerince ma’lûm iken kassâm defterinin bu vechle yapılması büyük mukayâsda bir ihtilâs ve sirkat yapıldığına delildir.

Hatta Midhat Paşa hasta olduğu vakt Hayrullah Efendi’ye kırk altun vermiş ve “Bana emr-i hakk vâki’ olursa bu kırk altunu techîz ve tekfinime sarf edin” buyurmuş ise de Hayrullah Efendi vesâir arkadaşları kendilerinin ne olacaklarını bilmediklerinden vak’a gecesi ertesi ya’nî

ve bâkıyyesi eccl-i mev’ûdlarıyla muhtelif zamânlarda birer birer rahmete kavuşmuşlar ve yalnız Sultân Aziz’in ikinci Mâbeyincisi Fahri Bey’le Boyabatlı Hacı Mehmed ve cezâyirli Mustafa bir hayât kalmışlardır. [320]

çarşamba günü efendi-i müşârün-ileyh Binbaşı Bekir'i celb ile kendisinde böyle bir para olduğunu bi'l-beyân hâlin müsâ'id olmaması cihetiyle o kırk altunu sayarak Bekir'e teslim eylemiş ve "hâkim ma'rifetiyle ve iktizâ-yı şer'isi vechle bu işin icrâ'sını sizin der-uhde etmeniz lâzımdır" demişdi. Yalnız bu meblağ o zamân râyici mücebince altı bin guruş ya'nî kassâm defterindeki meblağa mu'âdildir.

Paşaların bu sûretle vefâtları telgrafla (1) Mâbeyne iş'âr olunmuş ise de vefâtlarına gûyâ inanılmayıp: (Bunlar kaçmışdır. Eger vefât etmişler ise ne sûretle hasta olmuşlardır ve hastalıkları ne ise me'mûrlar, hekîmler ve ağaları tarafından bir mazbata tanzîm olunarak mühürlensin ve Mâbeyne gönderilsin) diye gelen emre binâen hemân islenilen mazbatanın ağalara da mühürletdirilerek bi't-tanzîm Mâbeyne takdîm olunduğunu bi'l-münâsebe zâbıtlar söylediler. Kal'a karşısında sâkin-i ahâliden ba'zılarına da mazbatanın mühürlenmesi teklîf edilmiş ise de (biz görmedik ve mühürlemeyiz) diye imtinâ' olunmuşdur. Vak'anın haftasında Mîr-alâý Mehmed Lûtfî mahbûsların mahzûn kalblerini teselli için dâireye gelmişidi. Esnâ-yı kelâmda bu emri teblîğ eden yaver hazret-i şehriyâri Bedirhân Paşazâde Bahri Bey olduğunu ve şimdiye kadar teehhür etmesinden dolayı zat-ı pâdişâhîden vâlî paşaya mükerreren edilen tevbîh ve tekdîre zamîmeten gelen:

(1) Midhat Paşa Taif'e nefy olununcaya kadar Hicaz kıt'asında telgrafdan eser yokdu. Mühim ve müsta'cel bir muhâbereye ihtiyâc görülse mektûb yazılır. Taif'den yâhûd Mekke'den mahsûs bir âdem ile Cidde'ye isâl olunur ve Cidde'den dahi bir kayık isticâr edilerek yüz yetmiş mil mesâfede bulunan "Sevâkin" de telgraf-hâneye gönderilirdi. Midhat Paşa Taif'e nefy olununca müşârün-ileyhin velev mahbûs olarak varlığı Sultân Hamid'in dimâğını tahrîş etdiği cihetle kendisinden dâimi sûretle haber alabilmek için derhâl devlet hesâbına olarak "Sevâkin" den Cidde'ye kadar bir kablo ve Cidde'den Mekke'ye kadar hutût-ı beriye yapıldırılmışdır. [321]

"Bu işi bir zabtiyeye havâle etmiş olsaydım şimdiye kadar yüz kere icrâ' ederdi" tekdîrini bile söylemişdi.

Şurası şâyân-ı dikkatdir ki bu cinâyâtın vukû'nu ne kadar ketm etmek istemişler ise de Taif'de duymayan kimse kalmamıştır. Onlardan Mekke-i Mükerreme ve Medine-i Münevvere halkı vak'a akîbinde haber almışlardır.

Bundan başka İngiltere ve Fransa'nın Cidde konsolosları, lâcel el-hac Mekke'ye gelen teba'alarının ifâdesiyle ve bâ-husûs bir Hintli'nin icrâ' eylediği tahkîkât-ı amîka sayesinde, vak'a-ı şehâdetden haberdâr olmuşlar. Hükûmetlerine gönderidikleri raporlardan Avrupaca hakikat-i mâdde anlaşılmıştır.

Abdülhamid, Midhat Paşa'nın vefât eylediğine inanmaz ve kaçırılmış olduğuna zâhib olurdu. Hele Midhat Paşa'nın Şerîf Avnürrefik Paşa tarafından kaçırıldığı şâyî'asını işidir işitmez, tahkîk-i mâdde için iki def'a özel me'mûr-ı mahsûs göndermişti. Bunlardan birisi Hüseyin Bey (şimdi hademe ferîki Hacı Hüseyin Paşa'dır) diğeri de yaverândan Şakir Bey (hademe ferîki Tatar Şakir Paşa) olup ikisi de ayrı ayrı mahbûsları görmüşler; Midhat ve Mahmud Paşaların odalarını mu'âyene etmişler ve Taif'de amîk-i tahkîkâtda bulunmuşlardır. 1322 târîhinde Avrupa'da çıkarılan kitabda: "Abdülhamid günden güne artmakta olan evhâmının mağlûbu olduğundan, Midhat Paşa defn olunduktan birkaç gün sonra tekrar mezârını açdırmış ve başını vücûdundan ayırtıp bir kutuda mahfûzen İstanbul'a getirtilmesini irâde eylemiştir. Kutuda ne olduğu anlaşılmamak ve Süveyş Kanalından geçeceği sırada nazar-ı dikkati celb edip mu'âyeneye meydân vermemek için üzerine (zât-ı hazret-i şehriyâriye takdîm edilmek üzere fildişi mâmûlâtıdır) ibâresi yazdırılmışdır." denilmiş ise de bunu te'yîd [322] edecek delâile dest-res olunamamıştır. Diğeri bir rivâyete nazaran Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânını müte'âkıb Ali Vasfi Efendi ile Abdullah İbn-i Abbas Hazretlerinin Mescid-i Şerîf türbedârlarından ba'zı zevât tarafından Midhat Paşa merhûmun kabri olmak üzere gösterilen kabir açılmış; içinde bir kafa kemiği ile azâm-ı sâire bulunmuş; bulunan kafanın şekli ve kafanın noksân dışları merhûm müşârûn-ileyin kafasına ve noksân dışlarına tevâfuk eylediği görülmüş. Ma'mâfih mes'ele temâmıyla ta'yîn eyleyemediğinden şimdilik bu bâbda fazla birşey söylemek nâ-be-hengâmdır. [323]

**SULTÂN ABDÜLAZİZ'E VÜKELÂ TARAFINDAN VERİLMESİ
ÂRZÛ OLUNAN LÂYİHA:**

Erîke-i mukaddes-i saltanat ve hilâfeti kemâlat-ı ilmiye ve ameliyesiyle terkîb ve tezyîn eden zât-ı şevketsemât hazret-i hilâfetpenâhileri gibi bir şehriyâr-ı kuvve-i iktidârın ilim ve vukufu umur-ı devletin kâffe-i cihâtını nasıl muhît ise niyât ve makâsad-ı celîle-i mülûkdâripleri dahi devlet ve memleketin sa'âdet ve selâmetini o mertebe te'mîne kâfil olduğundan umûm için herhâlde pâdişâhımızın irâdât ve sünûhâtına teslîmiyet-i kâmile den başka tarîk-ı necât olmadığı musaddak ve müsellemdir. Bununla beraber idâre-i devletin her asl ve şu'besine â'id mesâlih ve umûr her gün ve her saât türlü hâdisât ve vukû'ât ile tecdid ve tebdil etmek tabî'i olup husûsiyle bulunduğumuz asr içinde dünyanın hayret-bahş ukul olan inkılâbât ve ihtirâ'âtı bizim dahi mevkî'mizin icâbâtını değışdirmiş ve ihtiyâcâtımız için yeni yeni yollar açmış olduğundan bu ahvâle karşı bizce ne yapılmak ve nasıl yola gidilmek lâzım geleceğı dahi tekraren ve bi'd-def'ât gerek ihsân ve i'lân buyurulan nutk-ı hümayûnları ve gerek o yolda sâdır olan hutût ve ta'limât ve irâdât-ı seniyye-i şâhâneleri hakkıyla ve etrâfıyla ta'yîn olunmuş ve ekser asârı dahi fi'len ve mâddeten meydâna gelmişken nasıl ise bir müddet me'mûrîn-i devletin tebeddülât-ı mütevâliyesi arasında kavânîn ve nizâmât-ı mevcûde [324] dahi türlü tahvilât ve tağırâta uğramasıyla ahvâl değışip me'mûrîn-i devlet vazîfesini şâşırıp marazî-ı âlî-i şâhâneleri olan icrâât-ı cedîde ve nâfi'a şöyle dursun umûr-ı câriye ve âdiye ile mecrâyı sahîhinden çıkmış ve terakkî maksadıyla yapılan işler bozulmuş ve bir taraftan devletin umûr-ı mâliyyesindeki müşkilât ve o yolda hâlâ devâm eden sû'-i isti'mâlât cümleyi hayrete düşürmüş idüğünden şu hâle dâhilî ve hâricî adem-i emniyyet ve i'tibâr ile birtakım sû'-i makâlât ve erâcîfe menşe' olup git git[e] efkâr-ı umûmiyyede pek fenâ eserler husûle getirmiş ve bir vakitler devletin za'af ve inhitâtına müte'allik söylenen sözler bugün cem'-i nâsda devletin zevâl ve izmihlâlî ta'bîrâtıyla alınan tefevvuh olunmağıla başlanmışdır. Cenâb-ı Hakkın son ilâhîsiyle nice nice vukû'ât-ı müdhişe ve muhlikeden

muzafferâne çıkıp kurtulmuş olan şu devlet ve milletin mahz-ı dest-gîri-i tedâbir-i hükûmet-i semîr-i mülûkaneleriyle bu hâl-i buhrândan dahi semt-i selâmete çıkacağı i'tikâdı devletin ahvâl-i âtiyyesinden kat'-i ümîd edenlere tarafdâr olmamak için bir kuvve-i sened-i emniyyet ise de hâl-i mevcûdun devâmı yakın vakt de bir vehâmet ve ukûbetin mukaddemâtı olup bu hâle bir tedbîr-i serî' ve çâre-i müesser ittihâz ve icrâ' olunmaz ise hakikaten muhâtara ve tehlikeyi intâc edeceğine cezm ve yakin hâsıl olmuş idüğünden ve pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin himâyet ve me'mûriyyet-i mülk ve teba'a için leyl ü nehâr masrûf buyurdukları himem ve mesâ'iyi celîle-i mülûkânelerinin derecâtına vâkıf olan bende-gâne göre bu ahvâle nazar-ı müsâmaha ile bakmak ve neticesindeki mes'uliyete müşterek olmamak isleyenlere ittibâ' etmek küfrân-ı ni'met olduğundan kâffe-i umûrda rehnümâ-yı selâmet ve necâtımız olan emr ve irâde-i hikmet ifâde-i cenâb-ı zillullahilerine doğruca arz ve hâcet ve mürâca'at etmekden doğru çâre ve tedbîr kalmamıştır. Nezd-i hikmet-i teveffüd-i şâhânelerine müstağni-i beyân olduğu vechle bir illetin çâre ve devâsı [325] o illeti celb ve da'vet eden esbâba göre olup bizce şu hâl ve illeti dâ'i olan şeyler ise ma'lûm ve mazbût olduğundan mülâhazâtı kâsıra-i âciz-ânemize göre bunların ıslâhıyla beraber idâre-i devlet için sabit ve sahîh bir meslek ta'yîn kılınmak ve sa'âdet-i hâl-i mülk ve teba'a hakkında şimdiye kadar sâdır olan ve bütün âleme neşr ve i'lân edilen hutût ve evâmîr-i celîle-i mülûkânelerinin ahkâm-ı celîlesini mahdud ve müekkid olmak üzere müceddeden bir kıt'a hatt-ı hümayûn şâhâneleri levha-i pirâ-yı sünûh buyurularak münderecât-ı celîlesinde kavânîn ve nizâmât-ı mer'înin hakkıyla ve temâmıyla düstûr'ül-amel tutulması ve sagîr ve kebîr ve zükûr ve inâs bi'l-cümle teba'a-i şâhânelerinin hükm-i kânûnda bilâ istisnâ mütesâvî olması ve irâdât-ı seniyyeleri tahtında teşekkül eden ve mülkce fevâid ve menâfi' görülen meclis ve mahâkemenin ve sâir te'sîsât-ı hayriyyenin vaz'-ı aslîleri üzere yeniden tashîh ve te'sîs kılınması ve kâffe-i umûr ve mesâlih-i devletin öteden beri merci' rüyeti Bâb-ı Âlî olduğundan orada karar verilip hâkipâ-yı hümayûn-ı şâhânelerine arz ile irâde-i seniyye-i şâhâneleri şeref-sünûh buyurulmadıkça devletin hukûk-ı mülkiyye ve mâliyyesine müte'allik hiçbir şey yapılmaması ve idâre-i devletin rûhu olan umûr-ı mâliyyenin bir esâs kuvvi üzerine yeniden te'sîsiyle

Bâb-ı Âlî'nin re'y ve tasdîki munzam olmadıkca hiçbir mahalle bir akçe sarf edilmemesi ve küçük büyük kâffe-i me'mûrîn ve hademe-i devletin vezâîfî yeniden tahdîd ve ta'yîn olunup re's-i umûrda bulunan me'mûriyyenin dahi derece-i mes'uliyetlerinin bir karar-ı kat'î altına alınması gibi kuyûd ve şerâit-i cedîdenin ilâvesi karîn-i müsâ'ade-i seniyye-i şehriyârleri buyurulur ve bi'l-cümle erkân ve bende-gân-ı Devlet-i Âliyyeleri tarafından dahi işbu evâmir ve ta'lîmât-ı celîlelerinin harf be harf icrâ'sına kemâl-i iltihâd ile bezl-i maddûr olursa avn-i inâyet bârî ile şu hâle bir nihâyet verilerek maksad-ı [326] aslî-i şâhâneleri ma'mûriyyet-i mülk ve teba'a kaziyesinin vesâil-i sahîha ve müessiresine tevessül olunmuş olur. Lâkin şu mütâla'ât efkâr-ı kâsire-i âciz-ânemizle mukâyese olunan nazariyât kabîlinden olup ihtimâl ki bunda hatîatımız olmak ve-yâhûd vukuf ve ma'lûmât nâkîsa-i âciz-ânemizin vâsıl olamayacağı bir derecesi bulunmak dahi münker olmayıp o da hakâyık-ı umûr ve ahvâle merci' olan vukuf ve ittîlâ'-i şâhânelerine ma'lûm ve ayân olduğuna ve maksad-ı aslî-i kemterânemiz ukûl-ı kâsiremizin erdiği derecesini arz ve beyâna münhasır olup her hâlde mülk ve devlet ve teba'a ve millet mevdû' dest hilâfet-penâhileri bulunduğu binâen her ne vechle re'y ve irâde buyurulur ve nasıl tensîb edilir ise yine mahz-ı isâbet ve hikmet olacağına iştibâh yoktur. Ol bâbda.

2

Sör Henri Elliot'un Londra'da Çıkan Meşhûr "Nineteenth Century" nâm mecmûa-i mevkûtenin 1888 Şubat (1305 Rumi) târîhli nüshasında kendi imzası tahtında yazdığı makale:

"1875-1292 Rûmî-senesi Kânûn-ı evvel bidâyetinde Midhat Paşa taraftarlarından Devlet-i Osmaniye'de merâtib-i aliyye ihrâz eden bir zât beni görmege gelerek fırkalarının maksadının Kânûn-ı Esâsî istihsâl etmek olduğu ihbâr etdi. Bu mülâkât ve mükâleme Kânûn-ı Esâsî'nin i'lânından bir sene evvel vâki' olduğundan Kânûn-ı Esâsî'nin İstanbul Konferansı'nı dağıtmak maksadıyla i'lân edilmiş olmadığını göstermişti...

Birkaç gün sonra Midhat Paşa dahi beni görmege bi'z-zât gelerek [327] bu mes'ele üzerine o zamâna kadar olan izâhâtından daha vâzih yaptığı bir sûretde şu yolda beyân-ı efkâr etmişti: İrtişânın, hiçbir vakt vâsıl olmadığı

dereceyi bölmesi ve idâre-i hükûmet için elde olan meblağın sarâyâ gönderilerek isrâf edilmesi ve Mabeyn'e verilen rüşvet ile vilâyâta vâlî ta'yîn olunarak bu vâlîlerin zulmü altında vilâyâtın harâb olması gibi ahvâl-i müellime Memâlik-i Osmaniye'nin bir sür'at-i hârkü'l-âde ile inkirâza doğru ilerilmesinin başlıca sebepleri olup memleketin şu yüzden dûçâr olduğu izmihlâl-i küllîden tahlîsi için lâzım olan çâre ise usûl-ı idârenin küllîyen tebdîlinden ibâret olduğunu beyân eylemiştir. Bu usûl idâre-i devleti değiştirmek için lâzım olan mevâdd: evvelâ, bir millet meclisi ihdâs ederek işbu millet karşısında vükelânın mes'ûl tutulması ve sânisen bu meclisin temâmen milli olması için cins ve mezhebin tefrîk olunmaması ve sâlisen vilâyât-ı şâhânedâ bulunan vâlîler üzerine kontrol ta'yîn ile Memâlik-i Osmaniye'de de sentirilizasyon usûlünün kabûl edilmesini beyân etmişti.

İfâdât-ı vâkı'a her sûretle takdîr ve teşvîke sezâ-vâr olduğundan umûr-ı devlete vukuf tâmî bulunan ve ecille-i ricâl-i Devlet-i Osmaniye'den olan bir zâtın serd eylediği şu efkâr-ı münevvereyi tebrîk ile kabûl ve tasdîk eylemişdim. İngiltere'nin eserine iktifâ ile Devlet-i Osmaniye'nin usûlü kabûl etmesinden dolayı İngiltere ahâlisi üzerine hâsıl edeceği te'sîri Midhat Paşa def'âtle suâl etmiş olduğundan anâ da ber-vech-i âtî cevâb verdim: Bahs olduğu vechle yapılacak ıslâhâtın her İngiliz memnûn olacağından muvaffakiyyâtını cân u dilden temenni edecekleri şüphesizdir. Zirâ anlarda benim gibi idâre-i meşrûtiyetin muhassenâtını bildiklerinden idâre-i mutlakâdan nefret ederler. Bu te'mînâtı mahremâne ve hüsn-i niyetle verdim. İngiltere'de idâre-i meşrûtanın [328] muhassenâtını tasdîk eden zevât, Devlet-i Osmaniye'nin memâlikine aynı usûlü idhâl ve tatbîke çalıştığından dolayı i'tirâz edecekleri aklıma en son gelen şeylerden biri olmuşdu..."

Sultân Abdülhamid Tarafından

Midhat Paşa'ya Gönderilen Mektûb:

Vezîri Sadâkat-Semîrim Midhat Paşa

Min gayr-ı resm-i huzûrumuza takdîm ettiğiniz Kânûn-ı Esâsî Lâyihası manzûrumuz oldu. Bunun ahkâm-ı şâmilelerinde usûl ve isti'dâd-ı memlekete muvâfık olmayan şeyler görülmüşdür. Efkârımız memleketin te'mîn-i istikbâline kefâlet edecek bir idâre-i sahîha vaz'ına masrûf olduğundan bu bâbda ibrâz olunacak mesâ'î bâis-i takdîrimiz olur. Kaldı ki ittihâz olunacak tanzîmât-ı cedîde de teba'amızın ihtiyâcâtının hukûk-ı hükûmetle te'lîfi dahi e'azz makâsıdımızdır. Binâberîn lâyiha-i mezkûre havâs-ı vükelâmız beyninde bi't-tezekkür esâs mezkûre göre ta'dîl olunmak matlûbum olduğunu teblîğ-i selâmımla sadr-ı a'zamımıza ifâde ve işbu emrimizi dahi irâe idesiniz. Herhâlde emr ve maksadımıza göre âsâr-ı rüyetmendi ibrâz eylemeniz hamîyyet-i müsellemenizden me'mûl ve iş'ârımızın sadr-ı a'zamımız beyninizde mektûm kalması matlûbdur.

9 Zi'l-ka'de 93 Adülhamid [329]

Midhat Paşa Tarafından Mâbeyn Başkitâbetine:

Atûfetlû Efendim Hazretleri

Veli ni'met bî-minnet efendimizin her gün her sâat hakk-ı âciz-ânemde bî-dirîğ ihsân buyurmakda oldukları iltifât ve inâyât cihândaracât mülûkânelerinden birinin teşekkürüne muktedir değil iken geçende min gayr-ı resm-i huzûr-ı dakâyık-nuşûr hazret hilâfet-penâhiye takdîm kılınan Kânûn-ı Esâsî Lâyihasının ahkâm-ı şâmileleri hakkında vârid-i hâtr kerâmet mezâhir-i pâdişâhâneleri olan mütâla'atın beyânı vesîlesiyle şeref hitâb-ı müstetâb mülûkânelerine nâiliyetim dahi zamîme-i inâyât ve ta'attufât olarak havzâ-i hâlî istihkâkımdan hâric bir lûtf-i cedîd ve celîl olmağla ömrüm oldukça teşekkürâtını ifâyâ muktedir değilim.

Lâyiha-i mezkûre mündericâtına bunun ekser mâddelerinin muhtâc-ı tashîh olduğunu abd-i âcizleri dahi i'tirâf ile beraber bunun nâkıs bir müsvedde olmak üzere emr-i fermân hazret-i veli ni'mete imtisâlen takdîmine cür'et olunması dahi mücerred-i maksad ve niyât-i celîle-i hazret-i veliyy ni'metin derecâtı anlaşılıp muktezâ-yı münîfine tevfikân tashîhi niyetine müstened olduğunu dahi beyâna hâcet göremem. Lâyiha-i mezkûre bir muktezâ-yı irâde-i seniyye mün'akid olan komisyonda kaleme alınıp ikmâl edilmiş ve beyne'l-vükelâ mezâkiresinin sırası gelmiş olduğundan şeref-sünûh ve sudûr buyurulan emr ü fermân isâbet-beyân hazret-i şehriyâri dünkû gün zât-ı hazret-i sadâret-penâhîye teblîğ ve ifâde kılınmıştır. Kaldı ki pâdişâhıma ve Devlet-i Aliyye'lerine olan ubûdiyyet ve sadâkat-i âciz-ânenin kuvve-i mübreme ve mücbiresiyle şûrasını tekrara cesâret ederim ki bu günkû hâlimizin iki mahreci olup birisi bütün devletlere va'd ve i'lân olunduğu vechle idâre-i dâhiliyyemizin ıslâhı için böyle bir şey yapıp konferansın teşekkülünden [330] evvel koymaktır. Bunun da müddeti nihâyet üç dört gün kalmıştır. Diğer devletlerin hazırladıkları teklifâtı kabûl edip ile'l-ebed anların vesâyeti altında yaşamaklığı ihtiyâr etmektir. Birinci sûret yapılmaz ve-yâhûd yapılması uzayıp da konferansın ictimâ'inden evvel i'lân kılınmaz ise şıkk-ı sâni hâzır ve mukarrerdir. Ol bâbda.

11 Zi'l-ka'de 93 Midhat

4

Sadrazam Midhat Paşa Tarafından Mâbeyn-i Hümâyûn'a

Gönderilen Tezkere Sûretidir:

Mösyö Tirek ihtârâtı gibi şu hâller içinde birşey yapmak ya'nî Avrupa'ya karşı yapacağımız şeylerin fi'liyyâtını göstermek için çalışmaklığımızın lüzûmunu bize hayr-hâh olan dostlarımız ihtâr ediyor ve hatta bugün Musurus Paşa'dan gelen bir telgraf-nâme hükmünce Lord Derby, konferansın dağılmasını eser-i muvaffakiyet add edecek Devlet-i Aliyye'yi tebrik etmekle beraber Sırbistan ile musâlahanın bir ân evvel bitirilmesini ve Kânûn-ı Esâsî'nin ahkâmından ve konferansda kabûl edilen şeylerden mümkün olanlarının serî'an ve âcilen yapıp vücûda getirilmesini nasihat ettiği

anlaşıyor. Bu dakâyıka buraca dahi hasr-ı nazar-ı i'tinâ edilerek ol bâbda mükerreren sâdır olan emr ü fermân-ı hümayûn-ı hazret-i pâdişâhi mücebince mutasavvur olunan işlerden mümkün olanlarının hemân çıkarılıp vücûda getirilmesine çalışılmakda olduğu hâlde evvelki gün şeref-südûr buyurulan emr ve irâde-i seniyye cenâb-ı mülûkâne mantûkî aliyyesine nazaran mekâtib-i askeriyyeye efrâd-ı gayrimüslimeden şâkird alınmasının nasılsa mazhar-ı kabul-ı âlî olamaması ve Kânûn-ı Esâsî'nin [331] cümle tarafından müntazır olan bir mâtde-i azîmesinin bu vechle ilk hatvede dûçâr-ı ikâl ve eşkâl olması bu bâbda pâdişâhımız efendimizin hizmet-i fâhire-i devlet-i aliyelerinde fedâkârâne harekete azm etmiş olan bende-gânım sa'y ve gayretlerini meftûr etmek tabî'idir. Binâberîn bu günkü Meclisde yapılacak ve karar verilecek bir hayli işler hazırlanıp mevkı'-i müzâkereye konulacak iken şu mâtde haylûlet etmiş ve ana dâir dün sabah tahrîren verilen izâhât üzerine bir haber alınamaması dahi ye's ve fütûru artırmış olmağla artık müte'eni-yâne harekâtımız hakkında merhamet-i celîle-i hazret-i şehriyâriye mürâca'atdan başka diyeceğimiz yokdur efendim.

9 Muharrem 94 Midhat

5

Mâbeyn Başkâtibi Sa'id Paşa tarafından Sadr-ı a'zam Midhat Paşa'ya mevrûd tezkirenin sûretidir:

Salisbury'nin min gayr-ı resm-i tebliğ etdiği lâyihadan başka ve umûm murahasların ittihâd-ı ârâsına mübteni olarak dünkü gün Bâb-ı Âlî'ye verilen lâyiha'nın şâmil olduğu tekâlifin mütemenni'ü'l-kabûl olduğu ifâdât-ı vâkı'adan ma'lûm ise de işbu ikinci lâyiha'nın müfredât-ı münderecâtı henüz rehin-i ilm-i âlî olmadığına ve konferansın müzâkerât-ı ibtidâiyyesi hakkında Bâb-ı Âlî'ce hazırlanan ecvibe-i esâsiye ile şâyed devletler mülzem olmayıp da mübâheseye girişilmek iktizâ ederse Devlet-i Aliyye'nin hukûk ve mevkı' ve gerek bu def'a ittihâz buyurmuş olduğu Kânûn-ı Esâsî ahkâmınca tekâlîf-i vâkı'anın hangileri kâbil-i ihtiyârdır. Ve hangileri temâmiyet-i mülkiyyeyi ve kâ'ide-i istiklâli ihlâl [332] edebiliyor buraları ariz ve amîk müzâkere ile ta'yîn olunarak icâbı takdîrinde verilecek cevâblar şimdiden hazırlanmış

olmak lâzım geleceğine nazaran mevâdd-ı meşrûhanın vükelâ-yı fehâm beyninde hemân mevkı'-i tezkire konulması ve ehemmiyet-i maslahat cihetiyle id-ı şerîfin ictimâ'a mâni' olamayacağı şimdi sâdr olan emr-i fermân-ı hümâyûn iktizâ-yı celilinden olmağla. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l emrindir.

8 Zi'l-hicce 93

Bende Sa'id

Gece saat 3

Diğer

Atıdaki ma'lûmâtın taraf-ı âlî-i sadâret-penâhîlerine sür'at[en] teblîği irâde buyurulmuştur. Geçende Rusya sefiri ba'zı vesâit ile zât-ı şevket-semât cenâb-ı pâdişâhîyi tekâlîf-i ma'lûmenin kabûlüne teşvîk eylediğinden Devlet-i Aliyye hıfz-ı asâyîşe masrûf olan mesâ'isini menşe' tekâlîf olan hâdiselerin tâ zuhûrundan beri isbât eylemişti ve hâlâ bu niyetdedir. Lâkin bu işden asâyîş âlemi ihlâl edebilecek netâyic mükeddereye tesâdüf olunmaksızın çıkılmak devletlerin efkâr-ı mütekâbile-i maslahâne ibrâz eylemelerine mevkûfdur. Ya'nî Devlet-i Aliyye'nin hukûk ve istiklâle dokunacak tasavvurât ve teklifâtta devâm olunursa marazı olmayan ahvâlin zuhûra gelmesi zarûrîdir. Ve bunun mes'uliyyeti sebep olanlara â'iddir. Vâdîsinde ba'zı mütâla'ât âliye-i gayr-ı resmîye irâde buyurulur. Muhâtab ve vâsita olan zât sefir mûmâ-ileyhe buralarını ifâde eylemesi üzerine kendisinde fevka'l-âde bir telâş ve çehresinde âsâr-ı tağyir ve infî'âl müşâhade eder. Sefir cevâbları istimâdan ve bir müddet te'emmûlden sonra söze [333] bidâ edip birçok mütâla'ât beyân eder. Hulâsası Rusya'nın muhârebe ârzûsunda olmadığını ve kendisi bir müdetden beri Bâb-ı Âlî nazarında bulunduğu hâl ve mevkı' icâbınca zât-ı âlî-i hazreti pâdişâhî ile mülâkâtından ve hâl-i hazırâ dâir müzâkerât ve teminâta girişmekden bir netice-i müfide ümîd edilmediğinden birkaç güne kadar sâir devletler sefir ve murahhaslarını taleb-i mülâkâta teşvîk edeceğini ve tekâlîfin kabûlü emrinde edilecek ihtârâtı te'yîd etmek üzre muhârebenin muzırrâtını ve Devlet-i Aliyye'nin selâmet ve

bekâsı her ne sûretle olursa olsun devletlerin efkârına arzı teslîmiyet etmekte olduğunu taraf-ı şâhâneye beyân eylesini tavsiye ile beraber kendisi efkâr-ı seniyyeyi bu sûretle imâleye muktedir olursa Rusya Devleti'nden pek ziyâde mükâfât göreceğini beyândan ibâret oluyor. Buna vesâtet eden zât bugün şevket-mâ'ab efendimizi gördüğünden taraf-ı şâhânenen yine evvelki vâdide beyân-ı efkâr buyurulduğu gibi Osmanlılar kendilerinin nef' ve zararı ne tarafda ve nerede olduğunu ahd-ı karîbde bütün bütün teyakkun etdiler. Ve İslâm ve Hristiyan bi'l-ittihâd def'-i sâile şimdiden müheyyâdırlar. Hatta efkârda ol derece heyecân ve beyne't-teba'a ol kadar ittihâd vardır ki Rusya'nın matbûalarının mazlûmu add ettiği Bulgarlar bile müdâfa'a ve muhârebede diğer vatandaşlarına refâkat ârzûsunda bulunuyorlar ve bu ârzûnun ciddi olduğu âsârla sabitdir. Bunlara yâlnız saltanat-ı seniyyenin ve hey'etin niyât-ı sulh-kârânesi hâil olmakda ise de tekâlîf-i ma'lûmede devâm ve ısrâr olunursa muhârebe ve haysiyyet ve nâmûsa intikâl etmekte olan hakârete müdâfa'a lâ-bed olup halkın efkârına mukâvemet hükûmetce mümteni' ve muhâl olacak ve bu hâlde zât-ı şâhâneleri dahi bi'z-zarûre ve bi't-tabi' teba'a-i pâdişâhîlerine müktedâ olup sancaklarını himâye edeceklerdir. Mealinde ba'zı tebeyyünât-ı seniyye dahi vâkı' olur. Mütâla'ât-ı âliyye hükmünce sebât gösterildikce [334] İgnatıyef'in ta'dîl-i efkâr eylesini ve birkaç günden beri alınan ma'lûmât Salisbury'nin mesleği gerek İngiltere'de ve gerek buradaki İngilizlerce takbîh olunmakda idigünden anın dahi şu vesîleyi ser-rîşte ederek tashîh-i tarîk etmesi ihtimâlâtından bulunmağla bugün bizim murahhaslarımızın dahi buna göre lisân kullanmaları fâideden hâli olamaz. Emr ü fermân hazreti veliyyü'l-emrindir.

22 Zi'l-hicce 93

Bende

Sa'id

Diğer

Yine kâime bahsi der-miyân buyurulduğundan terakki-i fiât Mösyö Zarifi delâletiyle piyâsaya fevka'l-tahammül kavâim-i nakdiyye çıkarılmasından ve

bu da Nezâretde bulunan zâtın min gayr-ı rüyeten zuhûra gelen hatâsından neş'et etdiğine dâir dün akşam vâkı' olan ifâdât-ı seniyyelerini arz ve nakl eyledim. Bunun üzerine Galip Paşa'nın mâ-adâm ki âdem-i iktidârı sabitdir. Tebdîlini istizân eylemekde mâkam-ı celîl hidîviyyelerinin muhtâr ve murahhas bulunduğu ve burasının hemân taraf-ı âlî-i dâverilerine iş'ârıyla beraber halefinin mâliyyece lekedâr olmamış bir zât olmasının dahi ikdâr kılınması irâde buyurulmuştur. Odyan Efendi'nin telgrafı dahi manzûr-ı âlî oldu. Tekâlîf-i düveliyyeye dâir olan evrâkın istenilmesi Marki de Salisbury mülâkâtında mesâlih-i hâzıradan bahs eder ve ba'zı ihtârâtda bulunur ise sükûtle geçışdirmek ve-yâhûd kat'ıyyen Bâb-ı Âlî'nin red-i tekâlîfde istinâd eylediği edilleye göre idâre-i lisân buyurulması mütâla'asına mebnî idüğü fermân buyurulduğu gibi Enternasyonal bir komisyonun istiklâl [335] ve belki bi'l-netîce-i temâmiyyet-i mülkiyye-i devleti ihlâl edeceği ve arâ-yı âmmeye mürâca'at olunmaksızın böyle bir teklîfi doğrudan doğruya ille veya kabûle tasaddî eylemek kimsenin elinden gelmeyeceği câ-yı bahs ve izâh olmayıp maksad yâlnız bunu mahall-i istiklâl olamayacak bir şekle ifrâğ edebilmek için bir kere daha i'mâl-i efkâr ve mesâ'i ile def'aten ve küllîyen redd ve teklîfden tevkî idi. Mâ-adâm ki dünkü gün Odyan Efendi'ye yazılan ta'ahhüdâtta komisyon hakkında da bir sûret-i tesvîye mündericidir ve kendisinden vürûd eden telgrafda dahi medâr-i ümîd olabilecek ba'zı tebeyyünât vardır. İşbu teşebbüsâtın maksada muvâfık bir netice vermesi me'mûldur buyuruldu. Komisyona dâir mütâla'ât-ı âliyyeyi sabahleyin zabt edebildiğim mertebede huzur-ı âlîlerinde beyân etmiş isem de burada tekrar olunması irâde-i seniyyeye mebnîdir. Emr ü fermân hazreti veliyyü'l-emrindir.

25 Zi'l-hicce 93

Bende

Sa'id

Diğer

Odyan Efendi bendelerinin telgrafı tercümesinin irsâl buyurulduğuna dâir olan irâde-nâme-i sâmi-i sadâret-penâhîleri çâker-hânelerine avdetden sonra geldi. Şevket-meâb efendimiz Harem-i Hümayûna teşrîf buyurmuş

olduklarından sarâya gidilse bile tezkere ve tercümenin hasbe'l-vakt takdîmi kâbil olmayacağı meczûm olmağla bi'z-zarûre yarına ta'lik olundu.Yarın erkenden takdîm ve her ne irâde buyurulursa teblîğ ederim. Odyan Efendi'nin Lord (?) Disraeli tarafından İstanbul'a gönderildiğini tahmîn eylediği telgraf gâlîba gelmiş olmalıdır ki bugün Mösyö Elliot Sarây-ı Hümâyûn'da ahvâl-i hâzîrenin serî'ân bir netîce-i [336] maslaha hâsıl etmeğe müsta'idd olduğunu ve hatta Devlet-i Aliyye'nin ıslâhâta temayülünü bi'fi'l isbât eylesine mebnî konferans tekâlîf-i şettâdan ferâgat niyetinde olup yâlnız eyâlet-i Asya için muhtelit ve muvakkat bir komisyondan başka istenecek bir şey kalmadığını alenen hikâye ediyordu. Her-bâr nâil olduğum müsâ'ade-i ulyây-ı hidîvîlerine igtirâren şurasını mütâla'a-i zâtiyye kabîlinden alarak arz ve ihtâra cesâret ederim ki konstitüsyon'un mer'ıyyet ahkâmına ta'ahhüd ve bu ta'ahhüdün konferansın mükâlemât-ı mazbûtasına dercine muvâfakat olunması hakkında Odyan Efendi'nin irâd etdiği mütâla'a herşeyden ziyâde bizim için fâide-i mahzadır. Ve eger hâtır-ı nişân âlî-i asâfâneleri ise bu sûreti bundan yirmi gün evvel kulunuzda nazarı dikkat fahîm-ânelerine arz ve teblîğ cesâret etmişdim. Zirâ eser-i celîl-i dâver-i ekremîleri olan Kânûn-ı Esâsî böyle bir ta'ahhüdle kâim olur. Binâen-aleyh yarın uzun uzadı müşâverât veya muhâberât ile vakt zâyî' ve maslahat sekte-dâr olmamak için Sarây-ı Hümâyûn'a azîmet ve huzûr-ı Hümâyûn Cenâb-ı şehriyâriye mesûl ile izâh-ı hakikat buyurulursa daha ziyâde maksadı te'mîn ve teshîl eder. Herhâlde emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Sâat leyli 6

25 Zi'l-hicce 93

Bende

Sa'id

Diğer

İrâde-nâme-i sâmi-i sadâret-penâhîleri meal-i hakâyık iştimâlî karîn-i müdrike-i abîdânem olmuştur. Düñki gün nezd-i âlî-i hidîvîlerinden avdet de komisyonun teşkîli evvelen medâr-ı necât ve istinâdımız olan Paris Ahid-nâmesini kendi elimizle şakk edip istiklâl-i devleti imhâ etmek ve sâniyen

bundan böyle her nerede [337] bir gâile zuhûr etse def‘-i esbâbına bakmak için böyle komisyonlar yapılması hakkında bir daha gerü alınması kâbil olmayacak sûretde bir hak ve selâhiyet vermek demek olduğuna dâir birçok izâhât verilmişti. Mûte‘âkiben takdîm olunan arîzada bunun hüsn-i te’sîrine delâlet eder. Gâlibâ Rusya elçisi Bâb-ı Âlî’den ümîdini kesmiş olmalıdır ki dünden beri ba‘zı vesâit-i gayr-ı resmîye ile komisyonun kabûlu emrinde birtakım teşvîkât-ı cereyân edip hatta bir zât bu komisyonun Devlet-i Aliyye ile sâir devletler tarafından ta’yîn olunacak me’mûrlardan mürekkeb olmasına ve ekseriyet ve riyâsetin bizim tarafta bulunmasına ve ecnebi me’mûrların komisyonda re’y-i kat‘îleri olmayıp re’y-i iştişârieleri olmak üzere kabûl edilmesine Fransa murahhası şu dördünün muvâfakat isti‘dâdını gösterdiğini ihbâr eder. Lâkin şu Şevket-meâb efendimiz hakka’l-insâf sebât ve metânetden mâ-adâ bir şey izhâr ve iltizâm buyurmuyorlar. Hatta irâde-nâme-i âlîleri gelmezden evvel efkâr-ı hümayûnlarından hiss ettiğime göre bugün Marki Salisbury ile vâkı‘ olacak mülâkatda halkın temennisât-ı meşrû‘ası ve Devlet-i Aliyye’lerinin hakk-ı tabî‘isi bu me’selede ne sûreti irâde ederse anın hâricinde bir şeye temâyül-i zât-ı hümayûnlarınca emr-i muhâl olduğuna dâir beyân-ı efkâr buyurulacak. Ve’l-hâsıl sened ve ser-rîşte olabilecek mebâhis vukû‘a gelmeyecektir. Bâki emr ü fermân hazret-i veliyyü’l-emrindir.

Bende

Sa‘id

Diğer

Evâmir-i âliyye-i hidiv-i a‘zamileri resîde-i dest ta‘zîm oldu. Zât-ı Hazret-i tâc-dârî ma‘lûm olan vec‘-i esnândan dolayı rahatsız olduklarından bugün dahi Mâbeyn-i Hümayûn’a teşrîf buyurmadılar. Hatta Nazır Paşa hazretleri [338] konferansın şekli-i mu‘âmelât-ı ahîresini arz etmek üzere gelmiş iseler de anları da bir iki sâat sonra kabûl edeceklerinden tezkere-i seniyyelerini ve telgrafları bu akşam rü’yete vakt-i hümayûnlar müsâ‘id olup olmayacağı meçhûldür. Fakat Rüşdü Paşa hazretlerinin her devletde pek büyük şeref ve kadrî olan ve hatta vükelâlîğe dahi müreccah bulunan senâ-i

me'mûrîyetini kabûl etmemelerine şevket-meâb efendimiz ne kadar ta'accüb edecekler ise bütün âlemin bi-hakk ve âsâr-ı fi'liyyeye binâen ta'zîm ettiği kadar ve meziyyet ve alev-i hamîyyet-i milliyet hidîvîlerinin nişâne-i cedîdî olmak üzere gerek Kânûn-ı Esâsî ve gerek metbû' meşrû'un tasvîb buyuracakları her nev' me'mûriyyet hakkında ibrâz buyurulan eser-i imtisâl ve takdîri ol rütbe-i temyîz ve takdîr buyuracaklarına şüphe olunamaz. Ve bu bâbda bugün ve yarın her ne femân buyurulur ise derhâl arz ve teblîğ olunur. Kaldı ki Odyan Efendi'nin telgrafının aynen takdîmi daha münâsib olacağından cevâbı için sûreti takdîm kılındı. Mesned-i celîl-i sadâretten isti'fâ-i şâyi'asının ve hey'et arasında adem-i ittihâdın mesâil-i hâzıraya sû'-i te'sîri olacağına zerre kadar akl ve idrâkı olanların şüphesi olmadığından Odyan Efendi'nin telgrafı hâtimesinde irâd ettiği selâmet-i memleket hatırasına iştirâken ve hadd liyakâtım hâricinde ise de mücerred nâil olduğum avâtıf-ı ulyâ-yı zerre-i perverileri-ne igtirâren ihtâra cesâret ederim ki şu isti'fâ şâyi'ası müşârün-ileyhe yazılacak cevâbda tekzîb buyurulacak olursa hâsıl olan te'sîrât-ı muzırta ber-teraf olur. Emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emr efendimizindir.

5 Muharrem 94

Bende

Sa'id

[339]

Diğer

Rüşdü Paşa hazretlerinin Meclis-i Âlî'ye me'mûrîyet-i muvakkatesinden ve Meclis-i Ayân a'zâlığında isti'fâsının kabûlüne irâde-i seniyye müteâllik buyurulmakla buna ve müşârün-ileyhin ma'zûliyet ma'âşına dâir irâdeyi hâvî tezkire yarın ki gün irsâl oluncaktır. Meclis-i Umûmî kararının kendisine teblîğinde Lord Derbi'nin âsâr-ı nâ-hoşnûdu göstermemesi ve bi'l-'akis ba'zı mütâla'ât-ı hayr-hah-âne dermeyân eylemesi ve bu meclisin mücerred eser-i tedbîr-i sâib vekâlet-penâhileri olmak üzere sûret-i akd ve terkîbinde vâkı' olan hareket-i mâhir-âneyi takdîre agyârın dahi iştirâk etmesi gibi nazar-ı memnuniyet ve mübâhâtle görülecek mâddeler nazar-ı takdîr-i âlîye arz

olundu ve müte'essir tasdîk ve telâkki görüldü. Lord Derbi'nin Kânûn-ı Esâsî'ye tevâfuk eden şeylerin devletlerin ihtâr ettiği esâslara göre bir ân evvel mevzu'-ı icrâ'ya konulmasına ve teferruâtına dâir mütâla'âtın pek ziyâde şâyân-ı dikkat ve Devlet-i Aliyye'ce bâis-i hayr ve menfa'at olduğu cihetle eyâlât-ı Asya'nın yarından i'tibâren dakîka-i vâhide izâ'a olunmaksızın kendiliğimizden ta'mîr ve tanzîm-i ahvâli emrinde ne türlü sûret-i tanzîmiyye ittihâzı münâsib ve re'y-i âlî-i cenâb-ı sadâret-penâhîlerine muvâfık olur ise hemân istîzân buyurulması fermân-ı isâbet beyân-ı âlî icâbından olmakla. Emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir.

Leylen sâat 2

5 Muharrem 94

Bende

Sa'id

Diğer

Mekâtib-i Askeriyyeye kabûl olunacak etfâl-i gayrimüslimeye dâir ba'zı izâhât-ı mahremâneyi hâvî şeref-vârid olan tezkere-i sâmiyeleri der-dest [340] takdîmdir. Rusya sefirinin konferansda kırâat ettiği müzekkere hakkında taraf-ı âlî-i hidîvîlerine tebliğ olunmak üzere dün gece ba'zı irâdât-ı seniyye şeref-sânih olup vaktin adem-i müsâ'idesi mâni' iş'âr olduğundan şimdi beyân olunur. Şöyle ki bu bâbda huzûr-ı âlî-i tâc-dârîde vâkı' olan mütâla'ât-ı aliyye-i sadâret-penâhîleri takdîr ve temâmiyle tasdîk buyurulduğu gibi konferansın İgnatiyef'in tehdîd-âmîz bir nutkuyla hitâm bulmasına pek ziyâde te'essüf buyuruluyor. Bu mâddede şâyân-ı dikkat ve esef bir cihet dahi Devlet-i Aliyye'nin bilâ-ihitiyâr i'lân ettiği Kânûn-ı Esâsî'nin mâhiyetini iz'âf ve âdetâ lâşî menzilesine isâl için sefir-i mûmâ-ileyhe nice kelimât bed-hâh-âne kullanmış ve cemâât-i gayrimüslime mu'âfiyâtına â'id ve zâten mer'ı olan şeylerin adem-i muhafazası gibi isnâdâtla devleti tehdîd eylemiş ve Mahmud Nedim Paşa zamânında yapılan ve dört beş nev' mâdde-i mer'ıyyeyi devletlere karşı yeniden te'mîn ve ta'ahhüdden ibâret olan fermâna Kânûn-ı Esâsî'den ziyâde ehemmiyet vermiş ve konferansın hudûd-ı salâhiyeti hâricinde daha birçok mes'ele tasaddî

eylemiş iken bizim taraftan kâ'ideten ve münâzaraten lâzım olan mübâhis-i dermiyân olunmamasıdır. Egerçe bunların red olunmamasına kendisinin nutkunu tekmîl ettiği gibi mevzu' bahsden çekilmesi sebep olduğu rivâyeti var ise de cevâbını istimâ'a da'vet etmek riyâsetin salâhiyyeti tahtında ve şâyed sâir murahhaslar dahi bu nutkun hitâmıyla konferansdan çekilmiş iseler ol hâlde bizim taraftan yazılacak reddiye o günkü ictimâ'ın müzâkerâtına zamm olunmaksızın protokolü imzâ etmemek imkânı dahi mertebe-i bidâhitde iken her nasılsa mâ-adâm ki şimdi konferansın protokolü İgnatiyef'in tenbîhât ve tehdîdâtı ve o vechle mesâlih-i devlete müdâhaleyi mütezammın olan beyân-nâmesiyle hitâm bulmuştur. Protokolün bu sûretle âleme münteşir olması sû'-i te'sîrden berî olamayacağından bunun protesto edilmesi [341] imkânı var ise icâbına bakılması irâde-i seniyye-i iktizâ-yı âlîsinden olmağla. Ol bâbda. Emr ü fermân hazreti veliyyü'l-emrindir.

8 Muharrem 94

Bende
Sa'id

Numero 6

24 Nisan sene 94 târîhli mektûbunuzu kemâl-i ehemmiyetle mütâla'a etdim. Vatan ve memleketin uğradığı büyük felâket-i azîme iş'ârınız vechle hiçbir milletin başına gelmeyen mesâib-i fecî'a olmağla bi-çâre ve bî-baht vatandaşlarımızın ahvâli bugün hayâtta olanları nasıl müte'essir ve dil-hûn etmekde ise ileride gelecekleri dahi ile'l-ebed gamnâk edeceğinden şüphe yoktur. Her ne ise şimdi şu hâl içinde bu mesâibin tefekkürî ve zikrinin tekrarı ile ukûl ve şu'ûru bir kât daha perişân etmekden ise cem'iyet-i efkâr ile bu derdin bir çâresini aramak için sahîhen bir ittifâk ve ittihâdın vücûdu lâzımdır. Binâ-berîn Rumeli halkının ictimâ'ı maslahatlarının rü'yeti için İstanbul'da bir komite teşkîli ve zât-ı şerîfleri gibi hamiyet ve gayret-i vataniyeleri ma'rûf ve müsellemler olan zevâtın bu komite a'zâlığına ittihâbı böyle bir ittihâdın vücûduna âlâmet ve şân olmağla azîm-i memnû'niyeti müceb olmuştur. Ve hâl içinde bundan başka da tarîk yoktur. Ma'lûm-ı

şerîflerinizdir ki bizim çektiğimiz ve uğradığımız belâların menşe'-i ve esbâb-ı adîdesi var ise de bir büyük sebebi de milletimizden en ileride bulunan zevâtın kendi menfa'at-ı mahsûsalarından mâ-adâ bir işe tesâhub etmemesi sahip ve az çok mes'ûliyeti üzerine almamak istememesidir.

Benim i'tikadıma göre Rusyalıların Balkan'ı tecâvüzünü men'e yalnızca ahâli kâfi iken Rusların İslâm aleyhine olan niyetlerini haber verenlerin sözü istimâ' edilmeyip herkes kendi mâl ve menfa'ati kaydına düşüp birkaç yüz [342] kişinin bir yerde ve bir emr altında tutulması kâbil olamadığı cihetle nihâyet-i hâl şu musîbete müncerr olup memleket harâb ve perişân olduğundan başka Türkleri meyt hükmünde add eden ecnebîlerin dahi zann ve i'tikadlarına kuvvet vermişti. Hamd olsun efrâd-ı askeriyyemizin muhârebâtta gösterdikleri merdlik bütün dünya tarafından tasdik ve tahsîn olduğu gibi şimdi dahi halkımızdan birtakımın silâh bidest olarak muhâfaza-i hukûk ve nâmûs uğrunda fedâkârlık etmesi gâyet meşrû' ve memdûh bir hareket olmasıyla bu hâl Devlet-i Osmaniye ve millet-i İslâmiyenin bekâsını iltizâm eden düvel ve milel nezdinde pek büyük te'sîrâtı mûceb olmuştur. Ve bunun zuhûru gününden beri mes'elenin tarzı bile değişip Rumeli'nden İslâmın çıkarılması lâzımdır diyenler ta'dîl-i lisân ile İslâm için Rumeli'nde bir idâre te'sîs etmek efkârına düşmüştür. Bunlara mu'âvenet husûsuna gelince Avrupa'da ve husûsiyle İngiltere'de pek çok efkâr buna meal ve müsâ'iddir. Fakat ma'lûm-ı sa'âdetlerinizdir ki şimdiki hâlde devletler bî-araf add olunması cihetiyle i'âne için efkârı müsta'idd olanlar bu işe girmekden sakındıklarından her ne kadar tarafımızdan bu husûsa dahi bezl-i mesâ'i edilmekde ise de i'lân-ı harbden evvel bundan ârzû olduğu derecede bir semere husûlu me'mûl değildir. Kaldı ki İngilizlerin bu def'a vukû' bulan teşebbüsleri yâ sulh veya harb şıklarından birine müncer olmak tabî'i olup eger sulh vukû' bulur ise ahâli-i İslâm'ın silâh-ı bedest olarak şu vechle muhâfaza-i hukûk çalışmaları devlet ve milletimizin hukûku ve bekâsını iltizâm eden devletlere pek büyük kuvvet olarak sulhun bir hüzn-i neticede takarrürü ümîd-i bahş olduğu gibi muhârebe vukû'unda dahi bizim için elbette daha hayırlı bir netice istihsâl edilebileceği inâyet-i rabbâniyeden müsted'âdır. Binâ-berîn şimdi yapılacak şey hukûk ve nâmûslarının muhâfazası için dağlara [343] çekilmiş olan ahâli biraz vakt daha sabr ve

sebât ile beraber aralıkda fırsat düşdükde düşmandan oralara takarrüb eden küçük fırkaların vurulup ezilmesi ve büyük muhârebeden kat‘iyyen imtinâ‘ ve ihtirâz edilmesi ve bu mâdde sahîhen devleti Ruslar’a karşı bir müşekkel mevkî‘de bulundurmuş olacağından mümkün olduğu mertebe o müşkilâta dahi meydân verilmeyerek her hâlde devletin hukûku olan emr ve rızâsına itibâ‘ olunması ve bir de İstanbul’da az çok bir emniyetsizlik ve rahatsızlık zuhûru pek çok fenâlığı dâî‘ olup husûsiyle düşman kapıda iken böyle bir hâlin vukû‘ düşmana hizmet olacağından buralarının dahi hemşehrilerine güzelce tefhîm edilmesi.

7 Mayıs 94 Sene

Numero 7

Makâm-ı sâmi-i meşîhata şeref-bahş iclâl olunduklarının beşâratından en ziyâde iktisâb server ve mefharet eden mahlaslarının birincisi olduğumdan bu tevcîh-i vecîh pâdişâhîyi hakk-ı âlilerinde ve cemî‘ ümmet haklarında tebrîk eder ve bi-avnihi ve kereme tealâ envâ‘ muzafferiyet-i celîleye fâl-i hayr add eylerim.

Zât-ı âli-i mün‘im-âneleri kâffe-i hakâyıka vâkıf oldukları cihetle millet ve memleketce bulunduğumuz hâl içinde tarîk-ı hakk ve sevâbı cümleden i‘lâ bileceklerinde iştibâh yoğ ise de satranc oyununda bile baz‘ân iki mâhir oyuncunun göremediği mansûbe hâricden birinin görmesi kabîlinden olmak üzere hasbe’l-hâl vârid-i efkâr olan ba‘zı mülâhazâtın beyân ve ihtârı müceb-i hoşnûdî-i âlileri olacağını bildiğimden ve egerçe hâl ve sıfat-ı âciz-ânem böyle işlere karışmağa müsâ‘id değil ise de memleketin bugün dūçâr olduğu mehâlik ve muhâtarât-ı azîme içinde her evlâd-ı vatana â‘id [344] olan vezâifden bir hissesine iştirâke hasbe’l-teba‘iyyet-i salâhiyyet-i âciz-ânem müsellemler bulunduğundan işte bu vazîfe-i müşterekeye istinâden ba‘zı mütâlâ‘ât ve nazariyyâtın fihrist-i icmâlîsi şu vesîle ile arz olunur.

Bunun birincisi muhârebe-i hâzırada vâkı‘â düşmanlarımızın bize irâd ettikleri tekâlifin hükmü bir muhârebede zuhûra gelen mağlûbiyetin neticesi

ne ise anın aynı olduğundan böyle bir netice-i vahîmeyi bilerek kabûl etmekden ve hey'et-i Osmaniye'yi meyt hükmünde add edenlerin da'vasını tasdik ile kolayca mahv olmakdan ise böyle bir haksız da'vaya karşı hukûkunu muhâfaza yolunda cân vermek daha şânlı ve nâmûslu olmasıyla Devlet-i Aliyye konferansın teklifini kabûl etmemeğe hâlen ve maslahaten sûret-i mecbûriyetde bulunarak mes'ele-i nihâyet muhârebeyi intâc eyledi. Ve Anadolu cihetine intihâb olunan kumandanın ehliyetine mebnî o tarafca muzafferiyet-i mütevâliye ve kâmile ile âleme karşı büyük şân ve şeref kazanıldı ve Prusyalıların Avusturya'yı bir haftada ve Fransızlar'ı on beş günde mahv etdiğine ve Rusya'nın meşhûr-ı âlem olan iktidârına nazaran bizim için üç beş gün zarfında bir mağlûbiyet havâdisine muntazır olan rukabâ ve bed-hâhân muhârebenin üç ay mümtedd olduğu hâlde Rusların bir taraftan inhizâmı haberiyle dil-hûn olarak bu havâdis Avrupa'nın her tarafında Osmanlıların hayât da olduklarını tanıtdırdı.

Rumeli cihetinde dahi bu vechle belki en mümtâz askerimizin orada bulunmasından dolayı daha emniyetle herkes muzafferiyete muntazır iken kumandanlarımızın ahvâl-ı ma'lûmu iktizâsınca birtakım vukû'ât-ı mükeddere ve zâyîât-ı külliye vukû'a geldi. Hele hamd olsun bunlar vaktiyle ve kemâl-i sür'atle değiştirilmesi herkese yeniden bir ümîd verilip âsârı dahi görölmeğe başladı. Yevmiye alınan ma'lûmâta göre Rumeli'de dûçâr-ı mezâlim ve muzırr olan ahâli-i İslâmiyenin [345] bir taraftan akın akın İstanbul'a dökölüp gelmesi ve düşmanın bir taraftan Filibe ve Edirne havâlisine yaklaşması halka müceb-i dehşet olup şu hâl üzerine devletlerin ma'lûmât tâkat-güzârı ve Girit ve Yunanistan'ın teşebbüsât ve sû'-i niyâtı dahi bir kât daha izhânı tahdiş etmekle halkımızdan birtakımının her ne olur ise olsun sulh etmek isti'dâdında oldukları işitiliyor. Vâkı'â şu zahmetleri çekenlerin elbette rahatı ârzû edeceklerinde şüphe yoktur. Lâkin orasını bilmelidir ki dünyada millet-i İslâmiyenin şevketini muhâfaza edecek Devlet-i Osmaniye'den başka devlet olmadığından bugün şöyle bir hâl ile yapılacak musâlahanın şerâiti Rumeli kıt'asını mahv etdikden başka gerüde kalacak millet-i İslâmiyeyi dahi az vakt içinde Kırım Tatarları ve Hive müslümanları hükmüne koyacağında ıstibâh yoktur. Esfâr-ı sâbıkada vâkı'â Kaynarca ve Edirne Muâhedâtı gibi musâlahaların zararı bir dâire-i mahdûdada kalmış ise

de bu def'a ki muhârebe anlara mukayyes olmayıp devletin ve milletin bütün bütün mahv ve izmihlâli niyetiyle teşebbüs olunduğu eserleri göstermekde olduğundan şimdiden ârzû-yı rahat ile meal-i sulh olanlar ileride ta'mîr ve ıslâhı kâbil olmayacak mesâib-i azîmeyi göz önüne getirmelidir. Binâen-aleyh muhârebenin bizi bir tehlike-i dâimiyeye götürmeyecek ve belki az bir zararlar içinden çıkılabilecek dereceye isâline kadar umûm halkımızın mâlen ve bedenen fi'len kavlen vas' ve iktidârı yetdiği mertebede çalışması ve her türlü fedâkarlığa dayanması farz ve vacîbdır.

İkincisi memleketde olan Hristiyanların ahvâlîdir. Ma'lûm-ı âlî-i meşîhat-penâhîleridir ki Rusyalıların Avrupa'yı aleyhimize celb için yirmi seneden beri kullandığı hile ve tedbîr-i İslâm ile Hristiyanların bî-memnû'niyetidir. Bundan istifâde etmek için Müslümanları Hristiyanlar aleyhine igzâb ve tahrîk edecek şeyler yapmak ve sonra bir hâl vukû'nda anı delîl [346] olarak gösterip düvel-i nasâranın gayretini da'vet etmek kâ'ide-i müttehizedir. Ve işte Rusya'nın bizim aleyhimizde en büyük silâhı budur. On sene mukaddem Rumeli'de îkâ' etmiş olduğu bu nev' ifsâdâtının te'sîrâtı olamamış ise de geçen seneki Filibe vukû'âtıyla bütün Avrupa'nın efkârını bozmuş ve Rus halkının efkâr-ı ta'assubiyesi dahi bu kuvvetle uyandırmış olduğundan şimdi esnâ-yı muhârebede top tüfenkden ziyâde müessir olarak isti'mâl eylediği silâh budur. Ve istîlâ eyledikleri memleketlerde Kazakların ve kullandığı Bulgarların ahâli-i İslâmiyye hakkında tahammül edilemeyecek suretle vukû'â gelen mu'âmelât-ı vahşiyâneleri mücerred Müslümanları gayrete getirip anlara biraz Hristiyan telef ettirmek ve anınla bütün Avrupa'yı başımıza üşürmekdir. Memleketde Rusya teba'asının kalması da bu niyete mebnîdir. Ve hatta İstanbul'da Rus teba'ası veya politikasının taraftarı olan birçok eşhâs gece gündüz çalışıp ve bir takrîb Müslümanlara üç beş Hristiyan telef ettirmek ve o vesîle ile Hristiyanları himâye ser-rîştesiyle düvel-i nasârâyı memleketimizi istilâyâ lâzım olan esbâbı hazırlamağa sarf-ı maddûr ettikleri ma'lûmdur. Bu bâbda taraf-ı sâmi-i mün'im-ânelerinden cevâmî' şerîfeye i'lân buyurulan tenbîh-nâmelerin elbette pek çok te'sîrâtı olacağında iştibâh olmayıp bununla beraber gerek Der-saâdet'de ve gerek taşralarda kâffe-i ehl-i İslâm'ın şu dakikayı bilmesi elzemdir ki Rusya'nın bize galebesi silâh ile olmayıp ancak bu yolda olduğundan avn ü inâyet-i

Hakk ile düşmana galebe-i kâmile ile muzafferiyyetimiz hâlî içinde dahi şâyed bir tarafda Hıristiyanlar aleyhine cüz' bir şey vukû' bulacak olur ise cümlesi zâyî' olmuş olacağından ve Müslümanlar tarafından Hıristiyanlara hüsn-i mu'âmele ile anların te'lîfi düşmanlara karşı bizim için bir kuvve-i silâh idüğünden din ve devletini ve milletini sevenler burasını güzelce düşünüp gayrimüslim teba'a hakkında her vaktten [347] ziyâde hürmet ve ri'âyetle kendilerinin te'lîf olunması ve anlar tarafından yolsuz ve lâıysız bir mu'âmele görülse bile hasbe'l-maslaha hazm edilerek geçişdirilmesi elzemdir.

Üçüncüsü idâre-i örfiyyedir. Vâkı'â esnâ-yı muhârebede böyle bir usûlün vaz' ve i'lânı Kânûn-ı Esâsî hükmüne muvâfık ise de Der-saâdet'de i'lânı lüzûmu zamânından evvel vukû' bulmuş ve bununla beraber idâre-i örfiyye hükmünce mütehemmîn ve mahkûmunun bir dereceye kadar muhâkemesi lâzım iken bilâ-muhâkeme birtakım eşhâs dûçâr-ı mücâzât edilmiş olmasından dolayı halka dehşet ve vahşet gelerek bu hâl-i dehşetle Avrupa'ya çok familyalar gelip dağılmış ve her birisi bu icrââtı delîl göstererek Avrupalılar imdâda yetişmez ise Türkistan'daki Hıristiyanların hâlî fenâdır. Yollu safsatalarla halkın efkâr-ı ta'assubiyesini tahrîk etmiş olduklarından ve bir aralık ba'zı devletler tarafından hizmet-i askeriyyede bulunmak ârzûsu ile gelmiş olan zâbitân gâyet hakâretle redd olunmuş olmalarından dolayı bunlar dahi mahallerine avdetlerinde bi't-tabi' aleyhimizde söz söylediklerinden bu mâddeler zaten esham-ı umûmiyye mâddesinden münfa'îl ve geçen seneki Filibe vukû'âtıyla el-hâletü hâzihi kânûn-ı gayz ve adâvetleri müştail olan halkın devlet aleyhinde olan ta'rîzâtına kuvvet vererek ve bi-hikmetullahi teâla birtakım vukû'ât-ı garibe dahi buna münzem olarak hâsılı devletlerce ve halkca emniyyet-i münselib olmağla birkaç yüz Müslümanın Hıristiyanlar tarafından katl ve idâm olunmasından müte'essir olmayan devletler bir mahalde bir Hıristiyan hakkında cüz'î ve küllî bir mu'âmele vukû'unda elçilerini Bâb-ı Âlî'ye hücum ettirmek ve mahallerine me'mûr ve vapur göndermek derecesinde izhâr-ı teklîf ve telâş ederler, bunun sebebi de şöyle bir vakt de her zamândan ziyâde izhâr-ı adâlet etmek ve teba'ayı hoşnûd eylemek lâzım iken pâdişâhın rızâsı hilâfında birkaç şahsın irâde-i keyfiyyesiyle ve belki Rusya tarafdarlarının [348] ilkââtıyla halkı vahşete

düşürecek ve Avrupa'ya bir kât daha emniyetsizlik verecek şeylerin yapılmasıdır. Binâen-alâ-zâlik şu kesirelerin ıslâhı ve halkın te'mîn-i efkârı için ne lâzım gelir ise yapılmak ve Avrupa'nın aleyhimize olan galeyânı teskîn edilmek muktezîdir.

Dördüncüsü erkân-ı devlet arasında olan tefrika ve ihtilâftır. Böyle bir vaktde zâtî ve garezi her türlü ihtilâfı ber-araf etmek ve bugün devletin mihver-i idâresi ve belki hayât ve memâtı Hâriciye Nezâretinde olup orada bulunan zâtlar devletlere karşı kemâl-i dikkat salâbetle davranmak lâzım iken bir taraftan devletleri hiç tanımayıp kendi bildiğimiz ve istediğimiz yola gideceğiz gibi etvârda bulunup diğer taraftan bi'l-'akis sefâretler hücum edtikce ne yapalım icâb-ı maslahatda dediğiniz gibidir. Lâkin arkadaşlarımıza ve büyüklerimize lakırdı anlatamıyoruz yolunda makâlât ile izhâr-ı acz etmeleri ve Hâriciye Nezâretinde bir mâddeye karar verilmezden evvel Rusyalılara haber yetiştirilmesi ve bu ahvâl Avrupa gazetelerinin ağzına düşüp türlü türlü erâcîf-i tevlîd eylemesi bâis-i te'essüfdür. Ma'lûm-ı devletleridir ki üç sene mukaddem Berlin'de Rusya ve Avusturya ve Almanya İmparatorlarının birleşmesiyle beynlerinde bir karar-nâme yapılmış idi ki o karar-nâmenin hükmü Rumeli kıt'asının taksimini muntec olacağından İngilizler muhâlefet etmiş idi. Ve Rusya'nın Bulgaristan'da hükûmetler teşkiline çalışması dahi bu esâsdan münba'isdir. Bu def'a muhârebenin i'lânıyla beraber işbu karar teceddüd edip egerçe bunun fi'liyyâtı Avusturya'nın politikasına muvâfık olmaz ya'nî Avusturya ahâlisinin bir kısm-ı azîmi İslâv olduğundan ve hudûd karşısında böyle bir Bulgar hükûmetleri teşekkül edecek olur ise kendisinin rûkn-i azîmi olan İslâvlar dahi onlarla birleşip ve Alman olan ahâliyi Almanya alıp geride bunların cümlesine muhâlif olan [349] Macarlar ise ezilip biteceği cihetle Avusturya Devlet'i mahv olmuş olacağından şu tertîb Avusturyalıların işine el vermez ise de Nemçelüler Almanyalıları mağlûb olması hasebiyle dâîmi oraya mümâşâta mecbûr olduğuna ve Almanya ise şu planı yürütmek için Ruslarlılarla müttefik bulunduğuna binâen Prens Bismark Avusturyalıları dahi dâire-i ittifakda tutmak ve kendilerini itmâ' etmek için Bosna ve Hersek kıt'alarının Avusturya askeriyle ibtidâ sûret-i dost-ânede istîlâsı ve ba'de Bulgaristan hükûmetlerinin teşekkülü esnasında işbu iki eyâletin Selanik

Limânî'na kadar Avusturya yedinde kalması sûretine karar vermiştir. İşte şimdi Avusturya'nın Bosna hudûdu üzerinde asker tahşîd etmesi bu mülâhazaya müsteniddir.

Rusya muhârebâtta ilerileyip dediğini yapacak olur ise Avusturyalı dahi derhâl Bosna'ya asker idhâl etmek ve Bosna ile Selanik vilâyeti mukâbilinde Bohemya'yı Almanya'ya vermek mukarrerdir. Bu sûretle İngilizler râzı olmaz ise de Fransızların ahvâl-i ma'lûmesi cihetiyle İngiltere Devlet'i yalnızca üç devlete karşı durmak iktidârında olmadığından ma'âzallah Teâlâ nihâyetinde öyle bir hâlin vukû'nda anın dahi Mısır cihetine atf-ı nazar-ı tama' etmesi ve Yunanlıların Yanya ve Tırhala taraflarını istîlâsı ve İtalyalının Fransa'nın Nis ve Sava eyâletlerini kurtarmak için Almanya ile ittifâk ederek o sırada ihtimâl ki anında Arnavutluğa sarkıntılık eylemesi gelip görünmektedir. Gece gündüz inâyet-i Hakk'dan muntazarımız olan muzafferiyet ve galebenin inşâallah-i teâla karîben husûlüyle bunlara meydân kalmaz ise de bu kadar hücûma karşı yalnız harb ile uğraşmak kâfi olmayıp Avrupa'nın ıslâh-ı efkârına lâzım olan tedâbirin ittihâzı şart-ı a'zam olmağla bu ise mücerred-i hâriciyye nezâretinde bulunan zâtın himmet ve iktadârına vâbestedir.

Beşincisi sancağ-ı şerîf mes'elisidir. Geçenlerde buna dâir Der-saâdet'ce [350] tekevvün eden makâlât-ı bed-hâh olan gazeteler Hıristiyanları kırmak için Türkler sancağ şerîfi çıkaracaklarmış. Düvel-i nasârâ buna tahammül edemez yolunda birtakım feryâda başladılar. Ve dost olan gazeteler bile onlara muvâffak lisânda bulundular. Devlet-i Aliyye'nin sancak-ı şerîfi çıkarması düşman olan millet aleyhine hareket için Müslüman olanlara bir i'lândan ibâretdir. Muhârebe vaktinde her millet kendi âdât-ı dinîyesini isti'mâl ile Cenab-ı Hakk'dan istimdâd ettiği gibi Müslümanlar için dahi âdet budur, esfâr-ı sâlifede dahi sancağ-ı şerîf çıkarılmış ve düşmandan mâ-adâ hiçbir millet aleyhine bir hareket vukû' bulmamıştır. Yollu vatandaşlarımız tarafından her yerde herkese beyân-ı hakikat hâl ile ta'dîl-i efkâra çalışıldı ve ba'zı mertebe-i te'sîrâtı görüldü ise de Rusyalılar Avrupa'ca bizim hakkımızda hâdis olan ümitsizlikden istifâde ederek pek küçük şeyleri pek büyük mübâlâga ile neşr ederek halkı inandırdıklarından fi'l-hakika sancağ-ı

şerîfin ihrâcî hakkında bir tasavvur var ise bunun en nihâyet dereceye bırakılması münâsib görünür.

Mülâhazât-ı ma'rûza kulunuzca hâtıra kabîlinden olarak mücerred-i gayret-i vataniye ve milliye icbâri ile arzına cesâret olundu. Herhâlde redd ve kabûlü vâ-beste-i re'y-i âlî-i fahîm-âneleridir.

8

Teşrîfât Nâzırı Kâmil Bey'e:

Ulûvvü'l-himem Azizim Efendim

Hâl-i hazır âciz-ânem içinde benimle mekâtibeden müctenib olacağınızı bildiğim hâlde bu def'a dahi bi'z-zarûre şu birkaç söz ile tasaddî'a cür'etinden dolayı şîme-i mürüvvet-kârîlerine mürâca'ât ederim. Geçende Der-saâdet [351] gazetelerinin birinde neşr olunan mektûb üzerine ba'zı i'tirâzât vukû' bulunduğunu işitdim. Menfi olan bir adamın celb-i merhamet ve şefkat edecek yerde devletin mu'âmelât ve icrââtına ta'rizi müş'ar ta'birât ile ba'zı zevâtın yeniden infî'âl ve husûmetini da'vet edecek etvârda bulunulmasını dostlar dahi nazâr-ı noş-nûdi ile görmeyeceklerini bilirim. Lâkin bu mülâhazât ve vikâye-i şahs ve zâta â'id nazariyât olmağla hatra getirmek zamanı geçmişdir. Bugün bulunduğumuz hâl-i felâket içinde şahs ve nefsinin selâmetini ittizâm etmekden büyük cinâyet yokdur. Mektûbda yazılan şeyler nazar-ı insâf ile tedkîk olduğu hâlde zann ederim ki cümlesinin mukârin hakk ve sevâb olduğunu kimse inkâr etmez. Eğriliği var ise doğru olması acılığı hak bulunmasıdır. Hakkımda hüsn-i teveccüh pâdişâhîyi tağyîre muvaffak olanların bir yıldır gazeteler risâleler hicviyelerle neşr etdikleri denâetler ve hakaretlere nasıl sabır ve tahammül etmiş isem şahsıma â'id mu'âmelât için yine tahammülde sebât etmek yed-i iktidârımdadır. Fakat otuz altı milyonda bir hisse olarak hâiz olduğum hakk-ı tab'îyyet bugün memleketimizin dûçâr olduğu felâket-i azîme içinde sükât etmek iktidârını benden selb etmiş olduğuna ta'accüb etmemelidir. Vükelâ-yı devletin ne izdırâb ve ne müşkilât içinde olduklarını bildiğim ve gördüğüm cihetle her hâlde hüsn-i muvaffakiyetleri temenniyyâtından başka bir şey

yapmamak ve dememek muvâffak-ı edeb ve insâf olduğunu bilir isem de vakt darlaşmış ve kırk seneden beri korkulan hatr-ı tehlike temâmiyle zuhûra gelmiş olduğundan her evlâd-ı vatanın feryâd ve şikâyet ve bâb-ı merhamet pâdişâhiye arz-ı hâcette hakları olduğu gibi bu kapıyı kendüye mesdûd görenlerin dahi her türlü vesâit ile hâcetlerini esmâ’i çalışmaları tabî’idir. Doğruyu söylemek pâdişâha sadâkat ve yalan söylemek hiyânet olduğunu [352] tefrîk ve temyîz edecek zamân gelmiş. Ve zât-ı hazret-i pâdişâhînin selâmet-i millet ve memleket için teşebbüs buyurduğu tedâbîri icrâ’ya mâni’ olanların hatâlarını birer birer vukû’ât göstermiş olduğundan ümîd ederim ki bu hatâda bulunanların artık agrâz-ı zâtiyeyi bir tarafa koyup metbû’ müfahamımız olan pâdişâhımızın hüsn-i niyâtından istifâde ile memleketi tahlîse hasr ve mesaî ederler. Elfâz müdâhine ve riyâkâr-âne ile telîf ve terkîb olunamayan ifâde etmede ki kusûr ve noksanın meşmûl nazar-ı merhamet buyurulmasını ricâ ile hatm-ı kelâm ederim.

17 Zi’l-hicce 94

Midhat

9

Teşrîfât Nâzırı Kâmil Bey’den Midhat Paşa’ya:

Ma’rûz-ı çâkerleridir ki

Geçenlerde huzûr-ı Hümâyunda ahvâl-i âlîlerine dâir bi’l- münâsebe vâkı’ olan suâl-i âli üzerine mükedder ve perişân bir hâlde geşt ü güzâr etmekde olup geçinmek bahsine gelince istikrâzla yaşamakda bulunduklarını istihbâr etmiş olduğumu arz ve beyân eylediğimde meşhûd-ı âlem olan mübârek ve rakik kalb-i hümâyûnları iktizâsınca kemâl-i merhamet ve şefkatle bekâye gelerek şimdilik def’-i ihtiyâcları için atıyye-i şâhâne olarak taraf-ı âlîlerine gönderilmek üzere bin lira ihsân buyuracaklarını emr ü fermân buyurmuşlar ise de ol emirde meblağ-ı mezbûrun sûret-i irsâlî veya burada havâle edecekleri mahall kendilerinden bi’s-suâl ana göre icâbının icrâ’sını arz eyledim. Bu iş’âr-ı çâker-ânemi zât-ı melik-semât cenâb şehinşâhî ile zât-

1 mün'im-âneleri ve bir de bendeleri vâkıf olup asla kimesne tarafına tecâvüz etmeyerek pek mahrem tutulması kemâl-i [353] ehemmiyetle dikkat buyurulması her nasılsa bîçâre iğfâl olundu kelimesi dahi lisân-ı âlîyi mülûkânelerinden şeref sudûr buyurulmuştur. Ahvâl-i âlîlerinin hüsn-i neticesine gelince bundan böyle vâkı' olacak mekâtibe ile te'mîn olunduktan sonra hâsıl olacağı muktezâyı irâde-i şâhânenen olduğunu beyân ederim. Arıza-i kemterânemin vusûlü cevâbı ile beraber vâkı' olan lütf-i inâyet-i cenâb-ı mülkdârîye teşekküren lâzım gelen arz-ı hâlin taraf-ı bendegâneme serî'an ve irsâline himem-i âliyyeleri der-kâr buyurulmak bâbında ve herhâlde emr ü fermân efendimiz hazretlerininindir.

23 Teşrîn-i sâni 1293

Bende

Nâzır-ı Teşrîfât-ı Umûmiyye

Kâmil

İş'âr olunan husûsâtın pek mektûm tutulması tekrar tekrar emr ve irâde buyurulmuştur.

Cevâb

Ulûvvü'l-himem Azizim Efendim,

23 Teşrîn-i sâni târihli tahrîrât-ı âliyyenizi aldım. Der-saâdetden hareketimiz gününden beri bir âdî selâm irsâlinde bile hezâr-ı ihtiyât ile dûçâr-ı telâşlı ve ızdırâb olan bir dostun hatt-ı destiyle mektûb irsâline cesâreti bâdî-i nazarda müceb-i ta'accüb ve tahayyür oldu ise de mektûbu okudukca hikmetini anladım. Ahvâl-i âciz-ânem hakkında lütfen vâkı' olan suâl-i âlî üzerine taraf-ı âliyelerinden verilen cevâbda (mükedder ve perişân geşt ü güzâr etmekde) buyurulması hakk-ı âciz-ânemde merhamet ve şefkat-i seniyyeyi celb etmek niyetiyle irâd ve beyân buyurulmuş olduğundan teşekkür ederim. Fakat ma'lûm-ı âlîleridir ki bu ta'bîr hakikaten gaddar ve zulme uğramış imânı kesilmiş akl ve şu'ûru dağılmış serseri ve felâketzedeler hakkında [354] müsta'mel olup hâlbuki zât-ı şâhânenin bizi İstanbul'dan

çıkartıp Avrupa'ya göndermesi Der-saâdetce vücûd ve huzûr âciz-ânemin birtakım rahatsızlıkları müceb olacağına dâir isnâd olunan müfteriyâtın önü kesilmek hikmetine müsteniddir. Yohsa hak ve nâ-hak devletin rütbe-i âliyyesini ihrâz etmiş ve Pâdişâhın mükerreren ve alenen bunca mu'âmelât-ı lütfiyyesine nâil olmuş bir adamın ecnebi memleketlerinde çâresiz kalması ve serseri şahs bî-şu'ûr gibi gezip dolaşması ne devletin şânına ve ne de pâdişâhın rızâsına muvâffak olmayacağı cihetle bu ta'bîr yerine Midhat Paşa Napoli'de ihtiyâr hâl-i uzlet ve orada du'â-yı umûr ve afiyyet-i hazreti pâdişâhîye muvâzebet etmekde imiş denilmek hem sahte makrûn hem de dil-hâh hümayûn olurdu zann ederim.

Esbâb-ı ta'ayyüş-i âciz-ânem bahsinde irâd buyurmuş olduğunuz kelimât dahi pek doğrudur. Ma'lûm-ı âlînidir ki bendenizin âlemde medâr-ı iftihârım olan esbâbın biri de ahvâl-i mâliyye-i âciz-ânemdir. Dünyaya nasıl çıplak geldi ise öylece çıplak gideceğini görenlerin bu hâlde bulunması pek tabî'idir. Bununla beraber Avrupa'da seyâhat ve ikâmet masrafa muhtâc olduğundan Der-saâdet'den hareket-i âciz-ânemde ihsân buyurulan beş yüz lira ile geçen sene Napoli'de iken Hristaki'den bin naz ile istikrâz edilen on bin frank tükendikten sonra gerek bizim Avrupa'da ve gerek familya halkının Der-saâdet'de idâresi için istikrâza mecbûriyyet gelmiş ve mücerred zât-ı hazret-i pâdişâhînin hakkımda sıbk eden hüsn-i nazarı ve teveccüh-i mülûkâneleri semeresi olmak üzere Avrupa'da ve husûsiyle Londra'da istenildiği kadar bilâ-fâiz akçe vermeğe birtakım dostlar yaratılmış olmağla şimdiye kadar o yolda ta'ayyüş ve idâre olunmuşdur. Ahvâl-i harbiye münâsebetiyle hâzine-i devletin müşkilâtı şu neticeye varmamış olsa muttasıf oldukları şî'âr-ı celîl bende-i perverî ve merhamet-i [355] seniyyeleri iktizâsınca kırk seneden ziyâde nân ve ni'met-i devlet ile geçinmiş bir adamın şu hâl-i şeyhûhetde mu'âvenet-i ecânibe muhtâc bırakılmayarak her sûretle tevsi' ve terfiyye idâresi için dirîğ-i lütuf ve inâyet buyurulmayacağını yakinen bildiğim hâlde şu i'timâd ve i'tikâdımı bu def'a tebşîr buyurulan irâde-i merâhimâde-i pâdişâhâneleri dahi te'kîd etmekle azîm-i teşekkür olunur.

Mektûb-ı âlînizin bakıyye-i münderecâtına gelince buna dâir birkaç söz söylemek için evvel emirde affu âlînizi taleb ederim. Ma'lûmunuzdur ki

mahlasınız Hacı Eşref Efendi nâmında bir zâtın oğluyum. Allah'dan başka kimseye intisâb etmedim. Tahsîl-i fezâil ve kemâlâta çok çalıştım muvaffak olamadım. Kâbiliyyet ve ehliyyetim kâffe-i ihvân ve akrânımdan dûn olduğuna mu'terifim. Hâl böyle iken eger beni dünyada lâıyk olmadığım şöyle bir mertebe isâl eden bir saffet varsa doğru öz doğru sözdür ve müddet-i ömrümde ne kadar zahmet ve müşkilâta uğramış isem anıda celb ve da'vet eden doğruluk ve doğru sözlülüktür. (Bî-çâre iğfâl olunmuş) sözüne karşı evet hasbe'l-beşeriyye öyle birşey vukû' buldu. Tasavvur olundu demek ve afvını talep etmek muvâffık-ı edeb olduğunu biliyor isem de olmayan şey'i zımnî de olsun i'tirâf etmek yalan söylemek ve nefesine iftirâ eylemek demek olmasıyla bu ise bendenizce küfrân-ı ni'mettir. Ne olmuş ve ne yapmış ki iğfâl olunmuş olayım. Sultân Abdülaziz'den sonra mülke bir pâdişâh lâzımdı. Hasbe'l-usûl Sultân Murad geldi. Hastalandı deli oldu ümîd kesildi. Hal' edildi. Yerine yine hasbe'l-usûle Sultân Abdülhamid cülûs buyurdu. Ârzû olunduğu vechle mesalih-i devlet için hâlis-âne ve bi'z-zât sarf-ı makdûr etmek ve devleti bir usûl-ı cedîde altına koyup ileri götürmek isti'dâd ve iktidârında olduğu görüldü. Ve herkese alakadar hem ri'âyet edip husûsiyle hakk-ı âciz-ânemde fevka'l-gâye [356] ibrâz-ı hürmet ve ri'âyet buyurdu. Hâsılı herkesin istediği oldu. Bu ahvâle karşı ne kadar alçak ne kadar hâin ne kadar kâfir-i ni'met olmalıdır ki bunların cümlesini mahv edecek bir niyetde bir âdem buluna ve-yâhûd öyle bir niyete hizmet ide. Hasbünallâh

Mustafa Fazıl Paşa merhûm Sultân Abdülaziz'e vermiş olduğu bir lâyhada pâdişâhların sarâyı kapısından en sonra dâhil olan doğru sözdür demişdi. Vâkı'â böyledir. Lâkin doğru söz şahsen ne kadar hatırlı ise pâdişâhın zâtına ve saltanatına hizmet ve sadâkat olduğu cihetle o kadar fâidesi azîm olduğundan menâfi'i âmmeyi mülâhazât-ı şahsiyyeye takdîm ederek doğru söylemeden ve fedâkârlıktan hiçbir vakt çekinmedim. Ve hangi yol bizi semt-i selâmete çıkaracağını ve nasıl usûl-ı memleketimizi yıkıp mahv edeceğini hasbeten-lillah arz ve tafsîlde tereddüd etmedim. Bunların ashâb-ı ağrâz tarafından aleyhimde isti'mâl için silâh ittihâz olduğunu bilurum. Lâkin bu günkü vukû'ât denilen sözlerin sıdk ve isâbetini birer birer meydâna koyuyor. Hayf ki memleketi uğradığı vartadan kurtaracak hâl ve zamânda birtakım zâtlar hayâlât nefsâniyye ile uğraşıp müstakil olmak tama'

ile dünyâda kâbil-i ta‘mîr ve ıslâh olmayacak ve insanlığa yakışmayacak bir hatâda bulundular. Ve bununla hem kendilerini bed-nâm edip hem de memleketi şu hâle getirmiş oldular.

Her ne ise bendeniz cemi‘-i hâl ü kârda pâdişâha teşekkürden başka diyeceğim olmadığından Der-saâdet’den hareketim gününden bu sâate gelinceye kadar gezdiğim dolaşdığım yerlerde zât-ı şâhânenin niyât-ı hâlisa ve teşebbüsât-ı nâfiasına hasr-ı ezkâr ve beyân-ı teşekkür etdiğim gibi ilerisinde dahi benim için bundan başka meslek olmadığı kavî ve fi‘l âciz-ânemin sebâtını bilenlerin musaddak ve müsellemidir. [357] Şu hâl içinde bendenizce en büyük ârzû memleketin dûçar olduğu mesâib-i harbiyeden halâs ile şahs ve zât-ı âciz-ânem mülâhazası ikinci derece kalmaktır. Azizim efendim sinn-i âciz-ânem elli altıya vâsıl oldu. Demek ki sinn-i âlînize takarrub etdim. Siz inşaâllah çok yaşarsınız bendeniz ümîdim yokdur. Hemde bildiğiniz eslâf-ı azâmın hiç birisi altmış yaşına varamadı. Reşîd Paşa, Kıbrıslı Mehmed Paşa, Âlî Paşa, Fuâd Paşa ma‘lûmdur. Birkaç senelik daha ömr için ne yapılsa ziyâdedir. Binâen-aleyh mahlasınız hakkında ihtiyâr olunacak tarîk birdir. O da tekâ‘üden bir yere çekilip bakıyye-i nevâyî du‘â-yı devlet ve pâdişâhîye sarf etmektir.

29 Terşrîn-i sâni 93 Midhat

Teşrîfât Nâzırı Kâmil Bey’den Midhat Paşa’ya:

Ma‘rûz-ı çâker-i kemineleridir ki

Bundan bir müddet akdemce zât-ı übhet-semâtlarına takdîm eylediğim muhâlesat-nâme-i çâkerinin revîş ve mazmûnundan zât-ı hamîyyet-semât millet-perverilerinin muktezâyı ve iktizâ-yı hareket ve mişvarı fehm ve idrâk buyurup arîza-i mezkûrun hangi menbâdan sâdır olduğunu teyakkun ederek teşekkür-nâmenin tesdîrini ve her hâlde zât-ı âliyyâlarından me‘mûl olan lisân-ı hamîyyeti tahrîren kullanmağa gayret ve himmet buyuracaklarını ümîd eyler iken şeref vürûd eden cevâb-ı sâmillerinde bu mühim noktalar gözedilmeyerek hakikat-i hâlin ziynetsiz belki libâssız gelin gibi meydân-ı

beyâna acıkca konulduğu ve nazar-ı itibâra alınması icâb eden nüktelere ri'âyet buyurulmadığı görülmekle bu keyfiyyet bâ'is-i esef-i âcizî olmuş ve şimdiye kadar zât-ı âlî-i mün'manelerine nisbette ileri götürülmüş olan harekât-ı terakki [358] mesned-âneyi gerületmiştir. Husûsiyle ki imâme-i sübha-i hilâfetin ma'âzallah bir tahavvüle giriftâr olmasına gûyâ müterakkıb olduğunuz hakkında ba'zı mahâl-i âliyyece ıstibâh hâsıl olmuştur. Şimdi bendelerinin tebdil-i havâ maksadıyla bir iki ay için Mısır'da bulunduğum cihetle tahrîri münâsib add olunacak cevâb-ı hıdîv-ânelerinin Mısır'a kullarının nâmına irsâli emr-i âsafîlerine menûl olmağla. Ol bâbda ve herhâlde emr ü fermân hazret-i men lehü'l emr efendimizdir.

24 Kânûn-ı evvel 1295

Bende

Kâmil

10

İffetlû Efendim Hazretleri

Ebhetlû Devletlû Paşa Hazretleri dünkü gün Girit'e vüsûl bulmuş olduklarından mukaddemce tezkire-i mahsûse-i âcizi ile beyân olunduğu vechile zât-ı ismet-ânelerinin dahi bu hafta zarfında vapur-ı mahsûsla azîmetlerine müsâde-i seniyye erzân ve harcırah olmak üzere elli bin gurus atıyye-i şâhâne ihsân buyurulmuş olmağla vapur-ı mezkûrun ihzârı ve taraf-ı hümâyûn mülûkâneden mücerred taltîf ve ba'zı irâdât-ı seniyyeyi teblîğ etmek üzere izâm buyurulacak zâtın terfîki için hangi gün harekete amâde olabileceklerinin dahi şimdiden ihtârı bâbında lûtûf ve himmet efendimindir.

2 Şevvâl 95

Ali Fuâd

Diğer

İffetlû Efendim Hazretleri

Ebhetlû Devletlû Paşa Hazretlerine ba'zı irâdât-ı seniyyenin teblîği için zât-ı ismet-ânelerine tefrîkan Girit'e i'zâmî mukarrer olan zât-ı vaktin

darlaşması [359] cihetiyle bugün yetişemeyeceğinden inşâllahü tealâ posta ile i'zâm kılınacağıının ve müşârün-ileyh hazretlerinin selâm-ı selâmet-i encâm-ı cenâb-ı pâdişâhî ile taltîf buyurukduklarının kendilerine teblîği bâ-irâde-i seniyye ihtâr olunur efendim.

8 Şevvâl 95

Ser-kâtib-i Mâbeyn-i Hümâyûn

11

Midhat Paşa Tarafından Makâm-ı Sadârete Gönderilen Lâyiha

Husûsi

Ma'rûzu çâkerleridir

Kırk seneden ziyâde bilâ fasıla hizmet-i devlet pek ziyâde it'âb-ı vücûd edilmiş olması ve sinn-i âciz-ânemin altmışa takarrüb eylemesi cihetiyle za'f-ı kuvvî ve kuvvet-i za'f derece-i kemâle varmış olduğundan Avrupa seyâhatından sonra ferâgat-ı tâma ile bir kûşe-i uzlet ihtiyârına hasr-ı maksad olunmuş ve bir aralık Girit'te bi'l-ehl ve'l-ıyâl ikâmet-i âciz-ânem hakkında şeref sünûh ve sūdûr buyurulan müsâ'ade-i seniyye-i pâdişâhî tamâm-ı maksad-ı kem-ter-âneme muvâffak bir ni'met ve inâyet bulunmuş iken kariha-ı celîle-i hazret-i velî ni'metden olarak Suriye vilâyetine me'mûriyyet-i âciz-ânem zuhûra geldiğinden ve şu lütf-i celîl-i cenâb-ı şehriyâri kulları gibi cismen ve fikren derece-i acz ve nâ-tevânîye vâsıl olan bir âdemden Devlet-i Aliyye'ye az çok bir hizmet ümîd buyurulmuş olmasından münba'is olarak bu da teveccühât-ı feyz gâyat-ı hazret-i velî ni'metin cümle-i delâil-i sarîhasından bulunduğundan müteşekkiren ve inâyet-i hakka mütevasîlen vilâyete gelmişidim. Otuz sekiz sene evvel tahrîrât kâtibi me'mûriyyetiyle birkaç sene buralarda bulunmuş ve yirmi yedi sene evvel bir kerede me'mûriyyet-i muvakkate ile gelmiş olduğumdan bu münâsebetle Suriye kıt'asının ekser ahvâline ve ahâlisinin emzicesine [360] bir mikdâr ma'lûmât-ı âciz-ânem olduğu hâlde bu def'a vürûd-ı âciz-ânemle bulduğum hâl eskiden

bildiğimin gayrı olup vilâyetin ahvâl-i mûkiyye ve politikası bir başka renk almış ve kırk seneden beri Berrüş-Şam'da nüfûz-ı hükûmeterini yerleştirmek için Fransızlarla İngilizlerin yek-digerine rekabet icrâ' etdikleri entrikalar Cebel-i Lübnan'ın şimdiki hâlini meydana getirdiken sonra kusûr yerlerini dahi ana benzetmeğe iki taraf dahi açıktan açığa sarf-ı nüfûz ve mesâ'i etdikleri gibi sâir devletler dahi anlara bakarak meselâ Fransızlar Cebel-i Lübnan'ı ve İngilizler Dürzileri nasıl himâye ederler ise Amerikalılar dahi Cebel-i Nasıra'yı ele almak üzere oralara birçok mektebler ve imâretler yaparak mâddî ve ma'nevî Nusayrileri himâyet-i ecnebiyyeye teşvîk etdikleri ve Almanyalılar dahi Kudüs sevâhiline koloni nâmıyla birtakım Almanlar getirip ve köyler teşkil edip oraya yerleştikleri vel-hâsıl her devlet Berrüş-Şam'mın birer kıt'ası üzerinde te'sîs-i hükûmet etmek mukaddemâtına çalışıp İspanyollar bile bu def'a Yafa taraflarında bir kilise ve bir mekteb inşâsıyla anlar dahi hâllerince bundan hissedâr olmak kaydına düşmüşler görülmüşdür. Bu müdâhalâtın sû'-i te'sîrâtıyla Hristiyan takımı terbiyesi bozulmuş çocuklara dönüp kimisi Cebel-i Lübnan ile birleşmek ve kimisi ayrı ayrı himâye-i ecnebiyyede fırkalar teşkil etmek hayâline düşmüş ve Dürziler dahi İngilizlere istinâden Havran ve Cebel-i Dürûz havâlîsinde bir idâre-i hükûmet te'sîsine kalkmış ve İslâm ise bu kadar ifsâdât ve sû'-i niyât içinde mütehayyir kalmıştır. Bu ahvâle karşı devletce halkın te'mîn-i efkârına ve hâricden gelen fesâdâtın ibdâlini müceb şeylere çalışmak lâzım iken gâile-i harbiye münâsebetiyle merkez-i devletden buralara atf-ı nazar etmeğe vakt olmayıp gelen evâmîr yalnız akçe ve asker talebinden ibâret bulunmuş ve bu hâl ile kânûn ve kâ'ide bir tarafa kalıp her türlü sû'-i isti'mâlât [361] kapıları açılmış olduğundan me'mûrîn içinde birkaç zâtdan mâ-adâ küçük ve büyük kâffe-i me'mûrîn ve müstahdemin tahsîl-i menâfi' kaydına düşerek tabî'i-i mu'âmelâta hâlel gelmiş ve bunun sû'-i te'sîrâtıyla halkın dahi ahlâkı bozularak taraf taraf katl-i nüfûs ve nehb ü gâret-i emvâl ile emniyyet külliyyen münselib olmuştur. Hatta bu def'a Trablus'da bi'z-zât müşâhede ve tahkik olduğuna göre Akar ve Safnet gibi iki küçük kazada şu üç dört sene zarfında zuhûra gelen katl ve gâret-i emvâl doksan mâddeden mütecâviz olduğu hâlde hiçbirine bakılmamış ve işlere hiç kimse sehâbet etmeyip birçok cânîler cezâsız kalmış veya habsden salıverilmiş olduğu misüllü bi'l-'akis

müttehim olmadığı hâlde bir hayli kimseler dahi senelerce habsde kalmış ve hatta bu kabîlden olarak yedi sekiz seneden on bir seneye kadar bilâ hükm Trablus mahbusunda kalmış olan birtakım mahbusîn bu def'a salıverilmiş ve hele kâim-makâmlık idâresinde bulunan kazâların hâlî ta'rifden müsteğni bulunmuşdur. Vâridât-ı hazîneye gelince mukaddem ki arıza-i mufassala-ı âciz-ânemde beyân olunduğu vechle mâl ve virgü yarı yarıya çürümüş ve âşâr işi memleketi harâb etmiş ve bedel-i askerî ise bütün bütün mahv derecesine gelmiş olduğundan ve bu ahvâle munzam olarak kâime beliyyesi dahi geçen sene vâridâtını nıfs derecesine tenzîl edip masarıfdan ol mikdâr açık kaldığından burası dahi başkaca bâdî-i hayret olmaktadır. Ahvâl-i ma'rûza mesâlih-i umûmiyye-i vilâyetin fihrist-i ecmâlisi olup bu hâlde şikâyet edenlerin en büyüğü ve başlısı Fransızlar olduğu gibi bunun devâmından ve netâyicinden politikaca en büyük istifâde etmek isteyenler dahi yine anlar olduğundan şu hâle bir nihâyet verilmez ise İngilizlerin Anadolu ıslâhâtı vesîlesiyle umûr-ı vilâyeti İngiliz me'mûrları yedine vermek istedikleri misüllü Suriye'ye dahi ya anlar veya Fransızlar böyle bir vesîle ile [362] el atmak tasmîminde bulundukları ma'lûm olmağla bir kere anların şu teklifâtı vücûda gelecek olursa çünkü istinâd etdikleri âsâr-ı sû-ı idâre meydânda olarak Avrupa'nın her tarafına bir broşür ve gazetelerle neşr olunduğu cihetle efkâr-ı umûmiyye kendileri muvâfık olduğu gibi Berrüş-Şam'ın birer kı'tasına yerleştirdikleri mekâtib ve medâris ve koloni kuvvetiyle oralarca hissedâr olmak isteyen devletlerin dahi anların politikasını tervîc edeceklerinde şüphe yoktur. Binâberîn buraya vürûd-ı âciz-anemle beraber vilâyetin tanzîm-i umûr-ı mesâlihine kemâl-i sür'atle teşebbüs olunarak şimdiye kadar arz ve beyân eylediğim mütâla'ât şu muhâtarâtın önü alınmak maksadına münhasıridi. Müessir mühim-i aliyyeleriyle merkez mutasarrıflığı mes'alesi hal olunmuş ise de bununla iş bitmeyip asıl maslahat vilâyet-i umûr-ı mâliyyesinin bir esâs-ı sahîh üzerine tanzîmiyle muhâkemin ıslâhı ve husûsiyle mülken ve maslahaten muzırratından başka devlet ve millet için yâr ve ağıyâra karşı mûris-i hacâlet ve şer mesâri olan irtikâbâtın külliyyen men'ine lâzım olan tedâbirin icrâ'sı vel-hâsıl pâdişâhımızın te'sîs ettiği Usûl-ı Adliye'nin hakkıyla izhâr-ı âsâr-ı fi'liyyesiyle halkın te'mîn-i efkâr-ı kazıyyesi olup hâl böyle iken Meclis-i Vükelâ'da karar verildiği vechle

Memâlik-i Şâhânenin umûmî hakkında der-dest tasavvur ve tezekkür olan nizâmât ve kavânîn yakında yapılp meydâna gelecek olsa bile çünkü şimdiye kadar yapılan nizâmâtta hiçbir vilâyetin ahvâli ve icâbât-ı husûsiyesi mülâhazaya alınmayıp nizâmât her mahalde ale'l-ıtlak ve muttariden icrâ'sı iltizâm olunmasıyla semerâtı vücûda geldiği ve binâen aleyh devletce şimdiye kadar bunca kavânîn ve nizâmât yapılmış iken Devlet-i Aliyye'de nizâm ve kânûn olmadığına dâir isnâd olunan kusûr ve noksanın mücerred bu hâlden neş'et eylediğini pek güzel bildiğim cihetle mev'ûd olan nizâmâtın dahi buraca matlûb olan [363] ıslâh-ı ahvâle kifâyeti ümîd olunamayıp şimdiki hâlde ise hatırsız ve sektesiz olarak bir müddet daha böylece devâm edeceğine i'tikad etmek ne kadar yanlış ise bir işin çâre ve devâsını bulupda anı yapmak iktidârında olmamak ve intâc edeceği muzırratı bile bile kabûl etmeğe mütehammel olmak dahi kullarınca müşekkel olmanın şu mütâla'ât ve mülâhazâtın bir kere de bu vechle sûret-i husûsiyyede olarak nazar-gâh-ı âlî-i fehimânelerine arz ve beyânına mecbûriyyet gelmiştir. Yine herhâlde.

17 Mart 95

Midhat

İkinci Lâyiha: Mâbeyn Baş-kitâbetine

Kavânîn ve nizâmât-ı cedîde hakkında şerif-i vâkı' olan suâl-i âlî üzerine en sonra takdîm eylediğim şifreli ârizâ-i âciz-anemde kavânîn mütehazenin esâsen lüzûm ve isâbetine diyecek olmayıp fakat bahs ve da'va memleketlerin ve bunların sekenesi olan halkın ihtilâf-ı âdât ve ahlâkı cihetiyle nesek-i vâhid üzre yapılan kavânîn ve nizâmâtın ekserisi icrâ'sız kalarak icrâ' olunabilenlerin dahi âsâr-ı fi'liyyesi maksadın hilâfına müntec olmasıyla zuhûra gelen müşkilâtın menşe'i burası olduğu arz edilmişidi. Bu bâbda isâbet-i efza-yı sünûh ve sūdûr buyurulan emr-i fermân-ı hümâyûn hazret-i pâdişâhî mantûk-ı celîline tevfikân bunların ta'dîlâtı hakkında vârid-i efkâr kâsire-i âciz-anem olan mülâhazâtî hâvî bir lâyiha tanzîm ve takdîmi karîn-ı müsâ'ade-i seniyye-i cenâb-ı tâc-dârî buyurulmasıyla ma'et-teşekkür işbu

emr ü fermân-ı hümâyûnun infâz ve icrâ'sına müsâra'at-ı mütehattim zimmet-i ubûdiyyet olup az bir müddet [364] için vaz' ve i'lân buyurulan kavânîn ve nizâmât ve ta'lîmâtın ta'addüd ve tenvî'-i cihetiyle her birinin hâvî olduğu mevâdd-ı muhtelifeyi ne tedkîk ve muvâzeneye ve ne de ihâta ve idâreye kudret-i fikriyem müsâ'id olmadığı gibi matlûb-ı âlî olan cihet dahi bu tafsîlât olmayıp kavânîn-i müntesirenin vilâyetlerce mesâdif olduğu müşkilâtın esbâb ve derecâtı hakkındaki ma'lûmâtın suâlinden ibâret olmağla efkâr-ı kâsire-i âciz-anemin muhît olduğu derecede ba'zı izâhâta ibtidâr olunur. Şöyle ki bir halkın bir memleketin idâresi için vaz' olunan kânûnun hükmü lâyete gayyer olarak cümle hakkında bilâ-istisnâ icrâ' olunmak şart ve lâzım olmağla kânûnda esâs olan şey burası olduğu ve böyle olmaz ise kânûn denilemeyeceği müsellemdir. Egerçe şimdiye kadar neşr ve i'lân buyurulan kavânînin kânûniyeti Meclis-i Meb'ûsân'ın kabûluyle meşrût olmasıyla bunların hiç birisi şimdilik sûreti kat'iyede değilse de mâ-adâm ki âtîde kânûn olacağı i'tibarıyla neşr ve i'lân buyurulmuştur. Bunların icrââtından hâsıl olan tecrübeler göre ta'dîl ve tashîhiyle lâ-yetegayyer bir hâle konulması lâzım gelir. Kaldı ki nezd-i âlîde ta'rîfe hâcet olmadığı vechle memleketlerin ve husûsiyle Memâlik-i Mahrûsa-i Şâhâne'nin müştemel olduğu bilâd ve emsârın ve bunlarda sâkin olan akvâm-ı mütenevvi'anın icâbâtı ve ahlâk ve âdâtı bir birine benzemeyip meselâ Bursa ve Edirne'de vaz' ve ittihâzından istifâde olunan bir usûlün Halep ve Suriye ve Bağdad gibi yerlerde müceb-i muzırrat olduğu ve bi'l-'akis oralarda fâideli olan şeylerin digerlerinde muzırrı intâc eylediği ve'l-hâsıl pek çok şeyler vardır ki icrââtının bir mahalde adl ve diğer mahalde zulm ve gadr olmak lâzım geleceği memleketimizin tafsîl-i ahvâline vukufu olanların ma'lûm ve müsellemdir. Binâen aleyh kavânînin icrâ' kılınacak ta'dîlât ve tashîhâtında buraları nazar-ı i'tibâra alınarak memleketlerce mütteriden ve mütesaviyyen icrâ'-yı ahkâmı [365] kâbil olan mâddeler ne ise anların bilâ-tagayyür kânûn olarak icrâ'sı ve bunların hâricinde olan ya'nî her memleketin hâline ve ahâlisinin âdât ve emzicesine göre tagayyür ve tahallüfü zarûrî ve tabî'i bulunan husûsâtın mahalleri ihtiyâcâtına tevfikî iktizâ eder. Yoksa diğer bir memleketin ve husûsiyle Avrupa gibi ulûm ve medeniyeti derece-i kusvâya vâsıl olan memâlikin ihtiyâcâtına muvâffak gelmiş olan bir kânûn ve nizâmın hüsn-i

intizâmı her ne kadar müsellemler olsa anı temâmıyla alıp bizim memleketde mevkı'-ı icrâ'ya koymak ve anın iktitâf-ı semerâtına çalışmak aynıyla Avrupa'da yapılmış ve akmışe-i nefise nesc ve i'mâline mahsûs bulunmuş olan zarif ve nefis bir makineyi getirip ne anı idâreye muktedir olacak amele ve ne de anın işleyeceği mahsûlât vesâir esbâb ve edevât yoğ iken anı işletmeğe çalışmak kâbilindendir. Mesela kadaastro ve istatistik ve istiklâl-i muhâkeme ve usûl-ı cibâyet emvâl ve usûl-ı zâbıta-i memleket husûslarında vesâir ahvâl-i siyâsiyyede Avrupa'ca müttehiz olan kavâ'id ve nizâmâtın cümlesi o memleketlerin mukteziyyâtına göre yapılmış şeyler olarak Avrupa'nın bu günkü intizâm hâlî dahi bunların semerâtı olmağla buna diyecek yokdur. Lâkin şu denilen şeylerden ez-cümle kadaastro ve istatistik usûlleri ibtidâ memleketin emlak ve arâzîsi mühendisler ma'rifetiyle ölçölüp ve haritaları yapıp herkesin hukûk-ı tasarrufiyyesi ve tasarrufunda bulunan yerlerin kıymet-i sahîhasını ta'yîn etmek ve nüfusun kâ'ide üzre vukû'âtı mazbût olmak ve her köyde birer ihtiyâr meclisi ve her nâhiyede nâhiye meclisleri bulunmak ve efrâd-ı ahâlî dahi bunların kavâ'id ve nizâmâtını hiç olmaz ise bir müddet olsun cebri olarak icrâ'ya kâbil ve müsteid olmak misillü şeylere muhtâc iken bunların hiç birisi yapılmayan ve bir tek mühendisi olmayan ve hâlâ mikdâr-ı nüfûsu bilinmeyen bir memleket de şehri yüzelli guruh ma'âşlı bir kâtib ile [366] kadaastro ve istatistik nizâmâtının icrâ' olunacağını zann ve i'tikâd ile işe başlanılır ise maksadın vücûda gelmesi tabî'idir. Ve kez[a]lik usûl-ı muhâkeme kânûnları hükmünce deâvî-i hukûkiyye için mu'ayyen olan birtakım mu'âmelât-ı resmîyenin icrâ'sı için refte refte ehliyetli me'mûrlar yetiştirilmekle beraber bir taraftan dahi halkın şu usûle kesbû'l-left ve kâbiliyyet edeceği zamâna kadar dūçâr olacağı müşkilât umûr-ı tabî'iyesi ve zarûriyyeden add olunarak bunlardan mâddeten vukû'a gelecek muzırratların ehemmiyeti olmasa bile emniyyet-i memleketi ihlâl etmesinden dolayı mes'ûliyyeti temâmıyla me'mûrîn-i hükûmete â'id olan ashâb-ı cürm ü cinâyâtın ahz ve habsinde ve muhâkemesinde ve tahliye-i sebîlî husûsunda me'mûrîn-i hükûmetin medhalî şöyle dursun haberi bile olmaması iltizâm edilmek ve sonra anların sū'-i ahvâlinden zuhûr edecek mes'ûliyyeti hükûmet me'mûrlarına tahmîl edilmek ne kadar yanlış ise umûr-ı zâbıtanın kumândâsı ve harekât sâiresi bir dereceye kadar Harbiye Nezâret-

i celîlesine hâvâle ile oradan idâre olunmak ve vâlînin re'y ve inhâsı alây beyinin inhâsı ile tasdîk edilmek dahi o derece garib ve acayibdir. Vâkı'â şu yapılan kânûnların hükmüne tatbikân Avrupa'da ve husûsiyle Fransa'da mehâkemin vezâîfî ve kâffe-i umûr-ı icrâ'iyesi bütün bütün ayrılıp bir sûret-i müstakileye konulmuş ve polis ve jandarma vezâîfî dahi hükûmet-i siyâsiden tefrîk edilmiş ise de eyâlâtta vâlî bulunanların vezâîf-i me'mûreleri dahi ana göre ta'dîl ve tahsîs olunması ile bir memleketde ne kadar vukû'ât olsa vâlî ve mutasarrıf andan mes'ûl olmayıp cünha-ı cinâyât nev'inden ise polise ve deâvî-i hukûkiyye ve cezâiyye ise mahâkeme ve emvâl-i devletin tahsîlâtına müte'allik ise mâliyye me'mûrlarının idâresine bulunan tahsîldâra â'id olarak anların dahi her biri merkez-i devletde merci'lerine merbût olduğu ve tahrîr-i emlâk ve nüfûs ve tanzîm-i memleket gibi umûr ise devâir-i [367] belediyye idâresinde bulunduğu cihetle vâlî ve mutasarrıf makâmında bulunan gibi adamların vâzifeleri ve işleri âdî bir nezâretten ve mu'âmelât-ı resmîyede tavassutdan ibâretdir. Egerçe müesser teveccühât-ı kutsiyyet ayât-ı hazret-i pâdişâhî ile bizim memleketin dahi o derece bir sûret-i muntazamaya girmesi ârzû olunarak bu da o yolda mukaddemâta teşebbüsle hâsıl olacağında şüphe yoğ ise de yapılan kânûnlar ve nizâmlar mukaddemât nev'inden olmayıp Avrupa'da en mütemedden milletlerin nice senelerden beri ulûm ve ma'ârif kuvvetiyle vâsıl oldukları dereceye göre bir usûl-ı idâre olduğu hâlde bu usûlü birden bire bizim memleketde icrâ' etmek mümkün olamayacağından nihâyet ekserisinin şimdiki gibi icrâ'sız kalması ve birtakımının aks-i maksadı müntec olması tabî'idir. Pâdişâhımız efendimiz hazretlerinin tecdîd-i esâs-ı devlet ve i'mâr-ı mülk ve memleket niyyât-ı hayriyyesiyle te'sîs buyurdıkları Kânûn-ı Esâsî'nin yüz sekizinci mâddesinde vilâyâtın usûl-ı idâresi tevsî' me'zûniyet ve tefrîk-i vezâîf kâ'idisi üzerine mü'esses olması hakkında sebkât eden va'd-i âlî dahi vilâyâtın her tarafında yollar ve şimendüferler ve telgraflar vesâir vesâid-i lâzime ve halkca isti'dâd-ı kâmil-i husûlüyle Avrupa'nın ahvâl-i muntazaması derecesine yetişinceye kadar memleketlerin icâbât-ı mevkî'yesine göre idâresi mahallerine bırakılmak mülâhaza-ı sâibesine müstenid olduğu hâlde şimdi bunun temâmiyle aks ve muhâlifî olarak vilâyetlerce kâffe-i müfredât-ı umûrun merkezi-i devlete celb ve cem'î doğru

olamayacağı müstağni-i arz ve beyândır. Yukarıda arz ve beyân olunduğu vechle vilâyetlerce olan ihtiyâcât yek-digerine mukayyes olmadığı cihetle umûmî hakkında olan nazariyyâtta bu dereceden ziyâde beyân-ı re'y ve efkâra iktidâr ve ma'lûmât-ı âciz-anem müsâ'id olmayıp fakat şu mevkî'de iki seneye karîb müddet görülen ve tecrübe edilen ahvâlden hâsıl olan ve bu vilâyete [368] mahsûs bulunan ma'lûmâta göre müşkilât-ı mevcûdenin men'iyile vilâyetin hüsn-ı idâresi iki şıkdan birinin ihtiyârına mevkûf olarak bunun birisi yukarıda zikr olunduğu vechle umûr-ı adliyye ve mâliyye ve mülkiyye hakkında umûmî ve lâ-yetegayyer hükmünde olan kavânînden mâ-adâ usûl ve nizâmât-ı mevkî' ve mahallerinin icâbât ve ihtiyâcâtına göre nasıl ve ne vechle lâzım gelir ise iktizâları kararlaştırılıp lâyihaları takdîm kılınmak üzere buraya havâlesi ve diğeri neşr olunan kavânîn ve nizâmâtta beyân buyurulduğu üzere vilâyetin kâffe-i umûru merkezden idâre ve rü'yetle her idâre Der-saâdet'de merci'i olan devâir-i âliyye tarafından mes'ûl olmak usûlü tercîh buyurulduğu hâlde vilâyetin mes'ûliyetine mahal kalmayacağından burasının emr-i resmî ile ta'yîn buyurulması icâb eder. İşte hulâsa-i efkâr ve mülâhazât-ı âciz-anem bundan ibâret olmağla. Herhâlde vechi eslemenin ihtiyârı rey'i âliye menûtdur efendim.

7 Mayıs 96 Midhat

12

Suriye Vilâyet-i Celîlesine:

Hidiv-i Sâbık İsmail Paşa'nın oğlu Hasan Paşa'nın Der-saâdet'e gelmek üzere Brindizi'den hareket etmiş olduğu haber alınmış olması üzerine müşârûn-ileyh İsmail Paşa'nın hidiviyet-i celîle-i Mısıriyyeden infisâlinden dolayı ahz etmiş olduğu hâl ve mevkî' icâbınca Der-saâdet'e ikâmete müsâ'ade olunmuş ise de telâfi-i mâfât-ı maksadıyla ba'zı teşebbüsâtdan hâlî kalmamış olması ve mahdûmlarının meslek ve efkârı dahi aynî olması muhtemelât-ı kaviyye olmağla bu misillû teşebbüs ise Devlet-i Aliyye'nin

Mısır üzerinde olan hukûk-ı hükûmrânîsinden [369] dolayı beyne'l politika hukûk ve menâfi' saltanat-ı seniyyeye mûris-i mazarrât olacağından başka bunların şu hâl ve emelin tervîci kasdıyla vukû' bulacak sa'y ve hareketleri dâhilen dahi rahatsızlığı müceb olacağından gerek müşârün-ileyhin ve gerek mahdûmlarının dârü'l-saltanat-ı seniyyede ve memâlik-i mahrûsenin sâir cihâtında ikâmetlerine müsâ'ade olunması husûsunda Bâb-ı Âlî'de in'ikâd eden Meclis-i Vükelâ'ca müttehiden tasvîb olunarak ol bâbda tanzîm olunan mazbata huzûr-ı hazret-i pâdişâhiye arz olunmuş ve mazbata-ı mezkûrede ma'zûlîn-i vükelâ ile ba'zı vüzerâ tahsîsât ta'yânini tasvîb eylemiş olmağla bu re'y ve mütâla'a nezd-i âlî-i âsafânelerinde karîn-i kabûl olduğu hâlde keyfiyyetin telgrafla iş'ârı ve ol bâbda bir günâ mütâla'a-i âliyyeleri bulunduğu hâlde kezâ telgrafla iş'âr-ı keyfiyyet olunmasıyla beraber sûret-i mütâla'alarını hâvî taraf-ı çâkerîye ilk posta ile bir varaka irsâlî bâ-irâde-i seniyye-i hazreti pâdişâhî tebliğ olunur. Ol bâbda.

30 Kânûn-ı evvel 95

Bende

Ali Fuâd

13

Mâbeyn-i Hümâyûn Başkitâbetine:

Kırk seneden mütecâviz hizmet-i devletde it'âb-ı vücûd ve efkâr ederek sinn-i âciz-anem vâsıl derece-i şeyhûhat olmasıyla ifâ-yı hizmete iktidârım kalmadığından Suriye vilâyetinden afv buyurulmaklığımla beraber mümkün ise Der-saâdet'de vâkı' bende-hânelerinde ve-yâhûd Midilli'de olan viran-hânede ve bu da olmaz ise Suriye sevâhilinde ta'ayyüşe elverecek bir mahalde âile-i âciz-anemle yerleşmek ve bâkıyye-i ömrü du'â-yı Hazret-i Pâdişâhî ile geçilmek üzere lütf ve inâyet hazret-i velî ni'mete arz-ı dehâlet ederim.

7 Teşrîn-i evvel 95 Midhat [370]

Baş-vekâlet-i Celîleye:

Hizmet-i devlet de sinn-i âciz-anem bundan böyle fikren ve vücûden ifâ-yı hizmete adem-i iktidâr derecesine vâsıl olduğundan afv-ı âciz-anem hakkında birkaç haftadan beri hazırladığım isti'fâ-nâmenin takdîmini ba'zı vukû'ât-ı mecbure ta'cîl ederek hemân takdîm üzre iken dünkü gün makâm-ı vekâlete teşrîfleri bâ'is-i te'hîr olmuşdu. Bugün Mahmud Nedim Paşa'nın Dâhiliye'ye me'mûriyyeti niyet-i âciz-anemi kat'î bir dereceye getirmekle Mâbeyn-i Hümâyûn'a arz-ı keyfiyyet olundu. Burasını iş'ârdan maksadım isti'fâmın makâm-ı vekâlete teşrîfleri zamânına tesâdüf etmesinin başka ma'nâya atf edilmemesi mülâhazasına müsteniddir. Herhâlde ma'rûz-ı âciz-anemin hüsn-i tervîciyle muhlislerinin âile-i âciz-anemle bir münâsib tarafa çekilerek ağıyâra ihtiyâcdan masûn bir hâlde itmâm-ı bakıyye-i ömr etmek için şefâ'at ve himmet ve inâyet-i aliyyelerini ricâ ederim.

7 Teşrîn-i evvel 95 Midhat

Başkitâbetinden Gelen Cevâb:

Vâlîlikden isti'fâ hakkında keşide buyurulan telgraf-nâme-i âsâf-hâneleri manzûr-ı âlî-i hazret-i şehriyâri oldu. Zât-ı âlîlerinin Suriye vilâyet-i mühimmesince icrâât-ı haseneye muvaffakiyyetleri bu kere Sir Leyard'ın o taraftan avdetiyle vâki' olan ma'ruzât ve ifâdâtıyla dahi teyyüd ederek hizmet-i aliyyelerinin nezd-i âlîde mazhar-ı takdîr ve tahsîn olduğunu hâvî bir kıt'a telgraf-nâme ile taltifleri ve esnâ-yı icrââtda tesâdüf buyurulmakda olduğu vâsıl sem'-i hümâyûn olan ba'zı mâni'alar ve müşkilâlatın hal ve bertaraf edilmesi için bunların ne gibi şeylerden ibâret olduğunun dahi istifsârı musammem [371] iken taraf-ı âsaf-ânelerinden şu mealde bir telgraf-nâmenin vürûdu te'essüfe istilzâm eyledi. Esbâb-ı isti'fâ olarak sinn-i âlîlerinin vâsıl-ı mertebe-i şeyhûhat olması beyân buyurulmuş ise de ma'lûm-ı âlî-i dâverîleri buyurulduğu üzre umûr-ı devletde tûl-ı müddet istihdâm-ı istihsâl vukuf ve tecrübeye vesîle-i münferide olup zât-ı devletleri bunca müddetden beri hâsıl

eylemiş oldukları ma'lûmât ve mahâretin semerât-ı nâfi'ası idrâk ve iktitâf olunacak ve pâdişâhımız efendimizin eazz- ı âmâli olan mülk ve devletlerine hizmet-i hasene ibrâz buyurulacak bir zamânda umûr-ı saltanat-ı seniyyeden dest-keş ferâğ olmalarına hamîyyet-i müsellemleri kâil olmayacağı misillû cenâb-ı devletleri gibi mesâlih ve mehâmm-ı saltanat-ı seniyyede ikmâl-i tecârib ve ma'lûmât etmiş bir bende-i kadimin şöyle bir zamânda işsiz bırakılmasına kabl-i hikmet o hazreti mülûkâne dahi ra'zı değildir. Binâen-aleyh isti'fâ hakkında beyân olunan şu esbâbın kabûlüne müsâ'ade olunamaz. Bundan başka bağteten bir niyâz ve mürâca'atda bulundurmayı icâb eden her ne esbâb ve vesâil var ise doğruca Mâbeyn-i Hümâyûna şifreli telgrafla iş'âr buyurulması irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî iktizâ-yı âlisinden olduğu cevâben beyân olunur.

10 Teşrîn-i evvel 95

Bende

Ali Fuâd

Mâbeyn-i Hümâyn Başkitâbet-i Celîlesine Cevâb:

10 Teşrîn-i evvel 95 târîhli ve şifreli telgraf-nâme-i âlîleri ahz olundu. Tenezzülen ve merhameten sâdır olan sûal-i âlîye kemâl-i tazarru' ile arz-ı teşekkür ederim. Bendenizi öyle bir istirhâma icbâr eden şey vücûd-ı âciz-anemin adem-i tahammülü ile beraber idâresinden mes'ûl olmaklığım tabî'i olan vilâyetin [372] ahvâlîdir. Bu vilâyetin kâffe-i umûrî zâten bozulmuş ve sevâhilin mevâki' ve ahâlisi âdetâ ecnebîler beyinde taksîm olunmuş ve içerileri dahi mes'ele-i harbiyeden sonra başka fesâdlara uğramış olduğundan ibtidâ bu teferruk ve ihtilâfın izâlesiyle halkın zîr-i sâye-yi Devlet-i Aliyye'de müstazill emn-ü adâlet olmalarını te'mîn edecek şeyler yapılmak ve bu da mevkı'ın ve ahâlinin tabâyi'ne göre olmak lâzım gelir iken Konya ve Ankara vilâyetlerinde ne yapılır ise aynıyle burada dahi anın icrâ'sı iltizâm buyurulmasıyla bunların icrââtını halkı bir kât daha tebrîd ederek ecânibe meyl ve isti'dâd günden güne ziyâdelenmeğe başlamış ve bu hâl içinde muhâfaza-i emniyyet-i memleket için muayyin olan kuvvetin isti'mâlî başka

idârede ve yâlnız andan terettüb eden mes‘ûliyet vâlî üzerinde olarak dünyada hiçbir kâ‘ideye uymayan böyle bir usûlden tevellüd eden ihtilâfât dahi bu fenâlıklara munzamm olmuş olmağın bu hâl ile şu vilâyetin altı ay ve bir yıl daha devâm edemeyeceğini gördüğümünden arz-ı ma‘zerete mecbûr oldum. Âcizleri her nerede nasıl hizmet emr ü fermân buyurulur ise ihtiyârlığa bakmayarak tahsîl-i rızâ-yı velî-i ni‘met için efnâyı ömr etmekle iftihâr ederim. Buranın ıslâh-ı ahvâline gelince bunun tedbîr-i münferidi bu vilâyet için iktidârına i‘timâd olunur bir vâlî intihâb olunarak kâffe-i umûr-ı mülkiyye ve mâliyye ve i‘mariyyesinin buralarca mevkin ve ahâlisinin isti‘dâd ve kâbiliyyetine muvâffak bir sûretle tanzîmi zımmında kendüye salâhiyyet ve me‘zûniyet-i kâmile verilmesi ve idâre-i memleketin esbâb ve edevâtı bir elde bulunmak için mukaddemâ Bağdad’da yapıldığı gibi dâhilen kuvve-i askeriyye isti‘mâlinin vâlîye tefvîz ve tevdî‘i sûreti olmağın mücerred-i şeref-sâdır olan müsâ‘ade-i seniyye-i hazret-i pâdişâhiye müsteniden arz-ı mâ-vaka‘ hâle ibtidâr eyledim.

11 Teşrîn-i evvel 95

Midhat [373]

Cevâb Telgrafi:

Cevâben vârid olan telgraf-nâme-i âlîleri bil vusûl-ı piş-i nazar-ı hümâyûna arz olundu. Taraf-ı âsaf-ânelerinden beklenildiği vechle tahsîl-i rızâ-yı velî ni‘met için el-minnetülillâh efnâ-yı ömrle müftehir olduklarının iş‘ârî nezd-i şâhâne ziyâde mahzûziyyeti müceb olup selâm-ı iltifât-ı encâm-ı şâhânelerinin taraf-ı âsaf-ânelerine teblîği ile telgraf-nâme-i mezkûr münderecâtı üzerine ta‘lîmât-ı hikmet-i âyât-ı hazret-i mülûkânenin iki üç gün zarfında taraf-ı devletlerine bildirileceğinin ve ba‘zı evâmir ve irâdelerini teblîğ-i me‘mûriyyetiyle Sarây-ı Hümâyûn’dan birinin dahi nezd-i âlîlerine irsâli musammem ve mukarrer olduğunun iş‘ârı şeref-sâdır olan irâde-i seniyye muktezâsındandır.

12 Terşîrin-i evvel 95

Bende

Ali Fuâd

Baş-vekâletden Midhat Paşa'ya Gelen Telgraf-nâme Sûretidir:

1 Teşrîn-i evvel 95 târîhli Dâhiliyye Nezâreti celîlesine meb'ûs iki kıt'a telgraf-nâme-i âsaf-âneleri Meclis-i Vükelâ'da mütâla'a olundu. Havran'da vukû' bulan hâdise üzerine ittihâz ve iş'âr buyurulan tedâbîr-i münâsib ve becâ görülüp redîf tâburları hakkında iş'âr-ı sâmilîleri vechle taraf-ı Ser-askeriyye tebligât olunmuşdur. Mes'elenin mebde'-i hudûsiyle beraber vesîle-i tevsî'i olanlar kimler idügünün izâhen iş'ârı ve bir de redîf taburları [374] müddet-i medîde silâh altında kalmamaları için hâdisenin bir an evvel hüsn-i sûretle bastırılması esbâbının istihsâli husûsunun taraf-ı âlî-i âsafânelerine tavsiyyesi karar-ı müzâkerât iktizâsından olmağla. Ol bâbda.

3 Teşrîn-i evvel 95 Baş-vekîl

Sa'id

Cevâb Telgrafı:

3 Teşrîn-i evvel 95 telgraf-nâme-i sâmilîlerinde Havran hâdisesinin sebeb-i tevsî'i istîzâh buyurulmağla tafsîlî lâzım gelmiştir. Meşhûr Laca'nın ittisâlinde ve ekser vukû'âtta anınla birlikte olan Cebel-i Dürz ahâlisi kâmilî Dürzi tâifesidir. Bunlar Mısıryun zamânından beri cereyân eden vukû'ât ile şimârmış olduklarından devlete asker ve tekâlîf-i nakdiyye vermediklerinden başka etrâf ve civârda katl ve kat'-ı tarîk misillû vukû'a gelen fenâlıkların cümlesi işbu Cebel-i Dürz'ün taht-ı inzibât ve idârede olmamasından neş'et eder. Geçen sene İngiliz postasını vuran ve bu sene İki Kapılı'da bir kârbânı vurup adamlarını katl eden bunlar olup emvâl ve hayvânât-ı mağsûbenin bir takımı Cebel-i Dürz'de buldurulmuş ise de fâilleri hakkında bir şey yapılamamıştır. İşte orası her tekâlîfden müstesnâ melce'-i eşkıya' olmağla

sâir mahallerden dahi bu yolda geçinmek isteyenler ve az çok bir cinâyete cür'et edenler ve asker fırârları ve Cebel-i Lübnan'da olan Dürzilerin fenâları beş altı seneden beri oraya ilticâ ve hicret etmeleriyle cem'iyetleri pek ziyâde tekessür edip Cebel'e sığmadıkları cihetle Havran kurrâsına tecâvüzle ahâlisini kaçıırıp şimdiye kadar on yedi kıt'a karyeyi zabt etmiş oldukları gibi diğer karyeleri dahi birer birer zabt etmek [375] için böyle vesâil-i cüz'îyye ile mezârîbe ve mukatele çıkarmak âdetleridir. Burasını Havran Arapları güzelce anlamış olduklarından bu def'a ki vakı'a üzerine anlar da Aclun ve Kuneýtıra ahâlisiyle ve birtakım Urbân ile bi'l-ittifâk Dürziler üzerine harekete hazırlanmışlardır. Gönderilen me'mûrlar ma'rifetiyle icrâ' edilen nesâyih üzerine Havranlılar tevkif ve emre itâ'atle beraber Dürzilerden bu şekâvete mütecâsir olanların celbiyle muhâkeme talebinde dahi ısrâr etdiklerinde ve Dürziler ise buna yanaşmayıp birkaç bin musallah cem'iyetle bunların mukâbilinde durmakda bulunduklarından taraf-ı müşîriden sevk olunan asker kumandanının Dürzilerle bi'l-muhâbere ıslâh-ı zâtü'l-beyne çalışdığı işidilmekde ise de derecâtına kesb-i ma'lûmât olunamadığından hakâyıkının taraf-ı müşîriden sûali lâzım gelir. Ol bâbda.

6 Teşrîn-i evvel 95

Bende

Midhat

Midhat Paşa Tarafından Beşinci Ordu Müşîri Ahmed Eyyüb Paşa'ya

Yazılan Tezkire:

Devletlû Efendim Hazretleri

Demincek aldığım tezkere-i âliyelerinde Dürzilerin bir taraftan mesâlihe teklifinde bulunup diğer taraftan ordu-gâhın suyunu keserek askeri harben su almağa icbâr eylemekde olduklarına dâir sa'âdetlü Cemil Paşa hazretlerinden gelen telgraf-nâme üzerine taraf-ı müşîrilerinden yazılan cevâb-nâmenin sûreti irsâl buyurulduğundan bahsle istifsâr re'y ve mütâla'a buyurulmuş olup vâkı'â şu maslahatın kesb etmeş olduğu renk ve sûrete göre muhtâc-ı re'y ve

tedbîr cihetleri varsa da bunların beyân ve ta'rîfî doğru ve yolunda olmak için [376] ibtidâ cevâb-nâme-i âlîlerinde münderiç ba'zı fıkraların nefsü'l-emre ve icâb-ı maslahata tevfiği lâzım olduğundan bunların izâhâtına ibtidâr olunur. Şöyle ki cevâb-ı âlîlerinin fıkra-ı evvelisinde vak'anın sebeb-i hudûsiyle sûret-i cereyânı buraca ma'lûm olmadığı beyân buyuruluyor. Hâlbuki 26 Eylül 95 ve 1 Teşrîn-i evvel 95 târîhleriyle bu maslahata dâir huzûr-ı âlîlerine yazmış olduğum tezkerelerin münderecâtını muvazzah olmak üzere Havran'dan gelip takdîm kılınan ve oradaki müfreze zâbitleri tarafından savb-ı âlîlerine gelen telgraf-nâme ve evrâk-ı sâirede beyân olduğu üzre vak'anın aslî bir kîz münâza'asından ve bu münâza'a esnâsında Basre'l-harîrî karyesi ahâlisiyle bir nefer Dürzi beyninde zuhûra gelen muzârebeden tahaddüs ederek o sırada Basre'l-harîrî karyesinin öte tarafında vâkı' karyedeki Dürziler musallahan Basre'l-harîrî karyesine hücum ile ahâlisinden sekiz on kişiyi bağteten katl etmiş ve bunların hücumuna karşı Basre'l-harîrîler tarafından vukû' bulan müdâfa'ada dört beş maktûl vukû' bulmuş olduğundan bunun üzerine bir taraftan Havranlılar diğer taraftan Dürziler yek-digerini vurup kırmak için tecemmu' etmesiyle üç beş gün içinde maslahat şu dereceye intâc etmiştir. Bu işte vak'anın sebeb-i hudûsu ve sûret-i cerâyânı ma'lûm ve meydânda olduğu gibi bu işe ön ayak olan ve Basre'l-harîrî karyesine musallahan hücum eden ve orada katl-ı nefse tasaddî eyleyen eşhâs dahi Basre'l-harîrî köyünün ötesinde olup ismi tahattur olunamayan Dürzi köyünün ahâlisinden ma'lûmü'l-esâmî eşhâs olmağla mâdde-i kıtâlin bir cem'iyet tarafından îkâ' olunmasıyla asıl kâtillerin kimler olduğunun Dürzilerce dahi ma'lûm olmadığından ve-yâhûd andü'l-muhâkeme tebeyyün etmeyeceğinden bahs etmeğe hâcet yokdur sanırım. Yine cevâb-nâme-i âlîlerinin diğer bir fıkrasında Havranlılar Dürzilerin teklîfî vechle istifâ-yı diyete râzî oldukları hâlde [377] hükûmete â'id olan cihet-i nizâmiyyesi ayrı tutulmak ve işbu sûret-i tesvîye ile teferruâtı cenâb-ı hükûmetden gönderilen me'mûrîn ve tarafeyn meşâyihî ma'rifetiyle kararlaştırılmak umûr-ı tabî'yyeden olduğu beyân buyurulmasına nazaran bu maslahat iki dereceye taksîm buyurulmuş oluyor ki bunun birisi hukûk-ı şahsiyye ve diğeri cihet-i nizâmiyye olmak lâzım geliyor ve Havranlılar musalahayı kabûl edip hukûk-ı şahsiyye bitdikden sonra cihet-i nizâmiyye

dahi hükûmet me'mûrlarına bırakılarak artık askerin işi kalmamış oluyor. Bendenizin fikr-i kâsır-ı âciz-aneme kalır ise maslahatın tahammül olmadığı mülâhazât ile mecrâ-yı tabî'isinden çıkarılmasına çalışılıbda izâ'a-i vakt etmekden ise işin sûret-i vukû' ve hudûsu ortaya konularak ve hükûmetce ve askerce bu misillû ahvâlde kânûnen ve nizâmen nasıl hareket olunmak lâzım geleceği kararlaştırılarak me'mûr ve kumandanlara ana göre ta'limât-ı kat'ıye verilmek iktizâ eder. Çünkü maslahat güzelce teşrîh olunursa görülür ki bu hâdise teba'a-i Devlet-i Aliyye'den iki fırka beyninde vukû'a gelmiş ve her iki taraf yek-digerini vurmak niyetiyle musallahan tecemmu' etmiş olduğundan ve mevkî'de merkez-i ordu-yı hümâyûna sekiz on sâat mesâfeden ibâret bulunduğundan buna uzakdan seyirci gibi bakmak elbette câ'iz olmayıp bunların yek-digerini ızrârdan men'i hangi taraf haklı ise hukûkun istihsâli lâzım ve vâcib olduğu müsellemdir. İşin ibtidâ-i zuhûru bir münâza'adan ibâret ise de tarafından tecemmu' eden ahâli-i müsellâha birkaç bin nefer olmağla buna zabtiyye isti'mâli kâfi ve mümkün olamayacağından nizâm ve kânûn-ı devlet mücebince kuvve-i askeriyyeye mürâca'at olunmak lâzım gelerek ol bâbda taraf-ı âlîlerine yazılan tezkere-i âciz-anem mücebince lüzûmu kadar asker sevk ve tertîb buyurulmuş ve bunlara kuvvetü'z-zahr olmak için Beyrut'dan redîf taburları dahi celb olunarak [378] bu kuvvete ilâveten hükûmetden dahi dört bölük jandarma ma'iiyet-i askeriyyeye verilmiş olmağla şu hâlde işin cihet-i hukûkiyye ve-yâhûd cihet-i nizâmiyyesi ne ise bu vechle sevk olunan kuvve-i askeriyyenin eser-i icrââtı olmak lâzım gelir. Binâen-aleyh Havranlılar istifâ-yı diyet etdikleri hâlde mes'elenin cihet-i nizâmiyyesi hükûmet me'mûrları ma'rifetiyle kararlaştırılsın denilmek gönderilen askerin hiçbir şeyi yapamayacağını farz etmeğe mevkûfdur. Mal'ûm-ı âlîleri buyurulduğu üzere Havranlılar bu mes'eleda mağdûr ve mazlûm olarak hulâsa-ı iddi'âları edemlerini katl eden Dürzilerin celbiyle icrâ'-yı muhâkemeleri istid'âsından ibâret olmağla buna ise hiçbir diyecek olmadığından ve bununla beraber eger kuvve-i hükûmetle hasımları celb olunmayacak olur ise kendileri silâhları kuvvetiyle cebren hasımlarını almağa muktedir olduklarını beyân ederek tecemmü'leri dahi bunun için olduğundan şu hâlde kendileri Dürzilerle söyleşerek maktûllerin diyetleri üzerine musâlaha edecek olurlar ise kâtillerin tutulması ve cezâ edilmesi gibi

devlete â'id olan hukûkun âtîye ta'likî vesîlesiyle mücerred işin bitirilmesi için bundan iğmâz-ı ayn zarûrî olabilir ise de işin derecesi bu sûretde olmayıp Havranlılar mutlaka hasımlarının celbiyle devletin hükm-i kânûnî ne ise anın icrâ' olunmasını talebde ısrâr edip durur ve bu da'vadan dolayı ihkâk-ı hakk için beş tabur piyâde ile birtakım süvari ve zabtiye müfrezesinden mürekkeb bir kuvvet dahi orada mevcûd bulunur iken Havranlıları akçe ile sulh için icbâr etmek hükûmetin ve askerın kader ve şânını ihlâl edeceğinden başka fî mâ ba'd Havran ve Laca'nın Dürziler elinde ve anların taht-ı hükmünde bırakılmasını dahi müntec olacağında şüphe yokdur. Cânib-i vilâyetden mahalline meb'ûs me'mûrlara gelince bunlar Meclis-i Temyîz re'îsi sâbık-ı [379] Salih Efendi ile Tabur Ağası Bozo Hasan Ağa ve bir de Cebel-i Dürz Kâim-makâmı Berâzi Mahmud Ağa'dan ibâret olup bidâyet-i hâdisede mâdde için gönderilmiş ise de mâdde-i kesb cesâmet ve ehemmiyet ederek müşârün-ileyh Cemil Paşa kûmandasıyla sevk-i asker olunması üzerine artık işde çatallık olmamak için kâffe-i icrââtın kumandan müşârün-ileyhe muhavvel olması tabî'i ve mes'elenin asıl rûhî ise şu müttehemlerin asker kuvvetiyle ele geçirilerek adliye me'mûrlarına teslîmi kaziyyesinden ibâret bulunduğu bedîhî idüğüne ve bir müddetden beri hasta olan Selim Bey kesb-i sıhhat ederek mevkı'-i askerîye gelmiş olduğuna binâen mûmâ-ileyh Salih Efendi'nin hemân avdeti kendüye yazılmış ve orada kalan me'mûrların dahi her hâlde kumandan müşârün-ileyh re'yi vechle harekete sarf-ı mesâ'i etmeleri vazifeleri iktizâsından bulunmuşdur. Ol bâbda.

12 Teşrîn-i evvel 95

Midhat

Baş-vekâletten Midhat Paşa'ya Gelen Şifreli Telgraf-nâme:

Dürzilerin te'dîbleri için vâki' olan tedârikâta karşı İngiltere Sefîri ale'l-ittisâl nezd-i âcizîye gelerek pek ziyâde izhâr-ı teessür etmekde ve bu yolda olan ifâdâtını Hâriciye Nezâret-i celîlesine dahi teblîğ eylemekdedir. İngiltere Devleti'nin Dürziler ve Fransızların dahi Marûnîler hakkında olan sahâbet-i ma'neviyyelerine dâir medâr-ı efkâr göstermekde oldukları umûr-ı ma'lûmeden olmasıyla Dürziler aleyhinde vukû' bulacak tedâbîr ve harekât-

1 askeriyyeden İngilizler hoşnûd olmadıkları gibi Dürzilerin tecâvüzât ve ta'diyyâtı arttıkda Marunîlerin mağdûr ve mazlûm olacakları ser-rîştesiyle Fransa'nın nasıl [380] teşkiyât ve harekâtta bulunmak isteyeceğine sevk olunacak askerin keşfiyyâtı hakkında Fransa Konsolosunun taraf-ı âsaf-ânelerinden vâki' olan suâli dahi delâlet eder. El-hâsıl Dürzilerin beyân olunan ahvâli vâki'â pek çirkin olduğu gibi bunların te'dîbsiz kalmaları kâ'ide-i hükûmete muvâfık olamaz ise de bunların hâl-i şekâvet-i istimâlleri pek eski birşey olup şimdiye değin emr-i ıslâhlarınca vakt-i münâsib bulunamamış olduğu hâlde bu def'a emniyyet-i umûmîyeleri kuvve-i askeriyye isti'mâline zarûret mess etdirerek üzerlerine sevk olunabilecek kuvvetin temâme-i kifâyeti farz olursa bile neticesinde gerek Dürziler ve gerek Havranlıların esbâbını asl-ı idâre-i mahalliyyenin tok ve intizâmına meyl ederek ve Havranlılar tarafından o yolda isti'mâl-i nüfûs olunarak bunun neticesi Devlet-i Aliyye için hayırlı olmayacağını nezd-i hakâyık-dânî-i asaf-ânelerinde muhtâc-ı izâh degildir. Bu vechle buraca en sâlim tarîk Dürzilerin temâmıyla dâire-i inkıyâda alınmalarının zamân-ı merhûnuna ve vilâyet-i celîlelerinin husûl-ı temâme-i ıslâhâtına ta'lîk edilmesinde ve şimdilik Havranlılarla Dürzilerin te'lîf edilmesinde görülmüşdür. Dürziler bir mikdâr bedel-i sulh i'tasına yanaşdıklarına ve buna dahi Havranlıların muvâfakat etmediklerine dâir olan iş'âr-ı âlîleri bâdi-i nazarda bu te'lîfe mâni' görünebilir ise de işin yine büyüüp idârece ve politikaca birtakım nazariyyâta tesâdüf edebilmesi hatîrâtına karşı mâ-adâm ki mahallince Havranlılara bedel-i sulh i'tasıyla tesvîye-i maslahat tensîb olunmuşdur. Kendilerine müceb-i müşkilât olmamak için Devlet-i Aliyye'nin mücerred teba'ası beyninde zuhûra gelen eser-i mübâyeneti yatışdırmak maksad-ı fütüvvet-kâranesinde bulunduğunu i'lân ederek Havranlıların ne mikdâr tazminât ile kanâat etmeleri kâbil ve lâzım ise anın taraf-ı devletden verilmesi dahi kâbil olacağından bu sûretin icrâ'sına dahi [381] me'zûniyet-i âsaf-âneleri tavsiye olunmuşdur. Vel-hâsıl talep olunan taburların irsâli hakkında Ser-askeriyye teblîgât-ı lâzıme icrâ' olunmuş ise de tarafeynin te'lîf-i efkârı için şimdiye kadar isti'mâl olunan vesâit kâfi değilse makdumları dahi vâki' ve fâidesi müşâhede olunduğu üzre iki tarafın nüfûz ve nasihatlarını te'sir etdirebilecek eşrâf-ı mahalliyyeden münâsibleri gönderilerek ve icâb eder ise

bi'z-zât azîmet buyurularak vesâir vesâit-i kâfiyye-i te'lifiyye mürâca'at olunarak şu işin kuvve-i cebriyye irâ'esine hâcet kalmaksızın bitirilmesine kemâl-i ehemmiyetle intizâr olunur.

13 Teşrîn-i evvel 95

Baş-vekîl

Sa'îd

Baş-vekâlete Cevâb Telgrafı:

Evvelce dahi iş'âr olunduğu vechle Havran gâilesi iki karye arasında bir kız münâza'asından tehaddüs etmiş ve gitdikce tevsi' ederek büyümüş bir mes'eledir. İki tarafda müctemi' olan üçer dörder bin nüfûs müsellâhadan mütecâviz halkın yek-digerini vurup kırmasına uzakdan bakmak kâbil olmayacağından ibtidâ me'mûr ve zabtiye ve müte'âkiben asker gönderilerek tarafının yek-digerine mühâcemesi te'hîr edilmekle beraber meşâyihî celb ile işin bastırılıp bitirilmesi teklîf olundukda Havranlılar Dürzilerin bi-gayri hakkın katl etdikleri adamların kâtilleri ya hükûmet kuvvetiyle celb olunarak muhâkemelerinin icrâ'sı ve-yâhûd kendileri daha kesretli olduklarından Dürzilerin üzerine gitmek için ruhsat verilmesi iddi'âsında ısrâr etdiler. Dürziler [382] ise böyle murâfa'a ve muhâkeme âdetleri olmadığı beyânıyla ve emsâl olur havfiyla müthemleri teslimden imtinâ' ile beraber askerin bulunduğu mevki' karşısına tecemmu' ederek ve askerin içdiği suyu keserek bir taraftan bu vechle silâh ile mukâvemete ve diğer taraftan Havran'da İslâm ve Hristiyanlardan mürekkep köyleri gasb ve gârete başladılar. Ve dünkü gün yine dört karyeyi yağma edip ahâlisinden iki kişiyi dahi katl ve bir haylisini cerh etdikden sonra yolda buldukları dört kişiyi dahi katl eylediler. Bundan dolayı kendülere lâ-yenkati' adamlar gönderilerek mücerred maslahanın bastırılması için istenilen yirmi üç kişiden hiç olmaz ise bir mikdârının olsun hükûmete teslimi lüzûmu anlatılarak her türlü te'mînât verildiğinden üzerine Dürziler nihâyet bir mikdâr bedel-i sulh i'tâsına yanaşmış iseler de buna dahi Havranlılar izhâr-ı muvâfakat etmediler. Bu kadar vukû'ât üzerine Dürzilere birşey denilmeyip Havran ahâlisini bunlara

kırdırmak hâllice ve politikaca azîm muhâtarâtı müstelzem olacağında ve bununla beraber Havran sancağının kâmilten Dürzilerin tahakküm ve tegallüpleri altında kalacak bir neticeyi intâc edeceğinde şüphe yokdur. Şu hâlde isti'mâl-i kuvve-i askeriyyeden başka bir çâre tahattur ve mülâhaza buyurulur ise ma't-teşekkür anın istihsâline çalışılır.

14 Teşrîn-i evvel 95

Bende

Midhat

Cevâb Telgrafı:

Dürzi mes'ele-i mütehaddisesinin tedbîr-i maslahâne ile tesvîyesi lüzûmuna mâ-adâm ki re'y-i sâmilîleri dahi mütehaddidir bu işin tekrarına hâcet olmayan [383] bir sûret-i maraziyyesine mebnî isti'mâl-i kuvvete mahall kalmayacak sûretde bir hüsn-i neticeye isâlî esbâb-ı müessirenin serî'ân istihsâlî ve'l-hâsıl tarafeynin teskîn-i efkârına cidden sâlih ve muktedir olan zevât vâsıtasıyla tedâbîr te'lîfiyyeye mürâca'at buyurulması ve o havâlîde huzûr-ı âsaf-ânelerinin te'sîr ve fâidesi başka olduğundan mahall hâdiseye tesrî' azîmet dâver-âneleriyle ittihâz üzerine buyurulacak tedbîrin bu tarafa dahi iş'ârı ve bir de revîş hâle Müşîr Paşa'nın makâm-ı Ser-askeriyye meb'ûs telgraf-nâmesine nazaran muhârebe birkaç bine bâliğ olan tarafeyn cem'iyyetinin tefrîk zımnında Ferîk Cemal Paşa tarafından sevk olunan bir bölük kadar jandarma neferâtına Dürûzün teşhîr-i silâh etmesi ve bir yüzbaşının vefâtı vesîlesiyle mukâbeledede isti'câl olunmasından neş'et etmiş olduğu anlaşılmış ve bu dahi gayr-i münâsib görülmüş olduğundan bu sûretle hûd-be-hûd mukâbeleye tasaddînin dahi men'î bi'l-hâssa tavsiye olunur. Ve şununla beraber bugün yarın hareket edecek (Mevrîd Nusret) vapuru ile buradan ve Gelibolu'dan ikisi nizâmiyye ve üçü redîf olarak ceb-hâneleriyle beraber Beyrut'a beş tabur asâkir-i Osmaniye gönderileceği taraf-ı Ser-askerî'den iş'âr olunduğu dahi tebliğ olunur.

12 Teşrîn-i evvel 95 Baş-vekîl

Sa'id

Cevâb Telgrafı:

Havran'a asker şevki Dürzileri vurmak niyetiyle olmayıp evvelki telgraf-nâmede dahi arz olunduğu vechle tarafeynden beş on bin nüfûs müsellâha yek-digerini vurmak için hazırlanmış oldukları cihetle bunlara [384] hiçbir şey denilmeyerek uzakdan bakmak mümkün olamayacağından ve husûsiyle yetmiş altı tarihindeki vukû'âtdan dolayı mazhar-ı mücâzât olan me'mûrîn-i mülkiyye ve askeriyyenin taksîrâtı mücerred şöyle bir hâl üzerine vazîfelerini ifâ etmemelerinden neş'et eylediği ma'lûm idüğünden mücerred iki fırka halkı birbirine kırdırmamak ve bu sırada mağdûr olanların hakkı istihsâl kılınmak maksadından ibâretdir. Teşebbüsâtın netice-i tabî'yyesi olarak Cebel-i Dürûz'un zabıtası hâsıl olur ise o da ikinci derece ârzû olunan bir menfa'at ise de mâ-adâm ki bu dereceye kadar gidilmemesi irâde buyuruluyor orasının âtiye-i ta'likî dahi mümkündür. Kaldı ki Dürzilerin ahvâl-i şekavet-kâr-ânesi iş'âr-ı sâmilîleri vechle eski bir şey olup şimdiye kadar olur ile idâre olunduğu gibi taraf-ı âcizîden dahi bu güne kadar hüsn-i idârelerine sarf-ı maktûr olunmuş ve hatta bu hâdisenin zuhûrunda dahi rüesâsından birtakımı Şam'da birlikde bulunmuş olduğu hâlde haberin vurudıyla kendileri ıslâh-ı mâdde için me'mûriyyetle ve kemâl-i ri'âyetle mahall-i münâza'aya gönderilmiş olduklarının üzerine cem'iyetle toplanıp yeniden birtakım katl ve nehs ef'âline tasaddî etmişlerdir. Bu hâle karşı işin yine i'mâl-i esliha derecesine götürülmeyerek bir sûret-i salihîyye ile bitirilmesi esbâbına çalışılmakta ve bununla beraber Cebel-i Lübnan'daki Dürzi rüesasının Rüstem Paşa vâsıtasıyla arz etdikleri tavassut-ı kemâl memnû'niyetle kabûl olunarak vürûdlarına intizâr edilmekde iken dünkü gün sabahleyin ordu-gâha üç çây-rek mesâfede Dürziler ile Havranlı ve Laca'lıların muhârebeye tutuşmuş oldukları ordu-gâhda haber alınarak ve bunların tefrîkî niyetiyle bir bölük jandarma ve iki bölük müfreze gönderilerek bunların vüsûlünde derhâl üzerlerine Dürziler ateş etmesiyle iki jandarma düşmüş ve Tabur ağası yaralanmış olduğundan üzerine kumandan Cemil Paşa iki bölük [385] asker alarak yetişdikde ana dahi teşhîr-i silâh atmalarından askerden bir yüzbaşı ve on beş nefer şehîd olduğundan tabî'î tahaddüs eden muhârebe bu gece yarısına kadar mümtedd olmuş ve giden asker ordu-gâha ricat eylemiş olduğu müşâârün-ileyhin bu sabah taraf-ı müşîrîyye gelen telgrafından anlaşılmıştır.

Bu vak‘a üzerine şurada burada ne kadar asker var ise irsâline taraf-ı müşîriden teşebbüs kılındığı gibi hükûmetden dahi elde mevcûd olan Holo Paşa meclis-i idâreden bir â‘zâ ile gönderilmek üzere tertîb olunup şu hâlde işin bir sûret-i mu‘tedilede tesvîyesi evvel emirde Havran’daki Dürzi cem‘iyyetinin bir kuvve-i kâfiyye teb‘îdine mevkûf olmağın Der-saâdet’den mev‘ûd gönderilecek olan askerin bir ân evvel yetişdirilmesi vâcibeden bulunmuştur.

17 Teşrîn-i evvel 95

Bende

Midhat

Baş-vekâletden Mevrûd Telgraf:

Dürzi ile Havran arasında olan mes‘ele üzerine taraf-ı âlîleriyle muhâberâtı şâmil olan telgraf-nâmeler ve taraf-ı Ser-askerî’den mevrûd tezkere Meclis-i Vûkelâ’da mütâlâ‘a olundu. Karar-ı müzâkerât evvelce taraf-ı sâmillerine bildirildiği vechle işin mesâlihan tesvîyesi çâresinin istihsâli merkezinde dâir olmağla beraber satvet-i askeriyye irâyesine bi’z-zât azîmet-i devletleriyle bitirilmesi esbâbının istikmâli husûsunun uhde-i istihâl adde-i âsafânelerine tevdi‘ ve havâlesi ve istenilen askerin hemân sevkî ve bu husûsda Müşîr Paşa hazretlerinin re’y-i âsafâneleriyle hareket etmek üzere ta‘lîmât-ı muktazaya i‘tâsı [386] husûsunun dahi taraf-ı Ser-askerî’ye tebliği bi’t-tensîb Ser-asger müşârün-ileyh tebliğ-ı karar olunmuştur. İşin derece-i ehemmiyeti ve Bâb-ı Âlî’nin re’y ve efkârı evvel ve âhir çekilen telgraf-nâmelerden ma‘lûm-ı âlîleri olmağla lütfen ordu-gâha azîmetle işin sulhen ve serîan bitirilmesi himem-i aliyye-i âsafânelerine tevdi‘ kılınır.

22 Tenşrîn-i evvel 95

Baş-vekil

Sa‘îd

Cevâb Telgrafı:

22 Teşrîn-i evvel 95 târîhli ve şifreli telgraf-nâme-i sâmileri cevâbıdır:

Dürzi mes'elesinin mâ-adâm ki sulh sûretiyle tesvîyesi nezd-i hazret-i pâdişâhîde mültezemdir. Bu neticeye lâzım olan esbâbın istihsâli lütfen bu abd-i âcize bırakılarak birkaç gün daha sabır buyurulması ricâ ve herhâlde isti'mâl-i silâha hâcet olmayarak askerın ve devletın kader ve şânına muvâfık sûretle işe hitâm verileceği te'mîn olunur.

23 Teşrîn-i evvel 95

Bende

Midhat

Mâbeyn Baş-kitâbetine Çekilen Telgraf:

Teveccühât-ı muvaffakiyyet-i âyât-ı cenâb-ı pâdişâhî Dürzi mes'elesi ber-taraf olarak meşâyihinden en mu'teberleri dünkü gün Şam'a gelip istid'âyı lütf ve inâyet hazret-i velî ni'mete müteşebbis oldukları gibi Basre'l-harîrî vak'asından [387] dolayı içlerinde bulunan kâtillerin teslîminde taraf-ı hükûmetden ısrâr gösterilmesiyle bunlardan ber hayât kalan dört neferini dahi getirip teslîm etmiş olmalarıyla merkûmeler liecli'l-muhâkeme habs ve tevkîf edilmiş ve hiç bir vakitte Dürzilerin erbâb-ı cinâyeti teslîm etmeleri vâkı' olmadığı hâlde bunların şu sûretle getirilip teslîmi inşâallah teâla ilerisi için alâmet-i hayr ise de ahvâl-i âtiyyenin te'mîni pek mühim olduğundan buna da imkân müsâ'id olduğu mertebe sarf-ı makdûr olunması mukarrer bulunmuştur. Şu hâlde sonradan gönderilen redîf taburlarına lüzûm kalmadığı cihetle mahallerine gönderildikleri gibi Havran'da ve burada olan taburların dahi üç dört gün zarfında salîverilmesi Zât-ı Müşîri ile bi'l muhâbere kararlaştırılmışdır.

29 Teşrîn-i evvel 95 Midhat

Mâbeyn-i Hümayûn Baş-kitâbetine Yazılan Telgraf-nâme:

Me'mûriyyetden afv buyurulmaklığım istirhâmiyle geçen Teşrîn-i evvel târîhiyle takdîm olunan ma'rûzât-ı âciz-ânem üzerine lütfen ve tenezzülen şeref-sâdır olan emr ü fermân hazret-i velî ni'mete imtisâlen bir müddet daha devâma cebr-i nefis ile tahammül edilmiş ve mukaddemki niyâz-ı âciz-ânemi te'hîre bâdî olan Dürzi mes'elesi gibi mesâil ve vukû'ât ber- taraf olarak lilahilhamd vilayetce ehemmiyete şâyân bir hâl kalmamış idüğünden ve nezd-i âlîde meçhûl olmayan esbâba mebnî burada kalmaklığım imkânsız bulunduğundan lütfen ve merhameten afv-ı âciz-ânem husûsuna müsâ'ide-i aliyye-i pâdişâhiye ricâya cür'et eylerim.

18 Mayıs 96

Midhat [388]

Mâbeyn Hümayûn Baş-kitâbetinden Cevâben

Gelen Telgraf-nâme:

18 Mayıs 96 târîhli telgraf-nâme-i âlî-i âsaf-âneleri meşmûl-ı nazarı âlî oldu. Ma'lûm-ı âlî-i dâverîleri buyurulduğu üzre taraf-ı hazret-i pâdişâhiden nezd-i âlîlerine i'zâmı tasmîm buyurulmuş olan zâtın şimdiye kadar gönderilememesi irâdât ve ifâdât-ı seniyye-i mülûkâneyi Bâb-ı Âlî cânibinden zât-ı sâmîlerine tebliğ ve tefhîm ve ma'rûzât-ı cevâbiyye-i dâver-ânelerini hâk-pây-i pâdişâhiye lâıykıyla arz ve tebyîn edebilecek vâsıta-i mu'teminenin hizmet-i mahsûsasından infikâk idememesi ve bu evsâf-ı matlûbeyi hâiz birinin bulunamaması ciheti olduğundan şu va'd-i âlînin adem-i incâzının zerrece başka bir sebep ve ma'nâya mahall buyurulmamasını ve telgraf-nâme-i âlî-i vilâyet-penâhîlerinde isti'fâyı âsaf-ânelerinin nezd-i âlîde meçhûl olmayan ba'zı esbâba ibtinâsı iş'ar buyurulmuş olmağla mukaddemce yine bu husûsa dâir telgraf-ı âlî-i hidîv-ânelerinde bast olunan esbâb iki şey'e münhasır olarak biri sinn-i âlîlerinin mertebe-i şeyhûhata vâsıl olması biri de idâre-i vilâyetce harekât âsaf-ânelerinin mukayyidiyeti mâddeleri olup bu iki sebep hâricinde zât-ı âsaf-

ânelerinden pâdişâh ve devlete hidemât-ı sâdıkâne ibrâzına mücedded ve sâ'î olan bende-gânın dem ve ipsine kadar şeref-i hizmet-i seniyyeden adem-i mehcûriyyetleri ehass ve akdem âmâlleri olmak lâzım geleceğine nazaran ömr-i şeyhûhet hâl-i mevki'-ı makbulliyyet olamayacağı nezd-i devletlerinde dahi müsellamâtdan bulunduğundan ve mukayyidiyet bahsine gelince yakında vülâten azâmın me'zûniyetleri tevsî' olunacak sûretde bir kânûnun neşr-i derdest bulunduğundan bu sebep de mahv ve mündefi' olur. Eger şu sebebler hâricinde sebep-i isti'fâ olduğu hâlde temâmıyle hâk-pây-i hümayûna arz ve beyân olunması irâde-i seniyye-i hazret-i pâdişâhî iktizâ-yı âlisindendir. Ol bâbda fermân.

19 Mayıs 1296

Bende

Ali Fuâd

[389]

Cevâb Telgrafı:

İsti'fâya dâir takdîm eylediğim arîza-i âciz-âneme cevâben ihsân buyurulan telgraf-nâme-i âlilerinde münderic esbâb hâricinde olarak bir müddetden beri nizâmât ve kavânîn-i cedîdenin icrââtıyla husûle gelen müşkilât ve şahs ve zâtıma â'id olarak her taraftan gördüğüm tahkîrât ve sû'-i mu'âmelât yeniden istid'âyı lütf ve merhameti velî ni'mete mecbûr etmiştir. Altı ay evvelki arızamda beyân olunduğu vechle hizmet-i pâdişâhîde efnâ-yı ömr etmek azm-i kat'îsinde bulunduğumdan ve ömr-i nihâyete geldiğinden bakıyyesinin bence ehemmiyeti yoktur. Lâkin ömürden daha az ve akdes bir hakikat vardır ki o da nâmûsdur. Cereyân-ı mu'âmelât ve ahvâlin ihtimâl ki nefsü'l-emre isâbeti ve-yâhûd başka bir sebep ve hikmeti olabilir ise de nazar ve i'tikâd-ı âciz-ânemde bunların cümlesi gerek idâresi muhavvel uhde-i âciz-ânem olan vilâyet umûruna ve gerek şahs ve zâtıma â'id olsun her iki sûretde dahi ihlâl-i nâmûsu mü'eddî bir dereceyi müntec olacağından ve hizmet-i devletde kırk beş seneden ziyâde müddet cânımdan eazz olarak muhâfaza eylediğim şeref ve nâmûsu lekedâr etmek istememekde ma'zûr

bulunduğumdan dünyada her türlü mutâlebi terk ederek bir tarafa çekilmeğe karar verdim. Bu bâbda lütf ve merhamet-i celîle-i hazret-i velî ni‘mete tekrar arz-ı dehâlet eylerim efendim.

21 Mayıs Sene 1296

Midhat

Mâbeyn-i Hümâyûn Baş-kitâbetinden

Cevâben Gelen Telgraf-nâme:

Yirmi bir mayıs donsan altı târîhli telgraf-nâme-i âsaf-âneleri lede’l-arz manzûr-ı âlî-i hazret-i şehriyâri buyruldu. Bu ana değin nâmûs-ı dâver-âneleri [390] taraf-ı eşref-i hazret-i pâdişâhîden ne derece muhâfaza buyurulduğu cümlelerin ma‘lûmu olduğu gibi bu sûretde hasbe’l-insâniyye zât-ı hidîvîlerince dahi musaddak ve mu‘terif olmak lâzım gelir. Zât-ı sâmilî müddet-i medîde-i Devlet-i Aliyye’ye hüsn-i hizmet etmiş ve hâiz-i şeref vezâret olmuş e‘âzım-ı bende-gândan bulundukları cihetle bundan böyle dahi gerek nâmûs ve haysiyet-i zâtiyelerinin ve gerek hâiz olduğunuz rütbe-i sâmiyye şân ve şerefının bir kâ‘ide-i mahfûziyetine velî ni‘met bî-minnet efendimizin mütekeffil bulundukları tebşîrâtına ibtidâr olunur. İcrââtında müşkilâta uğranıldığı beyân buyurulan nizâmât ve kavânîn-i cedîdeden maksad kavânîn-i adliyye ise müddet-i nekâisi sâir taraflarda var iken mâdde-i kavânîn esâsına i‘tirâzât etmemekle beraber ehliyetli me’mûrînin fıkdanından dolayı icrâât ve tatbîkâtı bir hayli müşkilâta tesâdüf edeceği Sir Layard tarafından dahi lâyiha arz ve beyân olunmuş ve hatta bu makûle kavânînin ve kavâ‘idin ittihâz ve neşri lüzûmu cümlece teslim ve i‘tirâf olmakda olduğuna dâir dün gece ba‘zı zevât ile mubâhesât-ı cereyân etmiştir. Ma‘lûm-ı âlîleri olduğu üzere icrâ’sı istenilen ıslâhatın biri belki birincisi umûr-ı adliyyenin tanzîmi ve tensîki mâddesi olup bu yolda ittihâz olunan tedâbîrin fi‘liyyâtı her tarafın i‘tirâzına uğrayarak devletce müşkil bir mevki‘de kalınmaktadır. Cenab-ı devletleri bunca zamândır umûr-ı mülkiyye sunûf-ı hidemât-ı mühimmede bulunmuş olduklarından istihsâl buyurdukları tecrübelerle göre gerek kavânîn-i adliyye gerek idâre-i mülkiyyeye vukufları hasebiyle nizâmât-ı sâireninn re’y-i âsaf-âneleri dâiresinde muhtâc olduğu ta‘dîlât ikmâl ve etmâmına dâir bir lâyiha tanzîmi ile serî‘an ve iktidâr ve

ehliyyet ve sadâkatca emniyyet-i aliyye-i dâverânelerini kazanmış bir zâta tevdi'an doğruca Mâbeyn-i Hümayûn'a irsâli emr ü fermân buyurulduğunun ve bu bâbda taraf-ı âsaf-âneleriyle icrâ'yı muhâbere için [391] o vâsıta-ı mü'temene istihdâm buyurulacağının ve bende-gânca maksûd-ı aslî pâdişâh ve devletine kemâliyle ubûdiyyet ve sadâkatle hüsn-i hizmetden ibâret olup sem'-i i'tibâra alınmağa şâyân olmayan birtakım kil ü kâlden meftûr ve müte'essir olmayarak o meslek-i mustakîmde devâm olunmak ilcâ-yı levâzım bende ki bulunduğunun tebliğine ve zât-ı hazret-i pâdişâhî hizmet vâkı'a-i fehîm-ânelerini temâmıyla takdîr buyurmakda olup zât-ı sâmi-i âsaf-ânelerini selâm-ı iltifât-ı irtisâm mülûkâneleriyle taltîf buyurduklarının tebşîrine müsâra'at kılındı. Fermân.

23 Mayıs 96

Bende

Ali Fuâd

Cevâb Telgrafı:

23 Mayıs sene 96 târîhli cevâb-nâme-i telgrafilerinin münderecâtından bendenizce en mühim ve kıymetdâr olan bahs ve hakikat-i iltifât ve teveccühât-ı âliyye-i hazret-i velî ni'met olmağla ibtidâ bu lütf-i celîlin vecîbe-i teşekkürünü arz ederim.

Ebhâs-ı sâireye gelince: Kavânîn ve nizâmât-ı cedîdenin esâsen lüzûm ve muhassenâtını i'tirâf değil iddi'â edenlerden olduğum ve husûsiyle adliyye ıslâhâtının birinci tarafdârı bulunduğum ma'lûm-ı âlîleridir. Lâkin Suriye vilâyetinin tevcihinde telgrafta ihsân buyurulan ta'lîmât-ı hikmet-i âyât-ı cenâb-ı pâdişâhîde emr ü fermân buyurulduğu vechle idâre-i memalik için vaz' olunacak kavânîn ve nizâmâtın emzice-i ahâliyye ve istidâd-ı mevkı' ve maslahata göre olması şart-ı a'zam iken bu vecîbeye ri'âyet olunmayarak nizâmât-ı cedîde nesâk-ı vâhid üzre yapılmış ve bunlardan ba'zılarının cüz'-i [392] ta'dîlât ile ıslâhı kâbil iken az çok ihtârâtın istimâ' olunmaması dahi usûl-ı ittihâz kılınmış olduğundan yapılan şeylerin icrââtı tabî'i maksadın

hilâfını intâc ederek ekserîsi dahi icrâ'sız kalmış ve bir taraftan da eski usûl ve kâ'ideler ise amelden sâkıt olmuş olmağın bu tahvîlâtdan acîb ve garîb bir şekl ve hâl meydâna gelmiştir. Bu hâle munzam olarak hükûmet ile dâire-i askeriyye beyninde olan ihtilâf muhâsemeyi müntec olmasıyla Suriye gibi fesâdât-ı dâhiliyye ve hâriciyye ile memlû olan bir memleketin idâresi i'âne-i askeriyyeye muhtâc iken vukû'ât için asker istenildikce muhâlefet edilmek ve gönderilen asker geri alınmak ve yazılan şeylere cevâb verilmemek misillû mu'âmelât iltizâm olunarak egerçe bu da gûyâ zât ve şahs aleyhine zannıyla yapılıyor ise de bundan devlet ve memleketce ne kadar muzırratlar vukû'a geleceği ve bir memleketde oturan vâlî ile müşîr altı aydan beri birbirini görmek müyessir olmaz ise o memleketin hâlî ile ne demek olacağı müstağnî-i beyândır. Diğer taraftan zabtiyye mahsusâtının tenzili ile memleketin zabitasına za'af gelmiş ve me'mûrların ma'âşları tenzîl olunmasıyla ekserîsi irtikâb ve yağmaya sapmış ve bir taraftan mehakemelerin ashâb-ı cinâyât hakkında tuttuğu usûl-ı emniyyet memleketi ihlâl eylemiştir. Hâl böyle iken yevmiyye alınan evâmirde her hâlin mes'uliyeti vilâyet üzerine atf ve tahmîl buyulmakda olmasıyla artık böyle bir hâlin içinde dayanıp durmak mümkün değildir. Her ne ise bu müşkilâtın tafsîlâtı bu arîzama sığmayacağından mahz-ı âsâbet ve hakkımda eser-i lütf ve merhamet olan emr ü fermân-ı hümayûn-ı pâdişâhî mücebince bu def'a me'mûren ve müsâra'aten bir bendeleri intihâb olunup gönderilmek üzre bulunduğundan anın avdetine kadar tahammüle icbâr-ı nefis edilmesi vecîbe-i zimmet-i ubûdiyet add olunur.

Baş-vekâlet-i Celîleye:

Tercümân-ı Hakikat Gazetesinin 5 Kânûn-ı evvel sene 96 târîhli nüshasında Devlet-i Aliyye aleyhine olarak Atina'da basılan bir gazetenin müellifi menfîyen Şam'da olup bir aralık Yunanistan'a firâr eden Es'at Efendi olduğu beyân kılındıktan sonra bunun mu'âvenet-i fi'liyye ve nakdiyye-i âciz-ânemle yapıldığı zımnî hikâye edilmiş ve yine o hafta çıkan Messenger gazetesinde ism-i âciz-ânemin tasrîhiyle bu müfteriyâtın İngilizce ve Fransızca tefsîr ve tercemesi bir sûret-i garîbede i'lân kılınmıştır. Tercümân muharriri olan rezilin hâlî ma'lûm ve Es'at Efendi'yi bu gün Şam'da görenlerin bu i'lânâta verecekleri ma'nâlar kâfi olduğundan bunun için taraf-ı âciz-ânemden bir şey demeğe hâcet olmadığı gibi dinleyecek olsa bile hasbe'l-kâ'ide ikâme-i da'va edilmek lâzım geleceği cihetle buna da tenezzül edilmez ise de işbu i'lânât yalnız benim şahs ve zâtıma münhasır olmayıp Yunanistan'da gazete açıp devlet aleyhine yazmak ve neşr etmek ve buna az çok fi'li veya ma'nevî mu'âvenet eylemek seyyiât olduğu hâlde böyle bir harekete tasaddî veya iştirâk eden bir adamın bu gün Aydın vilâyeti gibi kıt'a-i cesîme ve mühimmenin re'y-i hükûmet ve idâresinde bulunmuş Devlet-i Aliyye'nin kader ve şân-ı âlîsini ihlâl edecek bir hâl olmasına nazaran makâlât-ı mesrûdenin temâmıyla Devlet-i Aliyye aleyhine olduğu ne kadar sarîh ve zâhir ise bunun merkez-i devletde ve Bâb-ı Âlî'nin emr ve nezâreti tahtında bulunan gazetelerle i'lânı dahi o kadar çirkin olduğundan me'mûriyyet münâsebetiyle böyle şeylere sebebiyet verilmekten ise mücerred kader ve nâmûs-ı devleti sıyânet kasdıyla [394] isti'fâ edip çekilmek bendenizce eslem ve bir vakitten beri hâsıl olan ârzûya dahi muvâfık olacağına binâen ol vechle hareket olunacak ise de evvel emirde re'y-i sâmi-i hidîvilerine mürâca'at edilmesi sıdk ve hulûs ve taviyyet-i âciz-âneme daha muvâfık olacağı mülâhazâtıyla tasaddî'a ibtidâr kılındı. Herhâlde.

Evrâk-ı Mütferrika

Maslak Çiftliği Mukâvele-nâmesine Dâir Midhat Paşa İzmir’de

Mevkûf İken Haremine Gönderdiği Tezkire:

Halîlemiz Hanıma

Siyah çantanın iç gözünde mâ’î bir zarf derûnunda cûlûs-ı hümâyûna â’id evrâk bulunduğundan ileride vâris-i saltanat olan zâta teslîm olunmak üzere Londra’da 6 numarolu İst İndiya Avenü (East İndia Avenue)’da mukîm sarrâf Mösyö Meyer’e gönderilmesi ve olmadığı takdîrde me’mûrların eline geçmemek için mahv edilmesi lâzımdır.

Midhat

Midhat Paşa Tarafından Sultân Abdülhamid’e

Takdîm Olunan Takrîrin Sûretidir:

Meşrutiyeti vaz‘ ve i’lânından murâdımız istibdâdî ref‘ ve zât-ı şâhânenizi vezâîfenizde ikâz ve vûkelâ-yı devletin vezâîfini ta’yîn ve milletimizin meyânında [395] müsâvât-ı kâmileyi tâmîn edip el birliği ile ve gerçekten mülkûn ıslâhına çalışmaktır. Otuz seneden beri neşr edilip de ahkâmı icrâ’ olunmayan Hatt-ı Hümâyûnlar gibi şimdiki Hatt-ı Hümâyûn-ı mülûkâneleri buhrân-ı hâzırın indifâ’ından sonra bile hükümsüz kalmayacaktır. Zirâ Kânûn-ı Esâsî’yi i’lândan murâdımız yâlnız mes’ele-i Şarkıyye’nin hüsn-i tesvîyesine medâr olmak ve Avrupalıların aleyhimize açılan ağızlarını kapamak için nümâyîşten ibâret bir cemîle değildir. Bu bâbda zât-ı şâhânelerine ba’zı izâhât arz eyleyeyim. Evvela zât-ı mülûkânelerine â’id olan vezâîf-i hükûmdârânenizi mutlâk bilmelisiniz. Zirâ bi’l-cümle harekâtınızdan millet nazarında mes’ul olacaksınız. Bunun için vûkelâ-yı devlet ve me’mûrîn-i hükûmet icrâ’-yı vezâîfinden emîn olmalıdır ki dört yüz seneden beri milletimizi denâyete alıştırıp devleti dûçâr-ı tedennî eden müdâhenlikden yakayı sıyralım. Bendenizin zât-ı mülûkânelerine fevka’l-âde ri’âyetim vardır. Ancak ahkâmı şer’i şerîfe tatbîkan milletimizin menâfi’ne muzırr olan en ufâk husûsda bile size itâ’at etmekde ma’zûrum.

Çünkü mes'uliyetimin ağırdır. Hem vicdânımdan korkarım hemde vatanımın selâmet ve sa'âdetini te'mîn için vicdânımla müte'ahhidim. Fakat korkarım ki bu efkâr ve ef'âlden dolayı ileride devlet bendenizi müttehim ve mes'ul tutsun. Şu arz edeceğim doğru sözlerden kalbiniz şüpheyeye varmasın. Ne çâre ki en ziyâde korktuğum bi'l-âhire vicdânımın bendenizi mahcûb edip mes'ul tutmasıyla milletimin ta'n ve tevbîhine uğramaktır. İşte bu dehşettir ki zât-ı şâhânelerini tasdî' için bendenize cür'et veriyor.

Pâdişâhım Osmanlılar kendi kendilerini ıslâh ve idâre-i iktidârına hâiz olmalıdırlar. Usûl-ı meşveretle idâre olunan bir milletde nizâm nedir bilir misiniz? [396] Tafsîle hâcet yoktur. Bendenize emniyyet ediniz efendim. Bununla beraber ricâl-i milletden de emîn olunuz.

Pâdişâhım bendeniz bir bâr-ı sakil altındayım. Osmanlı sıfatı ile icrâ'-yı vazîfe edeceğim. Bir me'mûrun kendini vicdânen mes'ul tutarak icrâ'-yı ef'âl etmesinin lüzûmu gibi bir vezir de hem vicdânî hem milleti nezdinde kendini mes'ul bilmelidir. Ümîd ve iftihâr ederim ki vicdânımın bendenizi mes'ul tutabileceği bir hareketde bulunmadım. Fakat milletin bendenizi mes'ul tutmalarına çalışmalarını isterim. Hem bu hâle fahr olunurum.

Pâdişâhım dokuz gün oluyor ki ma'rûzât-ı mütekaddimeyi is'âf etmemekde devâm buyuruyorsunuz. Amelenin âletine müşâbih olan nizâmât-ı mübremeyi redd ediyorsunuz. Hâlbuki âletsiz iş görülmez. Bu hâl ise henüz dehşetli zelzelelelden mahv ve inkırâz derecesini savuşduran binâ-yı devleti ta'mîre çalışdığımız sırada siz âdetâ yıkmak istiyorsunuz diyebilirim. Eger bu esbâba mebnî bendenizi ser-kârdan azl ederseniz ricâ ederim inân-ı idâre mizâc-ı şâhânenizle icrâât-ı devleti hâl-i hâzırın ehemmiyet ve ilcâatına tevfişkân imtizâc ettirip kullanabilecek bir yed-i iktidâra tevdi' buyurulsun. Herhâlde

18 Kânûn-ı sâni 1293 Kulları

Midhat

**Mâbeyn Baş-kâtibi Sa‘îd Paşa Tarafından Sadr-ı a‘zam Midhat
Paşa’ya Mevrûd Tezkirenin Sûretidir:**

Pây-ı taht ahâlisinin Ziya Paşa’yi meb‘us-ı intihâb edeceklerine ve burada kalması için birkaç bin imzâyı hâvî arzuhâl vereceklerine dâir [397] bugün İstikbâl Gazetesinde bir bend-ı manzûr-ı âlî buyurulmuşdur. Bunun üzerine şöyle irâde buyurulmuşdur ki Ziya Paşa’nın meb‘usiyyeti kabûl olunamaz zirâ kendisi bi’l-hassa metbû‘-i meşrû‘i aleyhinde bulunmak gibi bir seyyie ile lekedâr olup burası delâil-i fi‘liyye ile de sabitdir. Ve Kânûn-ı Esâsî lekedâr olanları meb‘usluğa kabûle müsâ‘ade edemez. Şurası ta‘accüb ve dikkate şâyândır ki bu zâtın ahâli beyinde bir şöhet ve teveccüh hâsıl etmek ümîdiyle gerek matbû‘âtla ve gerek sâir vesâit ile her nev‘ teşebbüsâtdan hâlî olmadığı ma‘lûm olup bu hâller üzerine kendisine ibrâz-ı teveccühde aslâ bir mecbûriyyet dahi yoğ iken mücerred sadr-ı a‘zamımızın iltimâsâtını redd etmemek mültezimimiz olduğundan vezâret ve Suriye gibi mühim ve mu‘tenâ bir vilâyete me‘mûriyyetine müsâ‘ade olundu. Şimdi bunun dahi kadrini bilemiyor. Ve vezâret kuvvetini Der-saâdet’de isti‘mâl etmek kaydında bulunmakla beraber ârzû-yu vicdânî ve ihtiyârımız üzerine ba‘zı hamîyyet-kârânın mesâisiyle vücûda gelmiş olan Kânûn-ı Esâsî’nin müessisliğini kendisine atf edip bu fikrayı dahi istikbâlde i‘lân ettiği gibi lâ-yenkati‘ bu neşriyâtta bulunuyor ve ba‘zan dahi hüsn-i niyetimiz izâ‘a olunmak için Kânûn-ı Esâsî’nin mer‘iyyeti bizce merzâ olmadığına dâir rivâyet deverân ediyor. Binâberîn Ziya Paşa’nın şu harekâtı hakkında ne mu‘âmele lâzım ise kendilerine havâle ederim. İstikbâl Gazetesinin hiçbir lüzûm ve zamânca esbâb-ı mukâyese olmadığı hâlde Fazıl Paşa’nın ma‘hûd mektûbunu neşr eylemesine ve bu gazete mü‘ebbeden ilgâ olunmuş iken bu kere yine intişârı makrun-ı müsâmaha olmasına i‘tirâz buyuruldu. Ve gazetelerin meydânda olan münâsebetsizlikleri üzerine bir çâre-i âcil taharrîsi her tarafca hayırlı olacağı fermân buyurulmuşdur. Emr-i fermân hazreti veliyyü’l-emrindir.

24 Zi’l-hicce 93

Bende

Sa‘îd [398]

Diğer

Vakit Gazetesi müdürü hakkında ne mu'âmele ittihâz olunduğu suâl buyurulmuş olduğundan dün akşam şeref-vârid olan tezkere-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîleri takdîm olundu. Şâmil olduğu mütâla'ât esâsen kabûl buyurulmağla beraber çünkü gazetenin bend-i ma'lûmu fî nefsi'l-emr-i muzırr ve münevviyât-ı fâsideye mebnî olmasa bile mâ-adâm ki bu gazete pâdişâh hal'ine bir Şeyhü'l-islâmın bir fetvâsı kâfîdir sözünü bilâ müceb nakl ve neşr etmiştir. Bu mâdde ezhân-ı sâde-di'lânı birtakım temâyülât-ı fesâd-kârâneye sevk etmek ve fetâvâ-yı şer'îyyenin mübtenî olacağı esbâb ve şurûtu lâşî menzilesinde add edip merci'-i efnânın irâde-i mücerridesiyle her şey'in imkân-ı icrâ'sını âmmeye ta'lîm eylemek demek olup böyle şeylere müsâmaha olundukca evrâk-ı havâdisin nâil oldukları müsâde-i serbestiyi türlü fenâlıklara isti'mâl edecekleri ve müsmirin lâyihasını âhar lisânda olan jurnallerin de neşr etmesi melhûz ise de onların neşriyyâtı Türkçe matbûât gibi te'sîr edemeyeceği cihetle emsâline bâis-i intibâh olmak üzre Vakit Gazetesi müdiri hakkında sebk eden irâde-i seniyyenin tesrî'-i infâzı te'kîd ve elde olan Matbû'ât Kânûnu'nun dahi buna müsâ'id olduğu irâde buyurulmuştur. Bir de İstikbâl Gazetesi salı günü çıkan nüshasında Kânûn-ı Esâsî hâkân-ı sâbık zamânında kabûl olunmuş iken te'hir-i neşri birtakım ahvâl-i fâci'anın izdiyâdına sebep olduğu zemininde uzun bir bend neşr etmiş olduğundan yukarıda hikâye olunan mütâla'at-ı âliyenin isâbeti ve evrâk-ı havâdisin âtîde ümdan veya cehlen bütün bütün bir tarîk-i gayr-i marazîyye sülûkden men'leri maksad-ı âlîsine mübtenî idüğü te'yîd etmek üzre zikr olunan nüshanın cânib-i âlî-i hidîvilerine irsâli fermân buyurulduğundan takdîm kılındı. Emr ü fermân hazreti veliyyü'l-emrindir.

18 Zi'l-hicce 93

Bende

Sa'id